ISSN 2079-1488

STUDIA HISTORICA EUROPAE ORIENTALIS

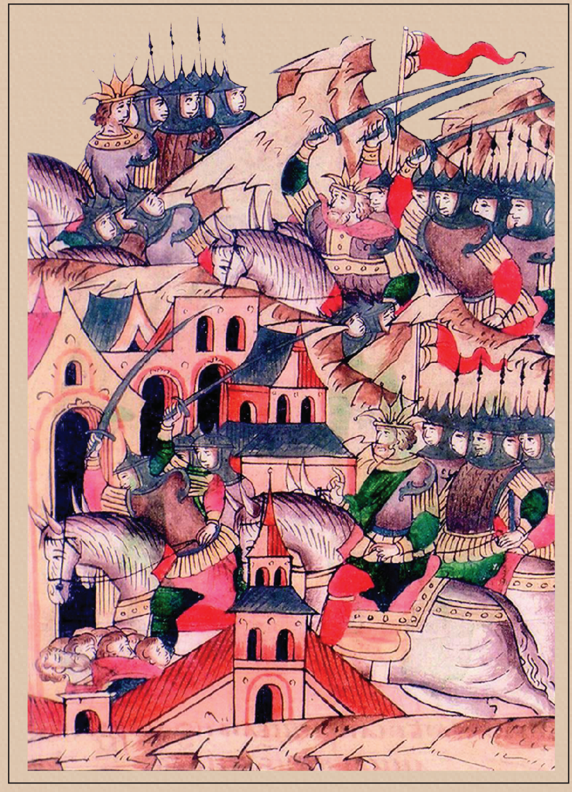

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

ВЫПУСК 4

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
«РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ИНСТИТУТ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ»

КАФЕДРА ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ БЕЛАРУСИ

STUDIA HISTORICA EUROPAE ORIENTALIS

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Научный сборник

Основан в 2008 году

ВЫПУСК 4

МИНСК
РИВШ
2011

УДК 94(4-11)(082)
ББК 63.3(0)4
И87

Р е к о м е н д о в а н о
Советом Государственного учреждения образования
«Республиканский институт высшей школы»
(протокол № 17 от 20 декабря 2011 г.)

Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории
И87 Восточной Европы : науч. сб. Вып. 4. – Минск : РИВШ, 2011. – 344 с.

В научном сборнике представлены актуальные исследования белорусских и зарубежных ученых, посвященные широкому кругу проблем истории Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время. Сборник включен ВАК Республики Беларусь в перечень научных изданий для опубликования результатов диссертационных исследований по историческим наукам.

Адресуется студентам, аспирантам, преподавателям и научным работникам, а также всем, кто интересуется историей восточных славян.

УДК 94(4-11)(082)
ББК 63.3(0)4

СОДЕРЖАНИЕ

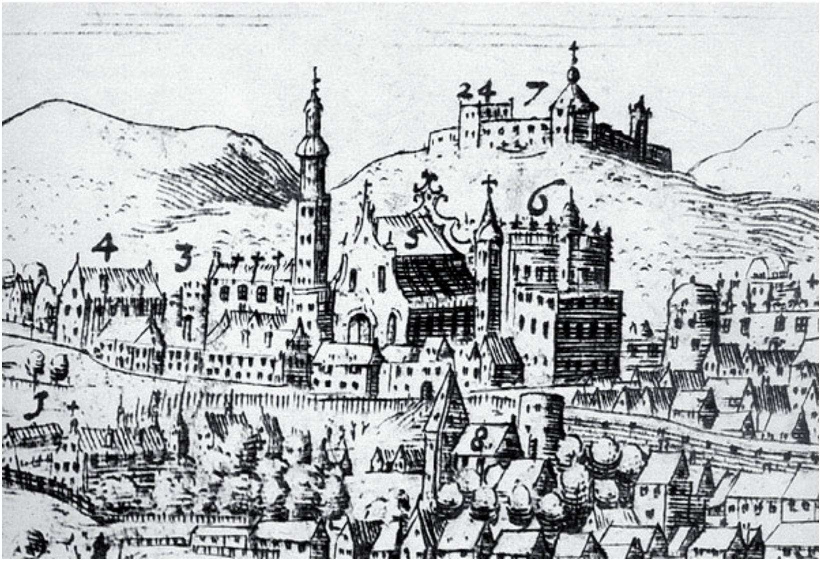

Статьи

Темушев С.Н.

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ФУНКЦИИ СБОРА НАЛОГОВ-ДАНИ В ДОМОНГОЛЬСКОЙ РУСИ: КРУГ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИСКА

Эффективная система изъятия прибавочного продукта у непосредственного производителя является необходимым элементом для стабильного функционирования государственного аппарата. Более того, наличие как таковой определенной системы сбора налогов (в восточнославянском регионе в Средневековье последовательно называвшихся «данью») следует считать одним из важнейших признаков государственности. Собранные средства давали возможность осуществлять основные функции верховной власти, в том числе при поддержке формирующегося административного аппарата.

Еще в середине XIX в., обращаясь к изучению истории финансов России, Д.А. Толстой писал, что «мы не будем иметь полной прагматической истории нашего отечества, пока не будут разработаны материалы по всем отраслям государственного управления, пока каждая часть права и администрации не будет изучена в ее историческом развитии» [58, с. V]. Важность изучения темы развития налогово-даннической системы не вызывает сомнений. Между тем обращает на себя внимание крайняя незначительность специальных исследований, посвященных истории налогообложения в Древней Руси. В какой-то мере это связано с фрагментарностью источников, дающих лишь косвенные свидетельства функционирования слаженного аппарата изъятия прямых и косвенных налогов в Древней Руси домонгольского периода. Значительные сложности возникают у исследователей и при попытке обозначить эволюцию налогово-даннической системы на протяжении довольно длительного периода, совершенно неравномерно освещенного источниками. Как известно, древнейший дошедший до наших дней летописный свод был составлен во втором десятилетии XII в., что создает определенные опасения переноса реалий, близких составителю летописи, во времена значительно от него удаленные. Это касается, прежде всего, начального этапа формирования системы сбора налогов-дани. Так, в сообщении Повести временных лет о раздаче Рюриком «градов» своим «мужам» [8, с. 13; в Начальном летописном своде данная информация,

видимо, отсутствовала, поскольку не отразилась в Новгородской первой летописи: 6, с. 107] следует подозревать явную модернизацию: раздача городов в кормление соответствует реалиям второй половины XI–XII в., поскольку для времени первых князей-Рюриковичей была характерна передача княжеским людям права сбора дани с «примученных» племен [63, с. 799]. Нет уверенности в полном соответствии историческим реалиям и зафиксированных летописью обстоятельств «реформы» княгини Ольги [22, с. 300–303].

В изложении исторических событий древнерусские летописцы сосредотачивались главным образом на междукняжеских отношениях. Действительно, «вся внутриполитическая история древней Руси есть по существу история отношений между князьями – «братьями»» [42, с. 122]. Между тем столкновение интересов князей разных земель время от времени получало отголосок в летописях в фиксации фактов устранения данников (в значении сборщиков дани) соперников и присвоении чужой дани [8, с. 108; 6, с. 183, 221]. В то же время неоднократно отмечаются факты распоряжения князьями собранными материальными благами [10, стб. 388, 393, 835].

Безусловное право князя распоряжаться собранными средствами подтверждают наряду с летописями древнейшие из дошедших до наших дней акты. Именно от князя получала материальное обеспечение (первоначально в форме десятины) церковь. Летописное сообщение о выделении десятины церкви Богородицы в Киеве (Десятинной) (в Повести временных лет и Новгородской первой летописи) [8, с. 55; 6, с. 165] дополняет соответствующая статья Устава Владимира Святославича [17, с. 237; 14, с. 140], обеспечению Смоленской епископии посвящена Уставная и жалованная грамота смоленского князя Ростислава Мстиславича [3, с. 141–146; 14, с. 213–217].

Старейшие древнерусские литературные произведения воспринимают выделение части доходов, получаемых князем с подчиненной ему территории, церкви как передачу его собственного достояния. «… въ девятое лето десятину от имения своего блаженый христолюбивый князь Володимеръ вда церкови святей Богородице», – читаем в панегирике Иакова Мниха «Память и похвала князю русскому Владимиру» [7, с. 324]. В более позднем произведении – «Поучении» на память святого князя – данный факт был переосмыслен еще более прямолинейно: «И отимениа своего и сел десятину дасть святыа церкви» [59, с. 41].

В «Русской правде» краткой и пространной редакций отсутствуют какие-либо указания на процедуру сбора налогов-дани в Древней

Руси. Между тем, упоминаемые должностные лица – княжеские тиуны наряду с «вспомогательным персоналом» мечниками, отроками, детскими, метельниками (вар.: метальниками) – составляли круг лиц, в чьи обязанности входил и сбор налогов. Возможно, непосредственно с государственным фиском был связан «княжий подъездной» статьи 19 Правды Ярославичей [12, с. 71]. Весьма вероятно предположение, что содержащийся в обеих указанных редакциях «Покон вирный» [12, с. 73, 105], подробно описывающий недельное содержание сборщика судебных пошлин – вир, мог относиться и к сборщикам налогов-дани. Более того, в свое время Н. Ланге в работе 1860 г. называл вирников «посадниками» восточнославянской общины-верви, которые назначались «без сомнения, из высших служилых людей» [32, с. 72]. Данное мнение не было поддержано исследователями древнерусского права [см.: 13, с. 233–234]. Обращает на себя внимание сходство выполнения вирником княжеского поручения с полюдьем более раннего времени и кормлением наместников и волостелей позднейшего Российского государства. Возможно, это не просто очень близкие аналогии, а разные стадии в развитии одного явления.

Наиболее ранний текст Русской Правды, сохранившийся в т.н. краткой редакции, содержит, кроме выше названных должностных лиц, термин «емец» (ст. 41) [12, с. 72]. В форме «куноемец» («коуноемьчи») рассматриваемый термин присутствует и в договоре Смоленска с Ригой и Готским берегом [16, с. 13]. Наиболее распространено мнение, что емцами назывались должностные лица, занимавшиеся поимкой воров (татей) либо представлением их к суду [13, с. 232–233]. Не исключено, что должность емца может быть связана со сбором налогов-дани. Так, надпись «емьца гривны 3» вместе с княжеским знаком была обнаружена на самом первом найденном во время раскопок в Новгороде в 1951 г. деревянном цилиндрическом замке (о них ниже). Эти оригинальные устройства (деревянные цилиндры с двумя взаимно перпендикулярными каналами) принято считать бирками сборщиков судебных вир и продаж и в целом государственных податей [72, с. 101–115].

К числу письменных источников древнерусского происхождения, которые могут оказаться чрезвычайно полезными в освещении проблемы организации государственного фиска, следует отнести берестяные грамоты. Эти уникальные источники, в аутентичности которых не приходится сомневаться, дают ценные сведения для определения окладной единицы, разновидностей налогов-дани, содержания и размера податей. Берестяные грамоты убеждают в том, что такие представители государ-

ственной администрации, как ябетники, детские, отроки, а также дьяки («диаки») были связаны со сбором различных податей (встречаются пополье, погородье, медовое, поногатное). Тексты грамот также содержат прямое указание на объем вознаграждения сборщикам [15]. Возможно, каким-то образом с государственным фиском (недоимки?) могут быть связаны некоторые из многочисленных долговых списков и записей на бересте. В таком случае количество источников по проблеме функционирования налогово-даннической системы в Древней Руси значительно возрастает.

О непременном личном участии князя в сборе налогов-дани посредством объезда подвластной территории свидетельствуют хорошо известные источники иностранного происхождения. Это, прежде всего 9-я глава трактата Константина Багрянородного «Об управлении империей» [5, с. 45–51] и свод сведений о народах Восточной Европы (условно называемый «Анонимной запиской»), лучше всего представленный в трудах восточных авторов Ибн Русте и Гардизи [39, с. 295; 4, с. 47]. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что в тексте трактата византийского императора говорится о полюдьях (во множественном числе) русских «архонтов». При этом сам термин «архонт» применялся у византийских авторов не только по отношению к князьям Руси, но и к другим высшим должностным лицам. Исходя из этого, полюдье представляется не последовательным объездом князем с его дружиной всех или нескольких племенных союзов, а разъездом князя, членов его семьи и назначенных князем знатных служилых мужей по подчиненной Киеву территории [48, с. 165–168]. Информацию Константина Багрянородного дополняет известие Ибн Русте (восходящее к «Анонимной записке») о непременном личном участии верховного правителя славян в осуществлении сбора дани и суда. Справедливо в сообщении арабского источника видят свидетельство о полюдье Древнерусского государства [38].

Определенный интерес для нашей темы представляет свидетельство арабского путешественника, купца XII в. ал-Гарнати о денежном обращении в Древней Руси, из которого выясняется, что за состоянием разменных денег следили «некие люди» с работниками [1, с. 143–144].

Перспективным для исследования проблемы осуществления сбора налогов-дани в Древней Руси представляется анализ географии и концентрации находок так называемых пломб «дрогичинского типа». Наиболее вероятная версия их назначения состоит в том, что они служили для опечатывания связок шкурок-кун, участвовавших в денежном обращении Древней Руси [36, с. 257; впервые в советской историографии

высказал мысль о связи пломб дрогичинского типа с процессом клеймения связок меховых денег, описанным ал-Гарнати А.Л. Монгайт: 37]. Не исключено, что эти свинцовые пломбы привешивались к товарам, что и объясняет их концентрацию в пограничных торговых центрах (впервые найдены в Дрогичине – в древнерусском пограничном пункте на торговой магистрали Днепр–Припять–Западный Буг–Висла–Балтийское море) [41, с. 213].

Еще одна интереснейшая находка археологов непосредственно связывается исследователями с функционированием налогово-даннической системы. Это упомянутые выше цилиндрические замки, количество которых в распоряжении исследователей после первой находки в 1951 г. постоянно увеличивается. В.Л. Яниным предложено убедительное объяснение функционального предназначения данных предметов. Это были замки для гарантированного запирания мешков с собранными специальными должностными лицами доходами. Невозможно было открыть мешки без нарушения целостности или их самих, или хитроумных замков, которыми они были закрыты [68, с. 18–19]. Наличие на ряде цилиндров княжеских знаков прямо указывает на связь самого действия по сбору податей с аппаратом княжеского управления. Важно, что на пяти из найденных деревянных замков указана принадлежность мечнику, в ряде случаев такая принадлежность обозначена изображением символа мечника – меча. На пяти цилиндрах обнаруживаются знаки иной системы, нежели княжеской. В.Л. Янин предполагает, что это личные тамги мечников. В четырех случаях названо и имя мечника. Существенным доводом в пользу связи деревянных замков со сбором податей (это могли быть как государственные прямые налоги, так и судебные пошлины) является указание на четырех из них местности, где осуществлялся сбор доходов [72, с. 113; 67, с. 138–155]. Следует также обратить внимание на датировку рассматриваемых уникальных находок: они концентрируются в культурных слоях XI – первой четверти XII в., затем исчезают или резко сокращаются [72, с. 115].

Как видим источники не позволяют составить полную картину функционирования системы сбора налогов-дани в Древней Руси. Сохраняется множество нерешенных проблем в определении конкретного содержания осуществляемых на том или ином этапе преобразований системы налогообложения, в очерчивании круга должностных лиц, занимавшихся сбором налогов-дани, в соотнесении полномочий высших должностных лиц. В историографии предложено множество, часто противоречащих одно другому, мнений об отдельных аспектах функционирования

налогово-даннической системы в Древней Руси. До конца так и не выяснены полномочия и конкретные функции, осуществляемые представителями княжеской администрации (что, впрочем, и нереально сделать, учитывая состояние источниковой базы). Относительно некоторых высших должностных лиц (например, тысяцкого) существуют едва ли не взаимоисключающие мнения об их принадлежности к общинной (или «земской») или княжеской власти.

В историографии исследуемой проблемы существует почти не оспариваемый вывод о значительной, точнее, даже доминирующей роли князя в сборе налогов-дани на протяжении всего домонгольского периода древнерусской истории. Только князь был единственным адресатом дани и мог по своему усмотрению распоряжаться собранными средствами, как впрочем, и освобождать население от налоговых тягот (об этом единодушно свидетельствуют источники). Не была исключением и Новгородская боярская республика. Рассматривая общее состояние Древней Руси (согласно терминологии историка – «России») в период с XI до XIII в. Н.М. Карамзин писал: «Между тем древний устав Рюриковых времен не был отменен: везде, и в самом Новегороде, Князь судил, наказывал и сообщал власть свою Тиунам; объявлял войну, заключал мир, налагал дани» [25, с. 466]. О безусловной власти князя во всех сферах управления писал М.П. Погодин: «Сидеть, держать, ходить, водить, рядить – вот такими словами можно определить некоторым образом круг княжеских действий, по крайней мере домашних: сидеть – владеть, сажать – давать власть, держать – управлять, ходить – собирать дань, водить – назначать, рядить – распоряжаться». «При этом за данью князь ходил сам «или посылал своих мужей по известным определенным путям» [43, с. 80]. С.М. Соловьев отмечал, что князь «первый период существования русского общества» должен был сам с дружиной ездить к восточнославянским племенам для сбора дани, и только эта дань «была первоначальным видом подчиненности племени одной общей власти, связи с другими соподчиненными племенами» [53, с. 197]. В позднейший период именно князь, налагавший подати, назначал из числа приближенных к себе людей и слуг «для отправления разных должностей» «в посадники, тиуны и т.п.» [54, с. 11]. В представлении В.О. Ключевского собираемая князем дань представляла в то же время и «материал его [князя] торговых оборотов», поэтому киевский князь «не переставал еще быть вооруженным купцом». При этом правитель делился данью со своей дружиной, «которая служила ему орудием управления, составляла правительственный класс». И этот «класс» «действовал как

главный рычаг, в том и другом обороте, и политическом и экономическом…» [27, с. 166–167]. «Необходимым элементом государственного устройства всех древнерусских земель» называл князя М.Ф. Владимирский-Буданов [20, с. 44]. Но со временем князь «в управлении (как и в суде) заменяет себя тиунами, управлявшими от его лица» [20, с. 82]. О том же писал и М.А. Дьяконов: «Самым главным правительственным органом был сам князь»; «личное участие князя во всех отраслях древнего управления не может подлежать ни малейшему сомнению». Тем не менее, несмотря на то что сам князь «объезжал свою территорию для производства суда и сбора доходов, но все же должен был иметь помощников по другим более важным пунктам поселений земли» [24, с. 132, 133].

Кто же входил в тот круг лиц, которым князь перепоручал функцию сбора налогов-дани? В историографии этот вопрос решался в целом однообразно. Принципиальное отличие можно обнаружить, во-первых, в определении происхождения тех или иных должностей (являлось ли их появление инициативой княжеской (государственной) власти или же они были созданы местными сообществами и их начало следует искать в родоплеменную, догосударственную эпоху), а во-вторых, в разделении должностей на общегосударственные (земские) и собственно княжеские (дворовые, вотчинные).

Уже в первой половине XIX в. появилось первое специальное исследование, посвященное истории налогов в России. Это работа Ю.А. Гагемейстера «Разыскания о финансах древней России». В ней автор намечает эволюцию в развитии налогово-даннической системы Древней Руси домонгольского периода, отмечая непременное личное участие в осуществлении фискальной функции на раннем этапе развития государственности восточных славян. Со временем же функция сбора налогов переходит к особым «чиновникам»: «Пока князья вели с двором своим жизнь кочевую, они сами собирали налоги, но по определении с точностью подлежащих к платежу сумм они предоставляли раскладку и сбор оных местному начальству, или же поручали то и другое отправляемым, в известные сроки, чиновников» [21, с. 50]. Эти «чиновники», называемые данниками, вместе с помощниками и слугами сами объезжали «все города и села» определенного «округа» пока не соберут всю дань. Эти сборщики налогов находились на полном обеспечении населения, отчего длительное их пребывание в одном месте оказывалось тягостным для населения. По наблюдению Ю.А. Гагемейстера сбор о раскладка податей могли осуществляться и «срез собственное начальство, что «по-

читалось кажется преимуществом», однако «подданные» этим редко пользовались [21, с. 51, 52]. Отмечает Ю.А. Гагемейстер и разделение судебной и финансовой функций, поручаемых разным «чиновникам», что, по мнению автора, было характерно и в истории других народов. Применительно, видимо, к периоду раздробленности историк отмечал присутствие во всех городах «княжеской казны», и именно сюда сборщики доставляли дань и здесь имели «главное свое пребывание» [21, с. 52].

Крупнейший представитель т.н. «юридической школы» в историографии России В.И. Сергеевич [46, с. 415] наиболее четко сформулировал нераздельность государственного и дворцово-вотчинного управления: «Нашей древности было совершенно чуждо принципиальное различие органов государственного управления от органов управления частными делами князя» [51, с. 387]. Вследствие этого равно как «хозяйственный двор князя был судебно-правительственным местом, так и органы управления княжеским хозяйством были судьями и администраторами» [51, с. 388]. Главной фигурой в княжеском хозяйстве, в представлении В.И. Сергеевича, являлся тиун, который будучи «домашним слугой, мог выступать в качестве ключника, судьи, конюшего, мог заведовать земледельческим хозяйством (тиун сельский или ратайный). Кроме слуг, необходимых для постоянной «службы по хозяйству и дому» (тиуны, детские, конюхи) князь нуждался в воинах, которые находились бы у него под рукой для разовых поручений. В числе таковых ученый называет отроков (наименование по возрасту), гридей и мечников (наименование по оружию). Поскольку российская «древность не знала специализации должностей», то как тиунам и детским мог быть поручен суд, так и мечники могли быть употреблены «во всякое другое дело» [51, с. 391]. В целом В.И. Сергеевич не различал ситуации с судопроизводством и фиском в домонгольской Руси, в Московском великом княжестве и даже Московском царстве, широко используя для своих выводов материалы столь разных периодов: «XI век и XVII-й, Киев, Москва и Соловки – все те же порядки» [50, с. 175].

Ученик В.И. Сергеевича А.Е. Пресняков в своих лекциях отмечал неразвитость налогово-даннической системы домонгольской Руси. Рассматривая развитие судопроизводства в Древней Руси А.Е. Пресняков пришел к выводу о незначительном воздействии на него княжеской власти и «широкой самодеятельности народных общин»: «воздействие княжой власти на судебно-административное дело земли-волости не развилось до такой степени, чтобы она взяла это дело последователь-

но в свои руки» [45, с. 436]. Также и «совокупность приемов извлечения доходов не сложилась в финансовую систему» [45, с. 437]. Между тем историк отмечает, что дань собирали посадники, оставлявшие себе определенную долю, к тому же по погостам сидели княжие мужи «дань емлющи». Показательно, что А.Е. Пресняков проводил прямую аналогию между положением сборщиков судебных пошлин – вирников и сборщиков дани [45, с. 437].

Другой представитель «юридической школы» М.Ф. Владимирский-Буданов в своем «Обзоре истории русского права» отмечал невозможность разделения «частно-хозяйственных» и государственных органов в Древней Руси. По мнению ученого, ключевой фигурой в финансовом управлении являлся дворский («Управление дворского заменяло собой все последующие органы финансового управления») [20, с. 82]. Дворский относился к одному из разрядов тиунов (выделяются и огнищные тиуны), которые управляли по поручению и от имени князя. В подчинении у дворских находились ключники. Отмечает ученый и существование в Древней Руси органов «специального финансового управления» – данщиков и мытников [20, с. 82]. Рассматривая местное управление М.Ф. Владимирский-Буданов обнаруживал его двойственность. Считая десятичную систему земской, он противопоставляя ее дворцовой, княжеской. Поэтому, по мнению историка, от «народных тысяцких» следовало отличать «княжих тысяцких», а также «пригородных тысяцких», заменявших посадников [20, с. 84–85].

Наиболее обстоятельно рассмотрел функции упоминаемых в письменных источниках должностных лиц государственного и дворцово-вотчинного управления Древней Руси М.А. Дьяконов. В целом характеризуя состояние государственного аппарата Древней Руси домонгольского периода историк отмечал, что в нем «нельзя подметить никакой системы, никакого распределения правительственных задач между органами управления». «Нет различия между центральными и местными органами, судебными и административными. Нередко правительственный орган являлся одновременно центральным и местным, судил, предводительствовал войском и собирал дань» [24, с. 131]. Еще одна характерная особенность, выделяемая ученым, – «смешение интересов и целей частных с общественными и государственными» [24, с. 131]. Однако несмотря на крайнюю простоту управления, князь не мог обойтись без помощников не только в отдельных пунктах своей земли, но и в стольном городе. В качестве таких помощников «в суде и хозяйстве» выступали тиуны. При этом ученый не соглашался с мнени-

ем о подчинении тиунам ключников. Анализ данных источников позволил прийти к выводу, что тиуны и ключники «вместе хранят движимое имущество и казну князя, и нет возможности различить их функции и положение» [24, с. 135]. По мнению М.А. Дьяконова не подчинялись тиуну и мечники, как, впрочем, и другие должностные лица, поскольку в Древней Руси «круг обязанностей каждого из этих лиц, так и соотношение между ними не были точно установлены». С абсолютной уверенностью можно говорить только о подчинении всех должностных лиц князю [24, с. 135]. Рассматривая прослеживаемую по источникам децимальную систему в домонгольской Руси, ученый отмечал ее древнее происхождение («Сотни – это сохранившийся пережиток исконного военного деления»). Между тем, по его мнению, сотские, в отличие от тысяцких, были скорее финансовыми правителями, нежели военачальниками [24, с. 137].

Советская историческая наука в изучении рассматриваемой проблемы в целом следовала выводам дореволюционной историографии, однако принципиально изменилась оценка сущности налогов-дани: утвердилось мнение о постепенной трансформации дани, как платы покоренных племен завоевателю, в феодальную ренту.

В полной мере воспринял прямолинейную схему смены общественно-экономических формаций М.Н. Покровский, по мнению которого князья и их бояре, «работорговцы вначале», только в XII в. превращаются в землевладельцев и вместо того чтобы «доставлять товар на невольничьи рынки, они сажают теперь захваченных ими пленников на землю…» [44, с. 26]. Однако рабовладельческий характер Киевской Руси не был признан большинством советских историков. В представлении Б.Д. Грекова у восточных славян уже с IX в. формируется крупное частное землевладение в виде княжеских и боярских вотчин, что являлось важнейшим признаком феодальных отношений. Отодвинув генезис феодальных отношений в глубь веков, Б.Д. Греков попытался снять проблему существования рабовладельческого уклада или, в представлении некоторых историков, формации в Древней Руси [52, с. 93]. Важно отметить, что ученый не смешивал организацию княжеской вотчины с государственным управлением. Во главе княжеской вотчина, по мнению ведущего советского историка, стоял представитель князя – боярин-огнищанин, а при нем состоял «сборщик причитающихся князю всевозможных поступлений» – «подъездной княж». При этом тиуны находятся в распоряжении огнищанина. Кроме названного выше круга лиц «высшего административного аппарата княжеской вотчины»

Б.Д. Греков к княжеской администрации относил княжеских старост – «сельского» и «ратайного» [22, с. 145].

Наиболее полно теория трансформации дани в феодальную ренту нашла отражение в трудах С.В. Юшкова. По мнению ученого, этот процесс заключался в 1) «постепенном захвате земель племен и народов, обложенных данью, и превращении этих земель в феодальные владения князей и их слуг», 2) «постепенном усложнении как способов сбора дани, так и состава ее», 3) «раздаче дани князьями своим боярам и церковным учреждениям, что фактически ведет к передаче им крестьянства и крестьянских земель» [66, с. 285–286]. Начало этого процесса С.В. Юшков обнаруживал в XI в., а к XII в. «сложились те сборы и повинности, которые входят в состав типичной феодальной ренты» [66, с. 286, 287]. Между тем вместе с превращением дани в феодальную ренту и крестьянства, ранее платившего дань, – в феодально-зависимое и крепостное крестьянство княжеские села становятся основным источником доходов князя, а кроме того вынужденно создается сложная финансово-административная система [66, с. 338, 337].

С именем С.В. Юшкова справедливо связывают начало детального и систематического исследования генезиса феодализма в России [52, с. 86]. Отметим также, что после работ Ю.А. Гагемейстера и М.А. Дьяконова именно у С.В. Юшкова проблема развития налогово-даннической системы в Древней Руси получила наиболее обстоятельное рассмотрение. Ученый обратил внимание на характерную черту истории налогово-даннической системы Древней Руси – неопределенность терминологии. С учетом этого обстоятельства рассматривается сущность различных видов налогообложения – прямых налогов, повинностей и пошлин [66, с. 384–390].

Важнейшим достижением С.В. Юшкова следует признать определение эволюции аппарата управления и, что важно для нашей темы, выявление круга лиц, занимавшихся государственным фиском в различные периоды истории домонгольской Руси. Так, по мнению ученого, первоначально все вопросы управления решались лично князем и представителями его дружины. Непосредственными исполнителями были члены старшей дружины – княжие мужи, а также, по менее важным делам, младшие дружинники – тиуны, мечники, гриди, детские, отроки. Отмечается, что на раннем этапе (IX–X вв.) еще не сложилась ведомственная специализация дружинников, тиунов и других княжеских слуг. Но дальнейший процесс феодализации приводит к усложнению княжеского хозяйства и появлению специализации. Отметим также, что С.В. Юш-

ков придавал большое значение деятельности княгини Ольги, реформа которой привела к децентрализации сбора дани. Именно вследствие этого происходит усложнение состава дани и растет число «княжеских административных агентов», территория Киевской Руси делится на ряд «твердо очерченных административных единиц-погостов и волостей» и появляются «новые органы местной феодальной власти – наместники и волостели с их помощниками – тиунами и рядовичами». Важно, что в материальном обеспечении «местной администрации» С.В. Юшков находил прямую аналогию со сборами в пользу «судебных агентов» – вирников и мечников [66, с. 286].

Сам процесс феодализации С.В. Юшков видел в оседании основного контингента дружинников на землю, их отрыве от княжеского двора. Это сделало невозможным задействование представителей старшей дружины в аппарате управления, в связи с чем «административными княжескими агентами сделались низшие дворцовые слуги» [66, с. 368–369]. Применительно к XI в. ученый отмечал возрастание роли княжеских тиунов не только в управлении княжеским хозяйством, но и в «общей административно-финансовой и судебной организации» [66, с. 369]. При этом в состав министериалитета входят тиуны, отроки, мечники и т.д. и в их среде намечается специализация. Так, появляются тиуны огнищные, конюшие и т.д. Отмечается специализация и среди низших княжеских слуг – гридей, мечников, отроков. Мечники и детские, например, становятся судебно-административными агентами [66, с. 368].

Обстоятельно рассмотрел С.В. Юшков особенности десятичной системы Древней Руси. По мнению ученого, вместе с процессом феодализации происходили серьезные изменения в десятичной системе управления: она перерастала в систему феодальной администрации, поэтому и должностные лица этой системы (тысяцкие, сотские, десятские) изменяли свои функции [66, с. 364]. Выясняя вопрос, к какой системе – княжеской или земской – относится десятичная система, С.В. Юшков убедительно доказывал первую версию. При этом историк отмечал, что в XI–XII вв. тысяцкие, прежде являвшиеся руководителями «данного княжения или округа», «сосредотачивают в своих руках всю административную власть – финансовую, судебную, полицейскую, т.е. по своим функциям близки к воеводам Московского государства». Также и сотские превращаются в «особые финансово-административные и судебные органы» [66, с. 367]. Со временем проявляется и деление административных органов на центральные и местные, что было невозможно при десятичной (численной) системе. Происходит это в связи со

специализацией должностных лиц и возникновением «функциональной системы». Так возникают «своего рода ведомства с определенными отраслями работы» [66, с. 370]. Одновременно выделяются дворцовые должностные лица, занимавшиеся определенной отраслью княжеского управления. В числе дворцовых чинов С.В. Юшков называет дворского (дворецкого), воеводу, конюшего.

Идею о превращении дани в ренту, что в полной мере соответствовало марксистской концепции, признавали все советские историки. Так, В.В. Мавродин писал, что уже во второй половине XI в. завершаются походы «в “иные страны” с целью захвата военной добычи и взимания дани» и источником обогащения «феодализирующейся верхушки» становится эксплуатация населения самой Руси. Так дань перерастает в ренту [34, с. 470]. Интересно, что В.В. Мавродин разделял круг должностных лиц общегосударственного и дворцового управления: «Княжие посадники, тысяцкие, даньщики, вирники, мечники, ябетники, мостники правили Русской землей, княжие огнищане, ключники, конюхи, старосты, тиуны управляли его домом, дворцом, “градами” и селами, его обширным хозяйством» [34, с. 392]. Что касается десятичной организации, то, по мнению В.В. Мавродина, она выросла из родового строя. Однако со временем тысяцкие, сотские и десятские, прежде возглавлявшие «древнеславянскую городскую десятичную войсковую администрацию», превратились в княжих «мужей», агентов княжеской администрации [34, с. 368].

Представление о господстве феодальных отношений в Древней Руси в трудах советских историков нашло выражение в том числе в обнаружении вассально-сюзеренитетных связей в форме подручничества и раздачи кормлений. Причем, кормление в двух значениях – «дохода с административной службы и с земли» – распространяется и на боярство, приобретая наследственный характер [40, с. 53].

В представлении крупнейшего советского специалиста по древнерусской истории Б.А. Рыбакова совершенно разделялись органы государственного управления и аппарат управления крупных феодальных вотчин. В Древней Руси историк обнаруживал «совокупность нескольких тысяч мелких и крупных феодальных вотчин княжеских, боярских, монастырских, вотчин “молодшей дружины”» [47, с. 428]. Эти вотчины совершенно не были связаны между собой и в значительной степени были свободны от контроля государства. «Княжеская власть в XI–XII вв., – писал Б.А. Рыбаков, – в очень малой степени могла объединить эти независимые боярские миры; она вклинивалась между ними, строя

свои дворы, организуя погосты для сбора дани, сажая своих посадников по городам, но все же Русь была боярской стихией, очень слабо объединенной государственной властью князя…» [47, с. 428]. Историк не мог отрицать функционирование общегосударственной системы сбора налогов-дани, но, по его мнению, княжеские вирники и мечники, разъезжавшие по стране и кормившиеся за счет местного населения лишь в очень малой степени объединяли «феодальные замки» или «выполняли какие-то общегосударственные функции» [47, с. 429]. В круге должностных лиц, занимавшихся сбором с населения налогов-дани, Б.А. Рыбаков видел исключительно хищников, более заботящихся о своем личном обогащении, нежели о пополнении княжеской казны. Эти исполнители княжеской воли – «подъездные», «рядовичи», «вирники», «мечники» (представители младшей княжеской дружины) – были безразличны к судьбам смердов, заботились прежде всего о себе, обогащаясь за счет крестьян и частично бояр. «Быстро разраставшаяся армия этих княжеских людей рыскала по всей Руси от Киева до Белоозера, и действия их не контролировались никем» [47, с. 429]. Подобная упрощенная схема функционирования аппарата государственного фиска не может не вызвать удивление ввиду уже имеющихся наработок как дореволюционной, так и советской исторической науки.

На современном этапе изучения проблемы развития налогово-даннической системы в Древней Руси, несмотря на отсутствие обобщающих работ, все же можно отметить определенные достижения. Определенной вехой в изучении древнерусского данничества стала монография И.Я. Фроянова «Рабство и данничество у восточных славян» [64]. Петербургский ученый обратил внимание на двойственное происхождение налоговой системы: вследствие трансформации института дара и из завоевания (как контрибуции покоренного населения). При этом первому пути И.Я. Фроянов отводил первенствующее значение. Рассматривая институт полюдья, ученый отмечал особое значение княжеской власти: личное присутствие князя при сборе подношений свободного населения оказывалось важным в сакральном, коммуникативном, символическом и ритуально-магическом смысле. Полюдье, наряду со сбором даров свободного населения (согласно И.Я. Фроянову дань и полюдье четко разделяются, дань платило несвободное население), «являлось своеобразной формой общения князя со «своими людьми» (массой соплеменников)» [64, с. 470]. При этом, чтобы полюдье состоялось, «необходимо было непосредственное участие в нем князя», а лица «некняжеского достоинства» не могли его заменить [64, с. 479–480]. Противоречие с данными

источников И.Я. Фроянов разрешает тем, что «наиболее влиятельным мужам из своего дружинного окружения» князья жаловали сбор дани, но не полюдья [64, с. 480]. Важнейший вывод ученого состоял в том, что полюдье «возникло и развивалось вне рентных отношений, не имя никакой связи с феодальной эксплуатацией производителей» [64, с. 484].

Различные аспекты функционирования налогово-даннической системы в домонгольской Руси затронул в своих работах принципиальный оппонент И.Я. Фроянова М.Б. Свердлов. В своей ранней работе историк обнаруживал в древнерусский период иерархическую организацию господствующего класса, которая «обеспечивала воспроизводство и обогащение служилых и неслужилых феодалов посредством эксплуатации самых широких слоев непосредственных производителей». В XII – начале XIII в. происходит усложнение этой «иерархической феодальной системы» в результате слияния «аппарата княжеского двора с государственным управлением – тиунами дворянами, слугами и слугами дворными». Объединяла эту систему служба князю в различных – государственном управлении, на воинской службе, на княжеском дворе [49, с. 221]. В государственном управлении М.Б. Свердлов важное место отводил институту посадников, которые обеспечивали княжеское управление городами и окружающими их волостями. В основном посадниками становились мужи и бояре, но во второй половине XII в. посадничество раздавалось представителям младшей дружины – детским. К числу функций посадников относились: «1) контроль над сбором уроков и даней и их распределение в соответствии с княжескими постановлениями; 2) исполнение высшей административной власти на местах от имени князя; 3) в соответствии с последней обязанностью взимание в пользу князя судебных штрафов или их доли в совместном с епископом суде» [49, с. 219]. В институте тысяцких М.Б. Свердлов видел орган княжеского административного управления, куда назначались княжие мужи и местная знать. Основной функцией тысяцких ученый признавал военное руководство. Что же касается происхождения власти сотских – в результате выборов или княжеского назначения – М.Б. Свердлов обнаруживает определенную эволюцию, отмечая постепенное вхождение сотенной организации в систему государственного управления «в южнорусских условиях уже к началу XII в.» [49, с. 220].

В новейшей своей работе М.Б. Свердлов уже не столь категоричен в оценке древнерусского общества, как феодального. Важнейшую роль в общественно-политических процессах ученый отводит институту княжеской власти. Именно князь оказывается ключевым элементом форми-

рующейся государственной организации и инициатором складывания административного аппарата. «Не определенная территория – земля или город – создавали княжеский стол, а князь, его резиденция и княжеский стол создавали стольный город, княжество и «волость» – территорию, на которую распространялась власть из стольного города или города – центра княжеской администрации» [48, с. 524]. Именно князь в своем стольном городе осуществлял административные и судебные функции. При отсутствии же в городе князя его функции передавались посаднику. Посадники назначались князем и в мелкие города, где призваны были не только осуществлять административно-судебное управление, собирать подати, но и подавлять сопротивление недовольных властью. По мнению М.Б. Свердлова, за осуществление своих функций посадники вознаграждались посредством отчисления части (до одной трети) от собираемых податей, а также части судебных пошлин. При смене княжеской власти в той или иной волости прежние посадники не начинали служить новому князю, тот назначал новых посадников из числа своих знатных мужей [48, с. 525–526]. В институте тысяцкого ученый также видел представителя княжеской администрации. Тысяцкие, по его мнению, назначались князьями из среды служилой знати, в крупных городах – из потомственной знати [48, с. 527, 529]. Обнаруживаемое в источниках распространение на тысяцких понятия дружина историк объясняет их положением приближенных к князю доверенных лиц, но в общественной жизни на них распространялся обобщающий и неопределенный социальный термин бояре [48, с. 529–530].

Интереснейшие выводы сделаны в последнее время В.А. Кучкиным о происхождении и сущности децимальной системы в Древней Руси. Историк считает, что начавшая складываться в конце X в. система десятских и сотских не была связана с догосударственным строем восточных славян, а также и с «крестьянским миром». Данная система начала складываться в то время, когда древнерусские князья отказались от приносивших значительное богатство походов на соседние богатые страны и перешли к «более интенсивной эксплуатации собственного населения» [31, с. 423]. Десятские и сотские происходили из княжеского окружения и первоначально составляли одно целое с боярами, гридями и нарочитыми мужами. Показательна в этом отношении отмечаемая исследователем связь сотских с городом, местом нахождения князя, а не с селом [31, с. 423–424]. Десятские, как представители низшей руководящей прослойки децимальной системы, осуществляли ряд административных функций, к числу которых относился и сбор налогов с членов

своего десятка. Более высоким был статус сотских, которыми становились представители боярских фамилий. В обязанности сотских входили административные, судебные и военные функции; со своей сотни именно сотские собирали налоги. Со временем децимальная система охватывала все большую территорию, в XIII в. распространяясь и на сельскую местность [31, с. 424–425].

Еще исследователями XIX в. было обращено внимание на существование в Древнерусском государстве особой группы людей, участвовавших в обеспечении нужд князя и его семьи, а также входивших в аппарат управления (как собственным хозяйством князя, так и в целом княжеством). Так, в своей работе, посвященной истории сословий в России, В.О. Ключевский выделял особый «переходный класс между служилыми и черными людьми» – слуг «под дворским». Эти люди, находившиеся при княжеском дворе, несли «различные хозяйственные службы по дворцовому ведомству». Это были дьяки, подьячие, псари, конюхи, садовники, бортники и т.д. К их числу ученый относил и княжеских ключников. Все эти лица могли быть как лично свободными, так и холопами. Одна из особенностей положения и первых, и вторых заключалась в том, что они теряли приобретенные земельные участки, когда покидали службу князю [26, с. 68–69]. Впоследствии круг лиц, занимавшихся обслуживанием князя, был отнесен к дворцово-вотчинной организации, однако ее формирование относили к XII в. Между тем, наблюдения над схожей ситуацией в истории западнославянских государств позволили Б.Н. Флоря сделать вывод о складывании в раннем Древнерусском государстве «служебной организации». Данным термином польско и чешской историографии принято обозначать «совокупность групп людей (той или иной профессии), которые несли какуюлибо определенную «службу» и поэтому были освобождены от других обязанностей» [60, с. 56]. В целом важнейшей функцией «служебной организации» было «обслуживание разнообразных потребностей именно верхушки господствующего класса в целом» [61, с. 150]. В «служебную организацию» входили лица, занятые обслуживанием князя (прислуживание за столом, приготовление пищи, присмотр за лошадьми и т.д.), поставкой продуктов питания (виноградари, бортники, свинари, рыболовы и т.д.), организацией охоты (сокольники, ястребники, псари, бобровники), изготовлением ремесленных изделий (кузнецы, оружейники, кожевники, ткачи, гончары, ювелиры). К высшему слою «служилых» людей относились «слуги», использовавшиеся для выполнения различных поручений – «посылок» (в Польше и Чехии носили название

«коморников») [60, с. 57]. Появление «служебной организации» не рассматривается как результат создания крупного вотчинного хозяйства, а понимается как планомерная акция раннефеодального государства, направленная на удовлетворение его разнообразных потребностей в условиях слабого развития товарно-денежных отношений [60, с. 58]. Важен и другой вывод Б.Н. Флоря о создании «служебной организации» не только для удовлетворения нужд монарха и его ближайшего окружения, но и для обеспечения потребностей военно-административного аппарата страны в целом [60, с. 59]. Безусловно, к «служебной организации» следует отнести и лиц, занимавшихся организацией работ «служилых» людей и собиравших с них установленные сборы-налоги. Кроме того, представляется возможным по ряду признаков (выполнение княжеских поручений; обеспечение нужд князя; несвободный, близкий к рабскому статус «служилых» людей) к рассматриваемой организации отнести и должностных лиц, занимавшихся сбором налогов-даней в общегосударственном масштабе.

Обстоятельное изучение положения различных должностных лиц княжеской администрации домонгольской Руси осуществлено в современной украинской историографии. Так, в исследовании П.П. Толочко «Власть в Древней Руси» значительное внимание уделено положению посадников и тысяцких. По мнению украинского историка, институт посадничества «столь же давний в древнерусской действительности, как и институт княжения» [57, с. 137]. В целом посадники рассматриваются, как княжеские наместники, призванные осуществлять суверенитет своего князя в определенных административно-территориальных округах, «это были государственные чиновники, являвшиеся своеобразным продолжением княжеской власти на местах» [57, с. 138, 148]. Именно в руках посадника сосредотачивается сбор дани, часть которой шла на содержание самой посаднической службы. При осуществлении судебной функции высшим княжеским чиновником после самого посадника, в представлении П.П. Толочко, был тиун; именно это должностное лицо непосредственно осуществляло суд от имени князя в княжеских городах [57, с. 145]. Вопрос же о круге лиц, задействованных в сборе налогов-дани, ученым не рассматривается. Что касается тысяцких, то, по мнению П.П. Толочко, это были княжеские чиновники, по роду своей деятельности связанные с городским и сельским населением (через разветвленный аппарат сотских и десятских), однако «эти их нисколько не превращало в инструмент общинной власти» [57, с. 119]. В целом децимальная система («система тысяцких, сотских и десятских») «на-

ходилась в ведении княжеской власти и представляла собой единую судебно-фискальную структуру» [57, с. 126]. При этом десятки и сотни были фискальными единицами [57, с. 124]. В ведение тысяцких входили все гражданские дела и в случае необходимости – и военные. В «разветвленный административный аппарат», на который опирались тысяцкие при выполнении своих функций, кроме сотских и десятских, возможно, входили и тиуны [57, с. 130].

В серии статей Н.Ф. Котляра рассматривается княжеский двор, который пришел на смену «примитивной властной структуре предыдущего времени, состоявшей из приближенных к князю дружинников» [29, с. 28]. Именно дружинники, в представлении украинского историка, собирали дань и вершили суд на местах на раннем этапе развития древнерусской государственности («примерно с конца IX до середины XII в.»; отметим, что по мнению российских исследователей о дружинном характере Древнерусского государства можно говорить относительно периода IX–X вв. [35, с. 39]). Вместе с зарождением и развитием «индивидуального землевладения» и выдвижением на «первый план социальной жизни» земельной аристократии (бояр) происходило становление института княжеского двора (вторая половина XII в.). Н.Ф. Котляр совершенно не разделяет дворцово-вотчинное и государственное управление. По его мнению, княжеский двор первоначально выполнял те же функции что и дружинное управление: дани и судебные мыта в пользу князя собирали посадники и тиуны, администраторы княжеского хозяйства» [29, с. 29]. Но если внешне в конце XII – XIII в. все выглядело, как и раньше (те же люди выполняли от имени государя властные и прочие функции), но «в действительности все обстояло сложнее». Прежняя «кучка мало организованных дружинников» теперь перерастает в «организацию государственного управления, администрацию – княжеский двор» [29, с. 29]. Это смешение государственного и частного княжеского управления, а также общее упрощение государственной административной системы представляется ошибочным. Крайне неполным выглядит выяснение украинским историком функций дворского и тысяцкого, при этом данные институты рассматриваются главным образом на примерах из истории Галицко-Волынского княжества. В фигуре тысяцкого Н.Ф. Котляр видит должностное лицо, «лишь на ступеньку ниже дворского», второе в придворной иерархии. Ученый соглашается с мнением М.С. Грушевского о том, что институт тысяцкого берет начало от десятичной системы земской организации и возник задолго до складывания примитивной княжеской администрации. Но со временем

десятичная организация приобрела «административный, княжеский характер» [29, с. 33]. При этом Н.Ф. Котляр вслед за М.Ф. Владимирским-Будановым делит тысяцких на земских, сидевших в «больших городах», и княжеских [29, с. 33].

Таким образом, в обширной историографии проблемы функционирования системы налогообложения домонгольской Руси было сделано несколько принципиально важных выводов о круге лиц государственного фиска. Прежде всего, необходимо обратить внимание на отсутствие четкого разделения должностных лиц государственной и частной княжеской (дворцово-вотчинной) администрации. Значительную ценность представляет также вывод о создании децимальной (десятичной) системы уже в государственный период, ее связь с фискально-судебными функциями государства. Между тем остается неопределенным круг лиц, занимавшихся сбором налогов-даней, их взаимодействие между собой, а также конкретный набор обязанностей лиц, входивших в административно-судебный аппарат.

В целом в функционировании налогово-даннической системы в Древней Руси домонгольского периода можно выделить три периода, для каждого из которого была характерна своя фискальная система с задействованием определенного круга должностных лиц:

1) конец IX – середина X в. – функционирование простейшей системы сбора налогов-дани в форме полюдья;

2) середина X – вторая половина XI в. – складывание десятичной фискально-судебной системы, трансформация централизованной системы государственного фиска в сбор налогов-дани в отдельных княжествах-землях;

3) XII – первая половина XIII в. – функционирование развитой налогово-даннической системы отдельных княжеств-земель и княжеств-волостей, объединявшей общегосударственную и княжескую дворцовую администрацию.

В предлагаемой периодизации делается попытка связать мероприятия государственной власти с объективными процессами общественно-политического и социально-экономического развития Древней Руси, что находило выражение в политической децентрализации (раздробленность) и в вызревании феодальных отношений (появление частного землевладения). Отметим общепринятую связь между ростом боярского землевладения и нарастанием дезинтеграционных процессов. В то же время перспективным представляется обнаружение в качестве основной причины начала раздробленности Древней Руси проведение в

жизнь князьями-Рюриковичами отчинного принципа замещения княжеских столов [28; 30]. Можно увидеть прямую связь между стремлением князей к получению доходов с той территории, которая находилась в их ведении, в полном объеме с ослаблением подчинения местных центров Киеву. При этом не представляется вполне правомерным сводить усиление отчинного принципа только к стремлению князей «пустить корни на местах» за счет создания собственных земельных владений, как это видится украинскому историку Н.Ф. Котляру [28, с. 5]. Речь шла именно о перераспределении доходов, тех самых даней-налогов, о чем свидетельствует хрестоматийный пример отказа Ярослава Владимировича, в бытность того новгородским князем, отдавать большую часть (2/3) собранных в своей земле благ Киеву [8, с. 58].

Рассмотрим более подробно содержание отдельных периодов в эволюции налогово-даннической системы Древней Руси.

Большое если не основополагающее значение для становления налоговой системы Древнерусского государства имело завоевание. Право завоевания сделало возможным наложение Олегом дани на древлян (883), северян (884), радимичей (885). Обложение Олегом данью подчиненных племен можно считать первым шагом на пути формирования налогово-даннической системы государства. Важно отметить, что в более ранней записи Повести временных лет отмечается, что обосновавшийся в Киеве Олег «устави дани словеномъ, кривичемъ и мери, и устави варягомъ дань даяти от Новагорода гривенъ 300 на лет, мира деля» [8, с. 14]. В данном сообщении еще смешиваются внутренние институты с установлениями внешнеполитического характера, причем они обозначаются одним термином. По мнению И.Я. Фроянова в процитированном сообщении племена словен и их «союзников по межплеменному объединению» выступают в качестве адресата дани, именно они получали дань, как «победители, посадившие своего князя на киевский стол» [64, с. 371]. Но в деятельности представителей устанавливающей свою власть в Восточной Европе династии, опиравшейся на полиэтничную дружину, трудно увидеть отражение интересов «северной конфедерации племен». И в данном, и особенно в следующем эпизоде об обложении данью восточнославянских племен речь, несомненно, идет о первых и наиболее важных шагах по созданию регулярного налогообложения, без которого было бы невозможным существование государственного аппарата. В рамках еще не развитого родоплеменного общества не существовало иных механизмов для создания системы налогообложения, кроме как наиболее простого, и в то же время наиболее эффективного

силового подчинения. Но содержание процесса подчинения и обложения данью восточнославянских племен уже выходило за рамки «эксплуатации одной этнической общностью другой». В то же время новая, государственная власть использует и институты, выработанные в рамках родоплеменного общества. Предполагается, что еще в догосударственный период у восточных славян формируется (но пока еще в более локальном варианте) механизм сбора подношений населения, который принято обозначать термином «полюдье» [47, с. 329].

Отметим, что собственно древнерусские источники не позволяют составить какую-либо конкретную картину функционирования института полюдья. Более того, сам термин «полюдье» мы обнаруживаем только применительно к XII в. В летописи под 1190 г. читаем, что князь Всеволод Юрьевич «сущу… в Ростове в полюдьи» [9, стб. 387; 11, с. 157], в грамоте Мстислава Владимировича 1130 г. говорится об «осеннем полюдье» [2, с. 140, № 81], грамота Ростислава Смоленского 1136 г. упоминает о собравшейся в двух пунктах (Лучин и Копысь) подати, называемой «полюдьем» [18, с. 40; 19]. Однако в упомянутых источниках полюдье выступает уже в принципиально ином качестве, лишь генетически связанном с полюдьем, подробно описанным в трактате византийского императора Константина Багрянородного (середина X в.). Что же касается современного византийскому источнику отражению функционирования полюдья в древнерусских источниках можно отметить сообщение Повести временных лет об обстоятельствах гибели князя Игоря и мероприятиях княгини Ольги [8, с. 26–27, 29], однако эта информация вызывает неоднозначные толкования в историографии и имеет лишь косвенное отношение к институту полюдья.

Сохранившиеся известия восточных авторов содержат данные о функционировании полюдья на несколько десятилетий ранее приводимых в русской летописи (гибель Игоря в полюдье(?)) и у Константина Багрянородного [38]. Наиболее раннее свидетельство, связываемое с полюдьем, встречается в сочинении Ибн Руста «Ал-А’лак ан-нафиса» (начало X в.). «Царь ежегодно объезжает их, – писал Ибн Русте о восточнославянском правителе («свиет-малик»), – И если у кого из них есть дочь, то царь берёт себе по одному из её платьев в год, а если сын, то также берёт по одному из платьев в год. У кого же нет ни сына, ни дочери, тот даёт по одному из платьев жены или рабыни в год» [39, с. 389]. Другой арабский автор Гардизи (начало XI в.) приводит более конкретную информацию: «Царь их взимает с торговли 1/10. Всегда же 100–200 из них (русов) ходят к славянам и силой берут у них на своё содержание,

пока там находятся» [39, с. 400]. А.П. Новосельцев предполагает, что и Ибн Русте, и Гардизи в интересующей нас информации использовали несохранившееся сочинение, предположительно Ибн Хордадбека, реликт которого можно найти в сообщении арабского писателя середины X в. Мутаххара ал-Мукаддаси. Говоря о взаимоотношениях русов и славян, тот отмечает, что первые «поедают» достояние последних и расхищают их добро [38, с. 404]. Компилятивный источник «Худуд ал-Алам» (80-е годы X в.) упоминает о десятине (с добычи и торговли), которую взимает царь (хакан) русов [39, с. 399].

Можно также отметить, что термин «полюдье» (*pólútasvarf*) встречается и в скандинавских сагах, однако очень трудно определить его значение в данном контексте [23, с. 139–141]. Можно предположить, что автор саги просто почерпнул восточнославянский термин и приложил к совершенно иным реалиям (по саге Харальд Сигурдарсон ходил в полюдье в Миклагарде-Константинополе).

Не вызывает сомнения, что в сборе подношений-даней в ходе полюдья непременно присутствует сам князь, с образованием Древнерусского государства – это киевский князь. Однако исследователи обратили внимание на то обстоятельство, что в тексте трактата Константина Багрянородного говорится о полюдьях (во множественном числе) русских «архонтов» [5, с. 51]. Сам термин «архонт» применялся в тексте византийского императора не только по отношению к князьям Руси, но и к другим высшим должностным лицам. В упоминаемом им «кружении» (γυρα) видят характерные для византийской государственной практики провинциальные объезды. Исходя из этого, полюдье представляется не последовательным объездом князем с его дружиной всех или нескольких племенных союзов (как это понимал Б.А. Рыбаков), а разъездом князя, членов его семьи и назначенных князем знатных служилых мужей по племенным княжениям. Пребывание названных лиц на подвластной территории представляло собой объезд обширных областей, возможно, по определенным маршрутам с остановкой в определенных поселениях-погостах. Полюдье было способом прямого административно-судебного управления племенными княжениями в условиях сохранения архаичных, неразвитых отношений предшествующей эпохи. В его ходе дружины князя и представителей династии кормились за счет местного населения, этот корм являлся натуральным обеспечением служилых князю людей [48, с. 164–171]. Эти выводы подтверждают и данные древнерусских источников. Так, известно, что право на полюдье наряду с князем могли получить и лица из его ближайшего окружения

(Свенельд), а полюдье самого киевского князя могло ограничиваться одним из племенных княжений (Игорь – древляне).

Как бы то ни было, необходимо сделать вывод о крайне примитивной системе сбора налогов-даней (возможно изначально в форме добровольных подношений, даров) на раннем этапе истории Древнерусского государства. Кроме князя, который являлся не только адресатом, но и главным сборщиком дани, невозможно назвать иных должностных лиц государственного фиска. Обнаруживаемый в источниках пример передачи князем сбора налогов-дани с определенной территории своим приближенным (воеводе) не меняет общей картины. Тем более, что в данном случае речь идет не о государственном фиске: Свенельд собирал дань не для последующей ее передачи киевскому князю, а для собственного потребления, наделения своей дружины. Необходимо согласиться, что уже на первом этапе складывается какая-то структура пунктов сбора дани и некая простейшая администрация, что было обусловлено невозможностью посещения князем всех хозяйственных единиц. Однако источники совершенно не позволяют делать насчет этого какие-либо выводы.

Начало второго этапа в развитии налогово-даннической следует связать с реформами княгини Ольги, осуществленными, если верить летописи, в 946–947 гг. Их реализация привела к отмиранию института полюдья, как общегосударственного мероприятия. Основной смысл реформ Ольги состоял в «повсеместной фиксации правовых норм («уставы» и даней («уроки»)), которые отныне взимались… не во время наездов кормящейся дружины, а специальными представителями княжеской администрации» [42, с. 157]. Погосты – прежде места временных остановок князя и княжих мужей с дружинами во время полюдья – были реорганизованы в центры постоянного княжеского административно-судебного управления [48, с. 188]. Именно в погостах сосредотачивается сбор дани, при этом присутствие князя оказывается не обязательным, функции сбора дани и различных оброков, как и судебные функции, поручались специальным должностным лицам – тиунам. Считается, что погосты прекратили своё существование либо к концу X в. – их функции перешли к городам [42, с. 159], либо к XII в. в связи с широким распространением княжеского и боярского землевладения [49, с. 64]. Но система погостов сохранялась и позднее в местах с более редким населением и большими лесными массивами (прежде всего, в Новгородской земле). Предположение о заимствовании системы погостов из Скандинавии не находит всеобщей поддержки исследователей. Отмечается, что возникновение этого института было естественным явлением в ранних

государствах с их натуральным хозяйством, аналогичный институт известен в Польше под названием «стана» [33, с. 123–124].

Между тем на протяжении выделяемого второго периода развития налогово-даннической системы (середина X – вторая половина XI в.) происходит принципиально важное разделение административных функций между центром в Киеве и отдельными центрами княжеств-земель. Возможным это оказалось как раз благодаря реформам княгини Ольги. Симптоматичным является уже отказ Ярослава Владимировича перед смертью отца – киевского князя – в 1015 г. отдавать Киеву установленную часть общих сборов со своей земли. Вместе с тем происходило и разделение дани с подчиненных Древнерусскому государству периферийных племен между отдельными княжествами-землями [55]. По всей видимости, в это время центр сбора налогов-дани перемещается в города, которые только сейчас превращаются в настоящие центры администрации и суда. Сбор дани концентрируется в руках князей отдельных земель, судебно-административные полномочия они передают своим должностным лицам – посадникам и тиунам. Между тем начинает формироваться и десятичная система, видимо, изначально призванная решать две задачи – фискальную и военно-организационную. Так появляются должности тысяцкого, сотских и десятских. Создаваемое летописными известиями впечатление о тысяцких, как об исключительно военных предводителях (возглавляют ополчение), не может быть основанием для отрицания выполнения ими иных, так сказать, гражданских функций. К их числу, безусловно, относился сбор налогов-дани. Так, одно из косвенных свидетельств летописи является тому подтверждением. Под 1071 г. в Повести временных лет сохранилось известие о сборе дани в Ростовской земле Яном Вышатичем: «В си же время приключися прити от Святослава дань емлющю Яневи, сыну Вышатину» [8, с. 76]. В рассказе же об освящении Успенской церкви Печерского монастыря Ян называется киевским тысяцким («воеводьство держащю Кыевьскыя тысяща Яневи») [8, с. 88]. Смешение должностей воеводы и тысяцкого (присутствует и в более поздних летописных статьях [9, стб. 457]) может быть объяснено как раз «полифункциональностью» тысяцких.

Раньше всего определилась особенность Новгородской земли. Здесь сложились особые договорные отношения с князем, подтвержденные грамотой Ярослава 1019 г. и здесь же отмечается активное участие боярства в аппарате княжеского управления. По мнению В.Л. Янина, истоки своеобразия ситуации в Новгородской земле необходимо искать в изначальном утверждении здесь княжеской власти в результате договора

между местной племенной верхушкой и приглашенным князем. «Договор, по-видимому, с самого начала ограничил княжескую власть в существенной сфере – организации государственных доходов» [72, с. 115]. Но только к концу XI в. новгородское боярство добивается утверждения посадничества, а затем в 1126 г. – организации сместного суда князя и посадника при реальном приоритете второго [72, с. 115]. Чрезвычайно интересно сделанное В.Л. Яниным наблюдение об исчезновении к началу второй четверти XII в. деревянных цилиндрических замков, которые использовались для замыкания мешков с собранными налогами-данью. Ученый связывает это обстоятельство с активным переходом к вотчинной системе землевладения в Новгороде: в этой связи для взимания государственных податей уже не было необходимости выезжать в погосты, подати взимались с владельцев вотчин в самом городе [72, с. 115]. Весьма показательно, что деревянные цилиндры-замки обнаружены археологами не на территории княжеской резиденции, а в боярских усадьбах Новгорода [68, с. 19].

Формирование вотчинного хозяйства, как княжеского, так и боярского, являлось характерной чертой третьего периода в функционировании налогово-даннической системы Древней Руси. Однако отметим, что только в Новгороде произошло ограничение князя в области фиска, на остальной территории Древней Руси по-прежнему исключительно князю принадлежала решающая роль как в сборе налогов-дани, так и в их распределении. Наиболее очевидным свидетельством переадресации налогообложения на центры отдельных княжеств-земель (согласно устаревшей терминологии, «удельные» княжества) является наличие у местных князей собственных воинских контингентов. Постоянное обеспечение всем необходимым дружины, как и поддержание ополчения при осуществлении военных акций, требовало увеличения поступлений в «бюджет» местных князей. В условиях отсутствия собственного княжеского хозяйства возможным это оказывалось только при отказе от отчислений в пользу «стольного града Киева» части сборов с территории своих княжеств и дани с подчиненных периферийных племен. Еще одним прямым указанием на концентрацию сбора и распределения налогов-дани в обособившихся центрах княжеств-земель являются примеры выделения «удельными» князьями части доходов отдельным звеньям церковной организации (например, обеспечение Смоленской епархии).

Представляется перспективным связать предлагаемую периодизацию налогово-даннической системы Древней Руси с изменениями в денежном обращении. Можно отметить, что третий период совпадает с

т.н. «безмонетным периодом» в истории денежного обращения восточнославянского региона. Причины «отказа» древнерусского денежного обращения от монеты в начале XI в. в регионе Южной Руси, а на севере Восточной Европы – в начале XII в., связываются прежде всего с внешними обстоятельствами – кризисом производства монеты и обращения серебра в странах Востока и ухудшением качества монеты в Западной Европе. В то же время признается, что эти причины не являются исчерпывающими [69, с. 208]. Между тем увеличение производительности труда ремесленников, расширение товарообмена вызывали неуклонный рост потребности в разменной монете. К этому необходимо добавить усложнившуюся систему налогообложения. В таких условия была выработана оригинальная система денежного обращения, свидетельством чему является сообщение испано-арабского писателя ал-Гарнати: «Рассчитываются они между собой старыми беличьими шкурками, на которых нет шерсти, и которые нельзя ни на что никогда использовать, и которые совсем ни на что не годятся» [1, с. 143]. В деньги эти бесполезные шкурки превращал авторитет княжеской власти. Согласно сообщению ал-Гарнати некие люди с работниками на «известном рынке» пломбировали связки шкурок кусочком черного свинца, отмечая их «печаткой, на которой имеется изображение царя» [1, с. 144]. Это указание связывается с находками пломб «дрогичинского типа».

Теперь рассмотрим прямые указания источников на круг должностных лиц, участвующий в реализации фискальной функции государства.

Для раннего периода в истории Древней Руси мы может однозначно говорить о личном участии верховного правителя – киевского князя в осуществлении сбора дани. Об этом имеются прямые свидетельства источников, как собственно древнерусского происхождения, так и иностранных.

В одном из немногих дошедших до нас произведений древнерусской литературы – «Поучении Владимира Мономаха» – обнаруживаем указание на наличие определенного круга лиц, которым верховный правитель передоверял осуществление своих обязанностей. Деятельный киевский князь Владимир Мономах в заслугу себе ставил то, что «на посадники не зри, ни на биричи, сам творилъ, что было надобе, весь нарядъ» [8, с. 104–105]. В число этих обязанностей («всего наряда»), безусловно, входил сбор налогов-даней и осуществление суда, что также приносило материальные выгоды в виде пошлин и штрафов (вир и продаж). В то же время из короткой фразы уникального автобиографического произведения мы узнаем, какие именно должностные лица могли замещать

князя в выполнении его функций. Среди них ведущее место принадлежит посаднику.

К началу XII в., когда было написано «Поучение», население Древнерусского государства оказалось охвачено наряду с данью-оброком целым рядом повинностей, что хорошо характеризует зрелую политическую структуру государства. Часть различных видов обложения населения с принятием в качестве государственной религии христианства (988–990) стала отходить духовенству – кругу лиц, осуществлявшему важную государственную функцию – защиту интересов государства перед лицом бога [62, с. 14]. Традиционно церкви выделялась десятая доля княжеских доходов. Предполагают, что связано это с древней практикой обеспечения языческих святилищ [65, с. 315–326]. В водной части уставной грамоты Святослава Ольговича 1136/1137 г. читаем: «Оустав бывъше преже нас в Руси от прадед и от дед наших имати пискупом десятину от дании и от вир и продаж, что входитъ в княжь двор всего» [цит. по: 62, с. 16]. Показательно, что уже в XII в. духовные учреждения стремятся добиться обмена своей доли в государственных доходах на земельные пожалования. Но в Древней Руси к середине XII в. княжеская десятина в материальном обеспечении имела еще довольно значительный удельный вес по сравнению с Польшей или Чехией. В этом видят свидетельство более длительного сохранения на Руси системы централизованной эксплуатации, что связано в том числе и с замедленным формированием частного (в том числе и церковного) землевладения [62, с. 15–16, 20]. До формирования феодальных отношений (а о таковом можно говорить только с XII в. и то с учетом древнерусской специфики) с развитым княжеским домениальным хозяйством и частным боярским землевладением именно государство в лице киевской династии выступало в качестве эксплуататора всего населения, обеспечивая его части привилегированное положение.

В функционировании системы налогово-даннических отношений Древней Руси домонгольского периода не вызывает сомнений, что единственным безусловным адресатом дани являлся князь – представитель правящей династии Рюриковичей. Вместе с наступлением периода политической раздробленности произошло разделение изымаемого у населения прибавочного продукта в территориальном смысле – между правителями отдельных княжеств-земель, однако при этом в полном объеме сохранились верховные княжеские прерогативы в сборе дани и последующей ее реализации. В этом отношении показательна передача князем десятой части своих доходов в пользу церкви: так посту-

пил креститель Руси киевский князь Владимир Святославич [см.: 17; Существуют как сторонники, так и противники подлинности данного документа: 71, с. 204–211], так же поступали и князья независимых древнерусских княжеств в XII в. [см.: 18; в последнее время общепринято датировать данный документ 1136-м годом – временем основания Смоленского епископства].

В исторической науке давно высказано предположение, подтверждаемое сведениями источников, что при отсутствии в городе – административном центре земли или волости – князя, его функции поручались посаднику. Посадник представляется «связующим элементом того города, где он сидит, с землею и с князем, которым посажен», при этом ему принадлежит военная и судебная власть [24, с. 138]. Посадники играли роль княжеских наместников, «призванных осуществлять суверенитет своего князя в определенных административно-территориальных округах» [57, с. 138]. Тождественность власти князя и его наместника-посадника как будто подтверждается тем наблюдением, что «как только сам князь прибывал на место, власть посадника прерывалась; князь лично ведал тогда все дела данной области» [24, с. 139]. Немногочисленные исключения – упоминание совместного нахождения в том или ином городе князя и посадника [например, в Турове: 10, стб. 330] – не меняют общей картины. Так «княж двор» заменялся двором посадника [56, с. 166]. Это особенно явно проявилось в истории Новгородской земли. Неутомимый исследователь средневекового Новгорода В.Л. Янин пришел к выводу, что для периода X – первой половины XI в. необходимо признать тождественность форм посадничей и княжеской власти [70, с. 70]. При этом возможность одновременного присутствия в Новгороде посадника и князя в обозначенный период исключена [70, с. 68]. Только с конца XI в. боярский посадник в Новгороде сосуществует с князем [71, с. 43]. Отмеченные обстоятельства с полным основанием позволяют утверждать, что наряду с исполнением судебной, военной и полицейской функций и сбор дани концентрируется в руках именно посадника. Сама этимология социально-политического понятия «посадник», производного от глагола «посадити» («поставить, назначить») [48, с. 525], недвусмысленно говорит о передаче князем своих полномочий определенному доверенному лицу.

Видимо, осуществление сбора даней-налогов посадниками для летописцев представлялось обыденным явлением, поэтому на страницах летописи можно обнаружить лишь косвенные тому свидетельства. Так, из Повести временных лет известно, что когда князь Олег Святославич

в 1096 г. захватил Муромскую и Ростовскую земли, он «посажа посадникы по городом, и дани поча брати» [8, с. 108]. Показательны примеры злоупотребления посадниками своим положением: превышение ими какой-то нормы при взимании даней приводят к тому, что их сравнивают с грабителями-половцами. В Лаврентьевской летописи под 1138 г. читаем: «И тако бысть пагуба посульцемъ, ово от половець, ово же отъ своихъ посадникъ» [9, стб. 305]. Также, случалось, обременительными были и судебные сборы посадников. Когда в 1176 г. после убийства Андрея Боголюбского на княжение во Владимир-на-Клязьме и Ростов были приглашены Ярополк и Мстислав Ростиславичи, «раздаяла бяста по городомъ посадничьство Русьскимъ детьскимъ; они же многу тяготу людемъ симъ створиша продажами и вирами» [9, стб. 374]. Именно посадники, наряду с другими должностными лицами, оказываются в эпицентре народного гнева во время восстания во Владимирской земле после убийства Андрея Боголюбского: «Горожане же Боголюбьци разграбиша домъ княжъ и много зла створися въ волости его: посадниковъ и тивуновъ домы пограбиша, а самехъ и детские его и мечникы избиша, а домы ихъ пограбиша» [10, стб. 592].

Должность посадника, несомненно, следует отнести к числу наиболее давних явлений древнерусской действительности [57, с. 137]. Хотя само понятие «посадник» впервые встречается только под 977 г. [8, с. 35], с ним необходимо связывать сообщение летописи под 862 г.: «прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро» [8, с. 13]. Аналогичное по содержанию сообщение приводится под 882 г. (о посажении Олегом «мужь свои» в Смоленске и Любече) [8, с. 14]. Как бы мы ни оценивали эти известия – видели в них древнейший пример «посажения» посадников или понимали их как перенесение в далекие от летописца времена современных ему реалий – необходимо признать, что уже на первом этапе формирования древнерусской государственности верховная власть нуждалась в подобных институтах.

В настоящее время совершенно отброшена идея о превращении должности посадника в наследственную, его трансформации в типичного феодала наряду с преобразованием дани в феодальную ренту [71, с. 372]. Между тем посадники могли получать от князей земельные владения, сёла «с людьми и з данью» [57, с. 149]. Несомненно, что у посадника оставалась часть собранных даней-налогов и судебных штрафов и пошлин [71, с. 372]. Данные нарративных источников по вопросу об особенностях правового статуса посадника несколько уточняет инфор-

мация уставной и жалованной грамоты смоленского князя Ростислава Мстиславича. Согласно грамоте, князь или посадник должны были в определенных случаях делить судебные штрафы пополам, при этом в те судебные дела, которые были отданы суду епископа, не должны вмешиваться ни князь, ни его посадник, ни тиун [48, с. 526; 3, с. 144].

Таким образом, вместе с реализацией высшей административной власти на местах от имени князя [49, с. 219] посадник в полном объеме сосредотачивал в своих руках сбор даней-налогов и взимание судебных пошлин, часть которых оставалась в его личном распоряжении. В лице посадника мы обнаруживаем древнейшего представителя государственной администрации, выполняющего ряд важнейших функций. Привлечение к участию в управлении княжеством – землей или волостью – лиц некняжеского происхождения было обусловлено как объективными, так и субъективными причинами.

С конца X в. в Древнерусском государстве начинает формироваться децимальная (десятичная) система. В представлении В.А. Кучкина происходило это следующим образом: нуждавшейся части подвластного населения князья стали выдавать «мелкие ссуды-купы, которые должны были быть отработаны». «Такие должники, называемые в разных местах и в разное время закупами, должниками, серебряниками, половниками, организовывались в ячейки-десятки, легко управляемые, удобные как для проведения различных работ, так и для взимания одолженных средств. Во главе таких десятков были поставлены десятские, а во главе более крупного объединения в десять десятков, т.е. сотни, – сотские» [31, с. 423]. Таким образом, не вызывает сомнение участие десятских и сотских в осуществлении государственного фиска. С формирующейся таким десятичной системой необходимо связать и должность тысяцкого, хотя в свидетельствах источников тысяцкие представляются, прежде всего, в качестве военных предводителей [13, стб. 298, 324–326, 767]. Однако к числу важнейших обязанностей тысяцких следует отнести именно гражданские дела; учитывая же принадлежность тысяцких к десятичной системе, среди важнейших их функций следует назвать сбор налогов-даней. В то же время возникает вопрос о распределении обязанностей между тысяцкими и посадниками. Несомненно статус посадника был выше по сравнению с тысяцким. Поскольку посадник заменял князя, по необходимости тысяцкий оказывался в подчиненном ему положении. В то же время в случае присутствия в городе князя должность посадника упразднялась. Известен только один пример одновременного наличия в городе князя и посадника. Так, под 1146 г. в Ипатьевской ле-

тописи содержится сообщение о том, как занявший киевский престол Изяслав Мстиславич отобрал туровский престол у своего дяди Вячеслава: «И отъя отъ него Туровъ, и епископа туровского Акима, и посадника его Жирослава Иванскович» [10, стб. 330]. При князе именно тысяцкий становился главным должностным лицом в той или иной земле и волости.

Все же представляется, что компетенция тысяцкого при осуществлении фискальной функции была несколько уже, чем посадника (следовательно и князя). Тысяцкому были подвластны все структурные звенья десятичной системы. Но налогово-данническая система включала также сбор даней с подчиненных периферийных неславянских племен, эксплуатацию отдельных категорий населения (смерды) и т.д. Возможно, эти направления деятельности выделялись особым должностным лицам, известным под общим наименованием «тиуны». Представляется правильным видеть в «тиуне» именно родовое понятие, к тиунам принадлежали и огнищанин («тиун огнищный»), и конюший, и ключник. Последний вывод прямо подтверждает статья 110 Русской Правды пространной редакции, упоминающая «тивуньство без ряду или привяжеть ключь к собе без ряду» [12, с. 116]. Отметим также, что в Русской Правде упоминаются «тиун княжеский или ратайный» (Ст. 13 пространной редакции) [12, с. 105]. Возможно, к тиунам можно отнести и упоминаемых в летописи «данников» (под 1096 г. в Повести временных лет сообщается в эпизоде междоусобицы с Олегом Святославичем рассказывается о перехвате сборщиков дани – «данников») [8, с. 108]. Осторожно предположим, что к тиунам относился и «княжий подъездной», единожды упомянутый в Русской правде краткой редакции («а въ подъездномъ княжи 80 гривенъ») [12, с. 71]. Исследователями убедительно обосновано мнение о подъездном именно как о сборщике податей. Так, отмечается что в XV–XVI вв. «подъездом» обозначалось право приезда епископа для получения причитающихся ему взносов, а «подъезчиком» назывался сборщик «подъезда» [22, прим. на с. 145]. Предполагается, что статья о «подъездном» является позднейшей ставкой в краткую редакцию Русской Правды [48, с. 404–405] и таким образом отражает реалии более позднего времени. Вполне определенно тиуны подчинялись непосредственно князю, при отсутствии же в городе князя их «начальником» становился посадник. Но «княжие тиуны» не могли подчиняться тысяцким.

Функционирование фискальной системы в Древней Руси, особенно на третьем этапе, поддерживалось целой группой должностных лиц,

являвшихся помощниками уже названных представителей княжеской администрации. К их числу следует отнести мечников (возможно, тождественны «метальникам», вар.: «метельникам» Русской Правды) [12, с. 107]. Вероятно, мечники, как представители военной организации – дружины, сопровождали лиц, непосредственно занимавшихся сбором налогов-дани и известных под наименованием «данников», «тиунов». Показательно, что слово «мечник» зафиксировано на ряде обнаруженных при раскопках в Новгороде цилиндрах-замках [72, с. 105, 110–113]. Дискуссионным остается вопрос о соотношении функций мечников с емцами, также присутствующими на деревянных цилиндрах, служивших для пломбирования мешков с собранными податями [72, с. 105]. Представляется, что дискуссионность тождества понятий «емец» и «мечник» может быть легко решена. Мечник – это представитель младшей дружины, воин, которому поручались функции емца, т.е. он, будучи профессиональным воином (мечником, этимология четко безусловно связывается с мечом, как свидетельствуют деревянные цилиндры), становился государственным чиновником (емцем), задействованным в судебной и фискальной сферах. Из текстов берестяных грамот известно, что и другие представители младшей дружины – детские – участвовали в сборе разнообразных податей.

В Русской Правде (пространной редакции) в качестве помощника сборщика судебных пошлин – вирника – называется метельник. Напрашивается прямая аналогия в положении этого должностного лица с положением мечников. Возможно, речь идет о тождественных понятиях. Представляется также возможным и даже необходимым признать аналогичными должности вирника и данника (возможно, и подъездного). В свое время еще Н. Ланге привел доводы в пользу тождества вирников и посадников. Под последними историк предполагал начальника отдельной административной единицы Древней Руси – верви. Под 1176 г. Лаврентьевская летопись сообщает о раздаче в Ростовской земле посадничества детским: «Седящема Ростиславичема в княженьи земля Ростовьскъя. Роздаяла бяста по городомъ посадничьство руськым дедьцкимъ. Оне же многу тяготу людем симъ створиша продажами и вирами» [9, стб. 374]. К тому же в позднейшей истории Северо-Восточной Руси наместники и волостели выполняли функции и судьи и сборщика податей. И в целом, по мнению Н. Ланге, нет оснований «присвоивать нашей старине вовсе ей несвойственные понятия о разделении властей судебной и административной» [32, с. 72–73]. Хотя Русская Правда не говорит о сборщиках налогов-дани, на последних в полной мере можно

распространить общие принципы вознаграждения за осуществленную «работу», отраженные в «Поконе вирном».

В целом обращает на себя внимание крайнее несовершенство системы налогообложения, еще не выделившейся в отдельную отрасль государственного управления. Налицо также смешение функции ряда должностных лиц, пересечение их компетенций, по-видимому, разрешалось волей князя. В то же время источники не позволяют точно установить обязанности отдельных должностных лиц аппарата государственного фиска. К этому следует добавить формирование собственного хозяйства князя, представители администрации которого (например, дворский) могли участвовать в осуществлении общегосударственной функции сбора налогов-даней. Тем не менее определенные выводы о круге лиц, входящих в государственный аппарат, призванный осуществлять фискальную функцию, можно сделать. Представим общий вывод в виде приведенной ниже схемы.

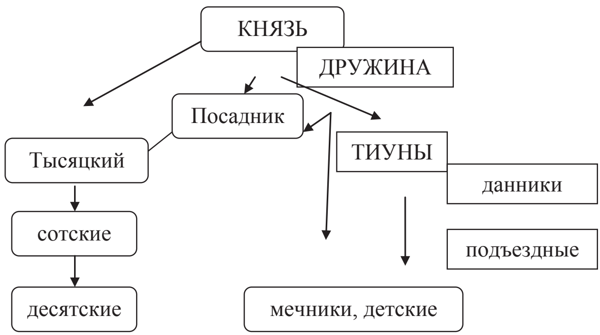

Список литературы

1. Абу Хамид ал-Гарнати. Ясное изложение некоторых чудес Магриба, или выборка воспоминаний о чудесах стран // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. – Том III: Восточные источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – С. 137–146.

2. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1949. – 407 с.

3. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Подготовил Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1976. – 240 с.

4. Ибн Русте. Книга дорогих ценностей // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т. III: Восточные источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – С. 43–50.

5. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1991. – 496 с.

6. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – 568 с.

7. Память и похвала князю русскому Владимиру // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1. (XI–XII вв.). – СПб.: Наука, 2000. – С. 316–327.

8. Повесть временных лет / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – СПб.: Наука, 1996. – 668 с.

9. Полное собрание русских летописей. – Т. I. – Лаврентьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 577 стб.

10. Полное собрание русских летописей. – Т. II. – Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 938 стб.

11. Полное собрание русских летописей. – Т. 38. – Радзивиловская летопись. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1989. – 178 с.

12. Правда Русская. – Т. I. – М.: Изд. АН СССР, 1940. – 505 с.

13. Правда Русская. – Т. II. Комментарии. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1947. – 862 с.

14. Российское законодательство X–XX вв.: в 9 томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юридическая литература, 1984. – 432 с.

15. Рукописные памятники Древней Руси. Древнерусские берестяные грамоты [Электронный ресурс]. – 1999. – Режим доступа: http://gramoty.ru. – Дата доступа: 11.09.2011.

16. Смоленские грамоты XIII–XIV вв. / Подг. к печ. Т.А. Сумникова и В.В. Лопатин. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – 140 с.

17. Устав князя Владимира Святославича // Памятники русского права. – Вып. 1. – М.: Госюриздат, 1952. – С. 235–238.

18. Уставная грамота князя Ростислава (1150 г.) // Памятники русского права. – Вып. 2. – М.: Госюриздат, 1953. – С. 39–42.

19. Алексеев, Л.В. Устав Ростислава Смоленского 1136 г. и процесс феодализации Смоленской земли / Л.В. Алексеев // Slowianie w dziejach Europy. – Poznan, 1947. – S. 87–91.

20. Владимирский-Буданов, М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирски-Буданов. – Изд. 3-е, с дополнениями. – СПБ.; Киев: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1900. – 667 с.

21. Гагемейстер, Ю.А. Разыскания о финансах древней России / Ю.А. Гагемейстер. – СПб.: При Императорской Академии наук, 1833. – 247 с.

22. Греков, Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1953. – 568 с.

23. Джаксон, Т.Н. Четыре норвежских конунга: Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. / Т.Н. Джаксон. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 192 с.

24. Дьяконов, М.А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси / М.А. Дьяконов. – СПб.: Наука, 2005. – 384 с.

25. Карамзин, Н.М. История государства Российского в 12 томах / Н.М. Карамзин. Под ред. А.Н. Сахарова. –М.: Наука, 1991. – Т. II–III. – 832 с.

26. Ключевский, В.О. История сословий в России: Полный курс лекций / В.О. Ключевский. – Минск: Харвест, 2004. – 208 с.

27. Ключевский, В.О. Сочинения: В 9 т. / В.О. Ключевский. Под ред. В.Л. Янина. – М.: Мысль, 1987. – Т. I. Курс русской истории. – 572 с.

28. Котляр, Н.Ф. К вопросу о причинах удельной раздробленности на Руси / Н.Ф. Котляр. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – № 1 (43). – С. 5–17.

29. Котляр, Н.Ф. Княжеская администрация в Древней Руси / Н.Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2010. – № 2 (40). – С. 28–40.

30. Котляр, Н.Ф. Об удельной раздробленности на Руси / Н.Ф. Котляр // Восточная Европа в древности и средневековье. XXIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто: Материалы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2011. – С. 137–141.

31. Кучкин, В.А. Десятские и сотские Древней Руси / В.А. Кучкин // Горский А.А., Кучкин В.А., Лукин П.В., Стефанович, П.С. Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – М.: Индрик, 2008. – С. 270–425.

32. Ланге, Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды / Н. Ланге. – М.: В типогр. II Отд. СЕИВК, 1860. – 290 с.

33. Ловмяньский, Х. Русь и норманны / Х. Ловмяньский. – М.: Прогресс, 1985. – 303 с.

34. Мавродин, В.В. Древняя и средневековая Русь / В.В. Мавродин. – СПб.: Наука, 2009. – 719 с.

35. Мельникова, Е.А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) / Е.А. Мельникова // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т. Пашуто. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тез. докл. / Отв. ред. А.П. Новосельцев. – М., 1992. – С. 38–41.

36. Молчанов, А.А. Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения / А.А. Молчанов // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 250–269.

37. Монгайт, А.Л. Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в русские земли в 1150–1153 гг. / А.Л. Монгайт // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 169–179.

38. Новосельцев, А.П. Арабские источники об общественном строе восточных славян IX – первой половины X в. (полюдье) / А.П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П. Новосельцева. Отв. ред. к.и.н. Т.М. Калинина. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – С. 400–404.

39. Новосельцев, А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А.П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П. Новосельцева. Отв. ред. к.и.н. Т.М. Калинина. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – С. 264–323.

40. Пашуто, В.Т. Черты политического строя древней Руси В.Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 11–76.

41. Перхавко, В.Б. Распространение пломб дрогичинского типа / В.Б. Перхавко // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике. – М.: Восточная литература, 1996.– С. 211–247.

42. Петрухин, В.Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия / В.Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. I. – С. 12–410.

43. Погодин, М. Древняя русская история до монгольского ига / М. Погодин. – М.: В Синодальной типографии, 1871. – Т. 1. – 401 с.

44. Покровский, М.Н. Русская история в самом сжатом очерке / М.Н. Покровский. – 4-е изд. – М.: Партийное изд-во, 1933. – 544 с.

45. Пресняков, А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А.Е. Пресняков. – М.: Наука, 1993. – 635 с.

46. Рубинштейн, Н.Л. Русская историография / Н.Л. Рубинштейн. – СПб.: Изд. СПбГУ, 2008. – 938 с.

47. Рыбаков, Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 1993. – 592 с.

48. Свердлов, М. Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. / М. Б. Свердлов. – СПб.: Академический проект, 2003. – 736 с.

49. Свердлов, М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М.Б. Свердлов. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1983. – 238 с.

50. Сергеевич, В.И. Древности русского права / В.И. Сергеевич. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1903. – Т. III. – 496 с.

51. Сергеевич, В.И. Русские юридические древности / В.И. Сергеевич. – Изд. 2-е, с переменами и доп. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1902. – Т. I. – 555 с.

52. Советская историография Киевской Руси. – Л.: Наука, ленинградское отделение, 1978. – 279 с.

53. Соловьев, С.М. Сочинения. В 18 кн. / С.М. Соловьев. – М.: Голос, 1993. – Кн. I. Т. 1–2. История России с древнейших времен. – 752 с.

54. Соловьев, С.М. Сочинения. В 18 кн. / С.М. Соловьев. – М.: Голос, 1993. – Кн. II. Т. 3–4. История России с древнейших времен. – 768 с.

55. Темушев, С.Н. Литва и Русь: трансформация взаимоотношений от даннической зависимости к внешней экспансии (историография проблемы) / С.Н. Темушев // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 3. – Минск: РИВШ, 2010. – С. 49–72.

56. Тихомиров, М.Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – СПб.: Наука, 2008. – 350 с.

57. Толочко, П.П. Власть в Древней Руси. X–XIII вв. / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2011. – 200 с.

58. Толстой, Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II / Д.А. Толстой. – СПб.: В типографии Константина Жернакова, 1848. – 258 с.

59. Усачев, А.С. Из истории русской средневековой агиографии: два произведения о равноапостольном князе Владимире Святославиче (исследование и тексты) / А.С. Усачев // Вестник церковной истории. – 2006. – № 2. – С. 5–44.

60. Флоря, Б.Н. «Служебная организация» и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян / Б.Н. Флоря // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 56–74.

61. Флоря, Б.Н. «Служебная организация» у восточных славян / Б.Н. Флоря // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – М.: Наука, 1987. – С. 142–151.

62. Флоря, Б.Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян (эпоха средневековья) / Б. Н. Флоря. – М., 1992. – 158 с.

63. Фроянов, И.Я. Начала Русской истории. Избранное / И.Я. Фроянов. – М.: Издат. Дом «Парад», 2001. – 976 с.

64. Фроянов, И.Я. Рабство и данничество у восточных славян / И.Я. Фроянов. – СПб.: Изд. СПбГУ, 1996. – 512 с.

65. Щапов, Я.Н. Церковь в системе государственной власти в древней Руси / Я.Н. Щапов // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 315–326.

66. Юшков, С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С.В. Юшков. – М.: Гос. изд-во юридич. лит-ры, 1949. – 543 с.

67. Янин, В.Л. Археологический комментарий к Русской Правде / В.Л. Янин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С. 138–155.

68. Янин, В.Л. Дары новгородской почвы. Находки и открытия в славянском центре на Волхове / В.Л. Янин // Родина. – 2006. – № 4. – С. 16–20.

69. Янин, В.Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода / В.Л. Янин. – М.: Языки славянских культур, 2009. – 416 с.

70. Янин, В.Л. Новгородские посадники / В. Л. Янин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 512 с.

71. Янин, В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода / В. Л. Янин. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.

72. Янин, В.Л. Средневековый Новгород: Очерки археологии и истории / В.Л. Янин. – М.: Наука, 2004. – 416 с.

Келлер О.Б.

НЕМЕЦКОЕ ПРАВО В ВЕНГРИИ В ПЕРИОД СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

I. НЕМЕЦКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ В ВЕНГРИИ

Влияние немецких правовых сборников на источники права средневековой Венгрии, безусловно, находится в самой непосредственной связи с появлением в Венгрии колонистов. Сразу следует отметить, что права, которые имели переселенцы в Венгрии, выходили далеко за рамки одного лишь права гостей.

I. 1. Унификация немецких поселений в Венгрии

Первые переселения из немецких областей на средние земли Восточной Европы зафиксированы около 1150 года; во второй половине XIII столетия они достигли своего расцвета; окончание переселений приходится на период после 1325 года [1, с. 4]. Основная масса поселенцев пришла на венгерские земли во времена правления в стране венгерского короля Гезы II (1130–1162), а именно в период с 1141 по 1160 гг. Предпосылкой сего стала миграция большого числа нидерландских поселенцев на восток Германии в середине XII века. Вследствие определенного избытка населения в восточных областях Германии некоторые местные жители, следовавшие призыву князей и королей, стали тоже эмигрировать. Например, многие франки и саксонские горцы, благодаря обращению герцога Баварии и Саксонии Генриха Льва (1129–1195), переселились в мало заселенные области Силезии, Богемии, Моравии и Венгрии [2, с. 957]. Абсолютно все немецкие переселенцы, независимо от их географического происхождения, назывались *saxones* (саксонцы) или *hospites theutonici* (гости тевтонские).

Вне всякого сомнения, в первую очередь, переселения были своего рода поддержкой в стараниях венгерских королей укрепить приграничные пространства и развить в этих областях горное дело. Во-вторых, колонизация способствовала укреплению королевской власти по сравнению с господством крупных землевладельцев. В-третьих, переход венгерского войска с прежнего конно-кочевого стиля к тяжело-бронированному рыцарскому тоже требовал значительных денежных сборов [3, с. 477]: для этого надо было достичь эффективного ведения королевского хозяйства, что было возможным посредством умножения населения – то есть, появлением новых жителей.

Колонисты добирались первоначально до королевских имений на периферии Венгрии – Ципса (так называются с XIII в. главные места поселения немцев на венгерской территории у южного подножия Татр; славяне называли эти поселения Списсами, Списской землей) и Трансильвании (историческая венгерская и румынская область на северо-западе Румынии). Формы поселения были самыми различными. Регулярно возникали большие централизованные поселения закрытого типа с развернутым региональным самоуправлением [4, с. 35] под руководством таких органов, как *comites* (комитаты). Создавались и разбросанные поселения, причем названия поселений *Németi* (немцы) указывало на подобное маленькое местное самоуправление.

I. 2. Немецкие колонии на венгерских землях: Ципс

Ключевые позиции в плане переселения занимала территория северовенгерского Ципса, где основными занятиями жителей считались торговля и горное дело [5, с. 6]. Ещт первые королевские привилегии называли эту область *terra oppidorum montanorum comitatus Scepuensis* («земля горных поселений комитата Ципского»); налицо в поселениях было «правовое единство» [6, с. 19]. До 1412 г. на основе 60 таких единиц-колоний появилось 24 ципских города. В 1412 г. король Венгрии и Чехии, последний император Священной Римской империи из Люксембургской династии, Сигизмунд Люксембургский заложил еще 13 городов, ликвидировав, таким образом, вышеупомянутое правовое единство. Ведущим городом среди этих единиц-колоний была Левоча (город в восточной Словакии у подножья Левочских Врхов); жители города именовались либо гостями тевтонскими (*hospites theutonices*) либо саксонцами из Ципса (*saxones de Scepus*).

Отчасти иммигранты были крестьянами; налицо, однако, и значительная часть саксонских горняков, нашедших применение своему труду в горной промышленности. Развитие горного дела импонировало интересам и стараниям венгерских королей, посему у переселенцев-горняков был особый, привилегированный статус. Например, в 1271 г. саксонцам Ципса даровались практически такие же права и свободы, как и маленьким общинам колонистов, то есть они имели право выбирать своего ландграфа. Ландграфу разрешалось вершить правосудие только применительно к саксонцам Ципса. При этом ему надлежало использовать право саксонцев. Конкретное выделение собственного права обозначало, однако, одновременно удаление от саксонского общего права, ибо до записи права правовую жизнь жителей Ципса регулировали вилькюры, то есть решения общины. Независимо от выполняемых

функций, именно переселенцы составляли основу зарождающегося городского населения, для которого актуальным являлся новый принцип «городской воздух делает свободным».

Правовой сборник саксов Ципса, так называемый «Вилькюр Ципса», датируется 1370 годом. Примечательным является уже само название правовой книги: *lantpuch* (Земская книга) или *lantrecht* (Земское право) – почти как «Саксонское Зерцало» в Германии, состоящее из Земского и Ленного права. И действительно, в Левочском кодексе «Вилькюра Ципса» немецкий сборник XIII века «Саксонское Зерцало» назван вспомогательным источником права. В Левочском кодексе «Вилькюра Ципса» одно распоряжение было изменено на основе «Магдебургских вопросов» [6, с. 21]. Следует упомянуть, что пограничную территорию Венгрии – Ципс – из-за примыкания к области саксонско-магдебургского права в Польше нельзя считать репрезентативной в венгерском развитии, как это сообщала исследовательская литература более раннего периода [7].

<u>I. 3. Немецкие колонии на венгерских землях: Трансильвания</u>

Второе большое и значимое колониальное единство появилось в Трансильвании, где ещё во времена правления венгерского короля Гезы II. немецкие переселенцы селились наряду с фландрскими, отдавая предпочтение укрепленным деревням. Деревни эти располагались вдоль торговых дорог на пути к трем крупным поселениям: Германштадт, Кронштадт и Медиас. Королевская поддержка поселенцев в больших колониальных единицах даровала преимущества всей области: в важной привилегии трансильванским саксонцам от 1224 года (*Diploma Andreanum*), дарованной венгерским королем Эндре (Андреем) II. Арпадом, признавалась автономия всей саксонской нации. Привилегия служила на протяжении столетий основой свободы трансильванских саксонцев, ибо подтверждались самоуправление, юрисдикция, беспошлинная торговля и свободное обращение товаров в целой стране. Замкнутость саксонской нации трансильванцев фиксировалась в предписании привилея, что только саксы могут быть в Трансильвании землевладельцами. Несмотря на то, что в упомянутом акте *hospites* (гости) получали такие же права и свободы, как и в прочих колониальных привилегиях, мы не можем говорить о наличии в крупных переселенческих единствах «городских привилеев». Между городом и деревней не имелось существенных различий; преимущества касались прав всей нации в целом, чего не наблюдалось при даче привилегий маленьким закрытым колониальным единствам.

В связи с этим Ципс и Трансильвания могут рассматриваться только как правовые единства, но ни в коем случае ни с точки зрения развития городского права.

I. 4. Немецкие колонии на венгерских землях: Пешт

Наряду с началом торговых связей, появление в регионе поселенцев в полной мере следует считать важнейшим фактором становления городов. В Пеште (восточная, равнинная часть Будапешта, занимающая около 2/3 территории города; от другой части города, Буды, Пешт отделен Дунаем) немецкие колонисты появились в начале XIII века. Источники содержат сведения о двух больших колониях, а именно: *Saxones* (саксонцы) в Крайнфельде на правом берегу Дуная и *Theutonici* (тевтонцы) в Пеште. По этим названиям, однако, нельзя достоверно установить происхождение колонистов, так как в Венгрии оба термина *Saxones* (саксонцы) и *Theutonici* (тевтонцы), как уже упоминалось выше, использовались для обозначения немецких поселенцев. В результате археологических раскопок были идентифицированы предметы из Лотарингии и Рейнско-Маасской области, что свидетельствует либо о происхождении вещей из вышеуказанных областей, либо о торговых связях с этими регионами. Ученые полагают, что именно таким образом саксы совместно с валлонами появились здесь из Северной Лотарингии.

Так как точно такой же диалект (наречие) можно констатировать у немецких колонистов в Трансильвании, то можно предположить, что трансильванские саксы первоначально имели поселок при пересечении Дуная [8, с. 272].

При помощи некоторых археологических находок можно говорить об определенных контактах с Магдебургом. В области Дуная при Пеште были найдены многочисленные литейные сосуды, датированные концом XII столетия. Эти предметы соответствуют по форме, размерам и некоторым другим особенностям продуктам магдебургского бронзового литейного производства примерно 1170 года [9, с. 29]. Вполне вероятно, что именно посредством этих продуктов производства магдебургская техника изготовления нашла свой путь в Венгрию.

Другая группа немцев – предположительно колонисты из нижнеавстрийских областей, переселившиеся в Пешт вследствие королевского «Акта о локациях» (*Locatio* означает сдачу земли в наем). Данный вид городских поселений предусматривает наличие локатора – персоны, сдающей землю в наем, с целью дальнейшего получения с новооснованного поселения льгот для себя и своих потомков [1, с. 6]. Поэтому в источниках времен переселений мы встречаем имя австрийского рыцаря

Вернера, по всей видимости, исполнявшего функцию королевского локатора, то есть речь идет о господине Вернере из Пешта (*dominus Wernerus de Pest*). Его жилище располагалось особо, за пределами поселка, по причине того, что положение рыцаря являлось отличным по равноправию и финансовым моментам относительно других поселенцев.

Для немецкого поселения характерно свое собственное, независимое развитие, так как территория Пешта давала колонистам, являвшимся в большинстве своем крестьянами, благоприятную возможность для занятий земледелием. Кроме того, постепенно немцы Пешта переняли у мусульманских предшественников процветающую благодаря благоприятным климатическим условиям торговлю вином и сопутствующие этому торговые традиции. В период, предшествующий нападению татар, Пешт однозначно являлся самым большим немецким поселением региона.

Возвышенная юридическая позиция поселенцев как гостей короля значительно улучшила их общее правовое положение, в связи с тем, что они не были больше несвободными деревенскими жителями, а стали принадлежать к членам поселений для гостей [10, с. 23]. Вышеозначенная привилегированность немецких поселений, считает современная исследовательница венгерского права Катлин Гёнчи, точно также способствовала процессу становления городов, как основание купеческого сословия в Западной Европе. И все же, по мнению К. Гёнчи, отличие имеется: вследствие того, что в большинстве своем колонисты были земледельцами, это не может рассматриваться в качестве решающего фактора развития венгерских городов, как, например, купечество в Западной Европе [6, с. 55].

Окончание эпохи расцвета Пешта связывают с 1241/42 гг., а именно с нашествием на страну татар. Как и другие поселения, Пешт был разорен, а его жителей либо убили, либо изгнали. После набега татар немецкая община в основном покинула поселение и перебралась на противоположную гору. Вместо них в Пешт прибыли венгры из близлежащих населенных пунктов. Впоследствии в международной торговле стал доминировать город Офен (немецкое обозначение; по-венгерски поселение именовалось Буда); население же Пешта довольствовалось занятием земледелием. Независимое развитие Пешта снова продолжилось лишь в начале XV века, когда город становится центром продажи скота и получает от короля право свободного выбора судьи. Второй период расцвета Пешта приходится именно на конец XV столетия. В конце концов, именно в это время Пешт становится одним из крупнейших городов Венгрии и даже королевским свободным городом.

I. 5. Возникновение города Офен

С восстановлением страны после нападения татар началась ее новая эпоха; а король Бела IV (1206–1270), сын Эндрю (Андрея) II, стал своего рода вторым основателем страны в истории Венгрии. Началось укрепление больших местечек защитными крепостями; имело место и дарование различных свобод. Кроме того, увеличивающееся число немецких колонистов ускорило развитие городов.

В период между 1242 и 1247 гг. на Дунае появилось одно из самых известных поселений региона – Офен [11, с. 8]. Перед нашествием татар, то есть до 1241/42 гг., следы какого-либо поселения на горе отсутствовали. Итак, гора заселяется после отхода татар, по мере того как поползли слухи о новом возможном опустошении. В 1243 г. начинается колонизация северной стороны горы венграми из деревень, расположенных на правом берегу Дуная. Отдельные обычаи пришельцев продолжали действовать и в новом поселении, например, традиция проводить рынки по субботам [8, с. 298]. Несколькими годами позже на гору прибыли немцы из Пешта. В целом, две важнейшие городские части, ставшие впоследствии нынешней столицей Венгрии, некоторые исследователи называют «городами-сестрами» [12, с. 11].

Несмотря на усмотренную венгерским исследователем Андрасам Кубинаем схожесть, правовое положение Пешта и Офена всё же различалось: для жителей Пешта характерной была правовая ситуация, как в предместье Офена; а судья Пешта одновременно являлся ратманом города Офена.

II. ИСТОЧНИКИ ВЕНГЕРСКОГО ГОРОДСКОГО ПРАВА

Вторую главу своей статьи мне хотелось бы посвятить ознакомлению читателя с «Офенским правовым сборником», так как именно на него оказало наибольшее влияние «Саксонское Зерцало» или иные немецкие правовые Зерцала и сборники; а также вкратце затронуть «Право(а) таверника» (таверником называли особое должностное лицо венгерской короны, которому подчинялся ряд городов) и «Трипартитум (Трехкнижие) Иштвана Вербёци» (*Tripartitum opus juris consuetudinarii incluti regni Hungariae*) – первые появившиеся в начале XVI века кодификации частного венгерского права [13].

II. 1. «Офенский правовой сборник»

Главный источник офенского городского права – «Офенский правовой сборник» [14]. Это самый объемный сохранившийся источник по истории средневековой правовой жизни города. В него включены как

существующие с момента возникновения города правовые обычаи (*вилькюры*), так и городские свободы и приведение в исполнение королевских законов.

Время появления «Офенского правового сборника» – 1403 год, завершения – 1439 год. Исследователи считают, что автором сборника могло являться частное лицо, достаточно хорошо разбирающееся в вопросах юриспруденции. В частности, некоторые ученые относят к числу его предполагаемых создателей писаря города Офен, а впоследствии городского судью Иоганна Зиебенлиндера [6, с. 83–87]. На сегодняшний день юридический материал «Офенского правового сборника» известен по трем рукописям. Но, к сожалению, ни одна из них не является оригиналом.

Начинается книга абстрактным прологом, в состав которого в первую очередь включены рассуждения о благонравии и добродетельности. Главная часть книги следует за прологом; это создатель сборника ясно указал как в общем заглавии – *«Das Rechtpucch nach Ofnerr stat Rechten»*, так и в первом заголовке – *«Von dem anfang Vnd vorred dises pueches»*. Автор разделил 440 статей правового сборника на три объемных раздела, причем автор при фиксации юридического памятника придерживался определённой иерархии: *«Vnd ist dises puech getailt in drey tail nach dreyrlay standt oderr wesen der menschen, Der höchsten, Der mittelsten Vnd der Nidersten...»* [14, Ст. 1].

Характеристика городского правительства и городского населения в первой части венгерского средневекового источника совпадает с классическими правовыми сборниками, где персоны уже абстрагированы в федерацию. Для сравнения можно упомянуть принцип этапов, используемый Николаусом Вурмом в его произведении XIV столетия – «Правовом сборнике городского права города Легницы». Структура этого произведения, где Вурм с сильно романизированным уклоном обработал глоссу «Саксонского Зерцала» Буха, очень похожа на структуру венгерского памятника правовой мысли: после вступительной главы об актуальных вопросах тогдашней юриспруденции изображены городское самоуправление и горожане; за ними следуют судоустройство и судебное производство. В следующей главе, отвечающей догматической части «Офенского правового сборника», описаны персоны, дела и обязательства. Завершают раздел уголовное право и штрафы (взыскания) [15, с. XXX].

Во втором разделе венгерского средневекового источника регулируется Конституция города. То есть, в нем речь идет о внутренних, функ-

циональных общественно-правовых связях города, в центре внимания которых находятся городские должностные лица. Третий и самый значительный по объёму раздел «Офенского городского права» с названием «Торговые люди и ремесленники» содержит профессиональные и правовые нормы, регулирующие вопросы, связанные с промыслами, для горожан согласно их сословной градации; причем здесь же затронуты и персоны-«чужаки». Даже титул этого раздела указывает на то, что купечество занимало особое положение среди других групп, занимающихся профессиональной деятельностью [14, ст. 67–78]. Третий раздел завершают статьи, где упомянуты евреи, палачи и «свободные дочери» [14, ст. 186–197].

За основной частью – после перечисления поделенного на сословия городского населения – расположены королевские привилегии, включенные в сборник в большинстве своем согласно их первоначальной очередности. Семейные, наследственные, процессуальные и уголовные нормы городского права также находятся здесь, зачастую вперемешку с процессуально-правовыми правилами для этих областей права. В самом конце взору читателя представлены два документа: «Порядок защиты и обороны города в случае опасности» и «Торговый статут 1421 года».

II. 2. «Право(а) таверника»

«Офенский правовой сборник» оказал заметное влияние на «Право(а) таверника» (*ius tavernicale*) [16], применяемого судом таверника – высшей судебной инстанцией по отношению к свободным королевским городам Пресбург, Тырнау, Эденбург, Офен, Кашау, Прешов и Бартфельд. Таверник (*Tavernikus, Tavernicorum regalium magister*) – не что иное, как титул сановника, заведовавшего казначейством и королевскими городами, некогда существовавший в Венгрии. Впоследствии непосредственное управление казначейством было поручено особому чиновнику, и за таверником остался лишь высший надзор за частью королевских городов (*Tavernikalstädte*). Таверник был членом королевского совета и верховного суда.

Обе записи – «Офенский правовой сборник городского права» и «Право(а) таверника» – нельзя назвать кодексами в прямом смысле слова, так как речь идет о работах частных персон, предлагающих вполне определенные решения спорных вопросов. Следует отметить, что для такого вида фиксации норм характерным является римское правовое начало. Дальнейшее развитие обычного права обеспечивало изменяемость правового порядка. Для неясных случаев должно было существовать чётко означенное средство их разрешения.

II. 3. «Трипартитум (Трехкнижие) Иштвана Вербёци»

«Трипартитум» (*Tripartitum opus juris consuetudinarii incluti regni Hungariae*) – свод обычного права Венгерского королевства в трех частях; кодекс, составленный королевским протонотарием Иштваном Вербёци [17]. Венгерский политический деятель, юрист, дипломат, крупный земельный собственник Иштван Вербёци родился около 1458 года; умер 13 октября 1541 года в Буде. При дворе венгерских королей Вербёци занимал ряд должностей от регистратора закона (1482 г.) до палатина (с 1525 г.), участвовал в составлении законов 1486 и 1494 гг., закрепивших привилегии среднего и мелкого дворянства. В 1498 г. составил свод феодального права Венгрии – так называемый «Трипартитум». В 1514 г. «Трипартитум» был одобрен королем; причем кодекс оставался основным правовым актом Венгерского королевства до 1848 года. Свод узаконивал сословное деление, привилегии полноправных сословий – дворянства и духовенства. Некоторые права предоставлял богатым горожанам. Из понятия венгерской «нации» свод исключал крестьян и лишал их права перехода к другому господину. «Трипартитум Иштвана Вербёци» также принадлежит к числу работ частного характера, впоследствии он нашел применение как обычное право в юрисдикции (судоговорении). Здесь, полагает доктор Надя Эль Бехайри из Будапешта, налицо отличие от немецких правовых сборников, которые, начиная с «Саксонского Зерцала», пытались резюмировать всю правовую жизнь своего времени и территории [13, с. 83].

На заднем плане правового источника Иштвана Вербёци можно увидеть введение отдельных элементов городского права в «Трипартитум». Таковыми для своего труда он считает в первую очередь Конституции и Декреты страны; во вторую – королевские привилегии; в третью – судебные решения и постановления. Безусловно, особая роль отводилась судебной практике. Именно судебная практика признавала или отклоняла отдельные привилегии. На основании королевских привилегий городское право имело возможность развиваться независимо от Земского права. Посредством судоговорения и суда таверника это вошло и в Земское право.

III. ВЛИЯНИЕ НЕМЕЦКИХ СБОРНИКОВ ЗЕМСКОГО И ЛЕННОГО ПРАВА НА ПРАВО ВЕНГЕРСКОЕ

Запись городских обычаев и уставов, пишет в своей книге Каталин Гёнчи, можно считать наряду с торговлей на Дунае своего рода возможностью оказывать влияние на городской правовой порядок посредством чужих правовых кругов [6, с. 178]. При письменной фиксации городского

права, которое содержит научные элементы правового материала, уже в правовых сборниках «Офенское городское право» и «Жилинская книга» [18], авторы (зачастую в лице городской знати) обращаются к имеющимся немецким правовым сборникам. Можно смело утверждать, что немецкие «Зерцала» являлись известным образцом для подражания, а также располагали благодаря своей подлинности определенной функцией законности при частных правовых записях городского права. При выборе тем и систематизации немецких правовых сборников можно обнаружить употребление немецких правовых записей: как сходство формулировок, так и дословные совпадения с немецкими правовыми книгами.

III. 1. Распространение немецких правовых сборников в Венгрии

Тому, что немецкие правовые книги были известны в венгерских городах, можно найти подтверждение, исходя из места нахождения немецких правовых сборников [19]. В частности, копия одного из вариантов «Саксонского Зерцала» XIV века, была найдена в северо-венгерском торговом городе Прешов [20, с. 46]. Этому месту придается существенное значение применительно к офенскому праву, так как недалеко от Прешова находится местечко Зиебенлинден. Отсюда родом Иоганн Зиебенлиндер, которому исследователь Карл Моллай приписывает авторство Офенского правового сборника городского права [14, с. 21]. Кроме Прешова мы найдём сборник саксонского права и в столице Ципса – Левоче [21, с. 10].

Аналогичным образом многочисленны и места нахождения другого знаменитого немецкого правового сборника «Швабского Зерцала». «Швабское Зерцало» появилось в Южной Германии около 1275 года. Образцом для создания правового сборника послужило знаменитое «Саксонское Зерцало». Начиная с издания Мельхиора Гольдаста в 1609 г., термин «Швабское Зерцало» – постоянно употребляемое обозначение для сохранившихся в рукописном виде записей «Императорского Земского и Ленного права» или просто «Императорского права».

Происхождение одной его рукописи связывают с торговым городом Кашау [22]. Другая – «Кодекс Альтенбергер» – была создана в Германштадте и содержит помимо «Права Иглау» и «Магдебургского Вайхбильда» также «Швабское Зерцало» [23, с. 1]. Наконец, в одном появившемся в Трансильвании кодексе, который впрочем представляет собой копию Офенерского правового сборника городского права, добавлено Ленное право, во многих моментах совпадающее со «Швабским Зерцалом».

Действие этих правовых книг на городскую правовую жизнь можно реконструировать лишь отчасти. К примеру, одно место в «Правовом сборнике саксов Ципса» было изменено соразмерно «Магдебург-

ским вопросам», о чем свидетельствует соответственное положение в «Левочском Кодексе Вилькюра Ципса». Исследователь Густав Линднер, основываясь на этом положении, даже утверждает, что «Саксонское Зерцало» и «Магдебургское право» оказали вспомогательное влияние на право саксов Ципса [23, с. 107], хотя высказывания такого рода не вытекают из состояния источников. Достоверно лишь то, что в «Жилинскую книгу» были включены цитаты из «Саксонского Зерцала». Ученый-лингвист Илпо Тапани Пиираинен, издавший «Жилинскую книгу», четко распознал в этом выдающемся сборнике XIV века полный текст «Саксонского Зерцала», а также так называемый краковский вариант магдебургско-бреславского права [24, с. 17]

В заключение первого пункта третьей главы необходимо отметить, что венгерская исследовательница начала XX века Неда Релкович на основе дословных заимствований, имеющих отношение к правилам городского правления, уголовно-правовым нормам и правилам частного права горожан склоняется к тому, что «Саксонское Зерцало» и «Магдебургское право» послужили основой создания «Офенского правового статута» [26, с. 27]. На этом хотелось бы остановиться подробнее в следующем разделе.

III. 2. Влияние «Саксонского Зерцала» на развитие венгерского права в Средние века

Вне всякого сомнения, нельзя отрицать тот факт, что на венгерский правовой сборник «Офенское городское право» заметное влияние оказало «Саксонское Зерцало» [25]. В 1905 г. было опубликовано исследование Неды Релкович под названием «Городское право Буды» [26]. В нем автор отмечает, что несомненно «Саксонское Зерцало» послужило источником для создания правового статута Буды. Говоря о заимствованиях, Неда Релкович подразумевает такие три категории, как *дословное, объективное* (предметное, реальное, овеществленное) и *абстрактное* (мысленное, отвлеченное).

Дословное заимствование из «Саксонского Зерцала», она находит в дефиниции наследства (статья 162 «Офенского городского права»); в обязанности окружать свой двор изгородью или забором (статья 164 «Офенского городского права»); в обязанности судьи заседать в суде каждые восемь недель (статья 171 «Офенского городского права») и в предписании не судить глупых и безрассудных (статья 374 «Офенского городского права»). Далее, Неда Релкович указывает на внушительное число заимствований касательно регламентированных предметов: они налицо при обсуждении отношений между папой римским и королем со

ссылкой на «теорию двух мечей»; затем в праве супругов; в праве иска перед судом; в многочисленных уголовно-правовых постановлениях; в запрете евреям приобретать культовые предметы; в условиях юридических сделок; в предписаниях права наследования.

Объективное заимствование и *абстрактное* заимствование Неда Релкович видит в предписаниях относительно коронации короля; в обереге и защите дочери свободного; в позиции церкви и божьих домов служить своего рода приютом и убежищем; в различных распоряжениях залогового (закладного) права; в свободной возможностью распоряжаться движимым имуществом. Исключительно *мысленное* заимствование или сходство, по мнению автора, можно заметить в запрете судье заседать в суде по предназначенным для соблюдения тишины выходным дням; в наложении сурового наказания нарушителям мира и спокойствия; при принятии во внимание страха в обязательственном праве; в предписаниях касательно свидетелей завещания. Впоследствии неоднократно подчеркивалось, что одного лишь тезисного выдвижения Недой Релкович вышеозначенных категорий недостаточно для всеобъемлющего анализа. Например, Карл Моллай полагает, что должно быть дифференцировано указанное Недой Релкович родство общих правовых моментов или же конкретно офенского правового вопроса [14, с. 12]. Но, на мой взгляд, для написания историком, а не юристом, статьи, поверхностно знакомящей читателя со сферой влияния и распространения немецкого права в Венгрии, упомянутого подхода Неды Релкович вполне достаточно.

III. 3. Тематика, заимствованная из немецких правовых Зерцал «Офенским городским правом»

Влиятельнее определенных Недой Релкович совпадений в «Городском статуте Офена» и немецких правовых сборниках являются параллельные структуры. Последние могли оказывать определенное влияние на стиль, выбор темы и последовательность мыслей. Несмотря на то, что непосредственное заимствование из «Саксонского» и «Швабского Зерцала» устанавливается с трудом, все же в «Офенском городском праве» можно обнаружить традиции европейской записи права и средневековой письменности. Кроме того, немецкие правовые книги могли послужить создателю «Офенского городского права» своеобразным вдохновением. Посему следующие строки надлежит посвятить истории европейской записи права.

В европейской истории записи права «Саксонское Зерцало» со своим рифмованным предисловием (*Präfatio rhytmica*), несомненно, было образцом, к которому мог обратиться и автор «Офенского городского

права». Также как в «Саксонском» и в «Швабском Зерцалах», в центре внимания «Офенского городского права» находится обращение к Богу (*Invocatio Dei*), идея происхождения права и законности от Бога. Человек, записавший «Офенское городское право», связывает эти мысли с разъяснением своих намерений: *«In dem Gegenwurtigen puchleyn hab ich Etlich stuk zu merken vnnd czu schreiben, In welcher verpringung des werchs ist an zurüeffen Dÿ himmlisch güetigkait. Hab Ich ym willen zu mergken ein vnderweisung der ainfaltigen des gemain nutz ainer stat zu regierung…»* [14, Ст. 1], так как цель его работы – определить и изложить влияние Бога на городское самоуправление.

Иоганн, создатель «Офенского городского права», который считает себя посредником между Божьей мудростью и установленным богом правом, в начале пролога просит у Бога мудрости: *«Herr, darum sendt von der heyligen wanung deines stuels dÿ weishait mir zu ainer peÿsteerin, das sÿ mir peystee vnd mir helff, auf das Ich wais, Was Dir herr altzeit genäm seÿ vor dir»* [14, Ст. 1]. Эта просьба, а также обращение к Святому духу были в городских правовых записях того времени в Венгрии явлением распространенным. Предположительно, просьба у Бога мудрости и обращение к Святому духу были переняты из такого выдающегося памятника европейской средневековой мысли, как «Саксонское Зерцало».

В данном случае целью апелляции к Богу – придание юридической силы и необходимой аутентичности правовой книге частного лица. Точно такая же цель преследовалась и Эйке фон Репковым, автором «Саксонского Зерцала», отождествляющего право с Богом. Кроме того, следует подчеркнуть, что как Эйке, так и Иоганн специально обращаются к читателю, дабы сообщить мотивы написания произведения и выразить своё волнение о его дальнейшей судьбе: *«Vnd du, leser, wer du pist, nicht lass dich verdriessen zu lesen in disem puech mussigklich, emssigklichen vnd weislichen (…) Missefelt dir dan ichtz an meiner arbait, so hab gedult vnd schuld der krangkait oder tumhait vnd vnwitz meiner synnen (…) Vnd nicht morde mich in deinem neidt mit deiner zungen…»* [14, Ст. 1]. Сформулированное в рифмованном предисловии «Саксонского Зерцала» беспокойство автора встречается также в мыслях создателя «Офенского городского права», причем такая забота является центральной темой не только пролога, но и первой статьи правового средневекового сборника: *«Wan ich nichts kan nach wais zu schreiben, es hab sich alles vorr ergangen mit geschrift oder mit rede, vnd du magst mit ernst lesen, Er vnd gefur vnd deinerr sel säligkait vinden in disem puech»* [14, Ст. 1]. Наконец, при внимательном ознакомлении с обоими источниками можно провести четкую параллель между первой статьей

«Офенского городского права» и рифмованным вступлением к «Саксонскому Зерцалу», где автор рассчитывает на адекватное восприятие текста самыми разными его читателями: *«Wem min lere missevilt, der spreche ouch an mich, waz her kan»; OSB I: «Missefelt dir dan ichtz an meiner arbait, so hab gedult (...) Vindest aber ichtz nutzes darIn, so lob den, der do gelobet wil sein (...) Vnd pit got fur mich sunder»* [25, с. 91]. Это позволяет утверждать, что «Саксонское Зерцало» было известно автору «Офенского городского права» при редактировании его книги, а стиль и тематика первого послужили наитием для записи второго источника – особенно это касается мыслей, изложенных в прологе и первых статьях сборника. Надлежит дополнить свой анализ и тем, что отдельные центральные предложения, а именно многие идеи во вступлении Офенского сборника были переняты из саксонского кодекса.

Подобное очевидно и при анализе зафиксированной в начале иерархически построенного правового сборника похвалы Богу. Начало обоих средневековых источников юридической мысли прибегает к общему тезису христианства, заявляющему, что все вещи происходят от Бога; причем написанное в двух книгах в определенном смысле совпадает дословно: *«Do alle ding ir wesen haben von dem ainem ymmer vnd ewigen wesen, das ist von got...»* и *«Got, der da iz begin unde ende allir dinge...»* [14, Ст. 2; 25]. В этом аспекте Офенский кодекс также продолжает традицию средневековой письменности.

Затем «Офенское городское право», чье построение следует иерархической пирамиде, комментирует расстановку сил духовных и светских господ, а кроме того их отношение друг к другу. «Теория двух мечей» «Офенского городского права» отражает традиции немецких Зерцал в трактовке взаимоотношений между папой римским и королем. В дальнейшем «Офенский правовой сборник» опирался и на другие записи права, использовавшие, однако, в качестве образца для своего создания пресловутое «Саксонское Зерцало». При описании соотношения сил Офенский кодекс опирается на «Швабское Зерцало», в котором папа и духовная власть превалируют над императором, а духовная юрисдикция, соответственно, над светской: *«Also vill sol man es festerr furchten Vnd meiden mit grosserr gedult vnd mit rechterr gehorsam, er sey vom pabst von seinen gelideren...»* [14, Ст. 3].

Как посредник передачи мечей от Бога в «Офенском правовом сборнике» фигурирует святой Петр. «Саксонскому Зерцалу» сие не ведомо, «Швабскому» же – известно. Значит, место, где упоминается святой Петр, является ни чем иным, как компиляцией из «Швабского Зерцала»,

так как берущая истоки еще во времена споров об инвеституре в XI веке «теория двух мечей» в политике Венгерского королевства непосредственных корней не имела. Напротив, политические отношения Венгерского королевства во времена правления Сигизмунда характеризовались разногласием короля с сословиями по поводу того, что сила духовенства должна быть увеличена. Для этого венгерский автор Иоганн подобрал соответствующий тезис из немецкого «Швабского Зерцала» и поместил его в самом начале своего сборника.

Значимым для венгерской политики было и включение из «Саксонского Зерцала» [25, Ст. III, 57] в «Офенское городское право» тезиса о низложении монарха, причем в статье, имеющей название *«Von den kaisern vnd künigenn»*, речь шла в основном о «теории двух мечей». В этом месте структура «Офенского правового сборника» идентична структуре «Саксонского Зерцала», где указаны отдельные власть имущие персоны страны и описано их правовое положение. Нашли свое отражение в Офенском кодексе и темы, связанные с символическими числами: земные миры, военные щиты и др., в чем снова можно узнать традиции немецких правовых Зерцал. Только их описание включено не в начало венгерского сборника, как, например, в созданном на основе «Саксонского Зерцала» «Земском праве Силезии» (*Schlesisches Landrecht*), а туда, где оно несет функциональную нагрузку.

Опора венгерского кодекса на «Швабское Зерцало» отчетливо видна и при анализе добродетелей судей и правителей города. Должностям священника, судьи, городского писаря и ратманов предписывалось иметь определенные качества, которые приносили бы пользу при общении должностных лиц с другими людьми. В особенности это касалось должности судьи. Судье следовало охранять совокупность правовых норм, действующих в данном государстве, и обеспечивать мир. В связи с этим создатель «Офенского городского права» требует от лиц, вступающих в эту должность, выполнения непременных условий; причем некоторые из них, вероятно, библейские добродетели, встречаются как в «Офенском правовом сборнике» (*«(Darumb) ist ein stargker, geduldiger, guetigerr, fridsamerr vnd ein sennfftmüetiger richter, Welicherr einem ÿeslichen nach seinem verdienen wirt lonen»* [14, Ст. 1]), так и в «Швабском Зерцале»: *«Ein yeglicher richterr oder regiererr (...) sol haben in ym vier aygenschafft, Als: weishait, güetigkait oder gerechtigkait, stergk vnd (weishait) mässigkait»* [14, Ст. 5]. Если вспомнить обстановку в стране накануне записи Офенского источника, то можно прийти к выводу, что такой аспект добродетельности имеет под собой подоплеку, так как в го-

роде Офен господство немецких торговцев регулярно приводило к беспорядкам. Это объясняет, почему обеспечение мира и правопорядка, а в равной степени и благосостояние общины, ставятся во главу угла.

Таким образом, влияние правовых сборников на источник городского права надо понимать в его функциональном значении. Еще во второй половине XIX века венгерским исследователем Г. Венцелем было сформулировано, что в «Офенском городском праве» налицо инородные корни; но это ни коим образом не связано с прошлым городов [27, с. 12]. Эти так называемые чужеродные корни восходят к образованию создателя рукописи, что, в свою очередь, отражает восприятие права в Европе того времени. В качестве подобных элементов образования можно назвать, например, трактовку отношений римского папы и императора; учение о добродетелях или ссылку на «Магдебургское право». Подражание немецким Зерцалам в вышеозначенных случаях придавало соответственным статьям венгерского кодекса торжественный тон. Именно таким способом и появились многочисленные точки соприкосновения «Офенского городского права» с европейской правовой культурой.

III. 4. Тематика, заимствованная из немецких правовых сборников и Зерцал» «Правом(ами) таверника» и «Трипартитумом Иштвана Вербёци»

Немногое можно сказать о заимствованиях из немецких правовых сборников или Зерцал, запечатленных в «Праве(ах) таверника» или «Трипартитуме Иштвана Вербёци», так как два последних источника ссылались в основном на римское, а не немецкое право. Но обойти стороной этот вопрос я не могу. Иными словами, считаю себя обязанной упомянуть о заимствованиях, взятых из немецких книг различными источниками венгерского средневекового права, делая сравнительный анализ отдельных вполне определённых положений.

Если, как уже указывалось выше, «Офенский кодекс городского права» во вступлении опирается на «Саксонское» и «Швабское Зерцало», ставя во главу угла обращение к Богу и поясняя происхождение права и законности от Бога, то «Праву(ам) таверника» такое начало неведомо. Известный венгерский знаток частного права Г. Венцель пишет о «Праве(ах) таверника», что ссылки на размежевание между властью римского папы и императора были беспредметны для сборника, предназначенном для судебного использования в Венгрии. Вместо этого во вступлении ведется речь о свободных городах, а в первой статье подчеркивается, что город Буда должен быть для всех других городов руководящей инстанцией [26, с. 12]. «Трипартитум Вербёци» начинается с определения законности, однозначно взятой из Дигест Ульпиана: *«Iustitia igitur: est constants et*

perpetua voluntas, jus suum unicuique tribuens» [17, Ст. I]. Кроме того, в труде Иштвана Вербёци недвусмысленно делает упор на то, что он не станет в нем говорить об отношениях между папством и императором: *«de quibus nulla in hac parte notatur mentio»* [17, Ст. II].

Автор «Офенского городского права», следуя за «Швабским Зерцалом», требует от лица, исполняющего обязанности судьи: 1) твердости; 2) терпения; 3) доброты; 4) миролюбивости и 5) кротости. Эти свойства человеческой натуры напоминают перечень христианских добродетелей. «Право(а) таверника» надеется на «благочестивость» горожан, которые собираются вступить в должность судьи или присяжного заседателя [16, Ст. II]. В «Трехкнижии» добродетели находятся в тесной связи с дефиницией законности. Вербёци цитирует Иеронима, согласно которому термин законность уже включает в себя все добродетели, а также Гесиода и Аристотеля [17, Ст. I, 2].

Одной из правовых областей каждого правового порядка естественно является право наследования. «Саксонское Зерцало» тоже начинается с права наследования. Основной идеей, из которой при этом исходил автор, было право родов (кровных родственников). Следует напомнить, что ко времени составления «Саксонского Зерцала» таковое являлось одним из немногих пережитков тесных родовых связей [28, с. 15, 23]. Статья 370 «Офенского сборника» содержит предписание, что каждый, пребывающий в здравом уме, вправе беспрепятственно отчуждать своё движимое и недвижимое имущество: *«Jederman ist fray czu geben seiner hab eyn tail, farendt ader vnfarende, wenn er wil, also ferr er gutter synnen ist»* [14, Ст. 370]. Схожее распоряжение мы найдём и в «Саксонском Зерцале». Статья 162 «Офенского городского права» указывает, что надо понимать *под наследством:* «Mit welichem guet der man stirbt, das haisset alles erb» [14, Ст. 162]. Неда Релкович причисляет последнюю фразу к дословному заимствованию из «Саксонского Зерцала». В 123 и 124 главах «Права(прав) таверника» содержатся распоряжения, когда недвижимое имущество, приобретенное своим трудом либо иным путем, может свободно отчуждаться (продаваться).

Вероятно, следует затронуть еще одну правовую область – область обязательственного права – так как она характеризует жизнь любого города, где имеются торговые люди (купцы). Сообразно этому как «Офенский правовой сборник», так и «Право(а) таверника» содержат многочисленные договорно-правовые положения, что является полной противоположностью «Трипартитуму», содержащему незначительное количество положений, имеющих непосредственное отношение к при-

обретению имущества. Отсутствие общих положений обязательственного права в «Трипартитуме» объясняется, по мнению исследователя Я. Злиньски тем, что Иштван Вербёци хотел отобразить в своем труде лишь обычное венгерское право [29, с. 374].

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

После обобщения результатов напрашивается следующий вывод: «Саксонское Зерцало» и другие немецкие правовые сборники оказали длительное воздействие на венгерское право. Что касается городского права, то здесь можно обнаружить конкретное влияние на «Офенское городское право», но которое, тем не менее, невозможно найти ни в «Праве(ах) таверника», ни в «Трипартитуме».

В частном праве базисом как для венгерского права, так и для «Саксонского Зерцала» было римское право. Однако венгерское право перенимает из римского права лишь структурные, принципиальные моменты, конкретное же их формирование все же реализуется при помощи немецких правовых сборников.

Список литературы

1. Dittrich, Z. Die sozialen und rechtlichen Grundlagen der deutschen Ostkolonisation / Z. Dittrich // Rechts- und Sozialstrukturen im europäischen Osten / Hrsg. von Gerd Kleinheyer u.a. – Köln; Wien, 1975.

2. Herberger, M. Kolonisation / M. Herberger // Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte / Hrsg. von Adalbert Erler u.a. – Bd. 2. –Berlin, 1978.

3. Fügedi, E. Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland / E. Fügedi // Die Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte / Hrsg. von Walter Schlesinger u.a. – Sigmaringen, 1975.

4. Zimmermann, H. Die deutsche Südostsiedlung im Mittelalter / H. Zimmermann // Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau / Hrsg. von Günter Schödl. – Berlin 1995.

5. Liptak, J. Gebiet und Verwaltung der Zipser Sachsen / J. Liptak // Südostdeutsche Forschungen, Ergänzungsheft. – Jg. 4. – 1939.

6. Gönczi, K. Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht. Die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofen / K. Gönczi. – Frankfurt am Main, 1997.

7. Kaindl, R.F. Studien zur Geschichte des deutschen Rechtes und dessen Nebenländern / R.F. Kaindl. – Wien, 1908.

8. Györffy, G. Budapest torténete az Árpádkorban / G. Györffy // Budapest története az őskortól az Árpádkor végéig / Hrsg. von László Gerevich. – Bd. I. – 1973.

9. Gerevich, L. The Art of Buda and Pest in the Middle Ages / L. Gerevich. – Budapest, 1971.

10. Fügedi, E. Középkori magyar Városprivilégiumok / E. Fügedi // Tanulmányok Budapest Múltjából. – Bd. 14. – 1961.

11. Kumorovitz, L.B. Buda (és Pest) „fövárossá“ alakulásának kezdetei / L.B. Kumorovitz // Tanulmányok Budapest Múltjából. – Bd. 17. – 1971.

12. Kubinyi, A. Die mittelalterlichen Schwesternstädte / A. Kubinyi // Budapest – Die Geschichte einer Hauptstadt / Hrsg. von Ágnes Ságvári. – Budapest, 1973.

13. El Beheiri, N. Der Einfluß des Sachsenspiegels auf die Entwicklung des ungarischen Rechts im Mittelalter / N. El Beheiri // Sachsen im Spiegel des Rechts: ius commune propriumque / Hrsg. von Adrian Schmidt-Recla u.a. – Köln; Weimar; Wien; Böhlau, 2001. – S. 79–93.

14. Mollay, K. (Hrsg.). Das Ofner Stadtrecht (Monumenta historica Budapestinensia 1) / K. Mollay. – Budapest, 1959.

15. Leuchte, H.-J. Einletung zu: Das Liegnitzer Stadtrechtsbuch des Nikolaus Wurm / H.-J. Leuchte. – Sigmaringen, 1990.

16. Codex Authenticus iuris tavernicalis / Hrsg. von Marton Cyörgy Kovachich. – Budapest, 1803.

17. Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae. – Pecs, 1517.

18. Беляева, Г.П. Из истории городского права Словакии XII–XIV вв. / Г.П. Беляева // Правоведение. – 1962. – № 2. – С. 129–133.

19. Homeyer, G. Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften / G. Homeyer. – Weimar, 1931/34.

20. Rady, M.C. Medieval Buda: A Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary / M.C. Rady. – New York, 1985.

21. Demkó, K. Löcse története / K. Demkó. – Lösce, 1897.

22. Piirainen, I.P. Der Schwabenspiegel aus Kosice/Kaschau. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slovakei / I.P. Piirainen // Festschrift für Siegfried Grosse zum 60. Geburstag / Hrsg. von Werner Besch und Klaus Hufeland. – Göppingen, 1984.

23. Lindner, G. Der Schwabenspiegel bei den Siebenbürger Sachsen / G. Lindner // Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. – Bd. 6. –1885. (Neudruck // Der Schwabenspiegel bei den Siebenbürger Sachsen / Hrsg. von Karl August Eckhardt. – Aalen, 1973)

24. Piirainen, I.T. Einleitung zu: Das Stadtrechtsbuch von Sillein / I.T. Piirainen. – Berlin/New York, 1972.

25. Ebel F. (Hrsg.). Sachsenspiegel. Landrecht und Lehnrecht / F. Ebel. – Stuttgart, 1993.

26. Relkovics, N. Buda varos jogkönyve / N. Relkovics. – Budapest, 1905.

27. Wenzel, G. A XV. századi tárnoki jog / G. Wenzel // Értekezések a társadalomtudományok köréböl. – Bd. 5. – Budapest, 1880.

28. Molitor, E. Der Gedankengang des Sachsenspiegels. Beiträge zu seiner Entstehung / E. Molitor // ZRG–GA 65. – 1947.

29. Zlinszky, J. Werböczy jogforrástana rböczy / J. Zlinszky // Ungarische Akademie der Wissenschaften, Staats- u. Rechstswissenschaftliche Abteilung. – Budapest, 1993.

Ковалев А.В.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ЗАВОЕВАНИЙ: «DESCRIPTIO EUROPAE ORIENTALIS» В РАМКАХ ЕВРОПЕЙСКОЙ ГЕОПОЛИТИКИ НАЧАЛА XIV ВЕКА

Трактат *«Descriptio Europae Orientalis»* («Описание Восточной Европы», далее DEO) относится к числу исторических источников одновременно и известных, и неизвестных среди историков. С одной стороны, мы с полным правом можем говорить о давней известности DEO, ведь уже каталог Парижской королевской библиотеки 1744 года описывает «несовершенный географический трактат, с крайне бедным описанием регионов Азии и Европы» [1, p. 126]. С другой стороны, в результате такой нелестной характеристики трактат достаточно долгое время не привлекал научного интереса и не был предметом специального исследования.

В то же время позитивистский переворот в XIX веке сопровождался невероятным по своему объему изданием исторических источников, поэтому в этот период трактат неоднократно упоминался в специализированной литературе, а описания списков на протяжении всей второй половины XIX века то и дело попадали в работы, посвященные истории крестовых походов. Это связано с тем, что все списки, в которых присутствует DEO, также содержат в своем составе и другие крайне интересные источники политико-географической тематики. Практически все без исключения данные источники посвящены войне за освобождение Святой Земли и походам европейцев на Восток.

К сожалению, в течение XIX столетия простым описанием списков и упоминанием факта существования трактата все и ограничивалось и, несмотря на то, что в XIX – начале XX века весь оригинальный конвой (т.е. письменные источники, с которыми *«Descriptio»* встречается в списках), окружающий DEO в рукописях, был введен в научный оборот, сам памятник долгое время оставался неизданным. Неизданными остались только неполные и переводные источники, например, главы из Хроники Гийома Тирского. Данный факт кажется удивительным и потому, что даже беглый взгляд на состав рукописей позволяет предполагать наличие общей концепции источников, руководствуясь которой автор-составитель и объединил все данные тексты под общей обложкой.

Польской медиевистике принадлежит честь введения DEO в научную среду. В 1916 г. Ольгерд Гурка в Кракове издал текст DEO по всем пяти сохранившимся спискам трактата. Издание сопровождалось пространной вступительной статьей (по объему не уступающей самому источнику), комментариями, указанием разночтений по спискам и алфавитным указателем [2]. Оно стало своеобразным эталоном. Потому в процессе подготовки переводов трактата на современные языки все немногочисленные переводы DEO с латыни (на болгарский [3], румынский [4], македонский [5] и венгерский языки) опирались на польское издание 1916 года.

Как кажется, именно столь позднее издание текста стало причиной небольшой известности DEO в научных кругах. Общее разочарование в позитивистских подходах, после Первой мировой войны, вызванное комплексом общеисторических причин, и последующий антропологический поворот привели к тому, что изданный на исходе позитивистской волны трактат так и не смог войти в канон наиболее известных источников по истории Восточной Европы и идеологии Крестовых походов.

Учитывая все изложенные факты, сегодня можно говорить о том, что трактат, как в Восточной, так и в Западной Европе, все еще известен достаточно слабо. Исследователи на постсоветском пространстве практически не упоминают данное сочинение. Всего несколько раз, например, делает это Б.Н. Флоря в своей работе «Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье». При этом исследователь не дает развернутой характеристики трактата как исторического источника и картины, объясняющей его происхождение [5, с. 152–153, 157].

Несмотря на невысокий уровень внимания к DEO со стороны исследователей, как исторический источник трактат представляет интерес сразу по нескольким причинам. Во-первых, на формирование концепций DEO огромное влияние оказали векторы большой европейской политики начала XIV столетия. Во-вторых, любопытен и способ исполнения «Описания», ведь по своей направленности и ориентированности на конкретного читателя этот памятник можно называть латиноязычным аналогом одного из наиболее известных византийских произведений X века «De administrando imperio» императора Константина VII Багрянородного.

Следует подробнее остановиться на исторических предпосылках возникновения на Балканском полуострове французских территорий, ведь именно попытки французских династий закрепиться в данном регионе и сделали возможным создание такого памятника, как DEO.

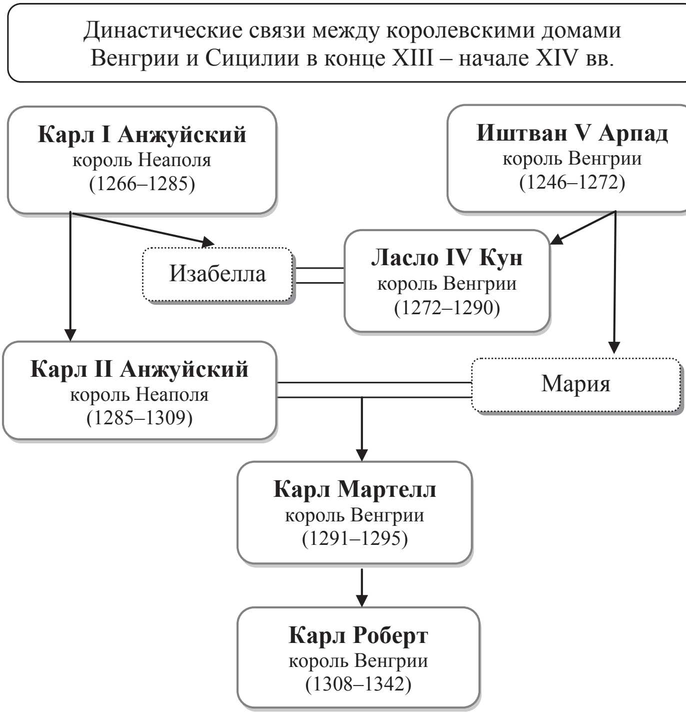

Важную роль в этом процессе сыграла политика младшего брата Людовика IX Святого и родоначальника французской династии на Неаполитанском престоле Карла I Анжуйского (1227–1285). В результате одного из династических браков Анжуйского дома старший сын и наследник Карла, Карл II (1254–1309), стал мужем Марии Венгерской, дочери Иштвана V (1239–1272). Так Анжу-Сицилийский дом породнился с династией Арпадов. Более того, в рамках этого марьяжа в 1269 г. младшая сестра Карла II Изабелла была выдана за брата Марии Венгерской и наследника венгерской короны Владислава (Ласло) IV (1262–1290). Однако в 1290 г. Владислав IV был убит. У него не было прямых наследников, потому сын Карла II, Карл Мартелл (1271–1295), был в 1291 г. коронован венгерской короной. Однако по причине того, что в Венгрии магнаты избрали королем Андраша III (1265–1301), Карл Мартелл фактически был лишь титулярным королем Венгрии. Тем не менее, когда по смерти Андраша III династия Арпадов угасла полностью, венгры обратились к сыну Карла Мартелла, который стал новым мадьярским

королем. Анжуйская династия окончательно утвердилась на венгерском престоле в период между 1307 и 1309 годами. К 1308 г. О. Гурка и относит создание трактата. Исследователь опирается в своей датировке на тот факт, что автору трактата был известен договор от 27 марта 1308 года между Карлом Валуа (1270–1325) и королем Урошем II Милутином (ок. 1253–1321) [2, p. IV–V].

Признавая предложенную О. Гуркой датировку в качестве даты завершения трактата, нельзя не обратить внимания на особенности цельного текста. В DEO периодически встречаются сюжеты, которые отсылают к событиям 1307 г., как к явлениям, актуальным на текущий момент времени. Например, в такой манере упоминается король Германии Альбрехт I Габсбург (он умер только 1 мая 1308 года) и его сын, герцог Австрии, король Чехии и титулярный король Польши Рудольф I (1281–1307).

При этом совпадение глагольных форм Praesens и Perfectum в третьем лице и специфика использования Praesens historicum не позволяют с полной уверенностью утверждать, что эти сюжеты описаны автором DEO в прошедшем времени.

Польский исследователь также обратил внимание на эти особенности трактата: О. Гурка допускал, что эти хронологические неточности связаны со слабой осведомленностью автора DEO с ситуацией в Германии в 1308 г. [2, p. VII].

Sed dicto rege boemie mortuo illam dominam Rex romanorum *dedit*[1] filio suo secundo genito in vxorem et cum ea *intendit*[2] habere prefatum regnum polonie[3], sed duces prefati eidem *resistunt*[4], eo quod natural odium est inter ipsos et teotonicos [2, p. 56].	Но когда названный король Богемии умер[5], упомянутую госпожу[6] король римский[7] дал своему второму сыну[8] в жены и с ней намеревался владеть вышеупомянутым Королевством Польским, но вышеупомянутые князья (герцоги) ему сопротивлялись (сопротивляются), потому что существует настоящая ненависть между ними и тевтонами.

[1] Dedit (Praesens Ind. Act. p. 3., sing.).

[2] Intendit (Praesens Ind. Act. p. 3., sing. / Perfectum Ind. Act. p. 3., sing.).

[3] Рудольф умер 3 или 4 июля 1307 года.

[4] Resistunt (Praesens Ind. Act. p. 3., pl.).

[5] Вацлав II умер 21 июня 1305 года.

[6] Имеется в виду Эльжбета Рыкса.

[7] Альбрехт I Габсбург.

[8] Рудольф Габсбург.

Et quia rex dictus [boemie] mortus est sine herede, ideo rex romanorum *uult*[9] illud regnum pro suo filio occupare, sed barones de regno *contradicunt*[10] eidem; [2, p. 59]	И потому что названный король[11] [Богемии] умер без наследника, по этой причине король римский желал (желает) то королевство для своего сына захватить, но бароны королевства противятся ему.

Вновь возвращаясь к событиям, приведшим к укреплению французских позиций на Балканах, следует отметить, что концепция поиска знаний о мире у интеллектуалов, клириков, а позднее также у купцов, посланников и путешественников была очень популярна в средние века. В то же время формат «учительного» трактата, написанного ученым, также как и переписка с интеллектуалом, были наиболее часто используемыми способами получения информации. Поэтому нет ничего необычного и в «информационно-вспомогательном» характере DEO, ведь события, возведшие на венгерский престол дом Анжу, потребовали от французской династии знакомства с политическими, этническими и географическими реалиями Восточной Европы.

Желание дать новые сведения в сжатом и удобном виде и определило появление DEO, рассказывающего о том окружении, в котором находилось новое королевство дома *Анжу*, тесно связанного со своей старшей ветвью – династией *Капетингов*. Все это обусловило достаточно краткий характер сочинения, сосредоточившего свое внимание на описании конкретных областей окружающих Венгрию (анжуйское владение) и Византию (предполагаемое владение Капетингов).

Трактат стал своеобразной энциклопедией, содержащей необходимые для французов сведения о Восточной Европе. О. Гурка предполагал, что автор был западноевропейцем, клириком, одним из участников доминиканских миссий в Восточную Европу [2, p. IX]. Как может показаться, язык и национальность автора трактата не являются чрезвычайно важным вопросом для исследования той информации, которую сообщает DEO. Однако с другой стороны, попытка верифицировать принадлежность автора, вероятного жителя самого центра Латинского мира, дает возможность работать не просто с текстом, написанным анонимным автором, а со свидетельством француза или итальянца. И в таком случае особенный интерес представляет наблюдение за теми

[9] Vult (Praesens Ind. Act. p. 3., sing.).

[10] *Contradicunt* (Praesens Ind. Act. p. 3., pl.).

[11] Вацлав III Пржемыслович (1289–1306).

отсылками, скрытыми и явными аллюзиями и субъективными заключениями, которые делает по отношению к Восточной Европе этот рядовой житель срединного мира Западноевропейской цивилизации. Ведь в данном случае мы имеем дело с тем, что можно бы было называть «краем горизонта»[12] европейского мира.

Для того, чтобы лучше представлять себе специфику DEO, о которой уже несколько раз говорилось выше, необходимо более подробно обратиться к конвою трактата. Источник сохранился в совсем небольшом количестве списков, и все они связаны между собой. Для обозначения списков О. Гуркой были использованы буквы латинского алфавита. Три из пяти списков трактата (A, B, E) хранятся во Французской Национальной библиотеке (*Bibliothèque Nationale de France*), куда они попали из Королевской библиотеки Людовика XV и из монастырских библиотек после Великой Французской революции. Еще два списка хранятся в университетах Лейдена (D) и Пуатье (C).

В трех из пяти списков (A, B, C) расположение конвоя трактата выглядит следующим образом:

1. Латинский перевод географического трактата Хетума из Корикоса *«Flos historiarum terre Orientis»* (*«Цветник историй Земель Востока»*) (1307).

2. Политический памфлет, написанный учеником святого Фомы Аквинского Пьером Дюбуа и посвященный вопросу отвоевания Святой Земли (*«Memoria de recuperatione Terrae Sanctae»*) (1304–1306).

3. Анонимное послание королю Франции от его родственника (без года).

4. Анонимное *«Descriptio Europae Orientalis»* (*«Описание Восточной Европы»*) без заглавия (1308).

5. *«Tractatus de exordio domus Hospitalis Jerosolimitani»* (*«Трактат о начале Ордена Госпитальеров»*) Иосифа Историографа.

Кроме того, в самом раннем списке (A) в конце рукописи был также помещен отрывок из Гийома Тирского об императоре Ираклии, не встречающийся более нигде.

В остальных двух рукописях (D, E) следующий порядок следования источников:

1. Три первые книги Хетумова *«Flos historiarum terre Orientis»;*

2. Анонимное *«Descriptio Europae Orientalis»* без заголовка;

---

[12] В статье для характеристики данного пространства на «краю Ойкумены» следуем термину, предложенному А.В. Мартынюком в статье «Герб Литвы: взгляд из Европы XIV века» [7, с. 27].

3. Книга IV труда Хетума без заглавия;
4. *«Memoria de recuperatione Terrae Sanctae»;*
5. Рассказ о внешности Александра Македонского;
6. Рассказ о погребении Александра Македонского.

Если систематизировать рукописи с DEO, можно увидеть, что во всех списках он всегда сопровождается двумя другими произведениями начала XIV века. Во-первых, трактатом Хетума из Корикоса, а во-вторых, памфлетом Пьера Дюбуа. Все три произведения иллюстрируют направления внешней политики папской курии в 1305–1307 гг. при папе Клименте V. Особенный интерес представляет расположение текста *«Descriptio Europae Orientalis»* внутри трактата *«Flos historiarum terre Orientis»*, между главой о татарах с одной стороны и Египте и Святой Земле с другой. Это явление характерно для более поздних списков.

Кроме того, уже во вводной части своей работы автор DEO четко прописал в качестве географического критерия, по которому страны для описания были отобраны следующую информацию: *«Великую Азию господин **de kurco** достаточно полно описал»*[13]. Под именем ***de kurco*** также скрывается армянский аристократ и историк Хетум из Корикоса, в 1307 году продиктовавший Николя Фалько свой трактат «Цветник историй земель Востока» (*«Fleurs des histories de la terre d'Orient»*) [8].

Как уже было отмечено, латинский перевод этого памятника во всех рукописных списках идет вместе с DEO. Учитывая прямую отсылку к автору и тексту *«Flos historiarum Terre Orientis»* и идентичное время составления трактатов, можно предполагать, что оба автора задумывали свои труды как составные части единого описания известного мира и программы. По крайней мере, так мыслил составитель DEO. О подобном восприятии данного труда в последующее время свидетельствует расположение текста DEO между книгами *«Flos Historiarum Terre Orientis»*.

Факт растворения DEO внутри трактата Хетума из Корикоса в поздних списках представляет интерес и из-за особенностей восприятия средневековыми европейцами географического пространства. Учитывая, что четвертая глава *«Flos Terre Orientis»* посвящена описанию Святой Земли и Египта, а DEO, вслед за *«Memoria de recuperatione Terrae Sanctae»* прокламирует поход на Константинополь, мы можем говорить, что такое расположение в списках связано с политическими взглядами европейцев на Восточное Средиземноморье. Тем более, что

[13] «de asia maiori dominus de kurco satis plene tractauit».

подобное восприятие Египта в качестве основного врага было характерно для Европы вплоть до конца XIV века и только затем место Египта заняли османы.

Такой подход также оправдан, если рассматривать все источники в рамках внешней политики папской курии. Однако для этого необходимо учитывать и основные аспекты отношений папства и французской короны в конце XIV столетия. Избранный в 1305 г. папой Бертран де Го стал активно продвигать идею нового крестового похода, который должны были возглавить короли Англии и Франции после примирения. В то же время в своей политике Климент V вынужден был постоянно оглядываться на короля Франции.

В общих чертах, папская внешняя политика была направлена на защиту и укрепление позиций франков в Киликии, Латинской Романии, на Родосе и Кипре. Одновременно с этим основными направлениями экспансии были Константинополь и Египет. При идеальном развитии событий, выполнение папской программы должно было привести к освобождению Святой Земли [9, p. 11–14; 10, p. 163–171]. Концепции для реализации программы Климента V были изложены во французском трактате *«Via ad Terram Sanctam»* и его латинском расширенном переводе *«Memoria de recuperatione terrae Sanctae»* [11].

Важно отметить, что латинский перевод *«Memoria de recuperatione terrae Sanctae»* и DEO не существуют раздельно. Все списки, в которых присутствует *«Memoria»*, содержат в своем составе также и DEO. Исключением является лишь французская основа *«Memoria»*, которая нигде не пересекается с DEO. Вместе с тем, причиной такого явления может служить и тот факт, что *«Via»* была создана в девяностые годы XIII столетия, что называется по горячим следам потери Святой Земли. Поэтому созданный же почти двадцать лет спустя трактат DEO был дополнен расширенной латиноязычной версией, т.е. *«Memoria»*.

Как бы то ни было, внешняя политика Климента V была не столь успешна, как это было прописано в программных документах. Одновременно с прокламацией своих планов папа вынужден был инициировать крайне спорный и непопулярный процесс против тамплиеров, «крестовый поход королей» непрестанно откладывался, а «малый крестовый поход» под руководством маршала госпитальеров оказался самым крупным военным предприятием Климента. Папа выказывал огромную заботу о судьбе Киликийской Армении, одного из остатков *Outremer (Заморья),* оставшегося без защиты франков. Кроме того, в начале понтификата Климента V было торжественно оформлено при помощи цере-

мониала отлучение от церкви Андроника II Палеолога. Предполагалось, что на месте Византии снова будет образована Латинская империя. Карл Валуа (*dominus Karolus* трактата), младший брат Филиппа Красивого, был торжественно провозглашен императором Константинополя. Учитывая, что именно Карла Валуа автор трактата постоянно именуют титулом «господин», и в то же время о короле Карле Роберте он так не говорит, следует полагать, что именно французский принц был персоной, для которой и писали данный трактат. В то же время такое программное описание Восточной Европы не могло бы возникнуть без утверждения французской династии на венгерском троне.

Любопытен и несовпадающий по всем спискам конвой, так как он также содержит источники близкие по идее всем остальным памятникам. Так в числе встречающихся от списка к списку текстов: рассказы о завоевателе Востока – Александре Македонском и отрывки из *«Истории»* Гийома Тирского посвящены греческому императору Ираклию, известному, прежде всего, в качестве освободителя Иерусалима и Святой Земли.

Однако наиболее интересен текст *«Tractatus de exordio domus Hospitalis Jerosolimitani»* [12], возводящий истоки ордена иоаннитов к древнейшим временам. Этот источник по своей направленности стоит наиболее близко к основному конвою DEO. Интересным представляется и тот факт, что *«Основание ордена Госпитальеров»* входит в состав наиболее древних списков с DEO, один из которых предназначался самому Карлу Валуа [13, p. 112–113].

Все это вызвано актуальностью *«Tractatus de exordio domus Hospitalis Jerosolimitani»* на момент создания самых первых списков с DEO. Данный трактат должен был решить сразу две чрезвычайно важные на 1307 г. задачи. Во-первых, Клименту V, инициировавшему совместно с Филиппом Красивым 13 октября 1307 года судебный процесс против тамплиеров, необходимо было найти знаковую фигуру, которая бы стала новым символом защитников Гроба Господня. Иоанниты на эту роль подходили идеально.

С другой стороны, важную роль, как и во всех других случаях, играл политико-географический аспект. В период 1291–1293 гг. христиане лишились всех немногих баз на маленьких островах у самого побережья Палестины. Наиболее крупного успеха в это время добились госпитальеры, захватившие в 1306–1309 гг. принадлежавший византийцам Родос. Географическое положение острова было очень удачным. Завоевание госпитальерами Родоса позволяло наносить удары, как по самой Святой Земле, так и по Греции и Малой Азии, а также оказывать

помощь Киликийской Армении. Неслучайно и организованный папой малый крестовый поход 1309 г., которому должен был воспоследовать и крестовый поход королей, упрочил власть иоаннитов над островом.

Практическое назначение *«Descriptio Europae Orientalis»* определило его структуру и наполненность информацией. Во введении к трактату автор DEO набрасывает схематичную карту региона и общую матрицу для описания каждого отдельного государства и области:

О Малой Азии же и о некоторых частях Европы, о нравах и обычаях людей, и о провинциях, расположенных в названных частях Европы, здесь (т.е. в трактате. – *А.К.*) *должно быть поведано*[14]

Иными словами, DEO описывает только те страны, которые прилегают к *Ungaria* (Венгрии) и *imperium Constantinopolitanum* (Византии): царства *Albania* (Албания), *Serbia* (Сербия), *Bulgaria* (Болгария), *Ruthenia* (Галицко-Волынское княжество), *Polonia* (Польша) и *Bohemia* (Чехия). Возможно, желание DEO описать только прилегающие страны, и определило причину, по которой в источник не были включены ни Литва, ни другие земли Руси. С другой стороны, можно видеть в этом явлении и общую тенденцию к поиску границ мира, основанную на библейских представлениях средневекового общества.

Так, край мира DEO составляют земли, платящие дань татарам. И хотя монгольское нашествие разрушило привычную картину мира в сознании западноевропейцев, уже в начале XIV века монгольский мир вписывается в общую картину христианского Универсума. У Жана де Жуанвиля монгольские земли замыкают мир с востока, где они ограничены «цепью чудовищных скал» [14, с. 182]. Его «Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика» (*«Livre des saintes paroles et des bons faiz nostre roy saint Looys»*) была создана между 1305 и 1309 годами, т.е. в одно время с «Описанием Восточной Европы». Поэтому можно говорить, что DEO, дополняющее трактат Хетума, где монгольская империи описывается в отдельной главе [15, с. 11], также имеет тенденцию ограничивать известный мир[15].

---

[14] «de moribus et condicionibus hominum et prouiniciarum contentarum in dictis partibus europe est hic pertractandum» [2, p. 2].

[15] К концу XIV в. можно говорить о новой тенденции – расширять границы известного мира. Портоланы – предшественники картографии Нового Времени и начало европейской колонизации – наглядно демонстрируют изменение в восприятии пространства европейцами. Подробнее о портоланах как источнике по истории Восточной Европы см.: Мартынюк А.В. Каталонский атлас 1375 г. как источник по истории Золотой орды и других монгольских государств XIV века [16].

Каждое из королевств (regnorum) в источнике описывается по единой матрице, включающей в себя только наиболее интересные и важные для читателя трактата сведения:

1) Политический статус государства: империя, королевство.

2) Сведения об упоминании данной области в Священном Писании (разумеется, этот пункт присутствует только в перечислении провинций Византии.)

3) Династические связи описываемого государства с другими странами.

4) Сведения о провинциях и политической ситуации в стране.

5) Географические данные, в первую очередь, перечисление речных путей.

6) Животный мир.

7) Наличие в стране природных богатств (в особенности золота, серебра), хлеба, вина или их недостаток.

8) Характеристика вероисповедания населения, его привычек и обычаев.

9) Воинственность или миролюбивость населения.

10) Сведения из истории, описываемой страны, как правило, восходящие к «Этимологиям» Исидора Севильского или «Зерцалам» Винсента из Бове.

Подведем некоторые итоги. *«Descriptio Euoropae Orientalis»* – одновременно и ученый трактат, и программное произведение. Как ученый труд он восходит к наиболее авторитетным творениям Средневековья, таким как сочинения отца церкви святого Исидора Севильского и *«Зерцалу великому»* – грандиозной работе Винцента из Бове, которую, как и *«Этимологии»* святого Исидора Севильского можно с полным основанием называть *«encyclopedia mundi»* средневековья. Кроме того, в составе трактата имеется и целый ряд ценных личных наблюдений и замечаний, которые представляют особую ценность, потому что эти сведения DEO демонстрируют восприятие западноевропейцами Восточной Европы. В то же время основной причиной создания DEO был совсем не энциклопедизм. Трактат является составной частью сразу нескольких западноевропейских внешнеполитических программ конца XIII – начала XIV столетий:

1. Прежде всего, трактат является программным произведением папской курии начала XIV столетия. Шок от окончательной потери Заморья в конце XIII столетия спровоцировал интеллектуальный бум в Западной Европе, направленный на осмысление данного события. Трактат был

создан как составная часть огромной концепции по отвоеванию Святой Земли. Эта концепция была оформлена в год понтификата папы Климента V.

2. Одновременно с этим, политику папы в рассматриваемый временной период нельзя рассматривать отдельно от политики Филиппа IV Красивого и Французского королевства. Поэтому трактат также прокламирует интересы династии Капетингов и ее младшей ветви – династии Валуа в Восточной Европе и на Балканах.

3. Наконец третьей стороной, чьи интересы отстаивает DEO, является еще одна младшая ветвь французского королевского дома. Утверждение Анжуйской династии на Венгерском престоле давало французам из Неаполитанского королевства возможность реализовать давние планы Карла I Анжуйского по захвату территорий Ромейской империи.

Все три указанных вектора во второй половине первого десятилетия XIV века сосуществовали в рамках большой европейской политики. Декларируемой папской курией при Бертране де Го подход прокламировал французские геополитические интересы и искусно направлялся умелыми руками Филиппа IV Красивого. Трактат DEO стал одним из документов, ярко демонстрирующих взаимосвязь папской и королевской внешней политики.

Список литературы

1. Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae regiae Parisiensis: en 6 vol. – Paris: Typographia Regia, 1739–1744. –T. IV. P. III. – 1744. – 536 p.

2. Anonymi descriptio Europae orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia. / ed. O. Górka. – Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 1916. – 70 p.

3. Дечев, Д. Едно средневековно описание на болгарските земли од Д. Дечев / Д. Дечев // Годишник на Софийският университет, историско-филологически факултет. – София, 1923. – Книга XIX, 4. – С. 1–42.

4. Popa-Lisseaito, G. Anonymiseographi Descriptio Europae Orientalis / ed. G. Popa-Lisseaito – Buchresti: Tipografia «Bucovina», 1934. – 68 p.

5. Белчовски, J. Опис на Источна Европа од 1308 година / ed. J. Белчовски // Macédoine dans les cadres des relationes internationales aux balkans dans la secunde moitié du XIIIe et la premiere moitie du XIVe siècle. – Skopie, 1977. – Vol. 2. – P. 447–489.

6. Флоря, Б.Н. Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье / Б.Н. Флоря. – М.: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2007. – 436 с.

7. Мартынюк, А.В. Герб Литвы: взгляд из Европы XIV века / А.В. Мартынюк // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 2. – Минск: РИВШ, 2009. – С. 23–29.

8. La Flor des Estoires des parties d´Orient / ed. Ch. Kohler // Recueil des Historiens des Croisades: Documents Armèniens. – Paris: Imprimerie Nationale, 1906. – T. 2. – P. 113–367.

9. Housley, N. The Avignon Papacy and the Crusades 1305–1378 / N. Housley. – Oxford – New York: Oxford University Press, 2002. – 348 p.

10. M. Setton, K. The papacy and the Levant in 4 vol. – Philadelphia: The American Philosophical Society, 1976–1984. – Vol. 1. – 1976. – 512 p.

11. Kohler, Ch. Deux Projects de Croisade en Terre-Sainte composés a la fin du XIIIe siècle et au debut du XIVe / Ch. Kohler // Revue de l'Orient Latin. – Paris: Ernest Leroux Editour, 1905. – T. 10, 1903–1904. – P. 425–457.

12. Josephus Historiografus Tractatus de Exordio Sacrae Domus Hospitalis Jerosolimitani / ed. Ch Kehler // Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux. – Paris: Imprimerie Nationale, 1895. – T. 5. – P. 405–421.

13. Petit, J. Charles de Valois 1270–1325 / J. Petit. – Paris: Alphonse Picard et Fils, 1900. – 419 p.

14. Ле Гофф, Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 558 с.

15. Осипян, А.Л. Описание Комании Гетума из Корикоса как источник по истории степей Восточной Европы / А.Л. Осипян // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 2. – Минск: РИВШ, 2009. – С. 9–22.

16. Мартынюк, А.В. Каталонский атлас 1375 г. как источник по истории Золотой орды и других монгольских государств XIV века / А.В. Мартынюк // Труды международных нумизматических конференций «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков». – М., 2008. – С. 79–83.

Мартынюк А.В.

РУСЬ И ЛИТВА В СОЧИНЕНИИ ИОАННА ДЕ ГАЛОНИФОНТИБУСА

Фигура Иоанна де Галонифонтибуса, архиепископа Султании, хорошо известна востоковедам. Фрагменты из его «Книги познания мира» (*«Libellus de notitia orbis»*) с описанием Северного Причерноморья и Кавказа в начале XV века являются чрезвычайно ценным источником по истории этого региона и давно стали хрестоматийными [см.: 1]. Тем большее недоумение вызывает тот факт, что за пределами внимания отечественных историков до сих пор остается фрагмент «Книги познания мира», посвященный описанию Руси и Литвы. Настоящая публикация призвана восполнить этот пробел и предоставить в распоряжение историков текст и перевод соответствующего фрагмента.

Следует кратко остановиться на историческом контексте эпохи и личности самого Иоанна де Галонифонтибуса. Монгольские завоевания XIII века и последовавшие за ними контакты с монгольскими государствами (Золотая Орда, Ильханат, Чагатайский улус, империя Юань) вызвали к жизни активную дипломатическую деятельность Римской курии в странах Востока. Ее проводниками были монашеские ордена францисканцев (лат. *Ordo Fratrum Minorum*, O.M.: «минориты», «меньшие братья») и доминиканцев (*Ordo Fratrum Praedicatorum,* O.P.: «братья-проповедники»). С первых же дней существования орденов одной из их приоритетных задач стала миссия среди схизматиков и язычников [подробнее об истории орденов, в том числе об их миссионерской деятельности, см.: 8]. Острая конкуренция между «черными» и «серыми» братьями (так называли доминиканцев и францисканцев по цвету их одеяний) привела к необходимости размежевания сфер влияния двух орденов. В 1318 г. римский папа Иоанн XXII в булле *«Redemptor noster»* провел реорганизацию церковных провинций: обширные пространства Передней Азии (Кавказ, Иран, Средняя Азия, Индия, Эфиопия) были подчинены архиепископу Султании (летняя столица ильханов в Северном Иране), Центральная Азия и Дальний Восток отошли в ведение архиепископа Ханбалыка (Китай), при этом архиепископство Султании было отдано доминиканцам, Ханбалыка – францисканцам [10, S. 350; 12, S. 135–136].

К началу XV века золотой век миссионерской деятельности францисканцев и доминиканцев был уже в прошлом, не реализовались и по-

литические проекты, направленные против ближневосточных мусульманских государств. Надежды на помощь с Востока ожили вновь, когда 20 июля 1402 г. в битве под Анкарой Тимур (Тамерлан) разгромил войско турецкого султана Баязида Молниеносного. Весть об этой победе принес в Европу Иоанн де Галонифонтибус, архиепископ Султании (с 1398 г.), в прошлом епископ Нахичевани (с 1377 г.) [7, S. 83–84; 10, S. 349–351]. Именно ему – «франку», хорошо знавшему Восток, – Тимур доверил дипломатическую миссию в Европу, свое письмо европейским правителям и даже свой портрет.

Как показывает итинерарий десятилетнего путешествия (1402–1412 гг.) Иоанна по Европе, он чрезвычайно ответственно подошел к выполнению этого поручения и посетил практически всех правителей Средневековой Европы: римского папу, французского, английского и арагонского королей, императора Священной Римской империи. Сохранившиеся документы и упоминания в хрониках позволяют очертить основные вехи маршрута Иоанна де Галонифонтибуса: 1403 – Венеция, Генуя, Милан, Париж, 1404 – Валенсия, 1405 – Лондон, Гейдельберг, 1407 – Венеция, 1408 – Пиза, 1408/1409 – Константинополь, Венгрия(?), 1409 – Пиза, 1410 – Болонья, 1412 – Львов [10, S. 365]. Как видим, даже смерть Тимура в 1405 г. не остановила дипломатический вояж архиепископа Султании. Повсюду Иоанн встретил теплый прием, его экзотический внешний вид (французский придворный хронист счел необходимым отметить его окладистую белую бороду, необычную для католического прелата) и его рассказы о Востоке произвели сильное впечатление при европейских дворах [10, S. 353]. Не в последнюю очередь это объясняется тем, что архиепископ позволял себе при переводе «корректировать» письмо Тимура: в результате этих корректировок Тимур предстал покровителем христиан на Востоке, а сам Иоанн – его ближайшим советником [10, S. 353, 355; 12, S. 181–182]. На всех этапах своего пути энергичный доминиканец запасался письмами к правителям восточных стран и различными привилегиями. Свидетельством высокого доверия со стороны папы римского стало выполнение Иоанном де Галонифонтибусом дипломатических миссий Святого престола и назначение его управляющим архиепископством Ханбалыка. Иоанн де Галонифонтибус стал, таким образом, главой всех христиан латинского обряда на Востоке [7, S. 93; 10, S. 355].

Следует отметить, что исследование итинерария архиепископа Султании нельзя считать завершенным. В своей первой публикации, посвященной «Книге познания мира», А. Керн выдвинул предположение, что дальнейшее изучение источников позволит выявить дополнительный

материал относительно путешествия Галонифонтибуса по Европе. И действительно, некоторые этапы его пути ускользнули от внимания исследователей, изучавших биографию и произведения Иоанна де Галонифонтибуса (А. Керн, Л. Тарди, Ф. Шмидер, Ф. Райхерт). Так в «Мариенбургской книге казначея» (*Marienburger Tresslerbuch*) Тевтонского ордена под 7 и 23 января и 23 февраля 1407 г. отмечена выдача денег «епископу с бородой из Персии» (*bischofe von Persya mit dem barthe*), в котором легко можно опознать архиепископа Султании (благодарю коллегу С.В. Полехова за указание на данное обстоятельство) [9, S. 416–418]. Более того, 20 января того же года датированы пять писем, которые магистр Ордена Конрад фон Юнгинен отправил с архиепископом Иоанном. Письма были адресованы самому Тимуру, его сыну Мираншаху, византийскому императору Мануилу, королю Кипра и Армении и, наконец, легендарному пресвитеру Иоанну, королю Абиссинии [опубликованы в: 4, S. 268–272]. Перед нами одно из последних свидетельств активной восточной политики Тевтонского ордена накануне Грюнвальдской битвы, которая навсегда перечеркнула эти амбиции. К сожалению для историков русского Средневековья, Галонифонтибус завершил свою «Книгу познания мира» до того, как побывал в Восточной Европе: можно предположить, что рассказ наблюдательного доминиканца об этом регионе был бы более пространным.

Результатом пребывания архиепископа Иоанна в Европе стали два произведения – краткая записка о Тимуре и его империи и вышеупомянутая «Книга познания мира» (1404 г.). Последнее сочинение было атрибутировано в 1938 г. Иоанну де Галонифонтибусу австрийским ученым А. Керном, директором библиотеки университета г. Грац, что положило начало научному изучению памятника [7]. Содержание книги – описание всех известных земель, ее основная мысль – объединение христиан для борьбы против мусульман [краткий обзор содержания: 7, S. 88–90]. Произведение Иоанна де Галонифонтибуса было основано как на литературных источниках (Исидор Севильский, Одорико де Порденоне, Гетум из Корикоса и др.), так и на собственных впечатлениях автора, что придает ему особую ценность в качестве исторического источника [10, S. 356–357]. К сожалению, до настоящего времени отсутствует полноценное научное издание «Книги», а ее рукописная традиция изучена в недостаточной степени (см. ниже). Актуальной научной задачей остается выявление источников «Книги познания мира», в частности, сведений Галонифонтибуса о Восточной Европе.

Сообщение о Руси и Литве в «Книге познания мира» лаконично, но достаточно информативно и содержит интересные детали. Не отнимая

у читателя возможность самому познакомиться с текстом Галонифонтибуса, отметим лишь некоторые аспекты, показывающие значение этого небольшого фрагмента как источника по истории восточноевропейского Средневековья. Архиепископ Иоанн говорит сначала о «малой» и «великой», а затем о «внешней» и «внутренней» *Руссии*. Вероятно, эта информация появилась под византийским влиянием: «великая» и «малая» *Росия* с XIV в. встречаются в документах Константинопольского патриархата; «внешняя» и «внутренняя» отсылают к сочинению Константина Багрянородного – на данном этапе мы, однако, не решимся без оговорок следовать этой отсылке. Представляется, что данная информация должна заинтересовать исследователей, которые занимаются вопросами политического и этноконфессионального развития восточнославянского мира в «постдревнерусский» период. Именно в XIV–XV вв. в восточнославянских и иностранных источниках появляются «многочисленные Руссии» (Великая, Малая, Белая, Черная, Червонная), которые отражают процесс постепенной дезинтеграции единого культурно-исторического пространства Древней Руси и формирования в Восточной Европе новых политических и этногеографических реалий [см.: 3, с. 307].

Говоря о «внутренней Руссии» Галонифонтибус упоминает город *Mosco*, из которого идет самый короткий торговый путь в *Catay* – уникальное свидетельство как о русско-татарских отношениях того времени, так и о появлении Москвы в поле зрения Европы! В научной литературе до сих пор не был отмечен тот факт, что именно «Книга познания мира» впервые познакомила средневековую Европу с новым политическим центром восточнославянского мира. Информация о Москве, вероятнее всего, также имеет византийское происхождение.

Кратко, но чрезвычайно ясно рисует Галонифонтибус политическую ситуацию на русских землях: отмечает наличие многих правителей и среди них «императора» по имени *Sufmanos* (или *Susmanos* по чтению рукописи из Лейпцига). Этот загадочный персонаж, возможно, позволит выявить один из источников информации Галонифонтибуса, а именно анонимный трактат начала XIV в., получивший в историографической традиции название *«Descriptio Europae Orientalis»* («Описание Восточной Европы»; см. статью А.В. Ковалева в настоящем издании). В DEO сходным образом зовут правителей болгар (*cysmani*: имеется в виду династия Шишманов), заимствование тем более вероятно, что Болгария и Русь описаны в трактате в одном разделе (*«Post hec de bulgaria et ruthenia dicendum [est]…»*) [5, p. 37–38].

Раньше русские земли платили дань и выставляли воинов императору татар, продолжает Галонифонтибус, ныне же большая часть Руссии подчинена Витовту и королю Польши. При описании природных особенностей страны делается акцент на ее холодном климате. Здесь информация, отражающая современные реалии, соседствует и переплетается с античным наследием (Рифейские горы). Вызывает некоторые затруднения фрагмент о «красной краске для одежды»: если мы увидим в нем (как это сделал С. Роуэлл [11, p. 202]) не информацию об одежде вообще, а конкретно о *красных рубахах* (лат. *camisia*) местного населения, то это будет одним из первых этнографических наблюдений в восточнославянском регионе, оставленных иностранным наблюдателем. Точно так же допускает разные толкования многозначное слово *umbra*: речь может идти как о природном красителе умбра (от лат. *umbra* («тень») или от Умбрии, горного региона в центральной Италии; к такому варианту перевода подталкивает контекст), так и о янтаре: от названия цвета *umbrum* («светлый, желто-коричневый»), описательно перенесенного на янтарь (выражаю благодарность профессору М. Вайерсу за консультацию в этом вопросе). Представляется, что данная проблематика заслуживает дальнейшего изучения.

Далее кратко говорится об обычаях русских: наличии у них своего языка и письма, приверженности «греческой схизме». Говоря о подчеркнутой набожности русских, Галонифонтибус предвосхищает один из топосов сочинений иностранных авторов XVI–XVII вв. о Московии и московитах. Несмотря на то, что Галонифонтибус везде ищет и находит следы деятельности католических монашеских орденов (речь, конечно, идет о тех землях, которые оказались под властью правителей Польши и Литвы), он достаточно объективно фиксирует конфессиональную напряженность между православными и католиками. Следует отметить, что Галонифонтибус писал всего через несколько лет после католического крещения Литвы в 1387 г. и начала нового этапа взаимоотношений между православием и католичеством в Восточной Европе.

О Литве («малой стране») автор сообщает, что прежде ее жители были язычниками, ныне же являются добрыми христианами, «что уже известно всем». Эта краткая ремарка чрезвычайно интересна в контексте острой идеологической борьбы между Тевтонским орденом и Великим княжеством Литовским накануне Грюнвальда. В начале XV в. великий князь Витовт развернул широкую пропагандистскую кампанию, призванную лишить Тевтонский орден его роли как оплота христианского мира в борьбе с языческой Литвой [см.: 2, с. 197–215]. Свидетельство

Галонифонтибуса, записанное в 1404 г., позволяет сделать вывод, что пропаганда Витовта достигла своих адресатов при дворах европейских правителей. Характерно, что великий князь Витовт назван по имени, в отличие от короля Польши.

Таким образом, фрагмент сочинения Иоанна да Галонифонтибуса о Восточной Европе содержит информацию географического, климатического, политического, этноконфессионального и этнографического характера. По своей структуре это как бы «малый Герберштейн» – сочинение, содержащие признаки не только эпохи Средневековья, но и Нового времени. Интересно отметить, что самые ранние сохранившиеся рукописи «Книги познания мира» связаны с Австрией, что позволило Ф. Райхерту поставить вопрос о том, почему именно в этом регионе наблюдался такой интерес к странам Востока [10, S. 359–364]. Можно констатировать, что Галонифонтибус отодвинул «край горизонта» средневековой Европы далеко на восток, включив в поле ее зрения новые страны и народы.

В завершение необходимо сказать об истории изучения текста «Книги познания мира». Как уже говорилось выше, сочинение Галонифонтибуса было введено в научный оборот А. Керном в 1938 г. [7]. Однако австрийский ученый ограничился изданием лишь отдельных фрагментов текста, кроме того, для издания им был подготовлен «сводный Галонифонтибус» по рукописям из Лейпцига и Граца. В 1977 и 1978 гг. значительные фрагменты из сочинения Галонифонтибуса (соответственно на венгерском и английском языках), посвященные Северному Причерноморью и Кавказу, были опубликованы венгерским ученым Л. Тарди [13; 14]. Трудно объяснить, почему Л. Тарди отказался от перевода «русского фрагмента» Галонифонтибуса, который непосредственно предшествует описанию причерноморского региона и тесно с ним связан (например, информация о татарах оказывается разорванной между «русским» и «причерноморским» фрагментами). Поскольку публикация на русском языке З.М. Буниятова (1980 г. [1]) является дословным переводом с публикации Л. Тарди, историкам Восточной Европы текст Галонифонтибуса оказался доступен в усеченном варианте, а «русский» фрагмент выпал из их поля зрения.

В начале 2000-х годов сочинением Галонифонтибуса заинтересовались ученые, исследующую историю Албании (в «Книге познания мира» содержится одно из самых ранних описаний средневековой Албании). В 2002 г. в журнале «Дардания» был опубликован обширный фрагмент с описанием Юго-Восточной и Восточной Европы и его перевод на немецкий язык [6]. Однако ни сама публикация фрагмента, ни перевод не могут быть признаны отвечающими современным требованиям (например, в

результате путаницы в состав фрагмента о Руси были перенесены сведения о Валахии и т.д.). В современной немецкой историографии об Иоанне де Галонифонтибусе писали Ф. Шмидер и Ф. Райхерт, статья последнего является на сегодняшний день наиболее полной сводкой информации о Галонифонтибусе и его сочинении [12; 10]. Наконец, фрагмент «Книги познания мира», посвященный Восточной Европе, опубликовал в 2007 г. английский историк С. Роуэлл, занимающийся изучением истории Литвы [11, р. 202–204]. Однако С. Роуэлл ограничился публикацией латинского текста источника, не дав перевода на какой-нибудь из современных языков. Поскольку текст Галонифонтибуса местами весьма темен и сложен (А. Керн охарактеризовал латынь автора как *völlig verwildert:* «совершенно одичавшую» [7, S. 93]), данная публикация не делает сочинение доминиканца более доступным для читателя.

Таким образом, представленный ниже перевод фрагмента сочинения Иоанна де Галонифонтибуса с описанием Руси и Литвы является первым переводом на один из современных восточноевропейских языков. Текст публикуется по рукописи «Книги познания мира», которая находится в библиотеке университета Граца (Ms. 1221, первая четверть XV в.; ff. 67v–68v). Автор благодарит сотрудников библиотеки университета Граца за возможность ознакомиться с данным памятником.

Почти 600 лет назад, 12 февраля 1412 года, Иоанн де Галонифонтибус оставил нам последнее документальное свидетельство о себе, выдав во Львове привилегию местному доминиканскому монастырю [7, S. 93]. Львов стал последней точкой десятилетнего вояжа «епископа с бородой» по королевским и княжеским дворам Европы. Вероятно, именно отсюда Иоанн де Галонифонтибус двинулся в обратный путь – имея при себя полномочия «архиепископа всего Востока» (*archiepiscopus totius Orientis*) и весьма значительный архив посланий европейских монархов своим восточным «братьям по цеху». Судя по «Книге познания мира», регион Северного Причерноморья был хорошо знаком архиепископу Султании. Однако на этом следы этой незаурядной личности исчезают со страниц истории. В распоряжении исследователей остается его сочинение, являющееся замечательным памятником средневекового познания мира.

Список литературы

1. Буниятов, З.М. Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.) (из сочинения «Книга познания мира») / З.М. Буниятов. – Баку, 1980.

2. Гудавичюс, Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года / Э. Гудавичюс. – М., 2005.

3. Мартынюк, А.В. Алесь Белый в поисках Белой Руси [рец. на: Белы А. «Хроніка Белай Русі». Мінск, 2000] / А.В. Мартынюк // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 3. – Минск: РИВШ, 2010. – С. 303–308.

4. Forstreuter, K. Der Deutsche Orden und Südosteuropa / K. Forstreuter // Kyrios. – Bd. 1, 1936. – S. 245–272.

5. Górka, O. Anonymi Descriptio Europae Orientalis / O. Górka. – Cracoviae, 1916.

6. [Kamptner, M.] Südost- und Osteuropa in der Beschreibung von Iohannes III (de Galonifontibus), Erzbischof von Sulthanyeh zwischen den Jahren 1377–1403 / M. Kamptner // Dardania. Zeitschrift für Geschichte, Kultur, Literatur und Politik. – Nr. 11/2001. – X. Jahrgang. – Bd. 10. – Wien, 2002. – S. 61–84.

7. Kern, A. Der «Libellus de notitia orbis» Iohannes III (de Galonifontibus?) O.P. Erzbischof von Sulthanyeh / A. Kern // Archivum Fratrum Praedicatorum. – Vol. VIII, 1938. – S. 82–123.

8. Lexikon des Mittelalters. – Dominikaner: Bd. III (Codex Wintoniensis bis Erziehungs- und Bildungswesen). – München, 1986. – S. 1192–1219; – Franziskaner: Bd. IV (Erzkanzler bis Hiddensee). – München, 1989. – S. 800–830.

9. Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409 / Hrsg. von E. Joachim. – Königsberg, 1896.

10. Reichert, F. Johannes von Soldania – Ein persischer Erzbischof in österreichischen Handschriften / F. Reichert // Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde. – Band 26: Österreich im Mittelalter. – St. Plöten, 1999. – S. 349–365.

11. Rowell, S. Naujieji kryžiaus žygiuotojai: LDK ir Bizantijos santykiai XIV–XV a. sandūroje. Ar Vytautas Didysis buvo Lietuvos kryžiaus žygių prieš turkus bei totorius pradininkas? / S. Rowell // Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje / Sud. R.R. Trimonienė, R. Jurgaitis. – Šiauliai, 2007. – P. 181–205.

12. Schmieder, F. Europa und die Fremden: Die Mongolem im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert / F. Schmieder. – Sigmaringen, 1994.

13. Tardy, L. Johannes De Galonifontibus 1404. Evi utibeszämolöja a Kaukäzusi nepekröl / L. Tardy // Antik Tanulmänyok (Studia Antiqua). – T. XXIV. – N. 1–2. – Budapest, 1977. – P. 91–123.

14. Tardy, L. The Caucasian Peoples and their neighbours in 1404 / L. Tardy // Acta Orientalia. – T. XXXII(1). – Budapest, 1978. – P. 83–111.

Приложение
(«Libellus de notitia orbis»)

Ultra ad aquilonem est Russia sive Ruteniam maximam, et sunt duo maior et minor, quae habent plures dominatores etc. Sed minor inter ipsos est imperator Rusie et in lingwa sua dicitur Sufmanos. Est eciam Rusia interior et exterior, in Rusiam interiori est civitas magna, quae dicitur Mosco. Inde possunt et transeunt mercatores ver[s]us Catay et est una brevis.

Aliquae partes Rusie consueverunt dare tributum et gentes a[r]more magno Kay sive imperatori Tartarorum, nunc autem domino Witoldo sive regi Polonie, qui olim fuerunt Lituacii et pagani, nunc autem boni Christiani, licet non omnes. Et in omnibus [partibus] suorum subditorum constituerunt archiepiscopos et episcopos ceterosque religisios, et inquisitores de ordine praedicatorum, et appellantur sive intitulantur inquisitor Russive et Volaquie.

Ista Russia est frigidissima terra, quae sub tramontana et in regno habent montes Ripheos, montes altissimos, et faciunt umbram perpetius temporibus. Contra ultra non est habitacio, sed in perpetuum glacies et mare congelatum, nec aliquis transit. Inde circa illas partes inveniuntur cristalli in habundancia, niventes quam multum, qui cooperierant arbores et domos aliaque omnia illarum partium. Sunt illa homines et aves propter frigora. Homines partium harum habent circa remedio in austro et in meridie semper calores nimias. Per totum ecciam ibidem habent de vermiculis sangwineis, que dant calorem camisi sive purpura ut granata. Ibidemque umbra in magna copia.

Isti habent propriam li[n]gwam et litteram et sunt devoti Cristiani, nisi sequerentur Grecos et partriarham Constantinopolimi, recipiunt benediccionen et archiepiscopi per eum consecrantur, et in hoc valde sunt simplices, circa divinum cultum multi devoti ecclesias et clericos, nec essent ausi appropinquare iuxta praelatos et ecciam videntes ymagines sanctorum sive cruces et cetera sancta, delonge genu flectantes, accedunt et adorant ea. Habent cerimonias multas et devotos. Essent optimi Christiani, nisi sequerentur Grecos et obedirent antipatriarche eorum. Ieiuniis, orationibus et officiis sunt prolixi et Deo omnipotenti ideo, quando vident alios Christianos, vilipendunt et scandalizantur.

Habent confines ab oriente Tartariam, in meridie Volaquia, iussum Greciam, ab occidente Poloniam supriemum, ab aquilone tramantaniam sive mare congelatum et nichil amplius et facit finem mundi in parte aquilonari. Fratres praedicatores et minores habent plura loca in illis partibus, inquisitoremque praediacatores. Lituana retro ipsos parva patria, aliquando pagani, nunc autem gratia Christi Christiani, licet non omnes, ideo transeo quia notum est omnibus.

Перевод

Далее на север лежит Руссия или Рутения Великая, а именно их две: большая и малая, которые имеют многих правителей и т.д. Но меньший среди них [так!] есть император Руссии и на их языке он зовется Суфман. Существует также Руссия внутренняя и внешняя, во внутренней Руссии есть большой город, который зовется Москва. Оттуда торговцы могут направляться в сторону Катая, и это короткий путь.

Некоторые части Руссии ранее принуждены были давать дань и поставлять вооруженных людей великому хану или императору татар. Теперь же они делают это господину Витовту или королю Польши, которые раньше были литовцами и язычниками, теперь же являются добрыми христианами, хотя и не все. И во всех своих владениях они поставили архиепископов и епископов и прочих священников, а также инквизиторов из ордена доминиканцев, который имеет титул «инквизитор Руссии и Валахии».

Эта Руссия очень холодная страна, в которой к северу лежат Рифейские горы, высочайшие горы, которые отбрасывают вечную тень. По ту сторону [гор] нет обитаемых земель, но только вечный лед и скованное льдом море, которое никто не пересекал. Также в этих землях выпадает настолько большое количество льда и снега, что он покрывает деревья и дома и все другое в тех краях. Люди и птицы живут там вблизи холодного края. Люди тех мест имеют это в противовес чрезмерной жаре на юге. Они делают из красных червей краску для одежды, подобную пурпурной или гранатовой. Там есть умбра в большом изобилии.

Они имеют свой собственный язык и свое письмо, и были бы добрыми христианами, если бы не следовали грекам и патриарху Константинополя, от которого они принимают благословение и архиепископов. Они очень просты, прилежны в исполнении обрядов, привержены церкви и духовенству. И если у них есть желание приблизиться к прелатам, святым иконам, крестам или иным святыням, то они уже издали становятся на колени, приближаются и поклоняются им. Их обряды многочисленны и благочестивы. Они были бы лучшими христианами, если бы не следовали грекам и их лжепатриарху. Они все время заняты постами и молитвами и тем любезны всемогущему Богу, поэтому когда они видят других христиан, они их презирают и отвращаются от них.

На востоке они граничат с Татарией, на юге с Валахией и Грецией, на западе с верхней Польшей, на севере с Трамонтанией [северными землями] и с ледяным морем, и больше ни с чем и являются концом мира в северной части. Братья доминиканцы и францисканцы имеют много обителей в тех землях, а доминиканцы и инквизитора. Позади них лежит Литва, малая страна, раньше язычники, сейчас же, милостью Христовой, христиане, хотя и не все. Так как об этом всем известно, я пойду далее.

(Перевод А.В. Ковалева, А.В. Мартынюка)

Жарын Д.В.

«НЁМАНСКІ ГАНДЛЁВЫ ШЛЯХ» І ЯГО ЗНАЧЭННЕ ДЛЯ ГАНДЛЮ ОРДЭНА І ГАНЗЫ НА УСХОДЗЕ ЕЎРОПЫ Ў КАНЦЫ XIV – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVI стст.

У старажытнасці для зручнага транспартавання тавараў і гандлю выкарыстоўваліся ў першую чаргу водныя артэрыі – рэкі. Яны былі асабліва прыдатнымі для перавозкі тавараў у тых мясцовасцях, дзе знаходзіліся вялікія лясныя масівы, балоты і непраходныя чашчобы. Па рэках, асабліва ўніз па плыні, можна было значна хутчэй дастаўляць тавары, чым па сушы. Безумоўна, пры транспартаванні па рэках назіралася пэўная сезоннасць, бо самымі паўнаводнымі яны былі ўвесну і ўвосень. Не дзіўна, што ў гэты час назіралася значная актыўнасць купцоў, якія былі вымушаныя прыстасоўвацца да канкрэтных прыродна-кліматычных умоў мясцовасцей, дзе яны вялі свой гандаль. Па рэках, што ўліваюцца ў Балтыйскае мора, такіх як Одэр, Вісла, Заходняя Дзвіна, Нёман, яшчэ ў IX–X стст. углыб кантыненту пранікалі вікінгі. Але тыя ж самыя рэкі пазней сталі воднымі гандлёвымі шляхамі Ордэна і Ганзы.

З канца XIV – пачатку XV стст. паралельна з гандлёвым шляхам па Заходняй Дзвіне развіваўся і другі напрамак гандлю Ганзы ва Усходняй Еўропе – так званы «Нёманскі гандлёвы шлях». У параўнанні са шляхам па Заходняй Дзвіне гэты водны шлях адносна позна пачаў адыгрываць значную ролю ў ганзейскім гандлі. Патлумачыць гэта можна рознымі прычынамі. Па-першае, трэба мець на ўвазе тое, што мясцовасці вакол гэтага шляху з часоў з’яўлення Тэўтонскага Ордэна заўсёды былі памежнымі паміж ім і Вялікім Княствам Літоўскім, а таму рэгулярна спазнавалі напады крыжакаў і неаднаразова спусташаліся.

Па-другое, пісьмовыя ўзгадкі пра больш-менш значныя гарады на Нёманскім гандлёвым шляху, якія маглі б выступіць контрагентамі Ганзы ў гандлёвых справах на ўласна літоўскіх землях Вялікага Княства Літоўскага, мы сустракаем даволі позна. Так на гандлёвым шляху па Заходняй Дзвіне і Верхнім Дняпры яшчэ да з’яўлення Вялікага Княства Літоўскага і нават самой Ганзы ўзгадваліся такія гарады, як Полацк (862 г.), Смаленск (863 г.), Віцебск (974 г.), Усвяты (1021 г.), Браслаў (1065 г.). У гандлёвым дагаворы 1229 года з Рыгай і Гоцкім берагам

Смаленск, Полацк і Віцебск дзейнічалі ў адносінах да нямецкіх купцоў адзіным фронтам. Такім чынам, на гандлёвым шляху па Заходняй Дзвіне да пачатку XIII стагоддзя ўжо сфарміравалася асяроддзе мясцовых купцоў, з якімі раннеганзейскія купцы маглі б узаемадзейнічаць. А вось узгадкі пра гарады Вялікага Княства Літоўскага, што знаходзіліся на Нёманскім гандлёвым шляху, сустракаюцца значна пазней: Гродна (1128 г.), Трокі (1316 г.), Вільня (1323 г.), Коўна (1361 г.).

Па-трэцяе, гарады на землях Прусіі і ўздоўж ніжняй плыні Нёмана, у параўнанні з тымі ж лівонскімі гарадамі, самі далучыліся да Ганзы адносна позна. Напрыклад, Рыга ў Лівоніі далучылася да Ганзейскага саюза ў 1282 годзе і з гэтага часу пераўтварылася ў адзін з самых багатых і ўплывовых ганзейскіх гарадоў ва Усходняй Прыбалтыцы. Большасць гарадоў, праз якія ажыццяўляўся гандаль па Нёманскім гандлёвым шляху, такія як Кёнігсберг, Данцыг, Тыльзіт, Рагніт, Клайпеда (Мемельбург), спачатку ўзніклі як бургі – умацаваныя крэпасці Тэўтонскага Ордэна. Толькі бліжэй да сярэдзіны XIV стагоддзя асноўныя з гэтых гарадоў сталі членамі Ганзейскага саюза (Кёнігсберг – у 1340 г., Данцыг – каля 1350 г.) і сталі належаць так званай «Прускай кватэры Ганзы». Таму не дзіўна, што ганзейскі гандаль па Нёманскім гандлёвым шляху пачаўся значна пазней, чым у Лівоніі.

Станаўленню Нёманскага гандлёвага шляху і яго далейшаму развіццю таксама спрыяў шэраг іншых прычын. Па-першае, Нёманскі гандлёвы шлях геаграфічна размяшчаўся бліжэй да Заходняй Еўропы, чым, напрыклад, той жа гандлёвы шлях па Заходняй Дзвіне, а тым больш гандлёвы шлях, які ішоў на Вялікі Ноўгарад. Па-другое, развіваліся сродкі воднага транспарту, прыдатныя для эксплуатацыі па рэках, напрыклад, такія як нёманскія сплаўныя караблі – віціны, што таксама спрыяла развіццю гандлю па Нёмане. Па-трэцяе, былі зроблены некаторыя захады па забеспячэнні належнага стану асноўных транспартных водных артэрый Нёманскага гандлёвага шляху – рэк Нёмана і Віліі. Па-чацвёртае, на ўласна літоўскіх землях ВКЛ узніклі гарады, а ў іх купецтва, з якім маглі б весці гандаль ганзейцы. Па-пятае, павелічэнне гарадскога насельніцтва, а разам з тым і рост вытворчасці ў Заходняй Еўропе выклікалі неабходнасць у сыравіне, прадуктах сельскай і лясной гаспадаркі з зямель Усходняй Еўропы. Па-шостае, напачатку XV ст. Тэўтонскі Ордэн пачаў хутка губляць свае перадавыя пазіцыі ў рэгіёне, асабліва відавочна гэта стала пасля Грунвальдскай бітвы 1410 года.

Як вядома, Ордэн спачатку мірна суіснаваў з ганзейскімі купцамі і нават падтрымліваў іх. Але з цягам часу пачаў весці варожую да іх

палітыку, бо жадаў без іх пасрэдніцтва весці гандаль як з Захадам, так і з Усходам Еўропы і мець з гэтага велізарныя прыбыткі. Асабліва гэты канфлікт інтарэсаў узмацніўся пасля таго, як Ордэн абклаў падаткамі ганзейскія гарады на сваіх землях, каб пасля паразы ў бітве пад Грунвальдам выплочваць грошы Польшчы і Літве згодна з Першым Торунскім мірам 1411 года. Акрамя таго, Ордэн імкнуўся актыўна ўмешвацца ва ўнутранныя справы ганзейскіх гарадоў, спрабаваў уводзіць у магістраты гэтых гарадоў сваіх стаўленікаў. У рэшце рэшт такія дзеянні Ордэна прывялі да Трынаццацігадовай вайны (1454–1466 гг.), калі многія ганзейскія гарады Прусіі аб'ядналіся для змагання за свае інтарэсы супраць Ордэна. Таму аслабленне Ордэна ў XV ст. таксама спрыяла развіццю ўласна ганзейскага гандлю ў рэгіёне а разам з тым і больш інтэнсіўнаму выкарыстанню Нёманскага гандлёвага шляху. Паказальна і тое, што ў першай палове XV ст. былі вырашаны тэрытарыяльныя спрэчкі паміж Ордэнам і Вялікім Княствам Літоўскім, асабліва гэта датычылася Жамойці, якая згодна з Мельнскім мірам 1422 года канчаткова перайшла да ВКЛ. Усталяваная мяжа паміж ВКЛ і Ордэнам без зменаў пратрымалася да пачатку XX стагоддзя. Дзякуючы гэтай акалічнасці стала больш бяспечна ажыццяўляць гандаль, не баючыся нападак з боку Ордэна. Такім чынам, дадзеныя прычыны, хоць кожная і ў рознай ступені, паўплывалі на развіццё Нёманскага гандлёвага шляху.

На міжнародным узроўні свабода гандлю гарантавалася ў шэрагу дагавораў і прывілеяў канца XIV – пачатку XV стст. Так, у канцы XIV ст. былі зроблены захады па рэгуляванні гандлю на ніжнім адрэзку Нёманскага гандлёвага шляху. У траўні 1390 года жыхары Жамойці абяцалі даваць дапамогу свайму каралю Вітаўту (*konige Withoud*) і Ордэну пры ўмове дазволу ім вольнага гандлю ў памежных землях Ордэна. Дакумент на гэты конт быў напісаны у Кёнігсбергу і зацверджаны пячаткай вялікага князя літоўскага Вітаўта. Жамойты пад патранажам Вітаўта ў гэтым дакуменце звярталіся не толькі да вялікага магістра, але і ўвогуле да прускіх паноў (*herrin czu Prussin*). У дакуменце таксама ўзгадваліся гарады па ніжняй плыні Нёмана, з якімі жамойты мусілі весці свабодны гандаль. У крыніцы пра гэта паведамляецца наступнае: «што людзі з Прусіі могуць ехаць у зямлю Жамойць і ажыццяўляць гандаль, таксама павінны і мы з Жамойці ехаць у Ёргенбург, Рагніт і Мемель у вашай зямлі» (*das die lute von Prussin mogin czin in das land czu Sameiten do selbins czu kouffslagen, des selbin glich zulle wir von Sameiten ouch wedir czin ken Jorgenburg, ken Ragnith und ken der Memil in ir land*) [1, с. 24]. Калі ўважліва прагледзець геаграфічную карту рэгіёна, становіцца зра-

зумела, чаму жамойты хацелі свабодна гандляваць менавіта з гэтымі гарадамі. Ёргенбург, ці Юрбарк, – сучасны горад Юрбаркас у Літве. Узнік ён як ордэнская крэпасць і размяшчаўся на правым беразе Нёмана, на шляху да Коўна (сучасны Каўнас у Літве). Рагніт – сучасны горад Нёман на беразе аднайменнай ракі ў Калінінградскай вобласці Расіі. І ў рэшце рэшт Мемель – сучасны літоўскі партовы горад Клайпеда на Балтыйскім моры. Такім чынам, гэта былі гарады, праз якія праходзіў ніжні адрэзак Нёманскага гандлёвага шляху і ў якіх ужо дагэтуль узніклі рынкі.

У тым жа траўні 1390 года вялікі маршалак Ордэна Энгельгард Рабэ (*Engilhard Rabe*) падцвердзіў сваёй пячаткай мірны і гандлёвы дагавор з жамойтамі. Па гэтым дагаворы яны атрымалі права ехаць у вышэйазначаныя гарады. З іншага боку, купцы з прускіх зямель маглі свабодна накіроўвацца ў Жамойць, дзе ім таксама павінна была аказвацца ўсялякая падтрымка і дапамога.

У Салінскім мірным дагаворы паміж Тэўтонскім Ордэнам і Вялікім Княствам Літоўскім, які афіцыйна быў заключаны 12 кастрычніка 1398 года, акрамя пытанняў з межамі, значная ўвага надавалася і пытанням свабоднага гандлю. У прыватнасці, вялікі князь Вітаўт падцвярджаў купцам Ордэна свабодны гандаль у межах сваіх уладанняў: «Таксама мусіць быць наша воля, каб людзі вышэйназванага ордэна маглі гандляваць ва ўсіх нашых землях свабодна ад мыта і іншых грашовых пабораў, якіх мы таксама павінны аберагаць як нашых, за выключэннем старых мытаў, што ўведзены здаўна і існуюць да сённяшняга часу» (*Ouch so sal is sin unser wille, das des vorgenanten ordens luthe koufslagen mogen in allen unsern landin frie von czollen und von anderm ungelde, die wir ouch beschirmen sullen als die unsern, usgenomen alde czolle, die von alders gesaczt und gewest sin bis an dese cziet*) [2]. Не выпадкова і тое, што абмен граматамі з тэкстам гэтага дагавора адбыўся на выспе Салін, якая знаходзілася насупраць упадзення ракі Невяжы ў Нёман. Такім чынам, зацвярджэнне дагавора прайшло на памежжы сфер уплыву на Нёманскім гандлёвым шляху.

Згодна з Першым Торунскім мірам 1411 года межы паміж Ордэнам, Польшчай і ВКЛ таксама былі адкрытыя для гандлю. Галоўным чынам з гэтага палажэння ў наступным выгаду мелі купцы з прускіх гарадоў, асабліва Данцыга і Кёнігсберга, якія актыўна пачалі карыстацца сваей геаграфічнай блізкасцю да Вялікага Княства Літоўскага. З гэтага часу пачалося хуткае развіццё гандлю. Напрыклад, калі пасля Грунвальдскай бітвы і Першага Торунскага міру гандаль Данцыга з Польшчай

аднаўляўся вельмі марудна і спазнаваў розныя перашкоды, то з Вялікім Княствам Літоўскім ён аднаўляўся больш хутка і не меў такіх перашкод, як гэта было ў Польшчы [8, с. 159]. Таксама неабходна ўзгадаць, што акрамя таго ў 1415 годзе Вітаўт даў дазвол нямецкім купцам на свабодны гандаль у Вялікім Княстве Літоўскім. У дадзенай грамаце Вітаўт падцвярджаў свабодны рух у межы сваёй дзяржавы для купцоў вялікага магістра Ордэна Міхеля Кохмайстра (*Michel Kochmeister*). Гэтае прадпісанне адносна купцоў было зроблена праз год пасля заключэння міру ля Штрасберга, дарэчы ганзейскага горада. У лісце Вітаўта было сказана, што купцы «вышэйназванага вялікага магістра мусяць ехаць са сваімі таварамі свабодна і ў бяспецы ў нашу краіну Літву, а адтуль ізноў да сваёй радзімы» (*des obenbenumptin herren homeisters in vnsir landt czu Lythauwen vnd wider von dannen cyu irem heymut mit irer kowffenschacz macht sullen haben czu czihen frey vnd sicher*) [18, с. 151]. Такім чынам, нягледзячы на ваенныя канфлікты і непаразуменні з Ордэнам, з боку вялікага князя літоўскага надавалася вялікая ўвага гандлёвым зносінам з нямецкімі купцамі. З боку кіраўніцтва Ордэна таксама мелася разуменне таго, што гандаль з ВКЛ не ў апошнюю чаргу з'яўляецца падмуркам дабрабыту ордэнскай дзяржавы. Таму відавочна, што ў Сярэднія вякі паміж Ордэнам і Вялікім Княствам Літоўскім мелі месца не толькі старонкі гісторыі ваенных сутыкненняў, але і мірнага гандлёвага ўзаемадзеяння.

У канцы XIV – пачатку XV стст. пачаў набіраць моц гандаль драўнінай, а, як вядома, землі Вялікага Княства Літоўскага абапал Нёмана былі вельмі багатымі на гэтую сыравіну. Напрыклад, да сённяшняга часу ў верхняй плыні Нёмана захаваліся рэшткі тых неабсяжных лясных чашчоб – Налібоцкая і Ліпічанская пушчы. Вакол Гродна таксама былі лясныя гушчары, якія цягнуліся па плыні Нёмана з абодвух бакоў. У паэме «Песня пра зубра», выдадзенай у 1523 годзе ў Кракаве, Мікола Гусоўскі ўзгадваў пра неабсяжныя лясы на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага: «Тут на спрыяльнай зямлі, растуць самавітыя дрэвы, большых лясоў ці садоў я і не бачыў яшчэ» [6, с. 19]. Таксама ён паведамляў пра дастаўку тавараў па водных шляхах і гандаль у часы вялікага князя Вітаўта: «Хай прыплываюць да нас караблі адусюль за набыткам, вечна кішаць берагі мноствам тавараў любых. Рэкі, якія нясуць багацці на цэлыя землі, лайбы прыводзяць купцоў з туга набітай сумой» [6, с. 18]. Адным з асноўных тавараў, што ішлі з зямель ВКЛ у Прусію ў тыя часы, была драўніна. Мікола Гусоўскі апісваў, як яна туды трапляла: «Процьму кражытых дрэў па рэках сплаўляюць у мора, з дрэваў пасля караблі

робяць, будынне кладуць там, дзе бракуе лясоў і дзе лясіна патрэбна, каб жытло чалавек меў для радзіны сваёй» [6, с. 19].

Такім чынам, гандаль драўнінай ажыццяўляўся па Нёмане і іншых рэках. З дрэваў вязаліся плыты, якія потым перапраўляліся ўніз да прускіх гарадоў. Больш каштоўную драўніну, відавочна, перавозілі на караблях. У 1405 годзе да вялікага князя Вітаўта па дапамогу ў справе гандлю драўнінай звярнуўся вялікі магістр Ордэна. Вялікі магістр скардзіўся на тое, што калі ён быў у Коўне, то даў згоду пісару Вітаўта Конраду, каб той мог сплавіць драўніну ўніз па рацэ (*das holcz czu flieszen*). Але на тую ж самую драўніну свае правы заявіў вялікі шэфер (*grosscheffer*), г. зн. ордэнскі эканом, які загадваў гаспадарчымі справамі Ордэна. «Калі яшчэ быў мір, драўніна за грошы Ордэна была зрублена, прывезена і складзена на беразе, але ў немірны час яе было забаронена сплаўляць, так што па сённяшні дзень яна засталася ляжаць нязвязаная» (*das das holcz in der czeit, als noch der frede was, mit unserm gelde gehuwen, gefurt und offs uber gesaczt, und im unfrede verboten wart czufliesen, also, das is hutes tages noch stee ungebunden*). Відавочна, што пісар Конрад быў чалавекам даволі прадпрымальным: ён звязаў гэтую драўніну і ўжо гатовы быў адправіць яе на продаж. З гэтай нагоды вялікі магістр і звяртаўся да Вітаўта, каб вялікі князь літоўскі «дазволіў слугам шэфера сплавіць тую драўніну і самім даставіць яе ў Данцыг» (*das holz unsers scheffers dinern lassen czu folgen czu fliesen und ken Danczk czu brengen*) [1, с. 109].

Вялікі князь літоўскі Вітаўт добра разумеў надзвычай вялікую важнасць Нёманскага гандлёвага шляху. Пра гэта сведчыць таксама той факт, што ў 1428 годзе ён адпісаў у тэстаменце сваей жонцы шэраг пасяленняў вакол Нёмана ў Навагародскай зямлі (*terram castrumque Nowogrodek Lithwanicum, cum toto districtu Nowogrodensi*). У іх ліку ўзгадваліся такія пасяленні, як Новае Сяло, Гарадзечна, Брэцена, Басіна, Паўбераг, Дзяляцічы, Любча, Асташына, Негнявічы, Палоная, Карэлічы, Свержань (*Nowesiolo que nunc Kubarka appelatur, item Horodeczna, Bretena, Bassyno, Puolbreha, Dolaticze, Lubcz, Ostaschino, Niehniewicze, Polonaia, Korelicze, Swerszno*) [1, с. 793–794]. Некаторыя з гэтых пасяленняў узніклі як пункты сплаву драўніны альбо як верфі для вырабу нёманскіх гандлёвых суднаў – віцін. Рачныя судны, якія былі сродкамі зносін, ужо ў XIV ст. называліся стругамі і віцінамі [22, с. 74]. Без наяўнасці віцін гандаль на Нёманскім гандлёвым шляху быў бы немагчымы. Віціны былі даволі буйныя караблі шырынёй 4–11 і даўжынёй 30–35 метраў (па некаторых звестках, шырынёй 12–20 локцяў, даўжынёй 75–90 локцяў) з плоскім донішчам. Таму заглыбленне ў ваду было невялікім. Грузападымаль-

насць 70–100 тон (па іншых даных, 10–14 тыс. пудоў). Кіравалі віцінай гаспадар, лоцман і абслуга ў колькасці 10–12 чалавек [21, с. 74–75]. Для пабудовы такіх караблёў неабходна было мець прыдатныя матэрыялы: драўніну для вырабу корпуса карабля і мачтаў, тканіны для ветразей, каноплі для вяровак. Усе гэтыя матэрыялы ў патрэбнай колькасці меліся на землях уздоўж верхняй плыні Нёмана. Таксама ўжо былі рамеснікі, якія валодалі тэхнікай пабудовы рачных суднаў.

Такім чынам, напрыканцы 30-х гг. XV ст. на верхнім адрэзку Нёманскага гандлёвага шляху ўжо дакладна меўся шэраг пасяленняў, якія маглі б абслугоўваць патрэбы гандлю і суднаходства па Нёмане. Трэба мець на ўвазе, што вышэйадзначаныя пасяленні ўзніклі раней, чым узгадваліся пісьмова. У больш позні час некаторыя з гэтых пасяленняў зрабіліся мястэчкамі, напрыклад, такія як Свержань, Любча і Карэлічы. Калі аб'ём гандлю значна павялічыўся, на Нёманскім гандлёвым шляху ўзніклі новыя пасяленні, пра якія мы маем пісьмовыя згадкі больш позняга часу. Так, на верхнім адрэзку Нёманскага гандлёвага шляху ўзгадваліся Масты і Стоўбцы. Першую згадку пра Масты мы знаходзім у адной з кніг Літоўскай Метрыкі (Дзяржаўнага архіва ВКЛ) пад 1486 годам. Значыць Масты ўжо да гэтага часу былі мястэчкам, у якім жыхары займаліся не толькі сельскай гаспадаркай, але рамяством і гандлем [19, с. 3–4]. На пачатку XVI ст. сустракаюцца звесткі пра Стоўбцы, якія потым пераўтварыліся ў даволі значны гандлёвы горад з рачным прыстаннем для караблёў, амбарамі для збожжа, а таксама складамі для розных тавараў, што вывозіліся па Нёманскім гандлёвым шляху ў Прусію.

У 1428 годзе вялікі князь Вітаўт здзейсніў аб'езд сваёй дзяржавы. Па дарозе да яго далучыўся шут Геннэ, які з'яўляўся тайным агентам Ордэна [10, с. 85]. Геннэ на свае вочы пабачыў багацці Вялікага Княства Літоўскага, большасць з якіх потым па Нёманскім гандлёвым шляху трапляла ў Заходнюю Еўропу. Ордэнскі агент паведамляў пра розныя падарункі, якія іншыя князі прыносілі Вітаўту падчас яго вандроўкі. Асабліва часта ў якасці падарункаў Геннэ ўзгадваў каштоўнае футра звяроў, у прыватнасці сабалінае, а таксама вялікую колькасць коней. Натуральна, што на землях ВКЛ Ордэн меў сваіх шпегаў і агентаў, якія перадавалі інфармацыю не толькі пра палітычную сітуацыю ў краіне, але і пра гандлёва-эканамічныя справы.

Адметнасцю Нёманскага гандлёвага шляху было тое, што Ордэн кантраляваў яго ніжні адрэзак, і таму ганзейскія купцы павінны былі пры вядзенні гандлю гэта ўлічваць. У часы Вітаўта гандаль вёўся пераважна з Ордэнам. Пасля смерці Вітаўта (1432 г.) змены адбыліся не

толькі ў палітычным жыцці краіны, але і на Нёманскім гандлёвым шляху. Грамадзянская вайна, што распачалася ў Вялікім Княстве Літоўскім (1432–1439 гг.), мякка кажучы, не спрыяла развіццю гандлёвых адносін. Непасрэдныя зносіны купцоў Данцыга з Вялікім Княствам Літоўскім у гэты час значна скараціліся. Замест таго купцы ВКЛ самі сталі ў вялікай колькасці наведвацца ў Данцыг. Ордэн і Данцыг паводзілі сабе ў дачыненні да іх вельмі асцярожна, таксама як і ў адносінах да палякаў [13, с. 155]. Сітуацыя ў гандлі па Нёманскім гандлёвым шляху змянілася пасля прыходу да ўлады Казіміра Ягелончыка. Менавіта пры ім вялікая ўвага стала надавацца зносінам з Ганзай. Нямецкія купцы ў Коўне атрымалі ад вялікага князя літоўскага Казіміра ў 1441 годзе значныя прывілеі. Як лічыцца, з гэтага часу афіцыйна пачала дзейнічаць ганзейская кантора (гандлёвае прадстаўніцтва Ганзы) у Коўне, якая афіцыйна праіснавала да 1532 года.

Трэба адзначыць, што горад Коўна яшчэ ў часы Вітаўта меў даволі трывалыя гандлёвыя стасункі з гарадамі Прусіі і Ордэнам. Так, Ордэн, па некаторых звестках, яшчэ ў 1398 годзе даў дазвол на заснаванне нямецкага гандлёвага пасялення ў Коўне [17, с. 335]. Як бы там ні было, але гандлёвыя кантакты горада значна пашырыліся толькі пасля атрымання ім у 1408 годзе Магдэбургскага права. Дзейнасць самой ганзейскай канторы ў Коўне была непасрэдна звязана з Нёманскім гандлёвым шляхам. З пункту гледжання лагістыкі, горад Коўна размяшчаўся ў вельмі прыдатным месцы – пры зліцці рэк Вілія і Нёман. Ганзейскія купцы, такім чынам, маглі атрымліваць тавары ВКЛ з двух напрамкаў. Першы напрамак ішоў праз Гродна з зямель, што знаходзіліся вышэй па Нёмане. Другі напрамак ішоў па Віліі, на беразе якой знаходзіўся адзін з самых буйных гарадоў ВКЛ – Вільня. Як вядома, яшчэ напачатку XV ст. Ордэн імкнуўся абмежаваць рух прускіх купцоў на Вільню. У 1413 годзе Ордэн нават прапанаваў, каб купцы з ВКЛ маглі рухацца толькі да Рагніта і Растэнбурга, а прускія купцы у сваю чаргу мелі права рухацца толькі да Гродна і Коўна [4, с. 26]. Але, нягледзячы на такую забарону з боку Ордэна, ганзейскія купцы ўсё ж такі наведваліся ў Вільню. Больш за тое, у Вільні ў іх, як і ў Коўне, узнікла гандлёвае пасяленне [8, с. 159].

Відавочна, што на Нёманскім гандлёвым шляху купцы з Гродна, Вільні і Коўна занялі передавыя пазіцыі. Яны з’яўляліся тымі, хто непасрэдна дастаўляў ганзейцам тавары з розных куткоў Вялікага Княства Літоўскага, а таксама набываў ганзейскія тавары і распаўсюджваў іх далей па рынках іншых гарадоў краіны. Асабліва прывілеяванае становішча ў такім гандлі спачатку займалі жыхары Вільні, якія маглі

без мыта набываць тавары па ўсіх землях Вялікага Княства Літоўскага. Грамата на бяспошліннае набыццё тавараў «месцічам віленскім» была выдадзена ў верасні 1432 года. У грамаце нават геаграфічна акрэсліваліся тыя гарады, дзе з жыхароў Вільні не павінна было здымацца мыта: «Мы велики кнзъ Жикгимонтъ даемъ ведомо всякому сею нашою грамотою пожаловали есмо. виленскихъ местичовъ. ляховъ и руси што имъ мыта недавати. по всей нашои земли какъ издавна не давали а отпустили. есмо имъ вся мыта вечно А протож штобы есте на всихъ виленских местичох мыта не имали ани которыхъ пошлинъ торговыхъ в луцку в киеве и по подольской земли оу смоленскуи оу берестьи в новъгородку оу менску в ковне и по инымъ пак мытомъ по рекамъ и по мостом по ставомъ где николи будуть мыта» [3, с. 2, № 2]. Таму зусім не дзіўна, што купцы з Вільні засяродзілі ў сваіх руках таварапатокі, якія па Нёманскім гандлёвым шляху праз ганзейцаў накіроўваліся ў Прусію, а адтуль разыходзіліся далей па Заходняй Еўропе.

Тое, што па Віліі ад Вільні да Коўна было магчыма суднаходства, як мага лепей спрыяла развіццю гандлёвых стасункаў. Рака Вілія, таксама як і рака Шчара, даволі працяглы час з'яўлялася неад'емнай часткай Нёманскага гандлёвага шляху. Так, вялікі князь літоўскі Казімір клапаціўся пра належны стан водных шляхоў, па якіх ажыццяўлялася дастаўка тавараў ВКЛ ганзейскім купцам. У 1443 годзе ён выдаў грамату, што тычылася суднаходства па Віліі. Вось што было напісана ў дадзенай грамаце: «От великого кнзя казимира королевича. намъстникомъ нашимъ. и тивуномъ. и бояромъ всимъ. по обе стороне вельи от вилни. и до ковна. которыи коли вилневци. пойдуть по вельй с торговлею судномъ. и выбы ихъ пропускали. по нашимъ Езомъ. и по боярьскимъ. починяйте ворота. куда судомъ ходити. также и берегъ приволили есмо имъ. со всею нашею радою. по обею сторонамъ вельи судно тягнути. и въ верхъ. и на низъ. и выбыимъ и берега не боронили. занюж то есть наше доброе. и земьское» [3, с. 10, № 8]. Езы – запруды для лоўлі рыбы, якія звычайна размяшчаліся ўпоперак рэк, безумоўна, перашкаджалі суднаходству. Загад вялікага князя Казіміра забяспечыць бесперашкодны рух па рацэ яшчэ раз сведчыў пра значную ролю ў эканамічным жыцці Вялікага Княства Літоўскага гандлю з Ганзай.

Галоўным цэнтрам ганзейскіх купцоў на Нёманскім гандлёвым шляху нягледзячы на тое, што яны мелі свой гандаль і ў Вільні, стаў горад Коўна. Вышэйазначаны прывілей вялікага князя літоўскага Казіміра, выдадзены ім у студзені 1441 года, дазваляў нямецкім купцам у Коўне гандляваць па старым звычаі, як гэта было ў часы Вітаўта. Жыхары

Коўна павінны былі яго прытрымлівацца і не рабіць аніякіх перашкод немцам у гандлі (*Hyrumb gebiten wir euch ernstlich, das Jr den egenanten kawffman bey der alden gewonheit, den her bey des offtegenanten heren herczog wytowds geczeiten gehat hat, lasset vnd haldet*) [5, с. 280–281, a].

У Коўне ў немцаў склалася арганізацыя накшталт той, якая назіралася ў іншых канторах Ганзы на Усходзе Еўропы. На чале ганзейскай канторы ў Коўне стаялі некалькі «эльтэрманаў», г. зн. старэйшын, якія павінны былі кантраляваць дзейнасць канторы па ўсіх напрамках, а таксама выконваць шэраг пэўных функцый. Так, яны павінны былі сачыць за новымі купцамі, што прыехалі, растлумачваць ім правілы паводзін і статут канторы, збіраць у агульную касу грошы на патрэбы канторы, адстойваць інтарэсы членаў канторы перад кіраўніцтвам горада і вялікімі князямі літоўскімі, вырашаць спрэчкі паміж купцамі.

З самага пачатку свайго існавання кантора Ганзы ў Коўне была падпарадкавана Данцыгу. Больш за тое, яна і ўзнікла як «праект» ганзейскіх гарадоў Прусіі на чале з Данцыгам. Як Рыга ў Лівоніі была тым месцам, куды звярталіся са скаргамі, ці па дапамогу купцы з ганзейскай канторы ў Полацку, таксама Данцыг у Прусіі з’яўляўся такой апеляцыйнай інстанцыяй для ганзейскіх купцоў з Коўна (*gemeynen dwtschen Copmann to kauwen*). Ніхто іншы, акрамя магістрата Данцыга, не меў права прызначаць эльтэрманаў для канторы ў Коўне. Напрыклад, вядома, што ў 1448 годзе на пасады эльтэрманаў ім былі зацверджаны Ганс Мэйнрык (*hans meynrik*) і Ніклас Рунаў (*niclos Runow*) [5, с. 281, b]. Дзейнасць эльтэрманаў у Коўне ніколі не была лёгкай, бо заўсёды ўзнікалі спрэчкі паміж купцамі як унутры самой канторы, так і паміж ганзейскімі купцамі і купцамі Вялікага Княства Літоўскага. Напэўна, нямецкія купцы жылі даволі замкнёна, бо ў 1451 годзе купцы з ВКЛ скардзіліся ў Данцыг, што «нямецкія купцы ў Коўне і Вільні арандуюць дамы і двары, у якіх жывуць, купляюць асабіста сабе ежу, а не сядаюць з гаспадарамі і не харчуюцца разам, хоць гэта было б больш зручна для купцоў і прыносіла б больш паразумення і сяброўства» (*Item das der Deutsche kouffman zcu Cauwen und zcur Wille mitten hewser und hoffe, darinne sie wonen, ire eygene speisze kouffen und nicht mit den wirten in den herbergen legen adir czeren, so es doch meh beqwemer were dem kouffmanne und mehr frundschafft brechte, so sie in den herbergen legen*) [9, с. 79–80, № 110, арт. 7].

Трынаццацігадовая вайна (1454–1466 гг.) перапыніла дзейнасць канторы ў Коўне і замарудзіла ганзейскі гандаль па Нёманскім гандлёвым шляху. Пасля заканчэння вайны і заключэння Другога Торунскага міру

ў 1466 годзе гандлёвыя зносіны былі адноўлены, хоць і суправаджаліся некаторымі спрэчкамі і недарэчнасцямі. З нагоды такіх непаразуменняў кіраўніцтва Данцыга ў 1467 годзе мусіла звяртацца па дапамогу да літоўскіх ваяводаў, што кантралявалі гандаль па Нёманскім гандлёвым шляху з боку Вялікага Княства Літоўскага. Данцыг паведамляў ваяводам гарадоў Вільня, Гродна, Трокі, Коўна і ваяводу Жамойці, што, нягледзячы на старыя прывілеі часоў Вітаўта, а таксама прывілеі вялікага князя літоўскага і караля польскага Казіміра, яго бюргеры і купцы спазнаюць у ВКЛ, у прыватнасці ад бюргераў і жыхароў Коўна, усялякія крыўды і перашкоды (*dasz unsere burger unnd kouffleuthe, die in groszfursthume zcu Letthowen nemlich zcu Kawen vorkeren unnd er koufmanschatcz uben, haben vorczelen laszen, wie sye sich besorgen, das sie durch die borger unnd inwonere zcu Kauwen merglich besweret unnd zcu umbilligen unpflichten widder alle gewonheith unnd gerechtikeith nemlichen durch den hochgeborenen zeliger gedechtnisz hertczogh Wytowde gnediclichen vorlegen und dornach durch den irluchtigsten hochgeborenen fursten unnd hern ern Kazimir konig zcu Polan groszfursten zcu Litthauwen, unszeren allergnedigsten hern, bestetigt unnd geconfirmiret, welche brieffe bey uns in gutter bewarunghe legen, genotiget unnd gedranget mochten werden*) [7, с. 270–271, № 416]. Як бачым, Данцыг у сваім лісце заклікаў не парушаць правы нямецкіх купцоў у Коўне і не перашкаджаць ім у гандлі.

Такім чынам, ганзейскія купцы з Коўна ў сваіх скаргах звярталіся не куды-небудзь а ў горад Данцыг. У сваю чаргу Данцыг абараняў іх інтарэсы перад вышэйшым кіраўніцтвам Вялікага Княства Літоўскага. Тут трэба мець на ўвазе, што вялікія князі літоўскія, з аднога боку, хацелі падтрымаць купцоў ВКЛ і таму імкнуліся рэгламентаваць гандаль нямецкіх купцоў на сваіх землях. Але, з іншага боку, было відавочна, што цалкам абмяжоўваць ганзейскі гандаль на Нёманскім гандлёвым шляху для Вялікага Княства Літоўскага не мела ніякага сэнсу, бо гэты гандаль прыносіў значныя прыбыткі. Аднак трэба было зацвердзіць пэўны парадак гандлёвых зносін. Напэўна, таму каля 1470 года вялікі князь літоўскі і кароль польскі Казімір выдаў ардананс для ганзейскіх купцоў у Коўне. Складаўся гэты ардананс з 26 артыкулаў і павінен быў рэгламентаваць дзейнасць ганзейскай канторы ў Коўне. У адпаведнасці з гэтым ардanансам, нямецкім купцам падцвярджалася права на арганізацыю, а менавіта: яны павінны былі трымаць двух эльтэрманаў і чатырох прысяжных, якія б дапамагалі гэтым эльтэрманам. Так, «эльтэрманы са сваімі прысяжнымі павінны былі збіраць сход» (*so sollen de oldermans mit eren bysitters eyne steven holden*), дзе

вырашаліся б розныя справы канторы [7, с. 626, № 688, арт. 2]. Акрамя пытанняў па арганізацыі самой канторы, увага надавалася канкрэтным пытанням ажыццяўлення гандлю, напрыклад, такім як парадак набыцця розных катэгорый тавараў, наём (фрахт) караблёў, пагрузка і разгрузка караблёў. Арданансам уводзілася абмежаванне па часе для знаходжання ганзейскіх купцоў у Коўне: «Затым ніякі нямецкі купец, які належыць да Ганзы, не павінен заставацца тут больш як за адзін год, так ён павінен скончыць свае справы і ад’ехаць» (*Item so sal ok geyn Duwetsch kopman, de in der Henze is, lenger hir liggen wen eyn jare, so sal he affkamen und sal syner herschop rekenschop doen*) [7, с. 627, № 688, арт. 19]. За парушэнне многіх артыкулаў ардананса ўводзіліся штрафы, якія эльтэрманы павінны былі збіраць з вінаватых.

Нягледзячы на ўсе супярэчнасці, якія існавалі як у самой канторы, так і ў стасунках з жыхарамі Коўна, ганзейскі гандаль з Вялікім Княствам Літоўскім пасля Другога Торунскага міру (1466 г.) спазнаў пярыяд свайго росквіту. Так, у мытных спісах 1473 года ўзгадвалася вялікая колькасць імёнаў жыхароў Данцыга, якія ўносілі грошы на паляпшэнне воднага шляху, а таксама аплочвалі мытныя пошліны [4, с. 82]. Ганзейская кантора ў Коўне ў гэты час зрабілася, калі можна так сказаць, цэнтрам усяго ганзейскага гандлю на сярэднім адрэзку Нёманскага гандлёвага шляху.

Але, як вядома, акрамя канторы ў Коўне ганзейскія купцы наведваліся ў Вільню, Трокі і Гродна. Так, на Нёманскім гандлёвым шляху горад Гродна адыгрываў даволі значную ролю ў зносінах з Захадам. У 1444 годзе вялікі князь і кароль Казімір, калі знаходзіўся ў Брэсце, выдаў гораду Гродна прывілей на так званае Магдэбургскае права. Горад атрымліваў уласны герб, вызваляўся ад павіннасці рамантаваць каралеўскія замкі, пастаўляць фурманкі каралеўскім чыноўнікам і інш. Іншагароднія купцы маглі гандляваць у горадзе з Магдэбурскім правам не інакш, як оптам [15, с. 18]. Цікавы і той факт, што ў 1463 годзе менавіта ў Гродне вялікі князь Казімір хаваўся ад заразнай хваробы, якая тады распаўсюдзілася па Вялікім Княстве Літоўскім.

Праз некалькі гадоў пасля смерці Казіміра, а больш дакладна ў 1496 годзе, новы вялікі князь Аляксандр пацвердзіў і дапоўніў Магдэбургскае права, дадзенае яго папярэднікам гораду Гродна. Паводле прывілею Аляксандра, гродзенцам дазвалялася пабудаваць на Нёмане млын і карыстацца прыбыткамі з яго, дазвалялася мець невялікі луг для гаспадарчых патрэб, таксама надавалася права на трыманне трох корчмаў, грошы ад якіх павінны былі ісці на гарадскую карысць; акра-

мя таго гродзенцы мелі права на пабудову ратушы і гарадской лазні. Асаблівае значэнне для Гродна як для гандлёвага горада мела яго права на пабудову каменнага будынка (камяніцы), у якім была ўсталявана васкабойня, а таксама захоўваліся шалі і вагі для ўзважвання воску. Таксама ўсталёўваліся меры вагі для збожжа і мёду. Відавочна, што эталон вагі гэтых тавараў захоўваўся ў ратушы (*Beda tez miec na ratuszu miare zboz, to iest: beczke ratuszna y miare miodu, to iest, miednice*) [16, с. 61]. Такім чынам, для ўзважвання збожжа ў Гродне выкарыстоўвалася «бочка ратушная».

Гродзенцам дазвалялася праводзіць тры кірмашы ў год, што спрыяла развіццю менавага гандлю. У прывілеі Аляксандра адлюстраванне таксама знайшоў факт знаходжання горада на Нёманскім гандлёвым шляху. Паводле прывілею Аляксандра, жыхары Гродна, якія ехалі па рацэ Нёман да Коўна ці адпраўляліся па рацэ Нецe на Прусію, не павінны былі плаціць ніякіх мытаў (*A sami przerzeczeni obywatele Grodzienscy ku Kownowi przez Niemen idacy zadnemu z nich placic myta, ani na rzece Necie ku Prussam idac, przerzeczone myto y clo placic nie beda powinni*) [16, с. 60–61]. Гэтае палажэнне для горада мела асаблівае значэнне, бо Гродна з'яўлялася буйным пастаўшчыком сельскагаспадарчых прадуктаў на еўрапейскія рынкі. Сувязь з Захадам падтрымлівалася водным шляхам, а таксама шляхамі па сушы. Па Нёмане і Нецe ў Гданьск (Данцыг) і Крулявец (Кёнігсберг) на віцінах вывозілі сельскагаспадарчыя прадукты і жывёлу. У XVI ст. Гродна падтрымлівала трывалыя гандлёвыя сувязі з буйнымі гарадамі Польшчы – Варшавай, Вроцлавам (Брэслаў), Люблінам і інш. Праз Гродна праходзіў шлях, які злучаў Вільню, Бельск, Варшаву і Торунь [11, с. 19]. Відавочна, што Гродна, якое знаходзілася на перакрыжаванні шляхоў, у прыдатным для гандлю месцы, вельмі хутка багацела. Таму зразумела, чаму ў 1507 г. вялікі князь літоўскі і кароль польскі Жыгімонт І выдаў прывілей некалькім гродзенскім мяшчанам і габрэям на збіранне пошліны з воску ў Гродне. Яны па загаду Жыгімонта І павінны былі «в каждого купца отъ каменя воску по шести грошей брати на насъ» [12, с. 479]. Такім чынам уладары ВКЛ імкнуліся атрымліваць прыбыткі на Нёманскім гандлёвым шляху не толькі са звычайных мытаў, але дадаткова з канкрэтных катэгорый найбольш распаўсюджанных тавараў – солі і воску.

З Заходняй Еўропы ў Вялікае Княства Літоўскае па Нёманскім гандлёвым шляху ўвозіліся галоўным чынам сукно, шоўкавыя тканіны, соль, сялёдка, віно. Таксама ўвозіліся «паўднёвыя тавары», г. зн. розная садавіна, разынкі, спецыі, перац і інш. Але самым пашыраным таварам,

які ішоў з Захаду, з’яўлялася соль. З зямель Вялікага Княства Літоўскага па Нёманскім гандлёвым шляху галоўным чынам вывозіліся такія тавары, як драўніна, попел, смала, воск, мёд, футра, скуры, збожжа, каноплі, алей і іншыя прадукты сельскай і лясной гападаркі.

Па Нёманскім гандлёвым шляху гандаль стаў магчымым у першую чаргу дзякуючы таму, што рэкі Вілія, Нёман і Шчара з’яўляліся суднаходнымі артэрыямі, якія злучалі гарады Прусіі з землямі Вялікага Княства Літоўскага. Нёманскі гандлёвы шлях (на першую палову XVI ст.) магчыма ўмоўна падзяліць на тры адрэзкі: ніжні, сярэдні і верхні. Ніжні адрэзак Нёманскага гандлёвага шляху праходзіў ад Кёнігсберга да Юрбарка. Сярэдні адрэзак – ад Юрбарка да Коўна. Верхні адрэзак у сваю чаргу таксама можна падзяліць на тры адгалінаванні: 1) ад Коўна да Вільні і вышэй па рацэ Вілія, 2) ад Коўна праз Гродна, Масты і Любчу да Свержаня і Стоўбцаў, 3) ад Коўна праз Гродна і Масты па рацэ Шчара да Слоніма. Безумоўна, гэты падзел з’яўляецца даволі штучным, але можа быць выкарыстаны як мадэль для далейшага даследавання гісторыі гандлю, развіцця гарадоў і пасяленняў на Нёманскім гандлёвым шляху.

У сваіх гандлёвых вандроўках да Коўна ганзейскія купцы карысталіся старым водным шляхам, з Віслінскай затокі яны па рэках Прэголя (*Pregel*) і Дайма (*Deime*) выходзілі ў Куршскую затоку, а адтуль траплялі непасрэдна праз вусце на раку Нёман. У XIV ст., як вядома, былі праведзеныя некаторыя інжынерныя работы па ўдасканаленні водных шляхоў на ніжнім адрэзку Нёманскага гандлёвага шляху. Злучэннем паміж Прэголяй і Куршскай затокай выступала рака Дайма; гэта быў штучны суднаходны шлях, які стаў магчымы дзякуючы шлюзам у Тапіяў (сучасны горад Гвардзейск у Калінінградскай вобл. Расіі) і ў Лабіяў (сучасны горад Палеск у Калінінградскай вобл. Расіі). Ужо з 70-х гадоў XIV ст. можна знайсці дакументальныя пасведчанні пра існаванне гэтага воднага шляху. Перш за ўсё, такія пасведчанні былі звязаны з узгадкай у інвентарах ордэнскай крэпасці Рагніт надзвычай пласкадонных краблеў, якія курсіравалі па Дайме. Гэты першапачаткова створаны для вайсковых выправаў на Літву водны шлях, у прыватнасці, пачаў выкарыстоўвацца надалей для гандлёвых зносінаў з ВКЛ, а таксама як шлях для транспартавання будаўнічых матэрыялаў і прадуктаў харчавання для ордэнскіх замкаў вакол Нёмана. Для большай бяспекі водных шляхоў, асабліва на Куршскай затоцы, Ордэн запланаваў таксама будаўніцтва яшчэ аднаго канала, аднак так і не здолеў яго завершыць з-за вялікіх тэхнічных складанасцей [14, с. 121]. Такім чынам, ганзейскія купцы і купцы Ордэна ў XV–XVI стст. карысталіся штучнай каналізаванай, г. зн. ператворанай у

канал ракой Дайма, па якой яны траплялі ў Куршскую затоку, а адтуль па Нёмане да заходніх зямель ВКЛ. Рух тавараў, якія прыбывалі з зямель Вялікага Княства Літоўскага, адбываўся ў адваротным кірунку па Дайме на Кёнігсберг. Гэты горад займаў трывалыя пазіцыі ў гандлёвых зносінах з ВКЛ. Пачынаючы з 1466 года, купцы з Кёнігсберга прымалі актыўны ўдзел у вандроўках па Нёманскім гандлёвым шляху да Коўна [22, с. 73]. У Кёнігсбергу меліся склады для беларускіх і літоўскіх тавараў, што траплялі сюды па Нёманскім гандлёвым шляху. Таксама меліся склады для ганзейскіх тавараў, што ішлі ў Коўна, Вільню, Трокі, Гродна і іншыя гарады Вялікага Княства Літоўскага. Ганза і Ордэн пільна сачылі за якасцю тавараў, што прыходзілі з зямель Вялікага Княства Літоўскага. Перш чым трапіць на рынкі Заходняй Еўропы, гэтыя тавары праходзілі жорсткі кантроль. Так, у Кёнігсбергу меліся спецыяльныя асобы – «бракары» (*Braker, wraker*), якія пры аглядзе таго ці іншага тавара павінны былі вырашыць, ці адпавядае ён неабходным патрабаванням якасці. Калі тавары былі дрэннай якасці ці ўвогуле пашкоджаныя, бракары прызнавалі іх недабраякаснымі. «Бракоўнае права» (*Brakrecht*) з'яўлялася добрай крыніцай прыбыткаў горада, які ім валодаў. Напрыклад, у 1450 годзе магістрат Данцыга вёў перапіску з Кёнігсбергам адносна «бракоўкі» попелу, які прыходзіў з Вялікага Княства Літоўскага [5, с. 281]. Магістрат Данцыга скардзіўся ў сваім лісце, што яго купцы, якія прывозяць з ВКЛ попел, павінны плаціць кёнігсбергскім бракарам за іх працу ўжо больш грошай, чым дагэтуль. Як знак якасці бракары з Кёнігсберга на бачурках з попелам выпальвалі выяву мядзведжай лапы [16, с. 137]. Пільнай бракоўцы таксама падвяргалася драўніна, што прыходзіла з Вялікага Княства Літоўскага. Ганзейскія купцы імкнуліся набываць якасную драўніну, таму што яна ішла не толькі на будаўніцтва дамоў, але і на караблебудаўнічыя мэты самой Ганзы. Таму правяраць драўніну імкнуліся не толькі ў Кёнігсбергу, але і ў Коўне, і непасрэдна на месцах яе складання ў лясах. Безумоўна, гэта не падабалася купцам з Вялікага Княства. Увесь час існавання ганзейскай канторы ў Коўне і ганзейскага гандлю па Нёманскім гандлёвым шляху Вялікае Княства Літоўскае імкнулася абмежаваць ганзейскім купцам непасрэдны доступ на свае ўнутраныя рынкі, што рабілася для абароны ўласных гандлёвых інтарэсаў. Набываючы прадукцыю непасрэдна на месцах яе вырабу, а не на рынках гарадоў ВКЛ, немцы атрымлівалі магчымасць значна збіваць яе кошт. Безумоўна, гэта не падабалася купцам Вялікага Княства, таму ў 1492 годзе прускім гандлярам было забаронена наведванне рынкаў за межамі Коўна. Коўна лоўкім чынам магло звязаць свае ўласныя інтарэсы

з інтарэсамі караля і вялікага князя, слушна заяўляючы пра тое, што выкарыстанне новых шляхоў і рынкаў прывядзе да скарачэння выплат вялікаму князю ад мыта, якое павінна здымацца толькі на старых шляхах і рынках, г. зн. у Коўне [4, с. 26]. Такім чынам, у канцы XV ст. вялікія князі літоўскія імкнуліся абмежаваць рух нямецкіх гандляроў далей Коўна. Звязана гэта было таксама з тым, што вялікія князі хацелі захаваць такую істотную крыніцу прыбыткаў, як мытныя выплаты менавіта ў гэтым горадзе. Але на практыцы забараніць нямецкім купцам рух на іншыя землі Вялікага Княства было значна цяжэй.

Напачатку XVI ст. ганзейскія купцы пачалі шукаць альтэрнатыву Нёманскаму гандлёваму шляху на сярэднім яго адрэзку. Галоўнай прычынай, па якой гэта адбылося, было іх жаданне абысці вялікія мытныя пошліны, якія збіраліся ў Коўне. Таксама трэба ўлічваць, што асобна ад звычайнага мыта плаціліся пошліны на воск і соль як на найбольш распаўсюджаныя тавары. Жаданне арандатараў мытняў да хуткага ўзбагачэння прыводзіла ў рэшце рэшт да таго, што замежныя купцы імкнуліся абыходзіць гэтыя мытні. Але гаспадары Вялікага Княства Літоўскага на новых шляхах таксама рабілі загады ўзводзіць новыя мытні, каб не губляць прыбыткі ад замежнага гандлю. Так, у 1520 годзе быў выдадзены гаспадарскі ліст аб стварэнні мытняў у Тэхонаўцах і Тыкоціне. Кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт I даручаў пану ваяводу віленскаму ўладкаваць там каморы, таму што соль і іншыя тавары, якія раней ішлі на Коўна, зараз пайшлі па Бугу і Нараве; на новых каморах павінна было збірацца мыта з «соли и изъ иншихъ товаров». «А которые купцы, немцы и наши подданные тое зимы соль провезли безмытно, мы казали тымъ нашимъ выбирчимъ на тыхъ купцов тое мыто брати потому, какъ и въ Ковне бирано» [12, с. 476].

Такім чынам, відавочна, што напачатку XVI ст. ганзейскія купцы, прысутныя ў розных гарадах па Нёманскім гандлёвым шляху і асабліва ў Коўне, шукалі альтэрнатыўныя гандлёвыя шляхі як для ўвозу, так і для вывазу тавараў з ВКЛ. Можна сцвярджаць, што гэты працэс таксама супадаў па часе з заняпадам самой Ганзы. Усё больш актыўна ў ганзейскі гандаль з Усходняй Еўропай пачалі ўмешвацца канкурэнты нямецкіх купцоў – англічане і галандцы. Тым больш, што ўжо ў другой палове XIV ст. англічане наведваліся ў прускія гарады. Вядома, што ў 1372 годзе першыя англійскія караблі прыязджалі ў Прусію [20, с. 113]. Ва ўмовах знешняй канкурэнцыі і ўнутранай нестабільнасці Ганзы ўсё цяжэй было падтрымліваць парадак унутры ковенскай канторы. Эльтэрманы неаднаразова скардзіліся ў Данцыг на адсутнасць згоды паміж

членамі канторы. Ганзейская кантора ў Коўне ў рэшце рэшт скончыла свае існаванне як арганізацыйная адзінка Ганзы на Нёманскім гандлёвым шляху. У 1532 годзе мы знаходзім апошнюю згадку пра яе. Але трэба мець на ўвазе, што былыя члены ганзейскай канторы ў Коўне не зніклі бясследна. Адна частка нямецкіх купцоў вярнулася ў Данцыг. Другая іх частка атрымала мяшчанскае права ў Коўне і засталася там далей весці гандаль, але ўжо не ў якасці ўдзельнікаў зніклай канторы.

Нёманскі гандлёвы шлях таксама не знік бясследна; ён працягваў існаванне і, больш за тое, паспяхова развіваўся. Падчас Лівонскай вайны (1558–1583 гг.) гандлёвыя зносіны па Заходняй Дзвіне перапыніліся. Многія гарады на гандлёвым шляху па Заходняй Дзвіне моцна пацярпелі ад вайны, у тым ліку і галоўны горад беларускага Падзвіння – Полацк. У такіх абставінах Нёманскі гандлёвы шлях зрабіўся тым шляхам, па якім ажыццяўляўся гандаль з Заходняй Еўропай, нягледзячы на мыта і розныя гандлёвыя пошліны. Шляхта Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVIII стст. актыўна карысталася Нёманскім гандлёвым шляхам для продажу на Захад лішкаў сельскагаспадарчай прадукцыі са сваіх маёнткаў, а таксама прадукцыі лясной гаспадаркі. З іншага боку, купцы з Прусіі таксама працягвалі дастаўляць свае тавары ў ВКЛ па Нёмане. У 1540 г. у Горждах (*Garsden*) і Юрбарку (*Georgenburg*) былі заснаваны мытні і каморы; у апошнім горадзе на Нёмане купцы з ВКЛ павінны былі набываць соль у прускіх купцоў; тут усталёўвалася «складанье соли» для тых, хто пажадае пасяліцца ў Юрбарку і гандляваць соллю; аднак «купцы чужаземцы маютъ предься зложенье соли мети у Ковне, водле стародавнаго обычая» [12, с. 479–480]. Такім чынам, Нёманскі гандлёвы шлях працягваў існаванне і надалей. Але акцэнты на ім змяніліся, бо ў XVI ст. месцы гандлю былі перасунуты значна ніжэй па Нёмане, калі нават параўнаць геаграфічнае знаходжанне таго ж Коўна і Юрбарка адносна адзін аднаго.

Значэнне Нёманскага гандлёвага шляху для гандлю Ордэна і Ганзы ў канцы XIV – пачатку XVI стст. было без перабольшвання вялікім. Наяўнасць ганзейскай канторы ў Коўне давала магчымасць набываць тавары ў патрэбнай колькасці непасрэдна з Вялікага Княства Літоўскага і дастаўляць іх далей у Кёнігсберг і Данцыг, а адтуль па ўсёй Заходняй Еўропе. Таксама Нёманскі гандлёвы шлях з’яўляўся тым шляхам, па якім Ордэн і Ганза дастаўлялі заходнееўрапейскія тавары да Коўна. З Коўна ганзейскія тавары траплялі ў Трокі, Вільню, Гродна, Ліду, Навагрудак і іншыя гарады ВКЛ і нават далей – у Масковію. Такім чынам, Нёманскі гандлёвы шлях злучаў гарады і рынкі Заходняй і Усходняй Еўропы. Вакол рэк Нёман, Вілія, Шчара ўзнікалі і развіваліся

гарады і пасяленні, якія абслугоўвалі патрэбы міжнароднага гандлю. Нёманскі гандлёвы шлях як гандлёва-эканамічная прастора, нягледзячы на існуючыя супярэчнасці і перапынкі ў гандлі падчас канфліктаў, развіваўся ў пярыяд XIV–XVI стст. досыць дынамічна, таксама паспяхова працягваў ён існаваць і ў больш позні час.

Што для ўкраінцаў значыў Днепр, тое самае ўяўляў для беларусаў і літоўцаў Нёман. Плытагоны сплаўлялі драўніну па Нёмане да Прусіі, віціннікі вялі да Балтыйскага мора караблі-віціны, нагружаныя скарбамі беларускіх і літоўскіх зямель. Ордэнскі і ганзейскі гандаль на Усходзе Еўропы ў канцы XIV – пачатку XVI стст. цяжка было б уявіць без Нёманскага гандлёвага шляху, гісторыя якога яшчэ патрабуе больш дыталёвага даследавання і вывучэння.

Спіс літаратуры

1. Codex Epistolaris Vitoldi, Magni Ducis Lithuaniae: 1376–1430 / collectus opera Antoni Prochaska. – Cracoviae: Acad. Lit. Cracoviensis, 1882. – 1113 p.

2. Das virtuelle Preußische Urkundenbuch. Regesten und Texte zur Geschichte Preußens und des Deutschen Ordens. PrUB, JS 409. (1389 Oktober 12. [Sallinwerder].) – [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: http://www1.uni-hamburg.de/Landesforschung/pub/js/js409.htm. – Дата доступа: 24.08.2011.

3. Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам. Ч.1–2. Вильно: типография А. Марциновского, 1843. – 402 с.

4. Forstreuter, K. Die Memel als Handelsstraße Preußens nach Osten / K. Forstreuter. – Königsberg i. Pr.: Gräfe und Unzer Verlag, 1931. – 109 S.

5. Hirsch, T. Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens / T. Hirsch. – Leipzig: S. Hirzel, 1858. – 344 S.

6. Гусоўскі, М. Песня пра зубра = Nicolai Hussoviani Carmen de statura feritate ac venatione bisontis / М. Гусоўскі. – Мн.: БГАКЦ, 1994. – 48 с.

7. Hansisches Urkundenbuch, hg. v. Verein für Hansische Geschichte. Bd. 9: 1463–1470, bearb. von Walther Stein. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1903. – 751 S.

8. Simson, P. Geschichte der Stadt Danzig. In 4 Bänden. Bd.1: Bis 1517 / P. Simson. – Danzig: A.W. Kafemann, 1913. – 423 S.

9. Hansisches Urkundenbuch, hg. v. Verein für Hansische Geschichte. Bd.8: 1451–1463, bearb. von Walther Stein. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1899. – 857 S.

10. Любавский, М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – СПб.: Наука, 2004. – 310 с.

11. Гродно. Исторический очерк. Мн.: Беларусь, 1964. – 262 с.

12. Довнар-Запольский, М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т.1. / М. Довнар-Запольский. – Киев: Тип. импер. университета св. Владимира, 1901. – 806 с.

13. Daenell, E. Die Blütezeit der Deutschen Hanse: hansische Geschichte von der zweiten Hälfte des XIV. bis zum letzten Viertel des XV. Jahrhunderts. Bd. 2 / E. Daenell. – Berlin, New York: De Gruyter, 1973. – 561 S.

14. Jähnig, B. Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühen 15. Jht. / B. Jähnig // Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, hrsg. von Udo Arnold, Bd. 38. – Magdeburg: Elwert, 1989. – 189 S.

15. Орловский, Е.Ф. Очерк истории города Гродно составленный на основании печатных источников / Е.Ф. Орловский. – Гродно: Тип. губерн. правления, 1889. – 76 с.

16. Gause, F. Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen. Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten. Bd. 1 / F. Gause. – Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1996. – 571 S.

17. Arnold, U. Königsberg als Wirtschaftsstandort im Mittelalter. Ein Überblick / U. Arnold // Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag. Herausg. von Udo Arnold, Mario Glauert und Jürgen Sarnowsky. – Marburg: Elwert, 2001. – 614 S.

18. Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1386–1430 / Zebr. i wyd. Jerzy Ochmanski. – Warszawa, Poznzn: PWN, 1986. – 256 s.

19. Мараш, Я.Н. и др. Мосты: Историко-экономический очерк / Я.Н. Мараш, И.И. Ковкель, А.С. Себастьян. – Мн.: Беларусь, 1986. – 111 с.

20. Kurowski, F. Der Deutsche Orden. 800 Jahre Geschichte einer ritterlichen Gemeinschaft / F. Kurowski. – München: Herbig, 1997. – 378 S.

21. Кісялеў, У.М. Пуцявінамі Наднямоння / У.М. Кісялеў. – Мн.: Полымя, 1994. – 303 с.

22. Armstedt, R. Geschichte der königlichen Haupt- und Residenzstadt Königsberg in Preußen / R. Armstedt. – Stuttgart, 1899. – 354 S.

Самусік А.Ф.

ПАМІЖ «SEPTEM ARTES LIBERALIS» І «STUDIA HUMANITATIS»: ТРАНСФАРМАЦЫЯ ЕЎРАПЕЙСКАЙ АДУКАЦЫІ Ў XIV–XVI стст.

У XIV–XVI стст. Еўропа ўяўляла сабою рэгіён, дзе на фоне бурлівых палітычных падзей і хуткай эвалюцыі гаспадаркі адбываліся істотныя змены ў грамадскім ды культурным развіцці. У сучаснай гістарыяграфіі яны атрымалі абагульняючую назву Рэнесанс і менавіта ў азначаны перыяд ахапілі большую частку кантынента – узяўшы ўласны пачатак у Італіі, у далейшым гэтыя зрухі дасягнулі Скандынавіі на поўначы і Рэчы Паспалітай на ўсходзе. Іх умацаванне ў сферы палітычнай, гаспадарчай і культурнай дзейнасці вызначылі напрамак паступовай трансфармацыі ўсяго паўсядзённага жыцця ў бок секулярызацыі.

Выдатным чынам прасочваецца гэта на прыкладзе навукі і асветы, якія менавіта ў азначаны перыяд уступілі ў новы этап сваёй эвалюцыі. Вядома, што ў часы сярэднявечча ў школьнай сістэме Еўропы панавалі *«septem artes liberalis»* – сем вольных (вызваленых) мастацтваў. Упершыню ў поўным аб'ёме яны былі прадстаўлены яшчэ ў паэме паўночнаафрыканскага неаплатоніка пачатку V ст. М. Капелы «Брак Меркурыя і Філасофіі» [1, с. 43]. У сваю чаргу першы міністр остгоцкага караля Тэадорыха Баэцый у пачатку VI ст. падзяліў іх на трывіўм (граматыка, рыторыка, дыялектыка) і квадрыўм (арыфметыка, геаметрыя, астраномія, музыка) [2, с. 277–278].

Нажаль, далейшы агульны заняпад культуры ў так званыя «цёмныя вякі» прывёў да істотнай карэкцыі іх сутнасці. Шмат у чым адбылося гэта з прычыны пераходу ад навучання ўсіх жадаючых з ліку вольных грамадзян (з чаго, дарэчы, і пайшла назва гэтых дысцыплін) да атрымання адукацыі найперш прадстаўнікамі духоўнага звання. Як след гэтага свецкія ў першаснай аснове «septem artes liberalis» аказаліся падпарадкаваны тэалогіі (Фама Аквінскі). Іх заступнікам быў абвешчаны Святы Дух, а мэтай дадзеных навук стала каментыраванне рэлігійных і антычных твораў з акцэнтам на пошук у іх схаваных універсалій (агульных паняццяў аб узаемасувязі Бога, свету і чалавека). У выніку фундаментам схаластычнай педагогікі стала разуменне сапраўднага значэння кожнай рэчы ці аб'екта, а асноўным інструментам пазнання аказалася мова – дакладна назваць рэч ужо само па сябе значыла растлумачыць яе

ўнутраны сэнс (Ісідор Севільскі). Не дзіўна таму, што аснову вучэбнага працэсу пачала складаць граматыка. Веды ж фактычна сталі мазаікай цытат (сентэнцый), вырваных з агульнага кантэкста і ў большасці выпадкаў страціўшых аўтарскае гучанне [3, с. 308]. Усё гэта прывяло да пэўных змен у «septem artes liberalis» – асноўная ўвага пачала надавацца трывіўму, ўзмацнённаму павучальна-рэлігійнай этыкай. У сваю чаргу, з-за адмоўнага стаўлення вучоных багасловаў да «грахоўных» практычных дысцыплін, квадрыўм выконваў у вучэбным працэсе дапаможную функцыю – уваходзячыя ў яго навукі не выкладаліся сістэматычна, а праходзіліся ва ўрыўках у кантэксце іншых прадметаў.

Разам з тым, нават такі падыход спрыяў больш глыбокаму аналізу рэлігійнай і антычнай літаратуры, у якой тагачасныя навукоўцы і педагогі шукалі прыклады маральных паводзін ды пацверджанне правамоцнасці ўласных дзеянняў. Выяўленыя пры падобных даследаваннях супярэчнасці і разыходжанні ў крыніцах вялі да пашырэння дыспутаў, у час якіх усё большае значэнне пачала атрымліваць практыка лагічнага тлумачэння спрэчных момантаў. У пошуках новых доказаў схаласты пачалі ўжываць назіранне і эксперымент (Р. Бэкан). Але дадзеныя навацыі, безумоўна, не маглі быць станоўча ўспрыняты царквой. У выніку, з XIII ст. пачынаецца крызіс схаластычнай сістэмы адукацыі – скарачаюцца памеры ўжывання антычных аўтараў. Каб пазбегнуць рэлігійнай цэнзуры аўтары ў сваіх творах аддаюць перавагу павучанням і алегорыям. Усё большае значэнне атрымліваюць намёкі, сімвалы, іншасказанні з аданачасовым узмацненнем рэлігійнай састаўляючай [4, с. 116].

Падобнае развіццё падзей прывяло да адрыву навукі і асветы ад рэальных запатрабаванняў грамадства. На чале незадаволеных гэтым сталі найлепш адукаваныя навукоўцы і літаратары (Ф. Петрарка, Д. Бакачыё). Атрымаўшы ў маладосці схаластычную адукацыю, яны першапачаткова жадалі толькі яе мадэрнізацыі. А таму, зыходзячы з аднаго з асноўных пастулатаў схаластыкі аб тым, што дакументальная спадчына Старажытных Грэцыі і Рыма – гэта каштоўная крыніца ідэй, асветнікі-наватары пачалі шукаць адказы на сучасныя ім праблемы ў творах антычных аўтараў. У апошніх жа рэгулярна сустракаецца тэрмін «humanitas», якім абазначалася прырода чалавека і яго духоўная культура – якраз ён і стаў зыходным, калі ў выніку падобных доследаў пачаў фармавацца на працягу XIV–XV стст. новы гуманістычны светапогляд [5, с. 7].

Непасрэдным жа месцам зараджэння Рэнесансу сталі заможныя гарады Паўночнай і Цэнтральнай Італіі, правячая раннебуржуазная эліта якіх

частку назапашаных сродкаў стала выдзяляць на адукацыю сваіх дзяцей ды стварэнне хатніх бібліятэк. Прычына гэтага крылася ў адраджэнні антычнага ідэалу чалавека як markup разнабакова развітай асобы, што ў сваю чаргу прывяло да ўзрастання попыту на кваліфікаваных настаўнікаў. Вынік – заможныя і сярэднія колы гараджан мелі даволі высокі ўзровень пісьменнасці, што тлумачылася шырокім распаўсюджваннем пачатковых і сярэдніх школ, якія ўтрымліваліся на сродкі гарадскіх камун. Менавіта яны і ўзнікшыя на іх аснове ўніверсітэты сталі месцам сканцэнтравання свецкіх ведаў.

На такім фоне выпустошаныя схаластыкай «septem artes liberalis» рашуча адвяргаліся – іх прыхільнікаў пачалі абвінавачваць у самаўпэўненым невуцтве, адрыве мыслення ад рэчаіснасці, падаўленні свабоды творчасці і навуковага пошуку, стымуляванні кампілятарства і каментатарства, адсутнасці ўвагі да зямных праблем чалавечага быцця. На змену ж ім прапаноўваліся «studia humanitatis». Гэты тэрмін таксама быў запазычаны з антычнасці – першым увёў яго яшчэ Цыцэрон у I ст. да н.э. Але калі старажытнарымскі філосаф разумеў пад ім адраджэнне ў Рыме класічнай грэчаскай адукаванасці, то ў часы Рэнесансу ён атрымаў куды больш шырокі сэнс. «Studia humanitatis» сталі ўспрымацца ў якасці шырокай сістэмы ведаў, сканцэнтраванай на вывучэнні чалавека і яго прызначэння, грамадства і законаў, што ў ім пануюць. Лічылася, што менавіта яны адкрываюць шлях да засваення ўсіх багаццяў антычнай грэка-рымскай культурнай традыцыі, падкрэсліваючы, пры гэтым, выхаваўчую састаўляючую новага комплекса навукова-адукацыйных дысцыплін, неад’емнымі часткамі якога сталі: граматыка, філасофія, рыторыка, гісторыя, права, паэтыка, паліталогія і этыка (маральная філасофія) [6, с. 70–73].

Пачынаючы з XV ст., прыхільнікаў «studia humanitatis» пачалі ўсё часцей запрашаць ва ўніверсітэты, а іх выхаванцы сталі рэгулярна займаць адказныя дзяржаўныя пасады. Склалася і новая «гуманістычная» інтэлігенцыя, якая аб’яднала навукова-асветныя і творчыя колы тутэйшага грамадства. Гуманістамі, пры гэтым, найменавалі тых, хто прысвяціў сваё жыццё вывучэнню і выкладанню «studia humanitatis». Якраз па гэтай прычыне і ўзнік, дарэчы, сам тэрмін «humanista» (гуманіст) – па простай аналогіі з назвамі выкладчыкаў іншых вучэбных дысцыплін у тагачаснай Італіі, бо прафесара права традыцыйна найменавалі «legista», а прафесара вольных навук – «artista» [7, с. 7]. У сваю чаргу гуманісты ва ўніверсітэтах ўзначальвалі кафедры рыторыкі, антычнай і новай літаратуры, латыні, грэчаскай мовы, этыкі і дыялектыкі. Але трэба яшчэ

раз падкрэсліць тое, што тэрмін «humanista» з самага пачатку свайго ўжывання абазначаў не толькі прафесійную спецыялізацыю, але і новую пазіцыю светаўспрымання. Менавіта гуманісты сталі стваральнікамі і носьбітамі новай сістэмы ведаў, у цэнтры якой стаяла праблема чалавека, яго зямнога прызначэння. Дзякуючы гэтаму з сярэдзіны XV ст. пачаў фармавацца новы тып навукоўца – markознабакова адукаванага, непрадузята ацэньваючага свет і шукаючага адказы на паўстаючыя ў паўсядзённым жыцці пытанні ў антычнасці.

Першым разгорнутае тлумачэнне сэнсу «studia humanitatis» даў канцлер Фларэнтыйскай рэспублікі К. Салютацы яшчэ ў другой палове XIV ст. На яго думку, яны арыентаваліся на пазнанне чалавечага быцця праз навуковае вывучэнне шматвекавога вопыту ўсёй чалавечай культуры. Згодна разважанням асветніка асноўнай іх мэтай было фармаванне новага чалавека, які валодае здольнасцю да выпрацаваных вопытам і адукацыяй дабрадзейных учынкаў [8, с. 39–48]. Найбольш жа дасканалае абгрунтаванне сутнасці пабудовы «studia humanitatis» даў П. Верджэрыё ў пачатку XV ст. У сваім трактаце «Аб шляхетных норавах і вольных навуках» ён пісаў наконт гуманістычнай адукацыі наступнае: «Свободным умам и тем, кто обязан заниматься государственными делами и присутствовать на общественных собраниях более всего необходимо знать историю и изучать моральную философию… В философии собраны обязанности всех людей и что кому должно соответствовать, в истории – что было сделано и сказано… Не ошибусь, если присоединю к этим наукам третью – красноречие, которое также является частью общественных наук. Благодаря философии мы можем точно думать, что является главным в любом деле; благодаря красноречию – весомо и красиво говорить, что в высшей степени привлекает многие души. История помогает нам и в том, и в другом… Читать, писать и познавать вновь открытые деяния древности, говорить с прошлым и современным, делать нашим и прошлое и будущее. Что может быть более приятным и более полезным?» Акрамя іх важнымі П. Верджэрыё лічыў і іншыя дысцыпліны – граматыку, паэтыку, музыку, арыфметыку, геаметрыю, прыродазнаўства, медыцыну, права і нават тэалогію, знаёмства з якімі, на яго погляд, было карысна ўсім, але паглыбленнае вывучэнне павінна прадугледжваць асобную схільнасць [9, с. 344–348].

Адметным момантам у станаўленні новай гуманістычнай адукацыі стала вызначэнне яе суадносінаў з панаваўшымі ў тыя часы багаслоўскімі навукамі. Гуманісты лічылі, што ў грамадскім светаўспрыманні «царства Бога» саступіла месца «царству Чалавека», а значыць «studia humanitatis»

сталі на адзін узровень з тэалогіяй. Прычым, веды, а не ранейшая вера, з'яўляюцца галоўнай этычнай катэгорыяй, якая раскрывае сэнс зямнога прызначэння чалавека. У сваю чаргу гэта патрабавала істотнага пашырэння кола крыніц для аналізу. Для веры хапала і Свяшчэннага Пісання, для рацыянальных ведаў была неабходна ўся антычная спадчына. Зыходзячы з азначанага відавочна, што «studia humanitatis» узніклі ў супрацьвагу сярэднявечным схаластычным «divina studia» (боскім навукам) і адрозніваліся ад іх практычнай арыентацыяй на фармаванне вольнай, духоўна разняволенай і пазбаўленай шматлікіх састарэлых забабонаў асобы, якая б у сваіх дзеяннях абапіралася на свецкі светапогляд. Новыя дысцыпліны павінны былі толькі дапамагчы ёй ўсвядоміць сваё прызванне, дакладна ацаніць уласныя здольнасці і дзякуючы гэтаму заняць адпаведнае магчымасцям месца ў грамадстве. Адукацыя, такім чынам, ажыццяўляла «шліфоўку» прыроды чалавека, фармавала яго розум, пачуцці і волю, прыдавала дзеянням чалавека грамадскую значнасць.

Як след гэтага, прыхільнікі «studia humanitatis» паступова пачалі надаваць ім усё большую і нават вызначальную ролю ў паўсядзённым жыцці грамадства. Не дзіўна таму, што якраз этыка была абвешчана імі вядучай навукай у новай свецкай сістэме ведаў. Аднак, падобны падыход меў істотны негатыўны момант. На думку шэрагу гуманістаў этычныя законы чалавечага грамадства дадзены людзям Богам і акрэслены ў душы чалавека, а значыць яны маюць перавагу над прыроднымі законамі, поле дзейнасці якіх поўная праяў незразумелага прырода (К. Салютацы). Выснова з гэтага зразумела – гуманітарныя дысцыпліны павінны дамінаваць над прыродазнаўчымі, бо аснова першых заключана ў прынцыпах спрадвечна закладзеных ў розуме саміх людзей і адлюстроўваючых ісцінныя і нязменныя боскія законы, у той час як другія бяруць веды з ненадзейнага і пагражаючага недакладнымі высновамі эксперымента. І трэба прызнаць, што падобныя разважанні былі станоўча ўспрыняты ў шырокіх колах тагачаснага грамадства. Так, фларэнтыйскі купец Дж. да Пагола Марэлі ў сярэдзіне XV ст. раіў чытачу ва ўласных «Нататках» наступнае: «Изучай Вергилия, Боэция, Сенеку или прочих авторов… Из этого воспоследствует большая сила твоего разума: размышляя над поучениями авторов, ты узнаешь, как нужно поступать в настоящей жизни. В зрелом возрасте твой разум сможет наслаждаться мудростью и сладость знания доставит тебе столько приятного и утешительного, как ничто другое: ты не получишь ни от богатства, ни от детей, ни от службы столько, сколько даст тебе наука и сознание того, что ты человек, а не животное» [10, с. 62].

Такім чынам, «studia humanitatis», як і папярэдняя ім схластыка, хай і па іншых прычынах, але таксама не здолелі пераадолець размежаванне навукова-асветнай справы на тэарэтычную і практычную састаўляючыя. Менавіта гэты фактар не дазволіў ім заняць адзінаасобнае месца ў тагачасных навучальных установах, бо шырокім колам насельніцтва ў справе адукацыі найперш былі патрэбны непасрэдна карысныя для жыцця дакладныя і прыродазнаўчыя прадметы. Выключна гуманістычная мадэль адукацыі была асуджана на няўдачу да таго ж з прычыны хуткага развіцця эканомікі і з'яўлення новага ідэала чалавека-прадпрымальніка, якому антычнасць ужо не была патрэбна для дасягнення поспеху ў жыцці. Так, гуманітарныя веды давалі ўнутраную свабоду, але ўсё далей уводзілі ад гуманістычнага ідэалу – рознабаковае развіццё асобы падменялася фармалізаванай літаратурнай адукаванасцю.

Адным з найбольш вядомых крытыкаў «studia humanitatis» стаў Леанарда да Вінчы. На мяжы XV–XVI стст. ён выступаў рэзка супраць абстрактных ведаў і бясплоднага філасофскага разважання, бо такія тэарэтычныя меркаванні, у адрозненні ад вопыту, могуць быць памылковымі. Больш увагі на яго думку трэба было аддаваць матэматыке, бо «нет никакой точности в тех науках, где нельзя использовать ниодной из математических наук». Леанарда да Вінчы таксама лічыў, што «глаз меньше ошибается чем ум» і заклікаў узняць значэнне «механичных искусств» да ўзроўня багаслоўскіх і гуманітарных навук. Тым самым ён паклаў пачатак збліжэнню розных галін ведаў у межах адзінай «сапраўднай» навукі, асновай для якой быў тэзіс аб трывалай сувязі навукі і практыкі: «Истинные науки – те, которые опыт заставил пройти сквозь ощущения… и этими науками наслаждаются в мире их почитатели, чего не могут дать обманчивые воображаемые науки» [11, с. 127].

На фоне падобнай крытыкі «studia humanitatis» непасрэдна ў школах зноў пачалі саступаць месца «septem artes liberalis», якія былі ачышчаны ад схаластычных канонаў і мадэрнізаваны ў адпаведнасці з найноўшымі тагачаснымі навуковымі дасягненнямі. У такім выглядзе яны давалі больш якасную і комплексную адукацыю, а таму хутка набылі шырокую папулярнасць. Адна з першых школ, арганізаваных на азначаных прынцыпах, дзейнічала паблізу ад Мантуі ў 1420–1440-я гг. Ініцыятарам яе стварэння быў вядомы тагачасны матэматык В. да Фельтрэ. Асновай навучальнага працэсу тут сталі якраз «septem artes liberalis», але яны былі дапоўнены класічнымі мовамі, прыродазнаўствам і алгебрай. Штогод тут навучалася да 100 выхаванцаў, 70 з якіх былі са збяднелых сямей. Асноўнай жа мэтай выхаванння было імкненне закласці ў

свядомасці вучняў падмурак агульнай культуры, які б у далейшым надаў бы ім самастойнасць ў дзеяннях і разважаннях, а таксама дазволіў праз самаадукацыю атрымаць неабходныя ў жыцці спецыялізаваныя веды. Адначасова з Мантуанскай школай гуманістычная па духу навучальная ўстанова працавала ў Ферары. Кіраваў ёй педагог-наватар Г. Гуарыні, які лічыў галоўным падрыхтаваць юнакоў да будучай прафесіі, а таму акрамя склаўшых аснову вучэбнага працэсу «studia humanitatis», тут шмат часу было адведзена на вывучэнне карысных для паўсядзённага жыцця прадметаў з ліку дакладных і прыродазнаўчых навук [12, с. 374–379, 381–382].

Такім чынам, відавочна, што ўсё ж ні «septem artes liberalis», ні «studia humanitatis» паасобку не ўспрымаліся тагачаснай еўрапейскай педагогікай. Была відавочна неабходнасць іх злучэння ў суцэльны комплекс, які б прыдаў адукацыйнай справе больш арганізаваны і сістэматызаваны характар. Разам з тым, патрэбны для гэтага час быў ужо амаль вычарпаны. Менавіта свецкая гуманістычная культура шмат у чым падрыхтавала глебу для Рэфармацыі, а з ёй і для Контррэфармацыі, абедзьве якія ў поўнай меры не былі згодны з яе асноўнымі пастулатамі.

Увогуле трэба адзначыць, што якраз рэфарматарскі рух у значнай ступені паспрыяў значнаму аслабленню пазіцый гуманізма ў Еўропе, бо яго прыхільнікі з аднаго боку карысталіся куды большай вядомасцю ў грамадстве, а з другога – рашуча крытыкавалі гуманістаў за адарванасць ад паўсядзённага жыцця, ілюзорнасць ідэалаў і прынцыпаў. У выніку, гуманістычная трактоўка прыроды чалавека сутыкнулася з рэлігійнай антрапалогіяй рэфарматарскіх вучэнняў. Апошнія неслі больш зразумелыя і запатрабаваныя духоўна-рэлігійныя ўстаноўкі, якія адпавядалі паўсядзённым інтарэсам значнай часткі грамадства. Рэфармацыя наблізіла хрысціянства да чалавека, у значнай ступені прагматызавала яго, вызначаўшы вышэйшую маральную задачу асобы як выкананне абавязкаў мірскога жыцця. Лідэры пратэстантаў вельмі хутка зразумелі ўсю важнасць адукацыі. Але яны выступалі за пашырэнне адукацыі, напоўненай духам рэфармаванага хрысціянства, што было куды больш набліжана да паўсядзённасці чым «septem artes liberalis» ці «studia humanitatis».

Найбольш вядомым барацьбітом за рэформу асветы стаў М. Лютэр. Ён ставіў выхаваўчы працэс: «Перед всеми вещами – земными и небесными». У яго разуменні адукацыя павінна была дапамагчы ў рашэнні цэнтральнай праблемы ўсяго рэфарматарскага руху – паставіць унутраную рэлігійнасць чалавека на месца знешняй, а веру ў аўтарытэт замяніць аўтарытэтам веры. Таму ў падкантрольных яму школах

дамінаваў Катэхізіс, а сістэма выхавання ў іх моцна адрознівалася ад гуманістычнай – на змену ідэальнага вобраза гарманічна развітай асобы, адданай агульначалавечай працы прыйшоў чалавек-прагматык, які спалучаў хрысціянскую дабрачыннасць са служэннем уласным патрэбам. Не дзіўна таму і тое, што сам М. Лютэр выступаў катэгарычна супраць склаўшайся ў тагачаснай Еўропе сістэмы адукацыі. У сваім пасланні «Да хрысціянскага дваранства нямецкай нацыі аб выпраўленні хрысціянства» (1520 г.) ён пісаў, што існуючыя школы: «Представляют собой только Gimnasia Epheborum et Grece glorie (игральные дома для юношей и прославления греков)… В них господствует распущенность, Священному Писанию и христианской вере придается мало внимания; в них единолично правит – затмевая Христа – слепой языческий учитель Аристотель» [13, с. 66].

У выніку заходнееўрапейскія навучальныя ўстановы ў XVI ст. сталі месцам сканцэнтравання каталіцкай ці пратэстанцкай рэакцыі, дзе зноў панавала тэалогія і схаластыка. «Studia humanitatis», пры гэтым, на пэўны перыяд аказаліся ўвогуле фактычна забароненымі. Царкоўная інквізіцыя ды цэнзура рабіла працэс вывучэння гуманітарных дысцыплін даволі небяспечнай справай – большасць навукоўцаў пачала аддаваць перавагу пошуку практычнага выкарыстання ўласных доследаў у гаспадарцы, медыцыне і транспарце, а таксама найбольш «мудрагелістым» для рэлігійных кантралёраў навукам (вышэйшая матэматыка, аналітычная геаметрыя і інш.).

Гуманісты пры такім развіцці падзей былі вымушаны шукаць магутных абаронцаў з ліку правячай эліты. У сваю чаргу, арыстакратыя той жа Францыі ды Італіі аддавала перавагу тым ідэям Рэнесанса, якія найперш датычыліся атрымання асалоды ад зямнога жыцця (эпікурэйска-гедыністычны рух). У выніку, двары манархаў і заможных магнатаў пераўтварыліся ў новыя элітарныя культурна-асветныя цэнтры. Тут збіраліся вядомыя мастакі, архітэктары, паэты, выкладчыкі. Хутка пашырылася ў Еўропе і мода на мецэнацкую дзейнасць. Разам з тым, перайманне асобных рэнесансавых традыцый феадальным асяроддзем мела значныя негатыўныя бакі. Так, падтрымка правячых колаў павышала сацыяльны статус інтэлігенцыі, але адначасова прывяла да адасаблення арыстакратычнай культуры ад народнага асяроддзя. Распрацаваная ж гуманістамі канцэпцыя патрыятызму, з улікам умацавання абсалютных манархій стала асновай дзяржаўнай праграмы па знішчэнню вальнадумства. Знайшлі свой водгук і ідэі некаторых з германскіх гуманістаў аб неабходнасці сканцэнтравання ведаў у вузкім асяроддзі высокаадукава-

ных асоб (У. фон Гутэн) – доступ да асветы прадстаўнікоў падатных саслоўяў пачаў абмяжоўвацца [14, с. 603].

Усё гэта прывяло да таго, што нават у найбольш прагрэсіўных на той момант краінах Еўропы свецкая асвета стала дзяліцца на вузкаспецыялізаваную і агульнаадукацыйную. Першая прызначалася для дзяцей буржуазіі і павінна была падрыхтаваць іх для будучай камерцыйнай дзейнасці – з пачатку XVI ст. у Нідэрландах, напрыклад, пачалі адкрывацца так званыя «французскія» школы з выкладаннем толькі французскай мовы і матэматыкі [15, с. 241]. Другая ж мадэль забяспечвала выключна патрэбы дваранства, у асяроддзі якога модна было мець усебаковую адукацыю (хай і ў большасці выпадкаў даволі павярхоўную). Гуманітарныя дысцыпліны тут атрымалі чыста практычны выгляд – красамоўства было неабходна каб вылучыцца з агульнага натоўпу прыдворных, а веданне той жа гісторыі ці права дазваляла, пры гэтым, яшчэ і вызначыцца ўласнай эрудыцыяй.

Далёка не ўсіх, аднак, задавальняла падобнае выпустошванне «studia humanitatis». Якраз у гэты ж перыяд складваюцца асновы гуманістычнага ідэала арыстакрата, выдатна сфармуляваныя графам Б. Касцільёне ў «Кнізе аб прыдворным» (1528 г.). Згодна змешчаных у ёй разважаннях узорны прадстаўнік прывіліяванага саслоўя – гэта універсальна развітая духоўна і фізічна асоба, якая спалучае цэлы шэраг прывабных якасцей (шляхетнасць, дабрадзейнасць, вытанчанасць, адукаванасць) і сваім прыкладам станоўча ўздзейнічае на манарха. Надзвычай важнай была і агучаная аўтарам «наватарская» думка аб тым, што грамадскую павагу і бессмяротную славу можна зарабіць не толькі ў сражэнні, але і на дзяржаўнай службе – праз сваю адданасць Радзіме, эрудыцыю і дабрачыннасць [16, с. 36–37].

Цалкам адпавядала азначанаму вышэй заснаваная І. Штурмам у 1538 г. лютэранская гімназія ў Страсбургу. Поўны курс навучання тут быў разлічаны на 8–10 год і славіўся высокім узроўнем выкладання антычных моў, рыторыкі, матэматыкі, гісторыі і г. д. У 1578 г. тут вучылася ажно да 3 тысяч юнакоў з ліку найбольш вядомых дваранскіх сямей з усёй Еўропы (у 1621 г. гімназія была пераўтворана ва ўніверсітэт). Трэба адразу ж адзначыць, што менавіта яна заклала новы тып навучальнай установы, у якой «studia humanitatis» выкладаліся ў новай рэдакцыі (былі «ачышчаны» ад найбольш радыкальных тэорый гуманістаў) і з улікам патрэб высокародных выхаванцаў. Дапаўненне ж іх дакладнымі ды прыродазнаўчымі дысцыплінамі надавала курсу больш грунтоўны характар, а глыбокае вывучэнне асноў лютэранскага веравучэння аба-

раняла гімназію ад крытыкі кансерватараў і рабіла яе прывабнай для прыхільнікаў гэтай канфесіі з усяго свету [17, с. 96–109].

Падобнае злучэнне набожнасці, красамоўства і ведаў якраз і стала тым кампрамісным варыянтам, пры якім «studia humanitatis» аказаліся ў стане задаволіць шырокія колы грамадства. Доказам гэтага было хуткае перайманне вучэбнай праграмы гімназіі ў Страсбургу нават непадкантрольнымі пратэстантам навучальнымі ўстановамі. Так, у той жа Францыі гэта зрабіў Гюэньскі калеж ў Бардо («Scola Aquitanica»), дзе пры засваенні класічных моў акцэнт рабіўся не на граматыке, а на гутарковай практыке. Да таго ж тут вывучалася французская мова, а таксама даволі якасна праходзілася матэматыка [18, с. 125].

Разам з тым, не былі цалкам забыты і «septem artes liberalis», якія зноў былі вернуты да жыцця езуітамі. У 1581 г. Генеральнай кангрэгацыяй гэтага ордэна быў зацверджаны звод педагагічных правіл «Спосаб і лад навучання», які з 1599 г. стаў абавязковым для езуіцкіх навучальных устаноў ва ўсім свеце. У ім галоўнай задачай езуіцкай асветы было абвешчана пашырэнне сярод выхаванцаў «вучонай і красамоўнай набожнасці» (docta et eloquens pietas). Гэта вельмі сугучна лютэранскай канцэпцыі адукацыі, але за аснову навучальнага працэсу тут былі ўзяты не «studia humanitatis», а схаластыка, мадэрнізаваная з улікам вышэй азначаных жаданняў правячай эліты. Вынікам гэтага стала панаванне ў езуіцкіх вучэбных праграмах дысцыплін, уваходзячых у трывіўм – і найперш лацінскай граматыкі. Навукі ж квадрыўма зноў аказаліся на другарадным месцы – ажно да XVIII ст. іх выкладалі ў большасці выпадкаў фрагментарна і толькі ў кантэксце іншых прадметаў. З усяго ж пераліку «studia humanitatis» толькі гісторыя знайшла сваё месца ў школах езуітаў, ды і то – найбольш увагі імі надавалася антычнасці ды сярэднявеччу [19, с. 65–67].

Уплыў жа педагагічных навацый эпохі Рэнесанса ў езуітаў у першую чаргу адчуваўся ў тым, што выхаванне моладзі ў іх школах усё ж набыло пэўны патрыятычны аспект. На занятках па розных дысцыплінах вучням прывіваліся погляды на тое, што дзяржаўная ўлада створана Богам для народа, а не наадварот, а значыць – усе раўны перад законам. Прычым, кожны сапраўдны грамадзянін абавязаны нягледзячы на ўласнае саслоўнае палажэнне пры неабходнасці аддаць за Радзіму сваё жыццё, ахвяраваць ёй уласную маёмасць, а здрада ж Айчыне – гэта злачынства супраць Бога і грамадства [20, с. 82].

У цэлым жа, відавочна, што пад уплывам гуманістаў і пратэстантаў езуіты імкнуліся злучыць грамадзянскую адказнасць з маральнымі

прынцыпамі хрысціянства. Гэта яскрава прасочваецца ў разуменні імі ўласных педагагічных задач: «Мы занимаемся тяжелой работой по воспитанию молодёжи единственно для хвалы Бога и добра Отчизны. Прежде всего будем стараться, чтобы молодые люди восприняли веру в Бога, добродетели, любовь к ближнему, верность Родине, уважение и благодарность к родителям» [21, с. 51]. Акрамя падобных высокіх этычных разважанняў актыўная грамадская пазіцыя і пачуццё датычнасці да рэальнага жыцця ўмацоўваліся езуітамі ў светаўспрыманні выхаванцаў праз розныя ролевыя гульні – у час заняткаў па фізічнай культуры імітаваліся славутыя сражэнні мінулага.

Уплыў эпохі Рэнесанса адчуваўся ў езуітаў яшчэ і ў тым, што ў навучальны курс так ці інакш, але былі ўключаны практычна ўсе вядомыя на той час антычныя аўтары. Разам з тым, выхаванцы праходзілі толькі спецыяльна адабраныя творы. У лік «дапушчаных» да вывучэння аказаліся: «Фізіка», «Логіка», «Аб душы» Арыстоцеля; «Аратар», «Лісты да сяброў», «Аб дзяржаве», «Аб старасці», «Аб сяброўстве», «Аб абавязках» Цыцэрона; «Журботныя элегіі» і «Фасты» Авідзія; «Энэіда» Вяргілія; «Аб Гальскай вайне» Цэзара; «Опера» і «Выбраныя оды» Гарацыя; «Карміна» Альбія Цыбула; «Іліяда» Гамера; «Эпіграмы» Марцыяла; «Байкі» Эзопа і Федра. Таксама праходзілі кнігі, лісты ды прамовы Катулія, Праперцыя, Лівія, Тацыта, Сенэкі, Салюстыя, Транквілы, Непоты, Плутарха, Платона, Эпікура, Дэмасфена, Агапета, Фэагніда, Гесіёда, Піндара, Г. Назіанзіна, І. Златавуста [22, с. 77–82]. Такі шырокі спектр старажытных аўтараў прыдаваў езуіцкай педагогіке грунтоўны і дасканалы выгляд – вучні былі абавязаны большую частку матэрыялу вучыць на памяць, а таму пасля заканчэння школы былі выдатна эрудыраваны і маглі лёгка аперыраваць спасылкамі на антычныя першакрыніцы для пацвярджэння ўласных прапаноў ды разважанняў. Пры гэтым, аднак, трэба разумець тое, што азначаныя кнігі выкарыстоўваліся выключна як дапаможны матэрыял пры засваенні лацінскай і грэчаскай мовы, дыялектыкі, рыторыкі. Гэта азначала, што выхаванцы канцэнтравалі ўвагу на правапісу, выдатных словазваротах, стылі, а таксама агульнай пабудове тэкста. У той жа час змест апошняга і асабліва сэнс агучаных антычным мысліцелям ідэй як правіла заставаўся за рамкамі вучэбнага працэсу. Настаўнікам раілася толькі скарочана паведамляць біяграфіі, узгаданых у кнігах персанажаў ды арыентаваць клас у плане геаграфічнай лакалізацыі, апісваемых у іх падзей [23, с. 235].

У цэлым жа відавочна, што «septem artes liberalis» у езуітаў хаця і засталіся асновай навучальнага працэсу, але набылі больш змястоўнае

напаўненне (па крайне меры трывіўм) і дзякуючы ўжыванню асобных дасягненняў гуманістычнай ды пратэстанцкай педагогіцы сталі лепш адпавядаць рэчаіснасці. Сведчаць аб гэтым і разважанні заснавальніка гэтага ордэна І. Лайёлы наконт вучэбнай праграмы ствараемых ім вышэйшых навучальных устаноў: «Поскольку целью ордена и преподавания является оказание помощи ближним в познании милосердия Бога и спасения их душ и поскольку этой цели больше всего соответствует теологический факультет, университеты ордена будут прежде всего заниматься изучением теологии и с помощью соответствующих профессоров будут тщательно преподавать все то, что относится к схоластической науке и к Святому Писанию… Поскольку же как наука теология, так и ее практическое применение требуют, особенно в наше время, знания гуманитарных наук, латинского, греческого и еврейского языков, то необходимо заботиться и о соответствующих профессорах для этих наук, причем в достаточном количестве. Следует также преподавать логику, физику и метафизику, моральную науку, разумеется, насколько это будет соответствовать нашей цели» [24, с. 389–390].

Трэба таксама адзначыць, што амаль усе вышэй пералічаныя варыяцыі ўжывання ў тагачаснай школьнай справе «septem artes liberalis» і «studia humanitatis» прысутнічалі і ў навучальных установах Беларусі, якая хаця і знаходзілася на перыферыі еўрапейскай цывілізацыі ды мела складаную канфесійную сітуацыю, усё ж развівалася пад моцным знешнім культурна-асветным уплывам. Істотна ўзрос ён пасля заключэння Крэўскай уніі, калі значна актывізаваліся ўзаемакантакты ВКЛ і Польшчы ў галіне адукацыі.

Тут трэба адразу ж адзначыць, што стан школьнай справы ў гэтых краінах у той час моцна адрозніваўся. Вядомы рускі гісторык А. Пагодзін пісаў з гэтай нагоды наступнае: «Латинское образование, сближая Польшу со всем католическим миром и раскрывая перед ней все ученые очаги того времени, являлось той великолепной культурной почвой, на которой выросли семена и национального просвещения. Православные страны Востока были поставлены в этом отношении в гораздо худшие условия: для них источником образования служила лишь та незначительная литература, которая проникала из Византии с помощью переводов» [25, с. 35]. Не дзіўна таму і тое, што калі ў Польшчы на працягу XIV–XV стст., акрамя існуючага з 1364 г. універсітэта ў Кракаве, каталіцкая царква заснавала каля 100 навучальных устаноў з выкладаннем трывіўма, а яшчэ каля 80 вучылішчаў уключалі ва ўласную вучэбную праграму таксама і квадрыўм, то ў ВКЛ налічвалася ўсяго

толькі некалькі дзесяткаў школ граматы пры праваслаўных манастырах, якія па словах даследчыка мінулага праваслаўнай царквы ў ВКЛ І. Чыстовіча: «были слабыми пособниками образования» [26, с. 210].

Каталіцкая ж асвета ў ВКЛ доўгі час не выходзіла за межы Вільні і была прадстаўлена тут кафедральнай школай (1397), а таксама вучылішчамі францысканцаў (1426) ды дамініканцаў (1507). Толькі з 1526 г. у ВКЛ пачынаецца паўсюднае адкрыццё прыходскім духавенствам пачатковых школ. У статуце Віленскага біскупства 1528 г. адзначалася, што ў гэтых навучальных установах для свецкай моладзі святары павінны выкладаць: «полезные науки, добрые обычаи и главные добродетели католической религии». Традыцыйны трывіўм тут спалучаўся з тлумачэннямі Евангелля, вылічваннем дат царкоўных свят і пастоў, завучваннем на памяць дзесяці божых запаведзяў, малітваў «Ойча наш» і «Вітана будзь Марыя», а таксама размовамі наконт «грахоў смяротных». Акрамя лацінскай і польскай граматыкі ў гэтых школах вывучалі літоўскую ці старабеларускую мову. З антычных жа аўтараў праходзілі творы Цыцэрона, Вяргілія, Эзопа і Сенэкі. Ужо ў канцы 1520-х гг. адпаведным чынам была рэфармавана Віленская кафедральная школа. Навучальны курс быў падзелены на 3 класы, у якіх у поўным аб'ёме праходзіўся трывіўм, а аб навуках квадрыўма выхаванцам давалася агульнае ўяўленне (літургічнае спяванне, вылічванне Пасхі) [27, с. 9, 23].

Такім чынам, не выклікае сумненняў, што на першым этапе свайго пранікнення на тэрыторыю Беларусі, заходнееўрапейская педагогіка тут зыходзіла выключна з «septem artes liberalis», якія ў адпаведнасці з традыцыяй спалучаліся са схаластычнай філасофіяй ды павучальна-рэлігійнай этыкай. Пры гэтым, «studia humanitatis» у ВКЛ не ўспрымаліся нават найлепш адукаванай часткай грамадства. Так, Ф. Скарына ва ўласнай прадмове да кнігі «Быццё» (1519 г.) раіў выкарыстоўваць ў якасці вучэбнага дапаможніка найперш Біблію: «Тут научение седми наук вызволеных достаточное. Хощеши ли умети грамматику… знайдёши в зуполной Библии, Псалтыру… разумети логику… чти книгу светого Иова или Послания светого апостола Павла… помыслиши умети риторику… чти книги Саломоновы. А то суть три науки словесные. Восхощеш ли пак учитися музики… премножество стихов и песен светых по всей книзе сеи знайдеши. Люболити ест умети аритметику… четвёртыи книги Моисеевы часто чти. Пак ли же имаши пред очима науку геометрию… чти книгу Исуса Наувина. Естъли астрономии или звездочети, найдеш на початку книги сее о сотворении солнеца и месеца и звезд… А то суть седм наук вызволеных. Аще ли же кохание имаши ведати о военных,

а о богатырских делех, чти книги Судей или книги Махавеев, более и справедливее в них знайдеш, нежели во Александрии или во Тройи….» [28, с. 46].

У далейшым жа непрыманне антычнай спадчыны часам набывала ў асяроддзі праваслаўных асветнікаў увогуле надзвычай катэгарычны характар. Вядомы украінскі пісьменнік-палеміст І. Вішэнскі ў сваім «Пасланні князю Астрожскаму і да ўсіх праваслаўных хрысціян у Малай Расіі» (пач. XVII ст.) заяўляў: «Не лучше ли тебе изучить Часословец, Псалтырь, Октоих, Апостол, Евангелие и быть простым богоугодником и приобрести вечную жизнь, чем постигнуть Аристотеля, Платона и прослыть в сей жизни мудрым философом, а потом отойти в геену? Рассуди сам: лучше ни аза не знать, да к Христу достигнуть» [29, с. 210-211].

Асобныя ж спробы пашырыць у ВКЛ «studia humanitatis» прадпрымаліся пераважна пратэстантамі, пачынаючы з другой трэці XVI ст. Пэўны аналаг Страсбургскай гімназіі ў 1538–1542 гг. працаваў у Вільні. Тутэйшая лютэранская школа была адкрыта выпускніком універсітэтаў Кракава, Сіены і Вітэнберга А. Кульвай і існавала дзякуючы матэрыяльнай дапамоге каралевы Боны і віленскага ваяводы А. Гаштольда. Займалася тут да 60 юнакоў, пераважна з «сыноў баярскіх». Вучэбная праграма ўключала польскую, лацінскую і нямецкую мовы, гісторыю, арыфметыку і асновы лютэранскага веравызнання. Нажаль, дадзеная школа была хутка зачынена намаганнямі віленскага біскупа П. Гальшанскага [30, с. 40]. Такі ж лёс напаткаў і Віленскае вучылішча права, арганізаванае ў 1566 г. на базе былой парафіяльнай школы пры касцёле св. Яна выхаванцам Балонскага і Падуанскага ўніверсітэтаў, былым прафесарам Кракаўскага ўніверсітэта іспанцам П. Раізіям. Паводле інфармацыі гісторыкаў XIX ст. акцэнт у гэтым вучылішчы рабіўся на паглыбленым засваенні класічных моў, а таксама ўсяго комплексу юрыдычных навук – мясцовае (згодна статутаў ВКЛ 1529 і 1566 гг.), рымскае, грэчаскае, саксонскае, магдэбургскае права. Аднак, пасля прыбыцця ў 1569 г. у сталіцу ВКЛ езуітаў гэтую навучальную ўстанову улады передалі пад іх кантроль і яна стала выконваць функцыі падрыхтоўчага аддзялення пры тутэйшым калегіўме ордэна [31, с. 502].

Больш пашанцавала ў ВКЛ кальвіністам, галоўным заступнікам якіх стаў канцлер М. Радзівіл Чорны. Менавіта па яго ініцыятыве ў 1550-х гг. у Вільні была заснавана 5-класная кальвінская гімназія з шырокай вучэбнай праграмай (выкладаліся асновы кальвінізма, латынь, старажытнагрэчаская мова, рыторыка, паэтыка, матэматыка, гісторыя, права) і вялікай бібліятэкай (меліся працы Катона, Цыцэрона, Вяргілія, Гарацыя,

Арыстоцеля, Ксенафонта, Дэмасфена, Лукіяна і інш.). Дадзеная навучальная ўстанова карысталася шырокай папулярнасцю – яна падтрымлівала трывалыя сувязі з Цюрыхам, а вучыцца сюды прыязджалі юнакі не толькі з Беларусі і Літвы, але таксама і з Прусіі ды Курляндыі [32, с. 7].

Такім чынам, асноўнымі ініцыятарамі распаўсюджвання ў ВКЛ «studia humanitatis» былі пратэстанты. Але, як ужо адзначалася вышэй, іх стаўленне да зместу навучальнага працэсу пэўным чынам адрознівалася ад гуманістычнай традыцыі і мела больш рэлігійна-практычную афарбоўку. Што ж датычыцца «septem artes liberalis» то іх умацаванню на беларускіх землях спрыяў езуіцкі ордэн, які акрамя ўласнай акадэміі ў Вільні (1579) паступова пачаў ствараць тут і сетку сярэдніх навучальных устаноў – першымі ў краі з’явіліся калегіўмы ў Полацку (1581) і Нясвіжы (1584) [33, с. 55].

Акрамя езуітаў успрынялі «septem artes liberalis» і праваслаўныя брацкія школы – у Вільні (1584), Магілёве (1578), Брэсце (1591) і Мінску (1592). Вядомы даследчык К. Харламповіч пісаў, што яны: «Были слишком живой силой и не могли допустить рутины в школьном деле… чуткие к потребностям времени, они постоянно вводили в курс школы новые дополнения и перемены», у выніку чаго «не были ни исключительно греческими, ни исключительно латинскими... каждая школа... прошла две стадии своего развития: сначала она существовала как школа греко-славянская, потом постепенно сближалась с латинскою, причем это сближение заходило порой очень далеко» [34, с. 414–415]. У якасці доказу такога меркавання можна прывесці той факт, што ў Віленскай брацкай школе большую частку настаўнікаў складалі немцы-пратэстанты. А прывілей караля Уладзіслава IV Вазы ад 3 сакавіка 1633 г. юрыдычна зацвердзіў права праваслаўных мяшчан Магілёва «школу наукъ вызволенныхъ, языковъ вшеляких мети и профессоров набирати» [35, с. 182].

У цэлым, відавочна, што свядома ці не, але педагагічная думка ў брацкіх школах развівалася ў агульнаеўрапейскім напрамку. Характэрнае для гуманістычнай педагогікі пашырэнне вучэбнага курсу за кошт маралі, граматыкі, паэтыкі і логікі цалкам адпавядае структуры іх вучэбнага працэсу. Агучаная якраз італьянскімі асветнікамі эпохі Рэнесанса ідэя аб роўнасці роднай і класічных моў таксама знайшла тут сваё адлюстраванне – «простая мова» вывучалася як асобны прадмет, бо ўжывалася не толькі ў паўсядзённым жыцці, але і ў судовай справе. Трэба падкрэсліць і тое, што нягледзячы на выданне брацкімі друкарнямі вялікай колькасці ўласных вучэбных дапаможнікаў і выкарыстаннем, пераважна, візантыйскіх аўтараў (І. Дамаскін, І. Златавуст), антычная

літаратурная спадчына тут успрымалася ў якасці беспярэчнага духоўнага аўтарытэту (Арыстоцель, Платон, Цыцэрон, Сенэка, Эпікур). Сярод жа найбольш істотных адрозненняў праваслаўнай педагогікі ад асветніцкіх ідэй эпохі Рэнесанса было амаль поўнае ігнараванне ею гісторыі. Калі ў тагачасных еўрапейскіх школах на ўзорах дзеянняў антычных ды сярэднявечных герояў засноўваліся практычна ўсе прадметы і ўмацоўвалася ўнутраная матывацыя выхаванцаў да вучобы, то пры аналізе працэса выкладання ў брацкіх школах канкрэтных прыкладаў ужывання падобнай практыкі ўвогуле не сустракаецца [36, с. 44–51]. Такім чынам, вывучэнне дзейнасці брацкіх школ паказвае, што пры арганізацыі вучэбнага і выхаваўчага працэсу іх стваральнікі хутчэй зыходзілі з намеру знайсці пэўны кампраміс паміж праваслаўнай артадоксіяй і рэаліямі тагачаснай еўрапейскай культуры. Пры гэтым, непрымальнымі для іх аказаліся як асобныя занадта прагрэсіўныя ідэі італьянскіх гуманістаў, так і мясцовых кансерватараў. Бліжэй за ўсё ж да існаваўшай у іх педагагічнай сістэмы былі погляды пашыранага ў Францыі і Германіі памяркоўнага «хрысціянскага гуманізму», да якога схіляліся такія навукоўцы як Л. д’Этапль, І. Рэйхлін і Эразм Ратэрдамскі.

Аналізуючы спецыфіку адукацыйнай справы ў ВКЛ неабходна адзначыць тое, што істотным фактарам, які набліжаў яе да заходнееўрапейскай педагогікі была пастаянна ўзрастаючая колькасць мясцовых ураджэнцаў, адпраўляўшыхся на захад з дазволу ўлад: «для набытья наук, в писме цвиченья и учинков рыцерских» [37, с. 120]. Усяго за XIV–XVI стст. падобнай магчымасцю скарысталася да 700 выхадцаў з Беларусі, з якіх 430 скончылі Кракаўскі і Пражскі ўніверсітэты. Астатнія ж вучыліся па ўсёй Еўропе: у Германіі (Берлін, Лейпцыг, Вітэнберг, Нюрнберг, Цюбінген, Інгальштадт, Грэйфсвальд, Расток), Італіі (Падуя, Рым, Балонья), Швейцарыі (Базель), Францыі (Парыж), Англіі (Лондан, Эдынбург) [38, с. 10]. У метрычных кнігах еўрапейскіх універсітэтаў у азначаны перыяд зафіксаваны ураджэнцы звыш 100 населеных пунктаў ВКЛ. Пры гэтым, акрамя айчынных гарадоў і мястэчак (Полацк, Гродна, Брэст, Мінск, Віцебск, Навагрудак, Пінск, Ваўкавыск, Слонім, Клецк, Любань, Орша, Валожын, Ашмяны, Ліда, Ракаў, Мядзель, Любча, Свір, Геранёны, Нясвіж, Дрысвяты, Жупраны, Усялюб). Шэраг студэнтаў прыбылі з больш дробных паселішчаў. Так, у тым жа Кракаўскім універсітэце зафіксаваны студэнты з в. Ліпа каля Нясвіжа (1511), в. Вішня з пад Пружан (1511), в. Пакровы (1522) і в. Забалоцце (1528) Лідскага павету, в. Дварнова Полацкага ваяводства (1532) [39, с. 13–16]. Мэты ж падобных вандровак былі выдатна сфармуляваны ў лісце канцлера ВКЛ

М. Радзівіла Чорнага да свайго сына М. К. Радзівіла Сіроткі, які ў 1563 г. вучыўся ва ўжо згаданай вышэй гімназіі Страсбурга: «З дапамогай Божай добрым аратарам і добрым пісарам лацінскім да хаты рыхтуйся прыехаць, каб пасля навук… быў варты службы ў тых паноў, да якіх я цябе… уладкаваць жадаю» [40, с. 20].

Агульным вынікам развіцця адукацыі ў ВКЛ стала тое, што ў другой палове XVI ст. пісьменнымі тут з'яўляліся ўжо 10–12% насельніцтва. Найбольш адукаванай была, безумоўна, шляхта, у асяроддзі якой чытаць ды пісаць мог кожны трэці [41, с. 169]. Падобны ўзровень лічыўся нармальным у тагачаснай Еўропе і адпавядаў становішчу ў той жа Францыі ці Швецыі.

Падводзячы ж агульную выснову трэба адзначыць наступнае. Аналіз асноўных напрамкаў эвалюцыі асветніцкай справы ў межах еўрапейскай цывілізацыйнай прасторы сведчыць пра тое, што менавіта ў XIV–XVI стст. яна перажывала надзвычай важны пераходны этап, калі тэарэтычная педагогіка і існуючыя на практыцы разнастайныя адукацыйныя сістэмы вагаліся паміж «septem artes liberalis» і «studia humanitatis». Вынікам гэтага стала панаванне ў тагачасных школах граматыка-рытарычнай мадэлі навучання, якая, аднак, з кожным дзесяцігоддзем усё менш і менш задавальвала грамадства, што і стала, дарэчы, адным з фактараў, абумовіўшых пачатак эпохі Асветніцтва, калі былі выпрацаваны асновы гарманічнага спалучэння гуманітарных, прыродазнаўчых і дакладных дысцыплін у адзіны вучэбна-выхаваўчы комплекс сучаснага тыпу.

Спіс літаратуры

1. Аверинцев, С.С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью / С.С. Аверинцев // Из истории культуры средних веков и Возрождения / отв. ред. В.А. Карпушин. – М.: Наука, 1976. – С. 17–64.

2. Уколова, В.И. Из истории эстетических учений раннего средневековья (эстетические взгляды Боэция) / В.И. Уколова // Европа в средние века: экономика, политика, культура / отв. ред. З.В. Удальцова. – М.: Наука, 1972. – С. 277–293.

3. Ле Гофф, Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.

4. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. / под ред. А.И. Пискунова. – М.: ТЦ Сфера, 2007. – 496 с.

5. Брагина, Л.М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV–XV веков / Л.М. Брагина. – М.: Высшая школа, 1977. – 254 с.

6. Ревякина, Н.В. Античные источники итальянской гуманистической педагогики / Н.В. Ревякина // Античное наследие в культуре Возрождения / отв. ред. В.И. Рутенбург. – М.: Наука, 1984. – С. 66-79.

7. Брагина, Л.М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV–XV веков / Л.М. Брагина. – М.: Высшая школа, 1977. – 254 с.

8. Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 384 с.

9. Ревякина, Н.В. Гуманист Пьер-Паоло Верджерио об умственном труде и ученых / Н.В. Ревякина // Европа в средние века: экономика, политика, культура / отв. ред. З. В. Удальцова. – М.: Наука, 1972. – С. 341–354.

10. Брагина, Л. М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV–XV веков / Л.М. Брагина. – М.: Высшая школа, 1977. – 254 с.

11. Да Винчи, Л. Суждения о науке и искусстве / Л. да Винчи. – СПб.: Изд. «Азбука», 1998. – 224 с.

12. История педагогики Карла Шмидта, изложенная во всемирно-историческрм развитии и в органической связи с культурною жизнью народов: в 5 т. / под ред. В. Ланге. – М.: Тип. Мартынова и К°, 1877–1881. – Т. 2. – 1879. – 463 с.

13. Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. Тексты и комментарии / сост. О.В. Курило. – М.: Изд. РОУ, 1996. – 240 с.

14. Памятники мировой эстетической мысли: в 2 т. / под ред. В.П. Шестакова. – М.: Наука, 1962. – Т. 1. – 1962. – 682 с.

15. Додде, Н. Нидерланды / Н. Додде // Педагогика народов мира: История и современность / отв. ред. К. Салимова [и др.]. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – С. 235–258.

16. Баткин, Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления / Л.М. Баткин. – М.: Наука, 1978. – 200 с.

17. Циглер, Т. История педагогики / Т. Циглер. – СПб.-Киев: Книгоиз-во «Сотрудник», 1911. – 501 с.

18. Джуринский, А.Н. История образования и педагогической мысли / А.Н. Джуринский. – М.: Изд. «Владос-Пресс», 2003. – 400 с.

19. Самусік, А.Ф. Выкладанне дысцыплін гуманітарнага цыкла ў езуіцкіх навучальных установах Беларусі (другая палова XVI – сярэдзіна XVIII стагоддзяў) / А.Ф. Самусік // Веснік адукацыі. – 2006. – № 1. – С. 64–71.

20. Андреев, А.Р. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи. XVI – начало XIX века / А.Р. Андреев. – М.: «Русская панорама», 1998. – 256 с.

21. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Т.Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.

22. Учебные заведения Литвы до присоединения ея к России // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. – № 10. – С. 75–92.

23. Самусік, А.Ф. Антычная спадчына ў адукацыйнай справе Беларусі XVIII стагоддзя / А.Ф. Самусік // Молодежь в науке – 2007: прил. к журн. «Весці Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі»: в 4 ч. / редкол. В. В. Гниломедов [и др.]. – Минск: Белорус. наука, 2008. – Ч. 2. Серия гуманитарных наук. – С. 234–237.

24. Бельский, М.А. Распространение физических знаний в XVI – первой половине XVIII веков / М.А. Бельский, С.Н. Черенкевич, Э.М. Шпилевский // Очерки истории

науки и культуры Беларуси IX – начала XX веков / под. ред. П.Т. Петрикова [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1996. – С. 389–393.

25. Погодин, А. Лекции по истории польской литературы: в 4 ч. / А. Погодин. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1913. – Ч. 1. – 1913. – 263 с.

26. Чистович, И. Очерк истории западно-русской церкви: в 2 ч. / И. Чистович. – СПб.: Тип. Департамента уделов, 1882–1884. – Ч. 1. – 1882. – 220 с.

27. Харлампович, К. Западнорусския православныя школы XVI и начала XVII века / К. Харлампович. – Казань: Тип. Имп. Университета, 1898. – 586 с.

28. Скарына, Ф. Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 216 с.

29. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: в 15 т. – СПб.: Археографическая комиссия, 1863–1892. – Т. 2. – 1865. – 288 с.

30. Андрэева, Е.Г. Пратэстанцкая адукацыя: этнічны аспект / Е.Г. Андрэева, Л.М. Лыч // Беларускі гістарычны часопіс. – 2004. – № 3. – С. 40–47.

31. Tazbir, J. Roizjusz Piotr / J. Tazbir // Polski Słownik biograficzny. – T. XXXI/4. – Z. 131. – S. 499–503.

32. Самусік, А.Ф. Станаўленне адукацыйнай справы на беларускіх землях ў XIV – сярэдзіне XVI ст. / А.Ф. Самусик // Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – Серыя 2. – 2008. – № 4. – С. 3–7.

33. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Т.Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.

34. Харлампович, К. Западнорусския православныя школы XVI и начала XVII века / К. Харлампович. – Казань: Тип. Имп. Университета, 1898. – 586 с.

35. Беларускі архіў: у 3 т. – Мінск: Ін-т бел. культуры, 1927–1930. – Т. 1. – 1927. – 341 с.

36. Мещеряков, В.П. Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.) / В.П. Мещеряков. – Минск: БГУ, 1977. – 56 с.

37. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. / гал. рэд. І. П. Шамякін. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.

38. Галенчанка, Г.Я. Еўрапейскія сувязі Беларусі ў этна-канфесійным і духоўным кантэксце (XIII – сярэдзіна XVII ст.) / Г.Я. Галенчанка. – Мінск: ЗАО «Пропилеи», 1998. – 11 с.

39. Александровіч, С. Кнігі і людзі. Зборнік літаратурна-крытычных артыкулаў / С. Александровіч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1976. – 208 с.

40. Chachaj, M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłow. Od początku XVI do połowy XVII wieku / M. Chachaj. – Lublin: Wyd-wo Uniwersitetu Marii Curie-Skladowskiej, 1995. – 171 s.

41. Pacevičius, A. Czytelnictwo / A. Pacevičius // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego: analizy i obrazy / oprac. V. Ališauskas [i inn.]. – Krakow: Universitas, 2006. – S. 162–182.

Варонін В.А.

З ГІСТОРЫІ ЎЗАЕМААДНОСІН ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА З ТАТАРАМІ Ў КАНЦЫ XV – ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XVI стст.: ХАН ШЫГ-АХМАТ

На мяжы XV–XVI стст., нягледзячы на распад Залатой Арды, татары працягвалі адыгрываць велізарную ролю ва Ўсходняй і Цэнтральнай Еўропе. Ваенныя напады татар па-ранейшаму наводзілі страх практычна на ўсіх іх суседзяў (за выключэннем хіба што туркаў), а татарскі фактар працягваў моцна ўплываць на іх знешнюю палітыку. Гісторыі стварэння і распаду разнастайных кааліцый з удзелам татарскіх дзяржаў прысвечана немалая літаратура. На сённяшні дзень высветлены многія аспекты ўзаемаадносін паміж дзяржавамі рэгіёна, прычым апошнім часам самая пільная ўвага надаецца менавіта татарам. У гэтым артыкуле зроблена спроба падыйсці да праблемы, паказаўшы лёс аднаго з татарскіх ханаў. Гаворка ідзе пра Шыг-Ахмата[1] – апошняга хана Заволжскай арды (у Маскве гэту арду называлі Вялікай). Асоба і пакручасты жыццёвы шлях гэтага чалавека выклікала жывую цікавасць ужо ў сучаснікаў, сведчаннем чаго з’яўляюцца дастаткова частыя згадкі пра яго ў тагачасных крыніцах. Тым не менш, далёка не ўсе факты ў іх падаюцца дакладна і без памылак. Гэтыя недакладнасці і памылкі мы, на жаль, знаходзім і ў сучаснай спецыяльнай літаратуры. Прасочваючы незвычайны жыццёвы шлях апошняга заволжскага хана, мы прыходзім да лепшага, больш глыбокага разумення шэрагу важных гістарычных праблем, адкрываем для сябе новыя факты – часам зусім нечаканыя.

Шыг-Ахмат быў адным са шматлікіх сыноў заволжскага хана Ахмата, які спрабаваў, але так і не здолеў вярнуць пад сваю ўладу Маскву і ўсю Паўночна-Усходнюю Русь. Ахмат прытрымліваўся саюза з каралём польскім і вялікім князем літоўскім Казімірам Ягелончыкам, аднак у рашучы момант барацьбы з Масквой так і не дачакаўся ад яго колькі-небудзь прыкметнай падтрымкі. Ахмат быў забіты сібірскім ханам

[1] У гістарычных крыніцах гэта імя мае велізарную колькасць варыянтаў напісання: Шид-Ахмат, Ших-Ахмат, Шиг-Ахмет, Шы-Ахмет, Ши-Ахметь, Шыг-Ахметь, Шиг-Ахметь, Ши-Ахмат і інш. Абраны варыянт дакладна паўтарае напісанне імя ва ўласных ярлыках хана, якія ён накіраваў у Вялікае Княства Літоўскае і якія адклаліся ў Метрыцы Вялікага Княства.

Ібакам і нагайскімі мурзамі ў 1481 годзе – у хуткім часе пасля славутага «стаяння» на рацэ Вугра.

Шыг-Ахмат выйшаў на палітычную арэну ўжо ў хуткім часе пасля гібелі бацькі і практычна адразу заняў віднае месца ў Заволжскай Ардзе. Адным з самых ранніх дакументаў, з якіх мы даведваемся пра Шыг-Ахмата, з'яўляецца яго ярлык да Казіміра Ягелончыка, датаваны 1484 годам [29, p. 101]. Гэты ярлык быў накіраваны да караля ад «солтана наменъшого» Шыг-Ахмата разам з пасольствам і ярлыкамі заволжскага хана Муртазы і іншых знатных татар. Муртаза быў старэйшым братам Шыг-Ахмата [30, p. 170]. Відавочна, што ўжо ў той час становішча Шыг-Ахмата ў дзяржаве было высокім, але пакуль што не першаступенным.

У лісце крымскага хана Менглі-Гірэя да маскоўскага пасла Дзмітрыя Шэіна, датаваным 1487/1488 годам, Шыг-Ахмат разам з братам Муртазой фігуруе ўжо як татарскі «цар» [15, с. 73]. Праўдападобна, што Шыг-Ахмат прыйшоў да ўлады ў 1488 годзе: маскоўскія дыпламатычныя дакументы, адпраўленыя ў Крым у кастрычніку 1487 г., у якасці ханаў Вялікай арды называюць яшчэ Муртазу і Седзі-Ахмата [15, с. 63, 65–67]. У далейшым Шыг-Ахмат яшчэ больш за дзесяць гадоў кіраваў Ардой разам са сваімі братамі-суправіцелямі: у 1491 г. са старэйшым братам Седзі-Ахматам [30, p. 125; 15, с. 108], у 1491–1493 гг. з малодшым братам Сеіт-Махмудам [30, p. 170; 15, с. 119, 168, 175]. Жаніцьба Шыг-Ахмата ў 1493 г. з дачкой нагайскага мурзы Мусы выклікала незадаволенасць заволжскай знаці, і татарскія князі яго «съ Орды сбили» [16, с. 2, 4, 5, 6–7; 15, с. 180; 7, с. 53]. Аднак ужо ў 1494 г. Шыг-Ахмат з Сеіт-Махмудам зноў былі «царамі» [15, с. 211]. У 1498 г. суправіцелем Шыг-Ахмата зноў быў Муртаза [15, с. 250; 30, p. 138]. Толькі ў 1500 г. Шыг-Ахмат стаў адзінаасобным ханам. Менавіта тады маскоўскі пасол у Крыму Іван Кубенскі паведамляў вялікаму князю Івану III: «А на царстве … нынеча Шихъ-Ахметъ, а калга Хозякъ салтанъ, Ахматовъ же сынъ, а князь Тевекель, Темиревъ сынъ» [15, с. 323].

Адносіны паміж Заволжскай і Перакопскай ордамі былі варожымі яшчэ ў часы Ахмата, такімі ж яны заставаліся і пазней. У маі 1491 г. Шыг-Ахмат і Сеіт-Махмуд нават арганізавалі паход на Крым, на Менглі-Гірэя, але ў выніку супрацьдзеяння Івана III былі вымушаны вярнуцца [17, с. 329–330].

Сярод сыноў Ахмата Шыг-Ахмат быў, відаць, самым паслядоўным прыхільнікам і, больш таго, ініцыятарам новага збліжэння з ВКЛ. Самыя першыя пасля гібелі Ахмата спробы аднаўлення саюза былі звязаны менавіта з яго імем. У 1487 г. Шыг-Ахмат накіраваў у ВКЛ свай-

го прадстаўніка Тагіра, але тамтэйшыя ўлады, паводле пазнейшага сцвярджэння Шыг-Ахмата, «некоторих людеи лихих послухавъшы», затрымалі яго на восем гадоў [30, p. 97]. Кантакты былі адноўлены толькі ў 1495 годзе. Пасля прайгранай вайны з Масквой вялікі князь літоўскі Аляксандр быў вымушаны шукаць знешнепалітычных саюзнікаў, і гэтыя пошукі прывялі яго дыпламатаў на ніжнюю Волгу. У сярэдзіне 1495 г. Аляксандр накіраваў да «Ахматавых дзяцей» свайго пасла [15, с. 218], а ўжо ў снежні паслы Шыг-Ахмата Ісуп (Юсуф) і Мусунак, а таксама прадстаўнікі хана Муртазы і князя Цювікеля прыбылі ў Гродна [30, p. 97]. У 1496 г. Аляксандр адправіў да Шыг-Ахмата пасольства на чале з князем Васілём Барысавічам Глінскім [30, p. 98–99]. Аднак па дарозе, «на поли» пасольства было перахоплена і абрабавана татарамі, якія адвялі Глінскага да Менглі-Гірэя ў Крым [31, p. 80]. Тым не менш, у адказ з Волгі ў Вялікае Княства Літоўскае было накіравана пасольства на чале з Алімердэкам. У студзені 1497 г. Аляксандр зноў накіраваў ў Заволжскую Арду пасла – Міхаіла Халецкага [30, p. 118].

У выніку абмена гэтымі пасольствамі бакі дэкларавалі свае намеры наступным чынам: «мы послы нашыми с обу сторонъ … будем зъсылатися о братство и прыязнь межы нами … потверъдимъ» [30, p. 118].

У тым жа 1497 годзе ў Вялікае Княства прыбыло пасольства ў адказ: Абдула-батыр, Хакім-зада, Дана [30, p. 125–126]. На гэты раз Аляксандр абмежаваўся пасылкай талмача Байраша [30, p. 126]. У 1498 г. Шыг-Ахмат накіраваў у ВКЛ Якірхожу і Чорнага Абдулу [30, p. 138]. Адказам Аляксандра было новае пасольства М. Халецкага, які павінен быў ужо прыняць ад Шыг-Ахмата саюзную прысягу, а сам Аляксандр быў гатовы прысягнуць перад наступнымі татарскімі пасламі [30, p. 139–140]. Аднак у гэты момант сітуацыя на Волзе змянілася: у 1499 г. Шыг-Ахмат «был с царства согнан и ограблен», у выніку чаго Халецкі не здолеў нават сустрэцца з ім [30, p. 143, 147]. Змову ўзначаліў, відаць, Сеіт-Махмуд [30, p. 144], але Шыг-Ахмат вельмі хутка скінуў брата і вярнуўся да ўлады. У сакавіку 1500 г. яго прадстаўнікі Елбердзей і Наўмень былі ў Гродне [30, p. 143]. У тым жа годзе Аляксандр накіраваў у Заволжскую арду пасольства на чале з Трызнам [30, p. 150]. Пасольства М. Халецкага, якое планавалася першапачаткова, не было адпраўлена, бо пачалася новая вайна ВКЛ з Масквой, і масквічы ў ходзе ваенных дзеянняў перакрылі дарогі [30, p. 147–148]. У 1500 г. заволжскі хан паслаў да Аляксандра яшчэ адно пасольства – Чорнага Абдулу і Ачкару. Шыг-Ахмат прасіў не затрымліваць іх доўга і адпусціць надыходзячай зімой – з тым разлікам, каб на вясну яны прыбылі да Шыг-Ахмата ў

раён Азова, дзе, відавочна, арда зімавала. Хан прасіў прыслаць да яго пасламі Ібрагіма (Абрагіма) і Халецкага [30, p. 157]. Чорны Абдула і Ачкара і былі, відаць, тымі пасламі заволжскага цара, якія заключылі саюз з Вялікім княствам Літоўскім і Каралеўствам Польскім. Як паведамляе Мацей Стрыйкоўскі, 11 студзеня 1501 г. у Кракаў да польскага караля Яна Ольбрахта прыбылі паслы Шыг-Ахмата і заключылі з ім саюз супраць Менглі-Гірэя і Івана III. Пры заключэнні саюза прысутнічалі і прадстаўнікі Вялікага Княства Літоўскага, накіраваныя ў Кракаў Аляксандрам. Саюз абыйшоўся Польшчы і ВКЛ у 30 тысяч залатых, якія яны абавязваліся выплаціць татарам кажухамі і сукном. Наўзамен Шыг-Ахмат абавязваўся выставіць супраць любога ворага ВКЛ і Польшчы 30-тысячнае войска. Мацей Мяхоўскі, а за ім і іншыя польскія хрaністы, якія праяўлялі немалую цікавасць да татар, так апісвалі абрад прысягі, якую заволжскія паслы прынеслі сваім «звыклым звычаем». Паслы лілі ваду на свае аголеныя шаблі, пілі яе і гаварылі: «Калі нехта гэту дружбу і гэту сяброўскую прысягу парушыць альбо супраць яе выступіць, няхай ён загіне ад шаблі і ператворыцца ў нішто так, як гэта вада». Саюз быў заключаны. Для прынясення прысягі ў адказ да Шыг-Ахмата былі накіраваны паслы Крыштоф Тэсьлік (ад Польшчы) і Міхаіл Халецкі (ад ВКЛ), абодва абазнаныя ў татарскай мове [39, p. 361; 42, s. 312; 30, p. 159–160].

Такое развіццё падзей вельмі ўстрывожыла крымскага хана Менглі-Гірэя – зацятага ворага «Ахматавых дзяцей». Ён пільна сачыў за сітуацыяй і ўжо вясной 1501 г. ведаў пра накіраванне польскага пасла на Волгу, чым быў вельмі незадаволены. Тады ж Менглі-Гірэй атрымаў з Заволжскай арды вестку пра тое, што Шыг-Ахмат збіраецца ісці да Дняпра. Дабразычліўцы раілі крымскаму хану заняць дняпроўскі бераг, каб «Заволжскі, прыцягнуўшы туды, памёр бы з голаду» (інструкцыю крымскаму паслу ў Польшчу, з якой узяты адпаведныя звесткі, трэба датаваць 1501 г., а не 1500 г., як у публікацыі) [38, s. 98–99]. Магчыма, пагроза з боку крымчакоў была той прычынай, якая на нейкі час затрымала хана на Волзе. Яшчэ адной прычынай былі спрэчкі сярод заволжскіх татар адносна мэтазгоднасці такога далёкага пахода. Многім, у тым ліку блізкім сваякам хана, дняпроўская вандроўка падавалася вельмі рызыкоўным прадпрыемствам. Тым не менш, ваяўнічы настрой ў атачэнні хана перамог.

У верасні 1501 г. Шыг-Ахмат на чале велізарнага войска ўварваўся на Севершчыну, якая на той момант ужо была занята маскоўскімі войскамі. Дата падзеі патрабуе дадатковага абгрунтавання. Першапачаткова ў

«Трактаце аб дзвюх Сарматыях» Мяхоўскі напісаў, быццам Шыг-Ахмат прыкачаваў на Севершчыну «пад зіму» (sub hiemem) 1500 года [10, с. 65, 146]. Аднак гэта дата з'яўляецца, відавочна, памылковай. Ужо ў сваёй крыху пазнейшай «Хроніцы палякаў» Мяхоўскі удакладніў дату і назваў яе правільна – верасень 1501 года [39, p. 361]. Гэты самы час (восень 1501 г.) падае і «Хроніка Быхаўца» [20, с. 168].

Ужо тагачасныя крыніцы гавораць пра тое, што войска заволжскіх татар налічвала 60 тысяч ваяроў [26, s. 67]. Паводле крыху пазнейшых звестак М. Мяхоўскага, само войска складалася з 60 тысяч чалавек, з якімі было яшчэ больш за 100 тысяч жанчын і дзяцей [10, с. 65, 146]. За Мяхоўскім ідуць многія пазнейшыя аўтары, у тым ліку замежныя [2, с. 86]. Думаецца, яго лічбам можна верыць.

Першыя дзеянні заволжскиx татар былі ўдалымі: яшчэ па дарозе Шыг-Ахмат атрымаў перамогу над крымчакамі [30, p. 170, 172, 175], а потым здолеў узяць Ноўгарад-Северскі і Рыльск [30, p. 172, 173, 175]. Хан даручыў гэтыя замкі Міхаілу Халецкаму [20, с. 168; 42, s. 313]. Прыкладна ў верасні Шыг-Ахмат адправіў да вялікага князя літоўскага Халецкага і сваё пасольства, паведамляючы Аляксандру пра свой прыход і просячы 15–20 тысяч чалавек у дапамогу [30, p. 170–171; 20, с. 168–169]. Дапамогі людзьмі ён не атрымаў, што Аляксандр патлумачыў уласнымі актыўнымі ваеннымі дзеяннямі супраць маскоўскіх ваявод, аднак 20 верасня ўрад ВКЛ прыняў рашэння спагнаць на патрэбы заволжскіх татар вялікую ардыншчыну ў футрах і сукне з 27 найбуйнейшых дзяржаўных гарадоў [30, p. 171–172].

Нягледзячы на ваенныя дзеянні на Севершчыне, Шыг-Ахмат не жадаў адкрытага разрыву з Іванам III. Больш таго, у снежні 1501 г. ён адправіў у Маскву свайго пасла «о дружбе и любви». У сакавіку 1502 г. Іван III адпусціў яго, адначасова накіраваўшы да Шыг-Ахмата свайго пасла Давыда Ліхарава «о любви же» [17, с. 366, 367]. Увогуле, пад час вайны 1500–1503 гг. інтарэсы ВКЛ і Заволжскай арды размеркаваліся такім чынам, што галоўным праціўнікам ВКЛ была Масква, а асноўным ворагам Шыг-Ахмата быў Менглі-Гірэй. З другім удзельнікам варожай кааліцыі Вялікае княства Літоўскае і Заволжская арда стараліся не канфліктаваць. Тое самае слушна для саюза Масква – Крым.

Адначасова з пасольствам у Маскву Шыг-Ахмат адправіў сваіх паслоў Акім-хаджу і Чорнага Абдулу да Аляксандра. Пасольства прыбыло ў Кракаў 18 снежня. Шыг-Ахмат яшчэ раз паведамляў пра свае ваенныя поспехі, выказваў лёгкае здзіўленне тым, што пра войскі Аляксандра «нигде не слышали есмо» і прасіў у чарговы раз накіраваць да

яго Халецкага, які прыйшоўся татарам вельмі да спадобы. У ханскім ярлыку адзначана: «колько отъ васъ послы бывали, а не бывалъ таковъ добрыи чоловекъ». Аднак сярод шматлікіх просьб, выказаных пасламі Шыг-Ахмата, былі і такія, якія не маглі не выклікаць занепакоенасці Аляксандра. У прыватнасці, паслы павінны былі «просити Киева» [30, p. 172–173]. З пасольствам у адказ зноў паехаў Міхаіл Халецкі [30, p. 178].

Зіму 1501/1502 гг. заволжскія татары правялі недалёка ад Кіева – як пісаў Шыг-Ахмат у ярлыку да Аляксандра, «перешедшы Десну на вашу сторону» [30, p. 176, 177]. Ужо тады татары пачалі рабаваць гэтыя ўскраінныя землі Вялікага Княства [26, s. 67]. Зіма была вельмі халодная і снежная, арда з цяжкасцю яе перанесла. Справа дайшла да таго, што жонка Шыг-Ахмата разам з сынамі пакінула мужа і накіравалася на поўдзень, да Менглі-Гірэя. З імі пакінула хана і перайшла ў Крым вялікая колькасць татар [26, s. 72].

Недзе пад вясну заволжскія татары на чале з ханам адкачавалі крыху на поўдзень і спыніліся ў раёне Канева, дзе, як сцвярджаў Шыг-Ахмат, каля ста дзён чакалі дапамогі ад Аляксандра [18, с. 197]. Шыг-Ахмат прасіў у яго самае малое 4000 чалавек [18, с. 198], але не атрымаў іх.

На вясну 1502 г. Менглі-Гірэй вырушыў супраць Шыг-Ахмата, які стаяў «на Турпаче Воде». Крымскі хан прасіў Івана III прысланць яму да 10 ці 15 чэрвеня свае войска і 20 пішчаляў [15, с. 417], але вырашальная бітва адбылася без удзелу рускіх войск і значна раней, чым меркаваў Менглі-Гірэй: паміж 2 і 6 чэрвеня [15, с. 418–420]. Шыг-Ахмат быў разгромлены, і гэта паражэнне стала для хана катастрофай: пры ім засталося ўсяго шэсць тысяч чалавек [26, s. 104]. Падобна, што ў бітве загінуў адзін з братоў Шыг-Ахмата – Занаі-султан [18, с. 197].

Далейшыя падзеі М. Мяхоўскі і Ж. Герберштэйн выкладалі наступным чынам. Разбіты хан у суправаджэнні прыблізна 300 (у Герберштэйна 600) вершнікаў кінуўся да турэцкага ўладання Белгарада на Днястры, але, западозрыўшы турак у намеры захапіць яго, з атрадам колькасцю 50 (у Герберштэйна 300) коннікаў вярнуўся да Кіева. Тут мясцовы ваявода («Хроніка Быхаўца» канкрэтна называе князя Дзмітрыя Пуцяціча, які ў гэты час сапраўды быў кіеўскім ваяводам) узяў яго палон і адправіў у Вільню [39, p. 365; 10, с. 65, 146; 3, с. 446–449]. У «Хроніцы Быхаўца» гэта апавяданне мае істотныя адрозненні. Быццам бы адразу пасля паражэння Шыг-Ахмат «прыбег да Кіева», дзе Пуцяціч яму «многие дни честь великую чынил и дары многие давал». Аднак, нягледзячы на такі цёплы прыём, хан «безвестно» уцёк да Белгарада, пасля чаго другі раз з’явіўся пад Кіевам [20, с. 169]. Мяхоўскі і Герберштэйн выклалі

сваё апавяданне ў такім стылі, што можна падумаць, быццам падзеі разгортваліся на працягу літаральна некалькіх тыдняў ці ў горшым выпадку некалькіх месяцаў. На самой справе яны занялі прыкладна паўтара гады і былі намнога больш складанымі.

З перапіскі кіраўнікоў польскай знешняй палітыкі вядома, што яшчэ вясной 1502 г. турэцкі султан (Баязід II) жадаў, каб Шыг-Ахмат з’явіўся ў стэпах каля турэцкіх крэпасцяў Белгарад і Кілія. Ён абяцаў даць хану шасцітысячнае войска на чале з сілістрыйскім пашой Малькачам для заваявання Малдавіі. У выпадку, калі Шыг-Ахмат зможа зрабіць гэта, султан абяцаў яму даць свабодна прайсці па сваіх землях «да ўсіх частак свету». У дадатак султан надаў хану белгародскае мыта [26, s. 92]. У гэтых планах і абяцаннях выразна выявілася імкненне султана адцягнуць сілы Шыг-Ахмата на паўднёвы захад і гэтым самым не дапусціць яго сутыкнення з Менглі-Гірэем. Тым не менш, сутыкненне ўсё ж адбылося. Ужо пасля разгрому Шыг-Ахмата з’явіліся чуткі, быццам султан паслаў яго паходам на Венгрыю праз Малдавію [26, s. 104]. Гэта інфармацыя ў выніку не пацвердзілася, але яна зноў указвае на сувязі Шыг-Ахмата з султанам і на імкненне апошняга накіраваць актыўнасць хана ў паўднёва-заходнім напрамку. Аднак султану гэтага зрабіць не ўдалося. Малаверагодна, што пасля разгрому 1502 года Шыг-Ахмат накіраваўся да турэцкіх граніц. Няма сведчанняў пра гэта і ў дакладна датаваных эпісталярных ці дакументальных крыніцах. Вояж заволжскага хана да Белгарада, пра які пісалі Мяхоўскі і Герберштэйн, трэба аднесці да пазнейшага часу, а менавіта да восені 1503 года.

У ліпені 1502 г. пасол Шыг-Ахмата Хож-Ахмет Саіць (Саід) прывёз да Аляксандра ў Навагрудак новыя ханскія ярлыкі. З гэтых ярлыкоў цяжка зразумець, калі яны былі напісаны: да разгрому ці ўжо пасля яго. Па часе больш верагодна другое. Гэта, аднак, практычна не адбілася на змесце пасланняў. Хан і яго набліжаныя падкрэслівалі свае заслугі перад саюзнікам і прасілі Аляксандра як найхутчэй прыйсці да іх з войскам. Яны з трывогай адзначалі: «межы дву воинъ стоимъ… Естли боръзо воискомъ не прыидете, тогды межы дву воинъ не можемъ постояти» [30, р. 178–179]. Аляксандр, які сам вёў цяжкую вайну супраць Масквы, абмежаваўся пасылкай Шыг-Ахмату грошай. У ліпені 1502 г. у Навагрудку Аляксандр актыўна займаўся зборам сродкаў для саюзнікаў-татар. Толькі 21 ліпеня ў гаспадарскі скарб паступіла 1150 залатых фларынаў для перадачы заволжскаму хану «за службу» (pro munere) [28, р. 294].

Адмова Аляксандра дапамагчы хану войскам прывяла да таго, што ўжо восенню 1502 г. Шыг-Ахмат накіраваў у Маскву паслоў, праз якіх

прасіў Івана III здабыць і перадаць яму Астрахань. Вялікі князь маскоўскі пісаў да Менглі-Гірэя пра намеры Шыг-Ахмата наступнае: «он от нашего недруга Литовского хочет отстати и дружбы с ним держати не хочет». Іван III адказаў паслу такім чынам, што ён гатовы заваяваць для Шыг-Ахмата Астрахань у выпадку, калі той разарве саюз з Аляксандрам і не будзе рабіць зла Менглі-Гірэю і яго юрту [15, с. 435–436; 30, p. 181]. Цяжка сказаць, у якой ступені гэта адпавядала сапраўднаму зместу перагавораў. Як бы там ні было, але Шыг-Ахмат не пайшоў на разрыў саюза з ВКЛ і Польшчай. Ён вырашыў сам накіравацца на Волгу, паабяцаўшы Аляксандру вярнуцца і прывесці з сабой нагайцаў [18, с. 200].

Позняй восенню 1502 г. з Крыма ў Маскву прыйшлі весткі аб тым, што Шыг-Ахмат прыбыў на Волгу да Астрахані і паспрабаваў уступіць у саюз з мясцовымі татарамі – сваім дзядзяй астраханскім ханам Абдул-Керымам і нагайцамі. Відаць, перагаворы былі не вельмі ўдалымі, і Шыг-Ахмат накіраваў свайго пасла да турэцкага султана [15, с. 445, 451–452, 456]. Шыг-Ахмат і яго брат Хазяк-султан мелі сярод астраханцаў нямала прыхільнікаў і, напэўна, разлічвалі прыйсці там да ўлады. Яны зазімавалі ў Астрахані, але сваіх людзей з імі было ўсяго 500 чалавек [15, с. 456]. Становішча Шыг-Ахмата было вельмі складаным: хана пакінуў і накіраваўся служыць да Менглі-Гірэя ў Крым нават адзін з самых блізкіх да яго людзей князь Цювікель [15, с. 467]. У красавіку 1503 г. з Крыма ў Маскву прыйшла вестка аб тым, што Шыг-Ахмат «пошел в Нагаи» [15, с. 471]. Тады ж у Вялікае Княства Літоўскае прыбылі паслы ад Шыг-Ахмата, заволжскіх і нагайскіх татар і паведамілі, што нагайцы абралі Шыг-Ахмата сваім гаспадаром («паномъ»). Ад імя Шыг-Ахмата яны выказалі гатоўнасць выступіць супраць любога непрыяцеля, на якога ўкажа «вялікі кароль». У якасці такога ворага Аляксандр як быццам назваў Вялікае Княства Маскоўскае і пераконваў Шыг-Ахмата распачаць ваенныя дзеянні супраць Івана III ужо той жа вясной. Важна адзначыць, што ўвесь гэты час пры Шыг-Ахмаце знаходзіўся пасол Аляксандра [30, p. 192].

Аднак Шыг-Ахмат разглядаў і іншыя варыянты знешнепалітычных саюзаў. Так, летам 1503 г. яго пасол Мухіддзін знаходзіўся ў Стамбуле, дзе вёў перагаворы з султанам [8, с. 104].

У маі ці чэрвені 1503 г. нагайскія мурзы разам з Шыг-Ахматам і Хазяк-Султанам пераправіліся на правы бераг Волгі і перайшлі Мядзведзіцу, прыток Дона. Усё паказвала на тое, што яны накіроўваюцца на захад. Гэта небяспека ўтрымала Менглі-Гірэя ад пахода на Кіеў, да чаго яго настойліва схіляў Іван III [15, с. 474, 477–478; 14, 432]. Аднак сярод

нагайскіх татар не было адзінства. Некаторыя з іх, у прыватнасці блізкі да Менглі-Гірэя мурза Ямгурчэй імкнуліся утрымаць сваіх супляменнікаў ад саюза з Шыг-Ахматам і далёкіх паходаў. Усю рызыкоўнасць ваенных экспедыцый у аддаленыя краіны прадэманстраваў нядаўні паход заволжскага хана. У выніку яшчэ ў сярэдзіне лета Шыг-Ахмат знаходзіўся ў нізоўях Волгі, а 8 ліпеня зноў прыкачаваў да Астрахані. Астрахань і была ў гэты час галоўнай мэтай Шыг-Ахмата: тым жа летам ён накіраваў новае пасольства да Івана III, якое ў чарговы раз прасіла вялікага князя маскоўскага заваяваць для былога заволжскага хана гэты горад [15, с. 482, 486, 489–490; 14, с. 464; 17, 370]. Гэты план не удаўся, і восенню 1503 г. пакінуты нагайцамі Шыг-Ахмат з братам Хазяк-султанам і пляменнікам Халек-султанам з'явіўся пад Кіевам [15, с. 509, 510, 516]. Крымска-маскоўская дыпламатычная перапіска называе Халек-султана братам Шыг-Ахмата, аднак больш верагодна, што ён даводзіўся хану пляменнікам (братанічам) [32, р. 87, 96]. Відаць, людзей з імі было зусім няшмат: на малалікасць прыхільнікаў Шыг-Ахмата ўказваюць маскоўскія крыніцы, датаваныя яшчэ летам 1503 г. [14, с. 432, 435]. Прыкладна ў гэты час Шыг-Ахмат атрымаў ліст ад турэцкага султана (Баязіда) з запрашэннем прыехаць [31, р. 94]. Пра далейшыя падзеі ў дэталях паведамляе ярлык Менглі-Гірэя да Івана III, датаваны 2 ліпеня 1504 года. Пры ўсёй тэндэнцыйнасці гэтага ліста, выкладзеныя ў ім факты, як уяўляецца, у цэлым адпавядаюць гістарычнай рэчаіснасці. Прыкладна так жа, за выключэннем некаторых трактовак, ход падзей падаюць і іншыя крыніцы, у тым ліку прыведзеныя вышэй.

Такім чынам, з ярлыка высвятляецца, што з-пад Кіева Шыг-Ахмат і яго прыхільнікі накіраваліся да Белграда (Днястроўскага), адкуль хацелі ехаць да султана. Аднак султан накіраваў ім насустрач свайго пашу і праз яго абвясціў, што не жадае прапускаць іх у свае землі. Быццам бы ў якасці прычыны быў названы той факт, што Шыг-Ахмат варагуе з Менглі-Гірэем, а султан з крымскім ханам у дружбе: «вас мы не знаем, нам друг и брат Менли-Гирей царь…». Гэта тлумачэнне ярлыка выглядае вельмі падазроным. Яшчэ больш падазроным падаецца выкладанне далейшых падзей: людзі султана быццам бы прывялі Шыг-Ахмата ў Белград, а потым яго адтуль выгналі. У гэтай частцы версія Мяхоўскага і Герберштэйна, згодна з якой туркі планавалі захапіць хана, выглядае значна больш праўдападобнай. Варожыя намеры султана ў дачыненні да Шыг-Ахмата маглі быць выкліканы тым, што ў 1502 г. хан не захацеў выканаць жаданне турэцкага двара і з'явіцца ў раён Белграда і Кіліі. Далей Менглі-Гірэй піша: «И сее зимы, с первозимья наши

дети были в Новом городке; и они, послышав Шиг-Ахметя, за ним гонялися; ино пришла студень велика и вьялица и снеги велики, и они воротилися…». Шыг-Ахмат і яшчэ сямёра з ліку знаці, у тым ліку двое вышэй названых яго сваякоў, былі вымушаны ратавацца ўцёкамі ў Кіеў, дзе мясцовы ваявода князь Дзмітрый (Пуцяціч) захапіў іх і адправіў у Вышгарад [15, с. 516]. З прыведзенага апавядання вынікае, што Шыг-Ахмат аказаўся ў Кіеве і трапіў у палон з надыходам зімовых халадоў, гэта значыць у лістападзе ці снежні 1503 года. Гэту дацiроўку пацвярджае і шэраг іншых крыніц. Удзел кіеўскага ваяводы Дзмітрыя Пуцяціча у захопе хана адзначаюць многія крыніцы. Пры гэтым знаходжанне Пуцяціча ў Кіеве 9 верасня 1503 г. засведчана дакументальна [12, л. 1]. Недзе ў лістападзе ці ў першай палове снежня 1503 г. Шыг-Ахмат ужо быў у Вільні і прасіў Аляксандра, які на той час знаходзіўся ў Польшчы, пра асабістую сустрэчу. Аляксандр паабяцаў сустрэцца з ім у Мельніку, куды планаваў прыбыць 6 студзеня 1504 г. [31, p. 97–98]. Праўда, сустрэча тады не адбылася. У лютым 1504 г. у Маскве пра Шыг-Ахмата ўжо ведалі, што «Литовской [Аляксандр. – В.В.] взял его к себе да держит его в своей земле» [15, с. 510]. У жніўні таго ж года з Масквы ў Крым пісалі, што заволжскага хана трымаюць у Верхнім замку ў Вільні, а яго братоў разаслалі па іншых замках [15, с. 522, 527, 539].

«Хроніка Быхаўца» прадстаўляе ўсю гісторыю асаблівым чынам, робячы акцэнт на дабраахвотнасці паездкі хана ў Літву. Быццам бы пасля другога вяртання Шыг-Ахмата ў Кіеў Аляксандр накіраваў да яго сваіх паслоў і запрасіў да Вільні, а Дзмітрый Пуцяціч толькі праводзіў хана ў сталіцу [20, с. 169]. Аднак наўрадці ўсё было так мірна і спакойна: вядома, напрыклад, што ў Вільні Шыг-Ахмата трымалі пад вартай [42, s. 322]. Мяхоўскі паведамляе пра тое, што хан здзейсніў некалькі спроб уцекчы адтуль [10, с. 65, 146].

Польская дыпламатычная перапіска сведчыць аб тым, што ўжо дастаткова хутка пасля захопу Шыг-Ахмата да Аляксандра прыбыло пасольства з 800 татар, пераважна заволжскіх, і з пагрозамі патрабавала вызваліць хана [26, s. 443]. Але пагрозы нікога не напалохалі. Не адрэагаваў кароль і на міралюбівыя просьбы проста выпусціць хана. З такімі просьбамі да яго звярнулася з Нагаяў маці Шыг-Ахмата і чацвёра яго братоў, «цароў». Тое ж напісалі і некаторыя мурзы (у цытаванай публікацыі адпаведныя ярлыкі памылкова датаваны 1502 годам, на самой справе яны адносяцца, хутчэй за ўсё, да 1504 года) [31, p. 94–95]. Аднак планы Аляксандра адносна далейшага лёсу Шыг-Ахмата, як аказалася, былі зусім іншымі.

Практычна адразу пасля захопу заволжскага хана Аляксандр прыслаў сваіх паслоў ў Крым і паспрабаваў выкарыстаць свой поспех. Ён дабіваўся ад Менглі-Гірэя міра: толькі ў такім выпадку Аляксандр абяцаў вырашыць праблему Шыг-Ахмата пажаданым для Менглі-Гірэя чынам. Калі ж крымскі хан адмовіцца заключаць мір, Аляксандр пагражаў на згубу Менглі-Гірэю выпусціць Шыг-Ахмата разам з братамі. Іван III заклікаў Менглі-Гірэя не верыць Аляксандру і сцвярджаў, што каралю «однолично … Шиг-Ахметя царя ни отпустити, ни убити, ни стати ему с Шиг-Ахметем против нас, тебя и меня…» [15, с. 522, 527, 533, 557].

Відаць, пагроза вызваліць хана была ўсяго толькі блефам з боку Аляксандра. Ужо тады кароль разумеў, што самым лепшым выйсцем будзе не выпускаць хана, а трымаць яго пад надзейнай вартай. Менавіта гэта раілі гаспадару паны-рада Вялікага Княства. Прынамсі, так яны сцвярджалі ў сваім лісце 1505 г. да Менглі-Гірэя [31, p. 325].

Аляксандр імкнуўся выкарыстаць факт палону Шыг-Ахмата і ў сваёй італьянскай дыпламатыі. Каралеўская інструкцыя польскім паслам да папы рымскага Юлія II, датаваная 6 снежня 1504 г., прадпісвала гаварыць ім, што «заволжскі імператар», які прывык мець пры сабе стотысячнае войска, здаўся каралю і цяпер «асабіста знаходзіцца ў каралеўскай уладзе» (est personaliter in potestate regia) [26, s. 443; 38, s. 129-130]. Аляксандр асабліва звярнуў увагу гэтага ваяўнічага папы на магчымасць выкарыстаць палоннага хана ў барацьбе з туркамі. Для папскага прастола гэта была на той момант вельмі актуальная задача. Тады ж Аляксандр накіраваў паслоў у Венецыю. Яны таксама павінны былі паведаміць кіраўнікам рэспублікі Святога Марка пра палоннага татарскага хана. І ў гэтым выпадку Аляксандр паспрабаваў зацікавіць партнёраў па перагаворах прывабнымі перспектывамі. Магутныя венецыянцы ўжо даўно, але безвынікова стараліся прабіцца на паўночны бераг Чорнага мора, дзе спачатку дамінавалі іх канкурэнты генуэзцы, а з 70–80-х гг. XV ст. панавалі туркі. Аляксандр запэўніваў венецыянцаў у тым, што ваенная экспедыцыя ў Крым, якую мог бы пры яго падтрымцы здзейсніць Шыг-Ахмат, дапаможа вызваліць з-пад улады туркаў захопленыя імі гарады і порты, у прыватнасці Мангуп і Кафу. У далейшым можна будзе падумаць таксама пра вызваленне Белгарада і Кіліі. Праўда, на гэта патрэбны грошы: у прыватнасці, каб арда Шыг-Ахмата да часу мірна сябе паводзіла, ёй трэба плаціць 20 000 фларынаў штогадова [26, s. 448, 449, 450].

На пачатку 1505 г. Аляксандр запрасіў Шыг-Ахмата на сойм Вялікага Княства Літоўскага да Брэста. Згодна са сцвярджэннем

М. Стрыйкоўскага, Аляксандр сустрэў яго за пяць міль ад горада (паводле Мяхоўскага, за адну мілю) і загадаў выкласці сукном дарогу, па якой хан павінен быў ісці да каралеўскага намёта. У намёце кароль пасадзіў яго «як таварыша» па правую руку ад сябе, і яны разам быццам бы падпярэзвалі рыцарскімі паясамі «шмат палякаў, літвы і татараў» [42, s. 322]. Гэты апошні факт чытаецца толькі ў хроніцы Стрыйкоўскага. Аднак, апавядаючы пра падзеі брэсцкага сойма, Стрыйкоўскі называе ў якасці сваіх крыніц нейкія «рускія летапісцы», прычым у гэтай частцы ён асабліва часта выкарыстоўваў «Хроніку Быхаўца» ці вельмі блізкі да яе твор. На жаль, няма магчымасці дакладна высветліць крыніцу інфармацыі Стрыйкоўскага, бо, напрыклад, «Хроніка Быхаўца» акурат у гэтым месцы мае страту тэксту.

Пасля заканчэння брэсцкага сойма Аляксандр узяў Шыг-Ахмата з сабой на польскі сойм, які працаваў у сакавіку – чэрвені таго ж года ў Радаме. Тут Шыг-Ахмат быў запрошаны да сенатарскага кола, дзе ў доўгай і эмацыйнай прамове выказаў усе свае скаргі на Аляксандра і на польскіх і літоўскіх паноў, якія запрасілі яго да сябе, а потым кінулі ў бядзе. Хан прасіў адпусціць яго на радзіму. У адказ ён пачуў, што сам ва ўсім вінаваты. Па-першае, калі яго арда стаяла пад Кіевам, татары чынілі мясцовым жыхарам шкоды і ўвогуле паводзілі сябе як сапраўдныя ворагі. Па-другое, не захацеў, як яго аб тым прасілі паны і кіеўскія мяшчане, стаяць «на маскоўскай граніцы пад Старадубам» і здабываць сабе ўсё неабходнае на варожай тэрыторыі. Да ўсяго іншага, калі б ён стаяў менавіта там, яму б не пагражала такая небяспека ад Менглі-Гірэя, як каля Кіева, і ён не быў бы разбіты. Нарэшце, трэцяе і самае горшае: паехаў да турак без нашага ведама і таму, напэўна, нам на шкоду.

Тады Шыг-Ахмат папрасіў адпусціць «да яго братоў, нагайскіх цароў» хаця б яго брата Хазяк-султана. Былы хан разлічваў атрымаць ад іх дзейсную дапамогу, і перш за ўсё перамогай над Менглі-Гірэем вярнуць страчанае становішча. На гэта Аляксандр пагадзіўся, паабяцаўшы сабраць людзей. Тады Шыг-Ахмат паказаў на ўдзельнікаў сойма і запытаўся: «А гэтыя ці не былі б на гэта патрэбныя, навошта вы іх трымаеце?» У адказ яму растлумачылі, што тут не так, як у татар, «не ўсе ў нас на вайну ездзяць»: адны абрабляюць зямлю, другія займаюцца рамёствамі, трэція служаць Богу, чацвёртыя выконваюць судовыя справы і забяспечваюць замкі [39, p. 365–366; 42, s. 323–325]. У гэтым эпізодзе яскрава праявіліся стэрэатыпы сацыяльнага мыслення і сацыяльных паводзінаў прадстаўнікоў дзвюх розных цывілізацый. Як гэта часта здараецца, адрозненні выявіліся ў ходзе канфлікта.

Праз нейкі час, у адпаведнасці з дасягнутай дамоўленасцю, Хазяк-султан адправіўся за Волгу.

Мяхоўскі, апраўдваючы дзеянні Польшчы ў дачыненні да ўзятага ў палон саюзніка, сцвярджаў, быццам польскія паны вырашылі адпусціць Шыг-Ахмата на Волгу, але літоўцы па просьбе Менглі-Гірэя перахапілі яго на дарозе [10, с. 66, 146]. Аднак гэта версія выглядае непераканаўча. Не выклікае сумненняў, што дзеянні кіраўнічых колаў Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага былі скаардынаваныя. Іншая справа, што палякі, відаць, не жадалі трымаць хана на тэрыторыі Кароны. Па-першае, гэта магло ўскладніць іх узаемаадносіны з Крымам, а па-другое, патрабавала значных выдаткаў. З іншага боку, паны-рада Вялікага Княства не хацелі расставацца з ханам: Шыг-Ахмат быў усё ж такі іх «трафеем» і пры пэўных абставінах мог прынесці карысць іх дзяржаве.

У самым канцы 1505 г., знаходзячыся ў Гродне, Аляксандр выдаў прывілей на людзей і землі «около реки Сервъца» Яну Забярэзінскаму, найвышэйшаму маршалку Вялікага Княства Літоўскага. Гаспадар зрабіў гэта ў тым ліку «на прозбу Азяхъматъ, цара завольскага, брата нашого» [37, р. 200]. У «заволжскім цары», нягледзячы на скажонае імя, лёгка пазнаць Шыг-Ахмата. Як вынікае з дакумента, статус палоннага хана пры Аляксандры быў высокім і да яго просьб прыслухоўваліся.

Пасля вяртання з Радама самаго Шыг-Ахмата змясцілі ў Троках, а мурзаў і іншых набліжаных хана разаслалі па іншых месцах [42, s. 325, 326]. Тым часам ў Вялікае Княства Літоўскае прыбылі прадстаўнікі ад нагайцаў у ліку 80 вершнікаў. Хану дазволілі свабодна сустракацца з імі. Вынікам была спроба ўцёкаў, якую Шыг-Ахмат здзейсніў у атачэнні гасцей-супляменнікаў. Аднак спроба аказалася няўдалай: троцкі намеснік Алехна Манівідавіч дагнаў Шыг-Ахмата пад Кіевам і вярнуў пад варту ў Трокі [42, s. 325–326].

Пасля прыезду ў 1506 г. у Вялікае Княства Літоўскае Аляксандр сабраў усіх паноў у Вільні і загадаў прывесці з Трокаў Шыг-Ахмата. У адпаведнасці з паведамленнем М. Стрыйкоўскага, улады Вялікага Княства прынялі рашэнне, згодна з якім маршалак дворны князь Міхаіл Глінскі схапіў хана і адаслаў яго ў зняволенне ў Коўна [42, s. 330; 10, с. 66, 146]. Аднак з перапіскі кароннага канцлера Яна Ласкага, які знаходзіўся пры каралі, вядома, што загад быў аддадзены самім Аляксандрам і што здарылася гэта вясной ці на пачатку лета 1506 г. Менавіта гэтага – зняволення Шыг-Ахмата ў самым аддаленым замку Літвы, дзе ў свой час трымалі яшчэ аднаго палоннага ардынскага хана, Сеіт-Ахмата – пачынаючы з 1505 г. дабіваўся ад Аляксандра і паноў-рад Менглі-Гірэй [30,

p. 231, 234]. У сваім лісце Ласкі гаворыць таксама пра тое, што Шыг-Ахмат быў адпраўлены ў ковенскі замак разам «са сваякамі, князямі, дарадцамі і ўсімі татарамі», агульная колькасць якіх складала каля 200 чалавек. Туды ж былі адпраўлены і нагайскія паслы. Татары былі паасобку разасланы пад варту «па замачках і землях». Менглі-Гірэй з радасцю ўспрыняў гэтую навіну і абяцаў Аляксандру вечны мір [26, s. 539]. Сапраўды, у хуткім часе крымскі хан прыслаў свой ярлык з абяцаннямі міру [1, c. 4–5]. Праўда, яго адрасатам быў ужо не Аляксандр, які памёр 19 жніўня 1506 г., а яго брат і пераемнік Жыгімонт.

Трэба ўвогуле сказаць, што стаўленне уладаў ВКЛ да Шыг-Ахмата было абумоўлена перш за ўсё пажаданнямі крымскага хана. Палонны Шыг-Ахмат стаў той манетай (праўда, зусім не разменнай), за якую ВКЛ спрабавала купіць у Менглі-Гірэя мір і, па магчымасці, саюз. К. Пуласкі ўвогуле лічыў, што крымскага хана стрымлівала ад нападаў на Польшчу і Вялікае Княства толькі боязь таго, што ўлады гэтых краін выпусцяць Шыг-Ахмата [40, s. 74, 156]. Магчыма, аўтарытэтны спецыяліст крыху перабольшваў, аднак роля палоннага заволжскага хана ў стрымліванні нападаў крымскіх татар на азначаныя краіны была сапраўды вялікай. Увогуле, Менглі-Гірэй меў свой погляд на праблему Шыг-Ахмата. У абмен на абяцанні міру ён запатрабаваў папросту забіць свайго зняволенага ворага. У ярлыках да Жыгімонта I Менглі-Гірэй сцвярджаў нават, што смаленскі намеснік Юрый Зяноўевіч, які ў 1507 г. узначальваў пасольства ў Крым, даў такое абяцанне і прысягнуў перад ханам [32, p. 86, 87]. Больш таго, у сваім ярлыку да Васіля III крымскі хан паспяшаўся паведаміць вялікаму князю маскоўскаму, што Шыг-Ахмат быццам бы забіты [32, p. 92]. Аднак Жыгімонт адказаў Менглі-Гірэю, што такога даручэння сваім паслам не даваў і калі яны сапраўды далі хану такое абяцанне, дык зрабілі гэта насуперак каралеўскім інструкцыям. Паслоў апыталі, і яны прысягнулі, што нічога падобнага Менглі-Гірэю не абяцалі. Тым не менш, у сваім лісце ад 26 лістапада 1507 г. кароль запэўніваў магутнага крымскага хана наконт Шыг-Ахмата і яго набліжаных: «есмо твердо далеко запровадивши, в Жомоитъскои земли ихъ в нятъстве посажали, такъ и навеки будеть седети и николи с того нятъства не выидуть…» [32, p. 96, 97, 114]. Пра гэта рашэнне Жыгімонта Менглі-Гірэй хутка паведаміў сваім суседзям – у прыватнасці, малдаўскаму ваяводзе Багдану III [44, s. 87].

Здавалася, што пра Шыг-Ахмата цяпер надоўга забудуць, аднак вельмі хутка яго асоба зноў аказалася ў цэнтры ўвагі. Адным з першых крокаў князя Міхаіла Глінскага, які на пачатку 1508 г. узняў мяцеж супраць Жыгімонта I, была спроба захапіць заволжскага хана. Ужо 21 лю-

тага 1508 г. кароль паведамляў Менглі-Гірэю, што Глінскі пасылаў сваіх людзей да Коўна і спрабаваў «з нятства моцно выбити царя Шиг Ахмата». Згодна з тлумачэннем Жыгімонта, захапіўшы заволжскага хана, Глінскі збіраўся злучыцца з нагайцамі і пайсці вайной і на Жыгімонта, і на самаго Менглі-Гірэя [32, р. 101, 102, 103, 104]. Аднак гэта версія не вытрымлівае крытыкі. Усё выглядала як раз наадварот: у гэты час мяцежны князь як раз наладжваў саюзніцкія адносіны з Васілём III, а з Менглі-Гірэем ён здаўна падтрымліваў сяброўскія сувязі. Дарэчы, шчыльныя сувязі князёў Глінскіх з татарскімі ордамі ўскосна сведчаць пра татарскае паходжанне гэтага рода. Тым не менш, М. Глінскі сапраўды задумаў шырокую дыпламатычную гульню, у якой адводзіў Шыг-Ахмату вельмі прыкметнае месца. Магчыма, мае пад сабой падставы паведамленне Жыгімонта I у Крым аб тым, што мяцежны князь пасылаў да нагайцаў, просячы прыйсці пад Пуціўль, а сам абяцаў тым часам вызваліць хана з тым каб потым разам далучыцца да іх [32, р. 102]. Глінскі, аднак, гэтым не абмежаваўся і паведаміў Менглі-Гірэю і Васілю III, што Шыг-Ахмат ужо знаходзіцца ў яго руках [32, р. 104, 112]. Сапраўдны стан рэчаў высветліўся вельмі хутка. Кароль загадаў паказаць крымскаму паслу Шыг-Ахмата, які па-ранейшаму знаходзіўся ў зняволенні ў Коўне [32, р. 112].

І ў далейшым, нягледзячы на тое, што сітуацыя вакол Шыг-Ахмата пастунова страчвае сваю вастрыню, згадкі пра хана ў дакументах сустракаюцца дастаткова часта. Пра Шыг-Ахмата не забыліся і па-ранейшаму разглядалі яго як патэнцыяльную ваенна-палітычную сілу: саюзную ці варожую.

У 1509 г. пасол Жыгімонта I у Венгрыі Станіслаў Гарэцкі абмяркоўваў сітуацыю вакол Шыг-Ахмата з тамтэйшым каралём Уладзіславам II (братам Жыгімонта) і сенатам. Гарэцкі тлумачыў, што Жыгімонт трымае хана ў разліку на тое, што як толькі татары ўбачаць ханскую шапку, яны «адразу збяруцца і ахвотна пойдуць туды, куды захоча яго каралеўская вялікасць». Апрача таго, Жыгімонт разлічваў на дапамогу нагайцаў. Ён ведаў, што ў Нагаях знаходзяцца маці і трое братоў Шыг-Ахмата, якія ўсімі сіламі прагнуць убачыць хана (пар. вышэй). І калі Шыг-Ахмат будзе вызвалены, кароль зможа атрымаць з Нагаяў «такую колькасць татар, якую толькі захоча, супраць любога ворага». Былі выказаны і іншыя праекты адносна выкарыстання Шыг-Ахмата, якія маглі б зацікавіць венграў [22, р. 44]. Аднак гэтыя праекты былі такімі ж фантастычнымі, як і спадзяванні Жыгімонта на дапамогу незлічонага нагайскага войска, якое будзе ваяваць на яго баку супраць усіх і кожнага.

У 1510 і 1511 гг. малдаўскі ваявода Багдан III прапаноўваў Жыгімонту I зрабіць так, каб Шыг-Ахмат прысягнуў і служыў ім абодвум. Ваявода жадаў, каб Жыгімонт паставіў Шыг-Ахмата «на граніцы літоўскай», каб той абараняў яе і пагражаў адтуль Менглі-Гірэю [44, s. 91, 96–97]. Зразумела, што ў такім выпадку ён прыкрываў бы ад нападаў крымскіх татар і ўсходнюю мяжу Малдавіі. Цікава, што ў той час на службе ў Багдана знаходзілася 500 татар з былой заволжскай арды Шыг-Ахмата, якія, як меркавалася, далучацца да хана [22, p. 123]. Жыгімонт I планаваў абмеркаваць гэта пытанне з панамі-радамі Кароны Польскай на пётркаўскім сойме, які працаваў у студзені – лютым 1511 года [22, p. 121, 123–124], аднак у выніку прапанова малдаўскага гаспадара не была прынята.

Менглі-Гірэй палічыў неабходным уключыць асобны пункт аб Шыг-Ахмаце ў тэкст дагаварной граматы з Жыгімонтам I ад 29 жніўня 1514 г. Крымскі хан патрабаваў, каб яго ворага трымалі ў зняволенні «моцна», пакуль ён там не памрэ [23, p. 163].

Пасля смерці ў 1515 г. хана Менглі-Гірэя і прыходам да ўлады яго сына Мухамед-Гірэя старыя дамоўленасці паміж Вільняй і Крымам былі пацверджаны. Сярод іншага, Жыгімонт I паабяцаў крымскаму хану: «мы и тепер … неприятеля вашого Шиг-Ахмата, царя заволзыского, в панстве нашомъ ховаем, а на вашо лихо его не выпущаемъ» [34, p. 148]. Аналагічны пункт быў уключаны і ў дагавор 1522 г. [24, p. 102]. У дагаварных граматах 1515 і 1518 гг. Мухамед-Гірэя з Васілём III праблема Шыг-Ахмата таксама знайшла сваё адлюстраванне. Вялікі князь маскоўскі браў на сябе абавязак разарваць у будучым перамір'е з Жыгімонтам I у тым выпадку, калі кароль у саюзе з Шыг-Ахматам пойдзе вайной на крымчакоў [16, c. 200, 202, 549]. Шыг-Ахмат застаўся заложнікам сітуацыі, яго лёс мог змяніцца толькі са змяненнем міжнароднай абстаноўкі.

Ва ўмовах вайны з Масквой Жыгімонт I спрабаваў падштурхнуць Мухамед-Гірэя да актыўных дзеянняў на баку Вялікага Княства Літоўскага. Для гэтага была выкарыстана асоба Шыг-Ахмата. На мяжы 1517 і 1518 гадоў татарскія мурзы паведамілі Мухамед-Гірэю, быццам палоннага хана прывялі ў Кіеў і калі крымскі хан той жа зімой не пачне вайну супраць Масквы, выпусцяць [16, c. 496]. Відаць, інфармацыя, а дакладней дэзінфармацыя паходзіла аднекуль з урадавых колаў Вялікага Княства Літоўскага і была звязана з няўдалым паходам войска ВКЛ на Апочку восенню 1517 г. Аднак шантаж не прынёс выніка. Шыг-Ахмат застаўся ў палоне, а Масква і Крым заключылі ў 1518 г. новы мірны дагавор [19, c. 188–194]. Праўда, гэты дагавор зусім не перашкодзіў

Мухамед-Гірэю здзейсніць праз тры гады вялікі паход на Маскву. Канешне, гэты паход быў выгадны для Вільні. Аднак прыкладна такое ж утылітарнае стаўленне дэманстраваў крымскі хан і ў дачыненні да Вялікага Княства Літоўскага. Нягледзячы мірны дагавор, у 1523 г. сын Мухамед-Гірэя Алп-султан здзейсніў паходы на поўдзень гэтай дзяржавы. У адказ Жыгімонт у чарговы раз намякнуў крымскаму хану на магчымасць вызвалення Шыг-Ахмата. Больш таго, кароль патрабаваў ад Мухамед-Гірэя паслаць сваіх сыноў на рабаванне маскоўскіх зямель [34, p. 148].

Утрыманне Шыг-Ахмата, сярод іншага, дорага каштавала скарбу Вялікага Княства. У 1521 годзе паны-рада скардзіліся Жыгімонту I на вялікія выдаткі, якія «з давнихъ часов» ідуць на «цара заволского, и на братанича его, и на слугъ ихъ» [4, с. 512]. Пра тое самае пісаў Жыгімонт I да Мухамед-Гірэя ў Крым [34, p. 148].

У снежні 1517 г., пад час вяртання са свайго першага маскоўскага пасольства, з Шыг-Ахматам сустракаўся імператарскі пасол барон Жыгімонт Герберштэйн, які коратка распавёў пра гэту сустрэчу ў сваіх славутых запісках. Сустрэча адбылася ў Троках, дзе хана трымалі ў мясцовых замках «як бы пад хатнім арыштам». Тутэйшы ваявода Рыгор Осцік (у запісках Герберштэйна недакладна Рыгор Радзівіл) запрасіў барона на абед, на якім прысутнічаў і Шыг-Ахмат. Хан шмат размаўляў з Герберштэйнам праз перакладчыка, называў імператара сваім братам і казаў, што «усе гаспадары і цары браты паміж сабой» [3, с. 634, 635].

Становішча Шыг-Ахмата ў Вялікім Княстве Літоўскім было становішчам ганаровага палоннага, за якім быў прызнаны вельмі высокі статус [41, s. 30]. Яго па-ранейшаму лічылі ханам (татарскім «царом»), і Жыгімонт I у сваіх лістах называў яго братам. Улады Вялікага Княства – і манарх, і паны-рада – неаднаразова звярталіся да хана па параду пры разглядзе спрэчак паміж мясцовымі татарамі. Як правіла, гэта былі спрэчкі «аб месцы». Так, у 1522 г. з дапамогай Шыг-Ахмата свой статус сярод татар пацвердзілі і нават павысілі князі Хазбеевічы-Юшанскія [35, p. 169], а ў 1525 г. сваё месца ў татарскай іерархіі адстаялі князі Кадышавічы [35, p. 382–383]. Праўда, погляд Шыг-Ахмата на праблему не быў устойлівым. Спачатку ён прасіў Жыгімонта паставіць Юшанскіх вышэй за іншых татарскіх князёў, а праз тры гады быў вымушаны прызнаць, што яны ўсё ж роўныя з Кадышавічамі. Магчыма, прычынай змянення пазіцыі Шыг-Ахмата стала яго жаніцьба з сястрой князёў Кадышавічаў. Цікава, што гэтая жонка Шыг-Ахмата ў далейшым не пажадала ехаць з ханам на Волгу і засталася ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Пасля ад’езду мужа яна прыняла каталіцтва пад імем Дароты і зноў выйшла замуж – за гаспадарскага двараніна Яна Габрыяловіча [36, p. 148–149].

Колькасць татар, якія складалі двор Шыг-Ахмата ў Вялікім Княстве Літоўскім, першапачаткова была дастаткова вялікай. Аднак яна паступова змяншалася. Строга кажучы, магчымасці выехаць за межы Вялікага Княства быў пазбаўлены толькі сам хан. Усе астатнія татары, яго сваякі і падданыя, маглі самастойна вырашаць свой лёс: заставацца побач з ханам, перайсці на іншую службу ці вярнуцца ў родныя стэпы. Так, у 1514 г. ваяваў супраць крымчакоў у стэпах брат Шыг-Ахмата Хазяк-султан, а ў 1523 г. – сын Шыг-Ахмата Шыг-Айдар [7, с. 74, 95–96]. Многія татары з ліку наблiжаных палоннага хана прымалі ўдзел у вайне Польшчы з Прускім ордэнам 1519–1521 гг. у якасці наёмнікаў [43, s. 90, 92, 93]. Сярод іх быў і нейкі «царэвіч», якога дакументы не называюць па імені [43, s. 92], – магчыма, Шыг-Ахматаў сын.

Вялікаму Княству Літоўскаму і Кароне Польскай з вялікай цяжкасцю, але ў цэлым усё ж удавалася утрымліваць крымскіх ханаў Менглі-Гірэя і Мухамед-Гірэя ад буйнамаштабных варожых акцый. Сітуацыя рэзка змянілася пасля таго, як у 1524 г. да ўлады ў Крыму прыйшоў хан Саадэт-Гірэй. Ён арыентаваўся на Асманскую імперыю і заняў у дачыненні да Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага адкрыта варожую пазіцыю. Гэты хан не пажадаў заключаць з Жыгімонтам новы мірны дагавор. Справа дайшла да таго, што 1 ліпеня 1524 г. Жыгімонт, занепакоены весткамі пра магчымае ўварванне ў Вялікае Княства татарскага войска на чале з самім новым крымскім ханам, загадаў панам-радзе рыхтаваць паспалітае рушанне [1, с. 156]. У гэты час у Кракаве і Вільні сур’ёзна задумаліся над магчымасцю выпусціць Шыг-Ахмата. Толькі выпусціць куды і да каго? У распараджэнні заволжскага хана на той час засталося ўжо вельмі мала людзей, якія не ўяўлялі сабой колькі-небудзь значнай ваеннай сілы.

Нягледзячы на доўгую адсутнасць Шыг-Ахмата ў стэпах, супляменнікі хана на Волзе і ў Нагаях добра памяталі пра яго. У 1524 г. да караля Жыгімонта ў Кракаў прыехалі двое нагайскіх паслоў «о царе о Ших-Охмате» [14, с. 691]. Яны прасілі адпусціць хана «на царство». За Шыг-Ахмата прасіў яго сын, а таксама татарскія мурзы. Мяркуючы па перапісцы Жыгімонта I з панамі-радай Вялікага Княства Літоўскага, пытанне аб вызваленні Шыг-Ахмата было прынцыпова вырашана ўжо тады. У 1524 г. былы ардынскі хан не трапіў на радзіму толькі таму, што нагайскія і паволжскія татары затрымалі ў сябе пасла Жыгімонта Старо-

га – Мацвея Замаронка [4, с. 518]. Разам з тым, дыпламаты Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага да апошняга стараліся выцягнуць максімум карысці ад знаходжання Шыг-Ахмата ў зняволенні і ад яго вызвалення. У прыватнасці, яны разлічвалі на тое, што сын Шыг-Ахмата «прыцягне» для сустрэчы вызваленага бацькі з дзвюма татарскімі ордамі: заволжскай і нагайскай, – і гэтым самым не дазволіць крымскім татарам пагражаць паўднёвым граніцам Польшчы і Вялікага Княства [4, с. 518]. Аднак гэтыя спадзяванні аказаліся марнымі. Тым не менш, падрыхтоўка да вызвалення Шыг-Ахмата пачалася – тым больш, што пазіцыя крымскага хана не мянялася, а агрэсіўныя дзеянні яго падданых працягваліся. У студзені 1527 г. шматтысячнае войска крымскіх татар здзейсніла напад на паўднёвыя землі Вялікага Княства, але было разбіта на р. Альшаніцы. У перапісцы з рознымі асобамі Жыгімонт I называў крымскага хана сваім «штогадовым ворагам» і прама патлумачыў прычыны вызвалення заволжскага хана. Згодна са словамі гаспадара, гэтымі прычынамі былі нежаданне Саадэт-Гірэя заключаць з ім мірны дагавор ці перамір'е, а таксама асабістае імкненне караля раздражніць і раззлаваць ворага [25, p. 290–291, 293].

У 1527 годзе, на просьбу заволжскіх татар Шыг-Ахмат нарэшце быў адпушчаны «на царство Заволское к сыну его» [6, с. 235]. Згодна са сцвярджэннем беларуска-літоўскіх летапісаў, гэта адбылося «по Велице дни» [9, с. 170; 11, с. 192; 13, с. 213; 6, с. 235], г. зн. пасля 21 красавіка. Шыг-Ахмата праводзілі з усёй урачыстасцю: «и проводили его много поветов до Киева» [6, с. 235]. У суправаджэнні пяцітысячнага коннага войска, з багатымі падарункамі ў грашах, срэбры, тканінах і футрах розных гатункаў хан выехаў з Вільні. Шлях Шыг-Ахмата пралягаў праз Слуцк і Кіеў, адкуль летам таго ж года хан накіраваўся «да ускраін скіфскіх стэпаў» [25, p. 212, 252]. Згодна з паведамленнем беларуска-літоўскіх летапісаў, па выездзе з Кіева «пенезные люди на поле уже стретили его, которые противу его посланы были от сына его» [6, с 235]. Можна не сумнявацца ў тым, што Шыг-Ахмат быў адпушчаны на волю на пэўных умовах. Выглядае на тое, што з хана ўзялі абяцанне ці нават прысягу, у адпаведнасці з якімі ён абавязваўся ў далейшым быць верным саюзнікам Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага і не ваяваць супраць іх. З пазнейшых падзей вынікае, што хан стрымаў сваё слова.

Вызваленне Шыг-Ахмата мела прыкметны ўплыў на міжнародную сітуацыю ў рэгіёне, асабліва ўзрушыўшы Крым і Маскву. Вялікі князь маскоўскі Васіль III паспрабаваў выкарыстаць незадаволенасць крымскага хана Саадэт-Гірэя і прапанаваў яму ісці вайной на Жыгімонта –

менавіта за тое, што той выпусціў з палона злейшага ворага Гірэяў [8, с. 119]. Аднак гэта прапанова не мела ніякіх практычных вынікаў.

Становішча, якое заняў Шыг-Ахмат пасля вызвалення, ды і сам далейшы лёс хана да канца не высветлены. Еўраінаўскі летапіс паведамляе, быццам хан быў забіты татарамі ўжо ў хуткім часе пасля вяртання ў Заволжскую Арду [6, с. 235]. Пра гібель Шыг-Ахмата праз невялікі час пасля вызвалення пісаў у сваіх славутых запісках і Герберштэйн [3, с. 449]. Да гэтых запісак, магчыма, і ўзыходзіць паведамленне Еўраінаўскага летапіса. Аднак да гэтай інфармацыі трэба паставіцца крытычна. Калі Шыг-Ахмат і быў забіты, дык не адразу пасля вяртання ў родныя стэпы, а пазней. У любым выпадку, існуюць надзейныя сведчанні крыніц аб тым, што ён вярнуўся на ніжнюю Волгу [7, с. 55]. Не выключана, што на нейкі час Шыг-Ахмат стаў нават астраханскім ханам [7, с. 107, 108; 8, с. 112]. Ён быў жывы і дзейнічаў супраць крымчакоў як саюзнік Жыгімонта I яшчэ ў 1529 годзе [21, 182, 184].

Лёс Шыг-Ахмата – ардынскага хана, які трапіў у палон і ўтрымліваўся ў Вялікім Княстве Літоўскім, – быў адметным, але не ўнікальным. У 1455 годзе, і таксама ў Кіеве быў захоплены ў палон хан Залатой Арды Сеід-Ахмед. Хана трымалі пад вартай у ковенскім замку, дзе ён і памёр каля 1462 (?) года. Дзякуючы падабенству імёнаў і біяграфій у пазнейшы час гэтых людзей часта блыталі [2, с. 86–87, 89].

Не ўсе татары з арды Шыг-Ахмата вярнуліся з ханам у стэпы. Многія, у тым ліку і яго блізкія сваякі, засталіся ў Вялікім Княстве Літоўскім. Акрамя згаданай вышэй жонкі, засталіся яшчэ брат хана Халек-султан, а таксама Азюбек-султан – як лічыцца, сын Шыг-Ахмата. С.У. Думін лічыць, што яны знаходзіліся на становішчы заложнікаў [5, с. 110], аднак гэта сцвярджэнне выклікае некаторыя сумненні. У прыватнасці, вядома, што жонка Шыг-Ахмата засталася дабраахвотна, а Азюбек-султан валодаў 70 людзьмі і землямі пад Астрынай, якія ён атрымаў ад Жыгімонта I Старога яшчэ ў 1514 годзе [33, p. 144], што таксама мала нагадвае становішча заложніка. Магчыма, што ад Азюбек-султана вядуць сваё паходжанне «царэвічы Астрынскія» [27, s. 245]. Разам з «царэвічамі Пунскімі», якія паходзілі ад Хаджы-Гірэя, «царэвічы Астрынскія» прызнаваліся двума самымі знатнымі татарскімі родамі ў Вялікім Княстве [27, s. XXIX]. Калі ў 1529 годзе вялікім князем літоўскім быў абвешчаны Жыгімонт Аўгуст, ва ўрачыстай цырымоніі ў Вільні прымалі ўдзел, сярод іншых знатных асоб, і два татарскія царэвічы: «а против моистату блиско сидели два царевича на лавках» [6, с. 236]. Цалкам можа быць, што адзін з іх ці нават абодва былі сынамі заволжскага цара Шыг-Ахмата.

Спіс літаратуры

1. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. / Сост. И.И. Григорович. – Санкт-Петербург: Типография II отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846–1853. – Т. 2: 1506–1544 / И.И. Григорович. – 1848. – III+405+15+14 с.

2. Виженер, Блез де. Извлечение из записок (1573) / Блез де Виженер // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1 / Перевод К. Мельник; науч. ред. В.Б. Антонович. – Киев, 1890. – С. 59–88.

3. Герберштейн, Сигизмунд. Записки о Московии: в 2 т. / Сигизмунд Герберштейн. – Москва: Памятники исторической мысли, 2008. – Т. 1: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского и ранненововерхненемецкого. – 774 с.

4. Документы Московского архива Министерства юстиции. Т.1 / Московский архив Министерства юстиции; подг. к печ. М.В. Довнар-Запольский. – Москва: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1897. – XXIII+569 с.

5. Думин, С.В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) / С.В. Думин // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1987 г. / Академия Наук СССР. Институт истории СССР; редкол.: А.П. Новосельцев [и др.]. – Москва, 1989. – С. 107–113.

6. Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 35 / Академия наук СССР. Институт истории СССР; науч. ред. Н.Н. Улащик. – Москва, 1980. – С. 214–238.

7. Зайцев, И.В. Астраханское ханство / И.В. Зайцев. – Москва: Восточная литература, 2004. – 303 с.

8. Зайцев, И.В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.). Очерки / И.В. Зайцев. – Москва: Рудомино, 2004. – 216 с.

9. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. Т. 35 / Академия наук СССР. Институт истории СССР; науч. ред. Н.Н. Улащик. – Москва, 1980. – С.145–172.

10. Меховский, Матвей. Трактат о двух Сарматиях / Введение, перевод и комментарии С.А. Аннинского. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1936. – X+288 с.

11. Ольшевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 35 / Академия наук СССР. Институт истории СССР; науч. ред. Н.Н. Улащик. – Москва, 1980. – С. 173–192.

12. Увязчая грамота (лист) киевского воеводы кн. Д.И. Путятича господарскому дворянину Дашко Ивановичу в имение Басань Киевского повета ([1503 г.] сентября 9. Киев) // Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Фонд 1473 – Оп. 1. – Ед. хр. 981. – Л. 1.

13. Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 35 / Академия наук СССР. Институт истории СССР; науч. ред. Н.Н. Улащик. – Москва, 1980. – С. 193–213.

14. Сборник императорского Русского Исторического Общества: в 148 т. – Санкт-Петербург/Петроград, 1867–1916. – Т. 35: Памятники дипломатических сноше-

ний Московского государства с Польско-Литовским. Т. 1: 1487–1533 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова. – 1882. – VI+XXII+869+88 с.

15. Сборник императорского Русского Исторического Общества: в 148 т. – Санкт-Петербург/Петроград, 1867–1916. – Т. 41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Нагайской ордами и с Турцией. Т. 1: 1474–1505 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова. – 1884. – XXII+558+82 с.

16. Сборник императорского Русского Исторического Общества: в 148 т. – Санкт-Петербург/Петроград, 1867–1916. – Т. 95: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турцией. – Т. 2: 1508–1521 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова и Г.Ф. Штендмана. – 1895. – XIX+706+108 с.

17. Софийская вторая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 6. Вып. 2 / Российская академия наук. Институт российской истории; науч. ред. С.Н. Кистерев, Л.А. Тимошина. – Москва, 2001. – Стб. 1–416.

18. Уляницкий, В.А. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV–XVI вв./ В.А. Уляницкий. – Москва: Университетская типография, 1887. – 244 с.

19. Хорошкевич, А.Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. / А.Л. Хорошкевич. – Москва: Эдиториал УРСС, 2001. – 336 с.

20. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. Т. 32 / Академия наук СССР. Институт истории СССР; науч. ред. Н.Н. Улащик. – Москва, 1975. – С. 128–173.

21. Черкас, Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540) / Б.В. Черкас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – 248 с.

22. Acta Tomiciana: in 18 t. / Wyd. Biblioteka Kórnicka. – Posnaniae: Typis Ludovici Merzbachi, 1852–1999. – T. 1: 1507–1511 / Biblioteka Kórnicka. – 1852. – 237+53 p.

23. Acta Tomiciana: in 18 t. / Wyd. Biblioteka Kórnicka. – Posnaniae: Typis Ludovici Merzbachi, 1852–1999. – T. 3: 1514–1515 / Biblioteka Kórnicka. – 1853. – 450+25 p.

24. Acta Tomiciana: in 18 t. / Wyd. Biblioteka Kórnicka. – Posnaniae: Typis Ludovici Merzbachi, 1852–1999. – T. 6: 1522–1523 / Biblioteka Kórnicka. – 1857. – 361+19 p.

25. Acta Tomiciana: in 18 t. / Wyd. Biblioteka Kórnicka. – Posnaniae: Typis Ludovici Merzbachi, 1852–1999. – T. 9: 1527 / Biblioteka Kórnicka. – 1876. – III+362 p.

26. Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t.d. (1501–1506) / Wyd. Fr. Papée. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1927. – XIV+623 s.

27. Dziadulewicz, Stanisław. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / Stanisław Dziadulewicz. – Wilno: Polski Antykwarjat Naukowy Hieronima Wildera, 1929. – XXX+495 s.

28. Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504) / Par. D. Antanavičius ir R. Petrauskas. – Vilnius: Lietuvos Pilys, 2007. – 511 p.

29. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Metryka Litewska. – Kn. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Lietuvos istorijos institutas; par. L. Anužytė. – Vilnius: Žara, 2004. – 286 p.

30. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Lietuvos istorijos institutas; par. E. Banionis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. – 402 p.

31. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Metryka Litewska = Литовская Метрика. – Kn. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Lietuvos istorijos institutas; par. A. Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – 516 p.

32. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Lietuvos istorijos institutas; par. A. Baliulis ir kt. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. – 708 p.

33. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Metryka Litewska. – Kn. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Lietuvos istorijos institutas; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; par. K. Pietkiewicz. – Vilnius: Žara, 2003. – 615 p.

34. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 11 (1518–1523): Įrašų knyga 11 / Lietuvos istorijos institutas; par. A. Dubonis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. – 227 p.

35. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Lietuvos istorijos institutas; par. D. Antanavičius ir A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 2001. – 854 p.

36. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Lietuvos istorijos institutas; par. A. Dubonis. – Vilnius: Žara, 2002. – 446 p.

37. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 231 (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga / Vilniaus universitetas; par. I. Valikokonytė ir kt. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – XXXVI+396 p.

38. Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516 (Kodeks Zagrzebski) / Oprac. J. Garbacik. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966. – XVII+221 s.

39. Miechoviensis, Mathias. Chronica Polonorum / Mathias Miechoviensis. – Craccoviae: Hieronymus Vietor, 1521. – 379 p.

40. Pułaski, Kazimierz. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskich (1469–1515). – Kraków – Warszawa: Drukarnia Wł. Łozińskiego, 1881. – 449 s.

41. Sobczak, Jacek. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim / Jacek Sobczak. – Warszawa – Poznań: PWN, 1984. – 134 s.

42. Stryjkowski, Maciej. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi: w 2 t./ Maciej Stryjkowski. – 3-e wyd. – Warszawa: Nakład G.L. Glücksberga, 1846. – T. 2: Kroniki księgi 12–25; dzieła pomniejsze. – 568 s.

43. Tyszkiewicz, Jan. Rejestr chorągwi tatarskich walczących w wojnie polsko-krzyżackiej 1519 – 1521 roku / Jan Tyszkiewicz // Zapiski Historyczne. T. LIII. – 1988. – Zesz. 1–2. – S. 85–99.

44. Źródła Dziejowe: w 22 t. / Warszawskie Towarzystwo Naukowe; wyd. A. Jabłonowski, A. Pawiński. – Warszawa, 1876–1897. – T. 10: Sprawy wołoskie za Jagiellonów / wyd. A. Jabłonowski. – 1878. – III+CLXIV+163 s.

Казакоў А.У.

ЛЁСЫ МАСКОЎСКАЙ ЗНАЦІ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ У ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVI ст.

1.

Праблема эміграцыі знаці з Вялікага Княства Маскоўскага і іншых усходнеславянскіх дзяржаў даўно цікавіла даследчыкаў. Аднак, на працягу доўгага часу ад'езды князёў і баярства разглядаліся пераважна ў кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе і барацьбы ўнутры Вялікага Княства Маскоўскага. Асобныя выпадкі эміграцыі выклікалі інтарэс як наступства найважнейшых палітычных падзей: ліквідацыя маскоўскім князем Васілём II удзелаў у сваім гаспадарстве, захоп Іванам III Цвяры ў 1485 г., канчатковае падначаленне Разанскай зямлі Васілём III і барацьба за ўладу па яго смерці ў 1533 г., Старадубская вайна 1534–1537 гг. і інш. Бадай што першым з маскоўскіх эмігрантаў, чыё жыццё і дзейнасць у Вялікім Княстве Літоўскім / Рэчы Паспалітай стала прадметам асобнага даследавання яшчэ ў XIX ст., быў князь Андрэй Міхайлавіч Курбскі. Гэта выбітная постаць працягвае натхняць даследчыкаў на стварэнне ўсё новых прац (напрыклад, гл.: Филюшкин А.И. Андрей Михайлович Курбский: просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. СПб., 2007; Ерусалимский К.Ю. Сборник Курбского: Исследование книжной культуры. М., 2009. Т. 1–2.).

Такая з'ява, як эміграцыя знаці з усходнеславянскіх дзярджаў (галоўным чынам, з Маскоўскай) у Вялікае Княства Літоўскае набывае пастаянны характар з сярэдзіны XV ст. Асноўнымі прычынамі, якія прымушалі арыстакратыю пакідаць радзіму, былі палітычныя [1, с. 10]. Для многіх «недругов» і «изменников» вялікіх князёў маскоўскіх адправіцца ў выгнанне было адзіным спосабам захаваць жыццё і свабоду, а таксама кволую надзею на вяртанне сваіх вотчын з дапамогай літоўскіх гаспадароў. У асобных выпадках эмігрантамі рухалі і асабістыя матывы. Сярод выгнанцаў быў прадстаўлены ўвесь спектр феадальнага саслоўя: ад вялікіх (Міхаіл Барысавіч Цвярскі, Іван Іванавіч Разанскі) і ўдзельных (Іван Андрэевіч Мажайскі, Іван Васільевіч Бораўскі-Яраславіч, Васіль Міхайлавіч Вярэйскі) князёў да дзяцей баярскіх і рознага кшталту служылых людзей [1, с. 9–10].

Эмігранты з вышэйшых колаў набілітэта, пакідаючы свае землі (часта разам з сем’ямі і ў атачэнні сваіх слуг), ніколі не вярталіся назад, назаўсёды гублялі сувязь з былым сацыяльным і культурным асяроддзем. Кантакты з родзічамі, якія заставаліся па той бок мяжы, станавіліся немагчымымі падчас бясконцых канфліктаў паміж Масквой і Вільняй. Вялікае Княства Літоўскае станавілася для эмігрантаў новым домам, які прапаноўваў ім іншыя ўмовы жыцця. З аднаго боку маскоўскія ўцекачы накіроўваліся менавіта ў гэту дзяржаву, бо Вялікае Княства Літоўскае, *Рускае*, Жамойцкае было больш прывабным як краіна з колькасна пераважаючай усходнеславянскай («рускай») этнічнай афарбоўкай, дзе, нягледзячы на пануючае становішча каталіцтва, праваслаўная знаць карысталася ўсімі правамі, акрамя права займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады, хоць і тут не абыходзілася без вядомых выключэнняў. З іншага боку, к пачатку XVI ст. асаблівасці эканамічнага жыцця, дзяржаўнапалітычная і прававая сістэма Вялікага Княства Літоўскага ўжо значна адрознівалі гэту краіну ад тых рускіх зямель, якія ніколі не былі пад уладай літоўскіх гаспадароў, што вымагала ад эмігрантаў праяўлення здольнасці да адаптацыі.

Да вывучэння становішча маскоўскай знаці ў Вялікім Княстве Літоўскім у першай палове XVI ст. спрычыніліся гісторыкі розных краін і часоў. У сваёй фундаментальнай і шырокавядомай працы, прысвечанай княскім родам Вялікага Княства Літоўскага, польскі даследчык Ю. Вольф не абмінае ўвагай і эмігрантаў [2]. Упершыню на падставе шырокага кола разнастайных крыніц, у тым ліку дакументаў Метрыкі, аўтарам былі рэканструяваны біяграфіі такіх асоб як Мацвей Мікіцініч, Сямён Фёдаравіч Бельскі, Іван Іванавіч Разанскі, Іван Львовіч Барацінскі, Іван Дзмітрыевіч Шуйскі. Працы іншага даследчыка шляхецкага стану А. Банецкага адрозніваюцца дакладнасцю пададзенай інфармацыі і крытычным стаўленнем аўтара да сумнеўных звестак [3]. Даследаванні А. Банецкага і Ю. Вольфа, створаныя на мяжы XIX–XX стст., і на сённяшні дзень з’яўляюцца гістарыяграфічнай асновай для вывучэння прывілеяванага саслоўя Вялікага Княства Літоўскага.

Асобны інтарэс гісторыкаў выклікала самая неардынарная асоба сярод маскоўскіх эмігрантаў першай паловы XVI ст. – князь Сямён Фёдаравіч Бельскі. Амерыканскі навуковец О.П. Бакус, які займаўся вывучэннем гісторыі Расіі і Вялікага Княства Літоўскага XIV–XVI стст., апублікаваў у 1970 г. артыкул, прысвечаны фармаванню паняцця здрады ў Маскоўскай дзяржаве [4]. Ён разгледзеў гэта пытанне на прыкладзе двух выпадкаў эміграцыі – уцёкаў князёў Бельскага і Курбскага. Гэта

было першае даследаванне, якое ўтрымлівала нарыс не толькі авантурысцкай дзейнасці Бельскага (1536–1541 гг.), але і апошняга этапу яго жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім. На рубяжы XX–XXI стст. даследчыцкі інтарэс да асобы князя Бельскага ўзнавіўся. Яна зацікавіла расійскага ўсходазнаўцу І.У. Зайцава ў сувязі з кантактамі гэтага дзеяча са Стамбулам і Перакопам [5]. Аднак самы поўны біяграфічны нарыс аб Бельскім на сённяшні дзень належыць М.М. Крому [6].

Значны ўнёсак у вывучэнне становішча эмігрантаў у Вялікім Княстве Літоўскім (Рэчы Паспалітай) у XVI–XVII стст. зрабіў польскі даследчык І. Граля. На падставе сфрагістычнага матэрыялу ён паспрабаваў ацаніць ступень сацыякультурнай адаптацыі масквічоў у новым асяроддзі [7]. У беларускай гістарыяграфіі да тэмы эміграцыі з Маскоўскай дзяржавы ў Вялікае Княства Літоўскае ў канцы XV – першай трэці XVI ст. аднойчы звярнуўся сучасны даследчык Б.І. Сідарэнка [8]. У адным са сваіх артыкулаў ён зрабіў кароткі агляд выпадкаў перасялення, што мелі месца на працягу дадзенага перыяду, і паспрабаваў паказаць уплыў эміграцыі прадстаўнікоў розных слаёў насельніцтва Паўночна-Усходняй Русі на характар «палітычных працэсаў» паміж дзвюма дзяржавамі. Б.І. Сідарэнка надае няшмат увагі становішчу эмігрантаў у соцыуме Вялікага Княства Літоўскага. Недастаткова абгрунтаваным уяўляецца тэзіс аўтара аб тым, што маскоўская знаць «успрыняла залатыя шляхецкія вольнасці» [8, с. 22]. Артыкул таксама ўтрымлівае некаторыя недакладнасці. Напрыклад, аўтар залічвае ў шэрагі эмігрантаў некаторых палонных масквічоў. Найбольш здзіўляе сцвярджэнне, што ўрад Вялікага Княства Літоўскага сяліў маскоўкіх выхадцаў у аддаленых месцах (Гарадзенскі павет!), бо некаторыя з іх займаліся рабункам мясцовага насельніцтва [8, с. 28]. Гэта выснова зроблена Б.І. Сідарэнкам, відаць, на аснове паведамлення аб тым, што хтосьці са слуг эмігрантаў Івана Лядскага і Сямёна Бельскага, збягаючы назад у Маскву, парабавалі *сваіх гаспадароў* («пограбивъ казны ихъ») [9, с. 94]! Пра іншыя выпадкі такога кшталту з крыніц нічога не вядома.

На сучасным этапе ў расійскай гістарыяграфіі інтарэс да праблемы маскоўскіх выхадцаў у Вялікім Княстве Літоўскім/Рэчы Паспалітай узрастае. Нельга не адзначыць вялізны ўклад у вывучэнне дадзенай праблемы расійскага спецыяліста К.Ю. Ерусалімскага, які даследуе, аднак, больш позні перыяд – другую палову XVI – пачатак XVII ст. [10]. Безумоўнай заслугай гэтага гісторыка з’яўляецца тое, што ён не спыняецца на вывучэнні прычын уцёкаў некаторых асоб за мяжу ў сувязі з палітычнымі падзеямі ў Маскоўскай дзяржаве і фарміаваннем уяўлення

аб здрадзе, а звяртае ўвагу і на становішча эмігрантаў як падданых каралёў польскіх і вялікіх князёў літоўскіх, іх адаптацыю да новага сацыяльнага і культурнага асяроддзя, адносіны мясцовай шляхты да чужынцаў.

Як відаць з гэтага кароткага агляду гістарыяграфіі, грунтоўных даследаванняў аб становішчы маскоўскіх эмігрантаў у Вялікім Княстве Літоўскім у першай палове XVI ст. няма. Прадстаўленая праца мае на мэце вызначыць шляхі і магчымасці інтэграцыі маскоўскіх выхадцаў у прывілеяванае саслоўе Вялікага Княства Літоўскага. Зробім гэта на прыкладзе лёсаў эміграцкай эліты шляхам аналізу маёмаснага становішча, публічнага жыцця, дзейнасці на дзяржаўнай службе і матрыманіяльных адносін з мясцовым набілітэтам канкрэтных асоб. Таксама паспрабуем высветліць, якім было стаўленне да чужынцаў-масквічоў у тагачасным грамадстве, і як гэта ўплывала на іх адаптацыю ў Вялікім Княстве Літоўскім.

2.

Да эмігрантаў першага шэрагу можна залічыць усю тытулаваную знаць, а менавіта: вялікага князя разанскага Івана Іванавіча, Мацвея Мікіцініча, Івана Львовіча Бароцінскага, Івана Дзмітрыевіча Шуйскага, Сямёна Фёдаравіча Бельскага. Да іх можна дадаць і двух асоб без княскага тытулу – Івана Цімафеевіча Юрлова і Івана Васільевіча Лядскага. Ніжэй прапануецца разгляд становішча кожнай з гэтых асоб.

Князь Мацвей Мікіцініч. Паходжанне князя Мацвея Мікіцініча застаецца невядомым. Той факт, што дакументы Метрыкі не фіксуюць ягонае родавае імя (Мікіцініч – гэта, відавочна, імя па бацьку) кажа аб прыналежнасці Мацвея да здрабнелага княскага роду. З упэўненасцю можна сказаць, што ён уваходзіў у бліжэйшае атачэнне княжны Алены, дачкі Івана III, якая стала жонкай вялікага князя літоўскага Аляксандра ў 1495 г. Мікіцініч прыбыў у Вільню разам з ёй. Мяркуецца, што гэты князь быў нейкім чынам звязаны з вядомым у Расіі родам Рапалоўскіх, але дакладнай інфармацыі на гэты конт крыніцы не даюць [11, с. 77–81].

Жыццё і дзейнасць Мікіцініча ў Вялікім Княстве Літоўскім даволі добра задакументавана. Трэба адзначыць, што гэта постаць заслугоўвае асобнай прасапаграфічнай працы. Тут спынімся толькі на самай агульнай характарыстыцы яго становішча. Алена Іванаўна і Аляксандр за верную службу шчодра адарылі Мікіцініча землямі. Яго ўладанні былі сканцэнтраваны на Магілёўшчыне (з цэнтрам у Княжычах) і ў Ковенскім павеце (з цэнтрам у Езне). Ён таксама валодаў дварамі ў Віленскім паве-

це і нерухомасцю ў сталіцы, за 2500 коп грошаў трымаў у заставе багаты гаспадарскі маёнтак Бірштаны [12, с. 9; 13, арк. 150, 152; 14, с. 40, 51, 82; 15, с. 290; 16, с. 61, 113; 17, с. 50–51; 18, с. 177–183, 185–186; 19, с. 137–138].

Аб заможнасці князя Мацвея сведчаць дадзеныя Перапісу войска 1528 г. Памер яго вайсковай павіннасці быў роўны 79 вершнікам. Па колькасці камбатантаў ён саступаў найбуйнейшым магнатам краіны (Альбрэхту Гаштольду, Канстанціну Астрожскаму, Юрыю Слуцкаму, Яну Забярэзінскаму, Радзівілам і інш.), але апярэджваў такіх дзеячоў, як, напрыклад, падскарбі земскі Багдан Багавіцінавіч (64 коні) і ваявода кіеўскі Андрэй Неміровіч (43 коні) [20, с. 50, 54].

Алена Іванаўна атрымала ад свайго мужа вялізныя ўладанні і зрабіла М. Мікіцініча намеснікам у некаторых з іх: Княжычах, Цяцерыне, Анікштах, Бірштанах і Магілёве [18, с. 175–177, 181–182]. Аднак пазбаўленне пратэкцыі Алены Іванаўны па прычыне яе смерці ў 1513 г. не спрыяла развіццю кар'еры ўрадніка. Тым не менш Мікіцініч быў пакінуты на пасадзе намесніка спалых на гаспадара Бірштан, якія знаходзіліся побач з яго Езненскім дваром [21, с. 154]. Варта адзначыць, што статус Мікіцініча як трымальніка Бірштан быў своеасаблівым. З аднаго боку, ён з'яўляўся арандатарам гэтага маёнтка. З іншага боку, князь Мацвей фігуруе ў крыніцах як бірштанскі намеснік, што было пасадай [21, с. 154]. Гэту пасаду, нягледзячы на ўсе цяжкасці, ён здолеў захаваць да канца жыцця.

У князя Мацвея Мікіцініча было тры жонкі, ад кожнай з якіх ён меў дзяцей: Фяцiння (дачка *Fedię* і яшчэ адна, імя якой невядома), княжна Людміла Духніч (сын Яраслаў, дочкі Анастасія, Ганна і Дабрухна) і княжна Таміла Мсціслаўская (сыны Іван і Астафі, дачка Ганна) [2, s. 118].

Аб даволі высокім не толькі маёмасным, але і сацыяльным становішчы Мацвея Мікіцініча, сведчыць яго шлюбная «палітыка». Дзесьці да 1522 г. адбыліся заручыны паміж адной з ягоных дачок, імя якой не названа, і Янам Мікалаевічам Радзівілам, маршалкам земскім, старостам дарагіцкім і слонімскім. Такім чынам, Мікіцінічы мелі магчымасць парадніцца з адным з найбольш уплывовых магнацкіх родаў. Па невядомай прычыне шлюб не адбыўся [22, слп. 1056–1057].

Князь Мацвей Мікіцініч памёр да 1 траўня 1539 г., калі «кнегиня Матфеевая» была названа ўдавой. Перад смерцю ён падзяліў свае ўладанні паміж сынамі Яраславам і Астаф'ем (трэці сын Іван да таго часу памёр) і жонкай Тамілай [13, арк. 85, 150–153]. Астафі Мацвеевіч памёр бяздзетным і нават нежанатым. Род Мікіцінічаў працягваў князь

Яраслаў, які ўслед за бацькам здолеў наблізіцца да вялікакняскага двара, заняўшы пасаду гаспадарскага маршалка і адначасова дзяржаўцы ляхавіцкага [23, арк. 267]. Гаспадарскім маршалкам, а яшчэ і старостам ковенскім, быў і ягоны сын, таксама Яраслаў [2, s. 124]. Даволі высокае становішча, якое занялі Мікіцінічы ў грамадстве Вялікага Княства Літоўскага, спарадзіла імкненне да адпаведнай рэпрэзентацыі сябе ў гэтым грамадстве. Унукі князя Мацвея сталі ўжываць тытул князёў Галоўчынскіх (ад назвы маёнтка Галоўчын на Магілёўшчыне), а пазней і Рапалоўскіх [2, s. 123]. Апошні з Мікіцінічаў-Галоўчынскіх-Рапалоўскіх, Мікалай Канстанцінавіч, памёр у 1658 г. [2, s. 129].

Такім чынам, Мацвей Мікіцініч стаў даволі буйным землеўладальнікам Вялікага Княства Літоўскага дзякуючы блізкасці да Алены Іванаўны (гэта абумовіла поспех і ягоных нашчадкаў). Аднак варта адзначыць тое, што князь Мацвей не згубіў свайго становішча і пасля смерці вялікай княгіні, хоць у цэлым ягоны выпадак з'яўляецца нетыповым для маскоўскіх эмігрантаў таго часу, якія не мелі падобнай падтрымкі. Акрамя таго, Мікіцініч з'яўляўся адзіным з эмігрантаў свайго часу, чый ад'езд быў санкцыянаваны маскоўскімі ўладамі.

Род *Івана Львовіча Барацінскага* пайшоў ад Мязецкіх, якія, у сваю чаргу, былі адгалінаваннем Чарнігаўскіх князёў [2, с. 7–8]. Сваё родавае прозванне гэта лінія атрымала ад назвы населенага пункта на правабярэжжы р. Угра – Барацін. У выніку маскоўска-літоўскай вайны 1486–1494 гг. Барацінскія сталі слугамі маскоўскага гаспадара [24, с. 137]. Прычыны выезду Івана Львовіча ў Вялікае Княства Літоўскае не вядомыя. Адбылося гэта да 1509 г.

У 1509 г. Іван Львовіч Барацінскі, у ліку іншай шляхты, павінен быў атрымаць ад Жыгімонта Старога 30 бочак жыта [25, с. 414]. Зыходзячы з натуральнага характару і аб'ёму гэтай атправы можна меркаваць, што яна прызначалася для ўтрымання князя і ягоных слуг. Гэта можа быць сведчаннем адсутнасці ў Барацінскага на той момант уласнай крыніцы даходу – зямельнага ўладання. Гэтак, у 1510 г. беззямельныя гаспадарскія дваране разам з грашовымі сумамі атрымалі ад Жыгімонта па 8, 10, 12 і 15 бочак жыта [25, с. 429].

У 1516 г. гаспадарскі дваранін Іван Львовіч просіць у вялікага князя дзве пустыя зямлі, на якіх ён бы мог «дворац справити и пашню мети». Просьба была задаволена падараваннем двух пустаўшчын у Майшагольскім павеце – Некрашоўшчыны і Міткоўшчыны [26, арк. 94 адв. – 95]. 1522 г. датуецца ліст Жыгімонта Старога да Юрыя Радзівіла з распараджэннем адшукаць для князя Барацінскага яшчэ дзве зямлі

ў вышэйзгаданым павеце [27, с. 198; 26, арк. 95]. Там жа ў 1529 г. ён атрымлівае ва ўладанне землі (на гэты раз заселеныя) Місеўшчыну і Шчапанаўшчыну. Паводле Перапісу войска 1528 г., князь Барацінскі мусіў выстаўляць у паспалітае рушэнне 7 вершнікаў [20, с. 54]. Такая колькасць камбатантаў адпавядала 56 сялянскім службам.

Акрамя таго, мы маем звесткі рэтраспектыўнага характару аб валоданні Іванам Львовічам дваром у самой Майшаголі і аб трыманні маёнтку Дусяты ва Уценскім павеце [28, с. 47; 29, с. 185; 30, с. 236]. Нейкія ўладанні Барацінскі павінен быў прыдбаць у якасці пасагу за сваёй жонкай – дачкой князя Івана Львовіча Вяземскага Марыяй (відаць, яго першая жонка засталася ў Маскоўскай дзяржаве). Дзеці Барацінскага мелі правы на «именье матерыстое» Пірошычы ў Аршанскім павеце [28, с. 49].

Дзесьці пасля 1522 і да кастрычніка 1526 гг. Іван Львовіч знаходзіўся ў вялікакняскай няміласці. Прычынай таму стаў паклёп, узведзены на яго нейкім масквіцінам Рыгорам Каргашам. Той абвінавачваў Барацінскага ў намеры збегчы ў Маскву. Жыгімонт Стары адклаў разбіральніцтва па гэтай справе на няпэўны час, да якога аддаў Івана Львовіча «на рукоемство» (г. зн. на парукі) «некоторымъ князем и паномъ и двораномъ нашим». Разбіральніцтва, аднак, так і не адбылося, бо пасля ўцёкаў самога Каргашы ў Маскву і хадайніцтва некаторых радных паноў вялікі князь вызваліў Барацінскага з парукаў і прызнаў яго «за доброго а за верьного слугу» [31, с. 340].

З Марыяй Вяземскай Іван Львовіч меў чатырох сыноў: Івана, Багдана, Мікалая і Яську (Якуба?), а таксама трох дачок: Аўдоццю, Ганну і Палонію [2, s. 8–9]. Аўдоццю (відаць, старэйшую з дачок) ён выдаў за князя Цімафея Юр'евіча Сакалінскага, запісаўшы за ёй двор у Майшаголі. Памёр Іван Львовіч паміж лютым 1534 г. і жніўнем 1537 г., пакінуўшы сваіх несталагадовых дзяцей пад апекай сваяка, гаспадарскага дварaніна пана Івана Сялявы [28, с. 31]. Імаверна, жонка князя Івана памерла яшчэ раней.

Паводле класіфікацыі М.Ф. Спірыдонава маёмаснае становішча Івана Львовіча дазваляе аднесці яго да катэгорыі дробных феадалаў [32, с. 262]. Магчыма, кар'еры ўрадніка перашкодзіла часовая апала, тады як унукам Барацінскага ўдалося займаць пасады ў Аршанскім павеце [2, s. 9]. Парадніліся Барацінскія з сацыяльна роўным сабе родам здрабнелых князёў Вяземскіх, якія страцілі ўласную вотчыну і апынуліся па розныя бакі літоўска-маскоўскай мяжы.

Іван Цімафеевіч Юрлоў паходзіў з вядомага маскоўскага баярскага роду Пляшчэевых, многія з каторых вызначыліся на службе маскоўскім

вялікім князям. Яго бацька Цімафей Міхайлавіч Юрло Пляшчэеў, а таксама адзін з яго родных братоў, нават уваходзілі ў думу Івана ІІІ (прыгадваюцца ў якасці акольнічых). Сам Юрлоў таксама служыў пры яго двары [33, с. 197]. Магчыма, эміграцыя Івана Цімафеевіча была выкліканы апалай яго бліжэйшых сваякоў. Вядома, што вялікі князь маскоўскі прымусова адправіў у манастыр яго брата Васіля. А.А. Зімін мяркуе, што, наадварот, прычынай гэтай апалы мог стаць ад'езд Юрлова [33, с. 197].

Упершыню ў Вялікім Княстве Літоўскім Іван Цімафеевіч згадваецца пад 1514 г., калі яму былі падараваны шэсць пустых зямель у Дарсунішскім павеце (Троцкае ваяводства) у дадатак да атрыманых раней 60 службаў сялян [21, с. 232]. У 1516 г. «пан» Іван Юрлоў прасіў Жыгімонта Старога пацвердзіць яго вотчынныя правы на вышэйзгаданыя землі і сялян, а таксама на «тридцат чоловеков куничников» і пятнаццаць путных слуг у Ясваінскай воласці, што і было зроблена [21, с. 178–180].

У далейшым уладанні Івана Юрлова павялічваліся. Да 1520 г. ён набыў двор у Швінтыніках і землі ў Пашушві (Жамойць), атрымаў ад Юрыя Радзівіла двор у Горадні, у выніку судовага разбіральніцтва авалодаў «городищем» у Дарсунішках [16, с. 72]. У снежні 1522 г. ён атрымаў прывілей на двары Гойжава і Паневяжы, 33 сялянскія службы і чатыры пустаўшчыны ў Вількейскім павеце [27, с. 173]. Праз шэсць дзён вялікі князь пацвердзіў правы Юрлова на шэраг яго ўладанняў. З гэтага дакумента вынікае, што маскоўскі эмігрант валодаў яшчэ дваццацю адной пустаўшчынай у Ясваінскай воласці і чатырма ў Дарсунішскім павеце, а таксама домам у Вільні. Вялікі князь адзначыў, што выдаў Юрлову пацвярджальны прывілей «для его к нам (Жыгімонту Старому. – *А.К.*) верное и справедливое службы» і «на жеданье панов рад наших» [27, с. 177–178]. Сярод уладанняў эмігранта таксама прыгадваюцца маёнткі Новы Двор (Ясваінская воласць) і Даркгуні (Гарадзенскі павет), а таксама яшчэ адзін дом у сталіцы, куплены за 37,5 коп грошаў [27, с. 470]. Яшчэ вядома, што ён трымаў два маёнткі ў заставе: Лынтупы за 300 і Алону за 100 коп грошаў [30, с. 130]. Паводле Перапісу войска 1528 г. Іван Цімафеевіч павінен быў узбройваць 18 вершнікаў, што адпавядала 144 сялянскім службам [20, с. 52]. Для параўнання: гаспадарскі пісар (не апошняя пасада ў краіне!) Іван Гарнастай мусіў выстаўляць у войска 12 вершнікаў [20, с. 50].

Не выключана, што некаторыя са сваіх маёнткаў Юрлоў атрымаў у якасці пасагу за жонкай Ганнай. Яна была дачкой Марціна Багданавіча Храбтовіча [35]. Такім чынам, Юрлоў парадніўся з даволі ўплывовым

родам. Марцін Храбтовіч пачаў кар'еру ўрадніка яшчэ пры вялікім князі Аляксандры, займаючы пасады пры яго двары. Нягледзячы на арышт з-за падазрэння ў падтрымцы М. Глінскаага ў 1509–1511 гг., ён напрыканцы жыцця (памёр у 1526 г.) быў маршалкам гаспадарскім і канюшым троцкім [27, с. 318–319].

Пад 1514 г. Іван Цімафеевіч упершыню згадваецца ў якасці намесніка Ясваінскай воласці (Жамойць) [21, с. 232]. Яго кар'ера ўрадніка складвалася няпроста. Апошні раз у якасці ясваінскага намесніка ён фігуруе ў 1520 г., а ў 1525 г. гэту пасаду ўжо займаў князь Міхаіл Асавіцкі [16, с. 72]. У дакументах 20-х гг. XVI ст. Іван Цімафеевіч называецца толькі панам і гаспадарскім дваранінам. Пазбаўленне Юрлова ўрада адбылося, відаць, па прычыне недахопу грошай у скарбе – Ясваінь была застаўлена жамойцкаму біскупу. Жыгімонт, аднак, планаваў пана Івана «лепшим держаньем осмотрети и пожаловати», але нічога падыходзячага не знайшлося. Па сканчэнні тэрміну заставы Ясваінь была аддадзена эгзулянту Асавіцкаму замест адабраных у яго спачатку Дарсунішак, а потым Скерстамоні. Каб неяк кампенсаваць Юрлову страту ўрада «без причины», вялікі князь у 1525 г. выдаў яму «экспектатыву» – прывілей на тое ж ясваінскае намесніцтва, якое павінна было дастацца Івану Цімафеевічу па смерці Асавіцкага, а таксама даў яму права мець у сваіх маёнтках чатыры карчмы «з волным шинком... без плаченя капщизны» [27, с. 388].

Нягледзячы на гэта, Юрлоў працягваў барацьбу за пасаду і ў верасні 1526 г. атрымаў вялікакняскі прывілей на яе. У ім адзначалася, што ясваінскае намесніцтва вернута Івану Цімафеевічу па хадайніцтве самой каралевы Боны і радных паноў [27, с. 468]. Былі адзначаны і яго заслугі: Юрлоў неаднаразова прымаў удзел у баявых дзеяннях супраць Маскоўскай дзяржавы, у тым ліку ў бітве пад Оршай 1514 г. Але Асавіцкі здолеў схіліць Жыгімонта да рашэння не адбіраць у яго ўрад, матывуючы гэта тым, што са сваіх спустошаных непрыяцелем уладанняў «не мает се чем поживити». Адпаведны прывілей ён атрымаў у лістападзе 1526 г. [27, с. 468]. «Экспектатыва» Юрлову на ясваінскае намесніцтва была адноўлена, аб чым вялікі князь нагадваў старосце жамойцкаму ў чэрвені 1527 г. Відаць, да сваёй смерці (пасля 1528 г.) Іван Цімафеевіч не паспеў заняць гэту пасаду [31, с. 378]. Такім чынам, кар'ера Юрлова як урадніка складвалася супярэчліва па суб'ектыўнай прычыне – непаслядоўнай палітыцы Жыгімонта Старога па раздачы ўрадаў. Трэба адзначыць, што апісаны вышэй выпадак можна разглядаць у кантэксце праблемы «завочных» лістоў вялікакняскай канцылярыі, што выходзіць за рамкі дадзенай працы [36].

З Ганнай Багданаўнай Храбтовіч Юрлоў меў трох дачок: Ганну, Барбару і Кацярыну [28, с. 67]. Нашчадкаў мужчынскага полу ён не пакінуў. Апошні раз Іван Цімафеевіч згадваецца ў студзені 1529 г. [35].

Дзякуючы службе вялікаму князю літоўскаму Юрлоў здолеў стаць заможным землеўладальнікам, карыстаўся падтрымкай гаспадарскай рады і вялікай княгіні Боны.

Іван Іванавіч, апошні з вялікіх разанскіх князёў, скарыстаўшыся набегам крымчакоў на Маскву ў 1521 г., збег з маскоўскай вязніцы ў Вялікае Княства Літоўскае [37, с. 156–157; падрабязна аб апошніх гадах Разанскага княства і лёсе Івана Іванавіча да ўцёкаў з Масквы: 37, с. 145–159].

Аб жыцці Івана Іванавіча Разанскага ў Вялікім Княстве Літоўскім вядома няшмат. Ён атрымаў з рук Жыгімонта Старога двор Стоклішкі ў Троцкім ваяводстве. Адпаведны прывілей не захаваўся. Прынамсі, апошні разанскі князь ужо трымаў Стоклішкі ў кастрычніку 1524 г. [19, с. 136]. Што ж тычыцца яго ўладальніцкіх правоў на гэты маёнтак, то трыманне было ўмоўным. Аб гэтым сведчыць тое, што разанскі князь не меў права раздаваць стоклішскія землі сваім слугам. Пасля яго смерці такія падараванні былі ануляваныя [38, с. 105–106].

Слугі разанскага ўцекача не адрозніваліся законапаслухмянасцю. У 1533 г. яны разам са сваім гаспадаром былі выкліканы на суд за «бои и грабежи бояр стоклишских», але не з’явіліся ў вызначаны тэрмін [39, с. 129]. У 1530 г. Іван Іванавіч быў названы сярод тых асоб, якія павінны былі дакументальна пацвердзіць правы на свае ўладанні [40, с. 291].

Матэрыяльнае становішча разанскага князя нельга назваць стабільным. У 1524 г. Жыгімонт Стары ўзяў на сябе («заступил») пазычаную ім у яўрэя Міхеля Езафовіча суму грошай і загадаў падскарбію земскаму зрабіць адпаведную выплату са скарбу [19, с. 111]. Невядома, ці было выканана гэта распараджэнне, але 11 лістапада 1533 г. у выніку судовага разбіральніцтва вялікі князь абавязаў Івана Іванавіча на працягу 16 тыдняў выплаціць Аўрашку Езафовічу 118 коп грошаў, якія той быў вінен яшчэ ягонаму бацьку Міхелю Езафовічу [39, с. 134–135]. Выканаць пастанову гаспадарскага суда апошні разанскі князь не паспеў: ён памёр да 11 лютага 1534 г., не пакінуўшы нашчадкаў [38, с. 105–106]. Падобна, што ён ніколі не жаніўся.

Такім чынам, у Вялікім Княстве Літоўскім Іван Іванавіч атрымаў маёнтак, які забяспечваў яго матэрыяльнае становішча. Вялікі князь Жыгімонт аказваў яму падтрымку ў вырашэнні фінансавых праблем.

Сямён Фёдаравіч Бельскі паходзіў з вядомага у Вялікім Княстве Літоўскім рода. Бацька Сямёна Фёдар удзельнічаў у раскрытай змове

супраць вялікага князя Казіміра 1481/1482 г., з-за чаго быў вымушаны ратавацца ўцёкамі ў Маскву. У 1500 г. за ім паследаваў яго брат Сямён. Там Бельскія былі набліжаныя да вялікакняскага двара, аб чым, у прыватнасці, сведчыць шлюб паміж Фёдарам Іванавічам і пляменніцай Івана III Ганнай Васільеўнай Разанскай. Сам князь Бельскі, а таксама тры яго сыны, у т. л. Сямёнам Фёдаравічам, адыгрывалі прыкметныя ролі ў дзяржаўна-палітычным жыцці Маскоўскай дзяржавы [33, с. 124–127; 6, с. 99–101]. Становішча Бельскіх змянілася пасля смерці Васіля III (канец 1533 г.), калі ў Маскве абвастрылася ўнутрыпалітычная барацьба. Старэйшы з братоў Дзмітрый на думку А.А. Зіміна «был, пожалуй, самым приближенным к великому князю (Васілю III. – *А.К.*) лицом из служилых княжат» [33, с. 125], а ўжо ў ліпені 1534 г. ён названы сярод тых асоб, якія «ничого не справуют» [41, с. 99]. У такіх умовах далейшая кар'ера князя Сямёна была наўрад ці магчымай: у адрозненне ад братоў, ён так і не атрымаў баярскага чыну. Імаверна, гэта і стала галоўным матывам яго ад'езду [6, с. 103; 4, p. 125]. У жніўні 1534 г. Сямён Фёдаравіч , які знаходзіўся на службе ў Серпухаве ў якасці ваяводы, уцёк разам з акольнічым Іванам Васільевічам Лядскім у Вялікае Княства Літоўскае [6, с. 103].

Разглядаючы становішча князя Бельскага, пакінем за рамкамі яго крымскую авантуру [падрабязней гл.: 5, с. 298–317; 6, с. 98–115]. Ажыццяўляючы свае амбітныя планы, Сямён Фёдаравіч у 1536 г. свавольна выехаў з Вялікага Княства Літоўскага і адсутнічаў там да 1541 г.

Князя Бельскаму Жыгімонт Стары зрабіў дзяржаўцам трох маёнткаў у Троцкім ваяводстве – Стоклішак, Кармялава і Жыжмор [42, s. 398]. О.П. Бакус лічыць, што гэта адбылося прыкладна напрацягу года з моманту з'яўлення Бельскага ў Вялікім Княстве Літоўскім [4, s. 126]. Дзесьці ў 1535 г. сам эмігрант у лісце да Жыгімонта скардзіўся на свавольства свайго слугі Сабесцяна, каторага ён паслаў «до дворов моих (Бельскага. – *А.К.*)» з лагера аб'яднанага польска-літоўскага войска пад Рэчыцай. Як адзначаў князь Сямён, падчас яго адсутнасці Сабесцян сам сябе зрабіўураднікам у яго маёнтках (з ліку якіх названа толькі Кармялава) і нанёс ім шкоду [43, арк. 1–1 адв.; 44, арк. 1]. У Рэчыцы войска знаходзілася да пачатку ліпеня 1535 г., а яго збор у гэтым пункце доўжыўся прыблізна на працягу чэрвеня [45, с. 60–61, 66]. Такім чынам, Бельскі атрымаў Кармялава і нейкія іншыя маёнткі (напэўна, Стоклішкі і Жыжморы) да свайго ад'езду на вайну, хутчэй за ўсё – да пачатку лета 1535 г.

Трэба адзначыць, што статус дзяржаўцы, з аднаго боку, павінен быў забяспечваць даход. З іншага боку, дзяржаўца мусіў ажыццяўляць

адміністратарскія функцыі ў тых гаспадарскіх маёнтках, якія знаходзіліся ў яго трыманні; у гэтым сэнсе ён выступаў намеснікам вялікага князя ў даручаных яму ўладаннях. Такім чынам, Стоклішкі, Кармялава і Жыжморы знаходзіліся ў карыстанні Бельскага на пэўных умовах, забяспечваючы яго маёмаснае становішча. У той жа час ён выконваў функцыі гаспадарскага ўрадніка.

У лютым 1536 г. Сёмён Фёдаравіч выступаў у якасці сведкі па справе Міхаіла Семічава, маскоўскага эмігранта ў другім пакаленні, з менскім дзяржаўцам панам Янам Сцяцковічам. Бельскі аказаў падтрымку Семічаву, пацвердзіўшы яго шляхецкае паходжанне [46, с. 98].

Пакідаючы Вялікае Княства Літоўскае ў 1536 г., Бельскі даручыў апеку над сваімі маёнткамі Альбрэхту Гаштольду [47, арк. 1]. Іх адміністратары падтрымлівалі сувязь з князем Сямёнам, паведамляючы яму аб стане спраў і атрымліваючы ад яго распараджэнні па кіраванні гаспадаркай. Падчас сваёй адсутнасці ў краіне ён пазбавіўся на некаторы перыяд двух з трох урадаў, застаўшыся, відаць, толькі намеснікам жыжморскім. З ліпеня 1538 г. па лістапад 1539 г. у якасці дзяржаўцы кармялаўскага і стоклішскага прыгадваецца вялікакняскі пісар Міхайла Васільевіч Свінюшскі [48, с. 150].

Пасля вяртання ў Вялікае Княства Літоўскае ў 1541 г. Бельскі зноў стаў ураднікам у Кармялаве і Стоклішках. Нічым асаблівым ён не адзначыўся, акрамя пастаянных канфліктаў з суседзямі і ўласнымі слугамі. У 1542 г. Сямён Фёдаравіч прымушаў служыць да Жыжмор гаспадарскіх кавалёў троцкага замку Нарковічаў [49, арк. 1]. Неаднаразова радныя паны пісалі да Бельскага з патрабаваннем выпусціць на волю абрабаваных, збітых і арыштаваных па яго загадзе троцкіх баяр. Князь Сямён адказваў, што гэта яго падданыя, «мужики», каторых ён карае за непаслухмянасць, і абураўся ўмяшаннем у яго справы [50, арк. 1–1 адв.; 51, арк. 1; 52, арк. 1–2; 53, арк. 1–1 адв.; 54, арк. 1]. У 1542 г. Бельскі адабраў у баярына гаспадарскага Сцяпана Крукава (былога служэбніка памерлага разанскага князя) набыты ім у Стоклішках дом, нягледзячы на тое, што ўладальнік прад’явіў дакументы на яго [55, арк. 1; 56, арк. 1]. Ад князя Сямёна цярпелі нават яго намеснікі. Па загадзе Бельскага быў збіты кармялаўскі ўраднік Цімафей Нікіфараў, які адмовіўся ад службы свайму гаспадару з-за таго, што не атрымліваў за яе ўзнагароды [57, арк. 1–3; 58, арк. 1].

У сувязі са звесткамі аб свавольстве Бельскага ў адносінах да падданых і мясцовай шляхты не выклікае здзіўлення паведамленне С. Герберштэйна аб прычыне яго смерці. Па дадзеных імперскага дыпламата, той

бесчалавечна абыходзіўся з галотай і ў выніку быў ёй забіты [59, с. 111]. Версія аб тым, што напрыканцы жыцця Бельскі вярнуўся ў Маскоўскую дзяржаву, не мае дастатковага грунту [6, с. 114–115]. Апошняя згадка аб ім датуецца студзенем 1544 г. [60, арк. 1]. У снежні 1546 г. у якасці трымальніка Жыжмор згадваецца Васіль Жаба, пасля якога гэтым маёнткам валодала яго жонка [61, арк. 154 адв. – 155]. Нашчадкаў Бельскі не пакінуў.

Сямён Фёдаравіч займаў больш высокае становішча ў Вялікім Княстве Літоўскім у параўнанні з іншымі эмігрантамі князкага паходжання (за выключэннем Мацвея Мікіцініча). Апошні вялікі князь Разанскі трымаў толькі Стоклішкі, тады як Бельскі ў дадатак да іх меў яшчэ Кармялава і Жыжморы. Не выключана, што іншы чалавек на яго месцы мог бы зрабіць больш паспяховую кар’еру дзяржаўцы, калі б не пакінуў краіну з мэтай ажыццяўлення сваіх авантурных планаў. Ускосна гэта пацвярджае лёс таварыша Бельскага па ўцёках з Масквы – Івана Васільевіча Лядскага.

Іван Васільевіч Лядскі – найбольш знакаміты прадстаўнік вышэйшага маскоўскага баярства сярод эмігрантаў. Ён паходзіў з адной са старамаскоўскіх фамілій Кошкіных. Бацька Лядскага, Васіль Захар’евіч, нічым асаблівым не вызначыўся па прычыне ранняй смерці. А вось ягоныя браты, а таксама іх дзеці, зрабілі паспяховую кар’еру на службе маскоўскім князям. Іван Васільевіч таксама адыгрываў прыкметную ролю пры двары, вызначыўся ў якасці таленавітага ваеначальніка. Ён неаднаразова прызначаўся на высокія пасады ў войску, удзельнічаў у войнах супраць Вялікага Княства Літоўскага. Са смерцю Васіля III Лядскі, таксама як і Бельскія, губляе былое становішча [33, с. 183–185, 187–188]. Відаць, гэта і стала прычынай яго эміграцыі. Сам Іван Васільевіч тлумачыў свой ад’езд успышкай жорсткай барацьбы пры маскоўскім двары [62, с. 68].

Ад Жыгімонта Старога Лядскі атрымаў пасаду намесніка ў Высокім Двары і Жалудку (Троцкае ваяводства). Можам меркаваць, што гэта адбылося ў той жа час, калі Бельскі стаў намеснікам Стоклішак, Кармялава і Жыжмор. Прынамсі, намеснікам высокадворскім Лядскі быў ужо ў красавіку 1536 г. [63, арк. 123–123 адв.]. У траўні таго ж года прыгадваюцца жалудоцкія падданыя «пана Ивана Василевича Лядского» [39, с. 139–140]. Як і ў выпадку з Бельскім, гэтыя ўрады Лядскага былі не толькі пасадай, але і крыніцай існавання.

Вядома, што Іван Васільевіч атрымаў з рук гаспадара два сёлы ў Свіслацкай воласці – Ачыжжа і Балочча. Адбылося гэта недзе да мая

1536 г. [39, с. 152]. Сярод яго маёнткаў было таксама Носава (Мельніцкі павет) і Чамяры (Камянецкая воласць) [64, s. 317; 65, стб. 508]. Эмігрант праявіў сябе руплівым гаспадаром, абараняючы свае крыніцы даходаў ад прэтэнзій з боку мясцовай шляхты. Адзначыўся Іван Васільевіч і ў публічнай дзейнасці. Сем разоў (у 1536, 1540, 1541 і 1542 гг.) ён выступаў сведкам прыняцця рашэнняў на судзе пад старшынствам намесніка ваўкавыскага і ваяводы віцебскага (з 1542 г. – старосты жамойцкага) Мацея Войцехавіча Яновіча [39, с. 139–140, 145–148, 178–179, 196, 207, 242, 244–246].

Лядскі быў не толькі таленавітым военачальнікам, але і адным з самых адукаваных людзей свайго часу. Валодаючы ведамі па геаграфіі, а таксама, магчыма, прывезенымі з сабой матэрыяламі, Лядскі дапамог нямецкаму картографу Антонію Віду скласці мапу Масковіі, якая пабачыла свет у 1542 г. Сам Від казаў, што гэты эмігрант быў годна прыняты Жыгімонтам Старым «з-за сваёй мудрасці і адоранасці ў мастацтве» [62, с. 68–69].

Праз 10 год пасля атрымання пасады намесніка высокадворскага і жалудоцкага, у 1546 г., Лядскі прыгадваецца ў якасці намесніка медніцкага, што стала павышэннем на дзяржаўнай службе [66, s. 71]. У спісе ўраднікаў Віленскага і Троцкага ваяводстваў 1536 г. намеснік высакадворскі і жалудскі знаходзіўся на 13 месцы, а намеснік медніцкі – на першым [67, прил., с. 33]! Такім чынам, Лядскі заняў першае месца ў іерархіі павятовых ураднікаў сталічнага ваяводства. Двойчы, у 1536 г. і 1538 г., ён атрымліваў ад вялікага князя ўзнагароду за службу ў выглядзе грашовых сум і матэрыяльных каштоўнасцяў [63, арк. 37 адв., 38 адв. – 39].

Апошні раз Лядскі быў прыгаданы ў 1552 г., неўзабаве пасля чаго памёр. Ужо ў чэрвені 1554 г. ён згадваецца як нябожчык [66, s. 71; 68, s. 3–4, 7]. Іван Васільевіч меў сына Івана, каторы разам з ім ад'ехаў у Вялікае Княства Літоўскае. Іван Іванавіч Лядскі займаў пасаду ляснічага падляскага, парадніўся з родам князёў Палубінскіх. Пасля сябе ён пакінуў двух сыноў – Грэгара і Тэадора [69, s. 856; 70, с. 80].

Сярод іншых эмігрантаў Іван Васільевіч Лядскі асаблівай заможнасцю не адрозніваўся, але здолеў заняць самае высокае становішча ў якасці ўрадніка.

Іван Дзмітрыевіч Губка Шуйскі належыў да вядомага ў Расіі княскага рода. Яго бліжэйшыя сваякі адыгрывалі значную ролю ў дзяржаўным жыцці Вялікага Княства Маскоўскага ў канцы XV – першай трэці XVI ст. Дзядзькі Івана Дзмітрыевіча Васіль і Іван Васільевічы дасягнулі

высокага становішча пры маскоўскім двары, тады як яго бацька памёр у маладым узросце і нічым не адзначыўся. Сам Губка не згадваецца ў маскоўскіх крыніцах акрамя радаслоўяў [71, с. 70]. Матывы яго ад'езду застаюцца невядомымі. Магчыма, ён пакінуў краіну ў сувязі з тым, што яго ўплывовыя сваякі былі адхілены ад улады ў 1536–1538 гг. [33, с. 71].

Першая датаваная згадка аб Шуйскім у Вялікім Княстве Літоўскім адносіцца да ліпеня 1537 г. [72, с. 93–96, 99]. Пэўны час ён знаходзіўся на ўтрыманні вялікакняскага скарбу. Памер штогадовай выплаты складаў 80 коп грошаў [78, с. 79]. Яшчэ ў чэрвені 1542 г. Шуйскі не меў маёнткаў [73, с. 79]. Вядома, што Жыгімонт Стары даў яму двор Церабунь у Берасцейскім павеце, пакінуўшы за сабой права забраць гэта ўладанне. Адпаведны прывілей даты не мае [46, с. 120].

Церабунь была застаўлена Шуйскім за 200 коп грошаў, у сувязі з чым у 1555 г. ён меў судовую справу [2, s. 521]. 5 мая 1545 г. князь Іван замацоўвае сваёй пячаткай «лист» берасцейскага войта, падскарбіча земскага пана Яна Аўрамавіча, у якім той сведчыць, што заставіў сваёй жонцы Ганне двор Корніцы і берасцейскае войтаўства за 2000 коп грошаў [30, с. 122]. У 1549 г. Шуйскі па просьбе князя Дзмітрыя Фёдаравіча Сангушкі засведчыў, што апошні даставіў на бераг р. Буг тавар, тады як яго атрымальнік – луцкі войт Іван Борзабагаты – не з'явіўся на сустрэчу [7, с. 110].

Звяртае на сябе ўвагу публічная дзейнасць Шуйскага. Як і Лядскі, ён быў сведкам прыняцця рашэнняў на судзе пад старшынствам Мацея Войцехавіча Яновіча. Склад такіх сведкаў ніколі не быў фіксаваным, а часам насіў выпадковы характар [39, с. XXVII]. Цалкам магчыма, што раз-пораз для выканання гэтай ролі прыцягваліся шляхціцы, якія былі даступныя ў пэўны час у пэўным месцы. Але некаторыя асобы, часцей гаспадарскія дваране, згадваюцца як сведкі пастаянна. Гаспадарскі дваранін, князь Іван Дзмітрыевіч Шуйскі, выступаў у гэтай ролі аж 34 разы з 1537 па 1541 гг. [39, с. 97, 164, 179, 189, 190, 194, 196, 198–200, 206, 225, 226, 229, 232, 234, 236, 242, 246–248, 253, 262, 263; 72, с. 93–96, 98–99, 101, 111–113, 333–334]. Пад 1545 г. у Берасці Шуйскі яшчэ раз згадваецца сярод прысутных на судзе, на гэты раз – гаспадарскім [30, с. 120–122]. Такая «актыўнасць» Івана Дзмітрыевіча на судах пад старшынствам Мацея Яновіча дазваляе нам меркаваць аб існаванні паміж імі нейкай сувязі.

Як сведчыць вышэйзгаданы ліст князя Дзмітрыя Сангушкі ад 1549 г., Шуйскі карыстаўся пячаткай, якая была выраблена мясцовым майстрам [7, с. 110]. Акрамя таго, ініцыялы князя былі выяўлены пры дапамозе

лацінскага алфавіта – «I S», што кажа аб пэўнай ступені сацыяльна-культурнай адаптацыі эмігранта ўжо ў першым пакаленні І. Граля бачыць у гэтым наступства актыўнай публічнай дзейнасці эмігранта [7, с. 111].

Іван Дзмітрыевіч быў жанаты з Марыяй Багданаўнай Багавіцінавай [2, s. 521]. Так яму ўдалося парадніцца з уплывовым родам, праўда, з яго малодшай лініяй. Бацька Марыі Багдан даводзіўся стрыечным братам земскаму пісару Богушу Багавіцінавічу. Памёр Іван Дзмітрыевіч каля 1560 г., пакінуўшы сына Мануіла і, магчыма, дачку Соф'ю [2, s. 521–522]. Яго нашчадкі ў XVI–XVII стст. былі ўраднікамі сярэдняга звяна на Берасцейшчыне. Род Шуйскіх працягваўся да XIX стагоддзя, тады як у Расіі згас у XVII ст. [2, 522–535]

Такім чынам, Іван Дзмітрыевіч Шуйскі як абывацель Вялікага Княства Літоўскага не адрозніваўся асаблівай заможнасцю, але знаходзіўся ў сваяцтве з уплывовым родам Багавіцінаў.

3

Мы ўбачылі, што маскоўскія эмігранты маглі карыстацца асноўнымі правамі шляхецкага саслоўя – валодаць землямі (у т.л. на вотчынным праве) і займаць, няхай і даволі сціплыя, урады. Яны не мелі магчымасці дасягнуць у Вялікім Княстве Літоўскім настолькі ж высокага становішча, якое, напрыклад, займалі пры князі Бельскія ў Вялікім Княстве Маскоўскім. Гэта было абумоўлена вядомай розніцай у дзяржаўна-палітычным ладзе гэтых дзвюх краін. Цяжка ўявіць, каб палітычная эліта Вялікага Княства Літоўскага дапусціла іншаземцаў у свае шэрагі, г. зн. даспусціла іх да ўлады. Маскоўскія ж князі мелі магчымасць набліжаць да сябе ўцекачоў, такіх як Міхаіл Глінскі, часта ставячы іх вышэй за мясцовую арыстакратыю, што, паміж іншага, добра дэманструе шлюб Васіля III з Аленай Глінскай.

У Вялікім Княстве Літоўскім існавалі юрыдычныя нормы, якія рэгламентавалі становішча іншаземцаў. У прывілеі 1447 г. вялікі князь Казімір абавязваўся не даваць зямель і ўрадаў «чюжоземцам» ні ў спадчыннае, ні ў часовае трыманне. Гэта права мелі толькі карэнныя жыхары (*indigenis*) [74, с. 328; 75, с. 220]. Яно было замацавана выключна за мясцовым набілітэтам у прывілеях Аляксандра 1492 г. і Жыгімонта Старога 1506 г. (апошні не казаў аб гэтым наўпрост, але абяцаў выконваць прывілей Аляксандра), а таксама ў Статуце 1529 г. [74, с. 331–332, 335; 75, с. 223, 228; 76, с. 159]. Нягледзячы на гэта, у XV–XVI стст. іншаземцы празнымі шляхамі набывалі тут урады, землі і падданых, у тым ліку атрымлівалі іх з рук вялікіх князёў літоўскіх [77, s. 50–51, 58].

Звяртае на сябе ўвагу яшчэ адна істотная акалічнасць. Многія маскоўскія эмігранты таго часу, у т.л. прадстаўнікі вышэйшай знаці, займалі пасады гаспадарскіх дваран [1, с. 13–14, 16]. Уваходжанне ў двор вялікага князя літоўскага, відаць, было самым простым шляхам забяспечыць сабе трывалае, няхай і невысокае, маёмаснае становішча, інтэгравацца ў мясцовае прывілеяванае саслоўе. У першай палове XVI ст. кола дваран значна павялічваецца за кошт эмігрантаў, а таксама смаленскіх і бранскіх эгзулянтаў. Ужо далёка не ўсе дваране пастаянна знаходзіліся пры гаспадары. Таму само паняцце аб двары як аб коле асабістых слуг вялікага князя, яго непасрэдным атачэнні, на той час перастае адпавядаць рэчаіснасці. Аб гэтым, у прыватнасці, сведчаць соймавыя матэрыялы сярэдзіны XVI ст. У 1544 г. на сойме ў Берасці шляхта адзначала (вядома ж, з пэўнай доляй перабольшвання), што дваранскі тытул «вжо вси посполите в том панстве... собе прывлашчыли» і прасіла Жыгімонта скласці попіс дваран [78, слп. 126]. На віленскім сойме 1547 г. шляхта патрабавала, каб вялікі князь «рачыл *водле стародавного обычаю двор литовскии на* <u>*своем*</u> *дворе ховати* (вылучана мной. – *А.К.*), а им оттоль платити, отколь за предков его млсти плачоно было» [78, слп. 139–140]. Такім чынам, у першай палове XVI ст. адбываўся працэс маргіналізацыі гаспадарскага двара з-за надання дваранскага тытулу шматлікім выгнанцам з захопленых Масквой зямель, а таксама эмігрантам.

З тых асоб, становішча якіх было разгледжана вышэй, дваранамі не з'яўляліся: апошні разанскі князь, Мацвей Мікіціціч, Сямён Бельскі і Іван Лядскі. Эміграцыя апошніх двух мела вялікае значэнне для віленскага двара, асабліва напярэдадні вайны з Масквой 1534–1537 гг. Гэтыя асобы займалі даволі высокае становішча ў непрыяцельскай дзяржаве, а таму з'яўляліся крыніцай каштоўнай інфармацыі аб маскоўскіх справах. У святле супрацьстаяння Вільні і Масквы іх ад'езд меў для Жыгімонта Старога і ідэалагічнае значэнне. Акрамя таго, як ужо адзначалася, Лядскі быў высокаадукаваным чалавекам і валодаў глыбокімі ведамі ў картаграфіі. У дакументах канцылярыі ён называецца «панам». Відаць, Іван Васільевіч папросту не меў патрэбы пайсці па такім шляху адаптацыі ў новай краіне, як уваходжанне ў кола гаспадарскіх дваран. Што тычыцца Бельскага, то гэты князь увогуле меў вялікія амбіцыі, прэтэндаваў на валоданне не толькі вотчынай свайго бацькі, але таксама і Разанскім княствам. Падставай для такіх прэтэнзій было тое, што яго маці, Ганна Васільеўна, паходзіла з роду разанскіх князёў. Для рэалізацыі сваіх планаў князь Сямён спрабаваў выкарыстаць ваенную сілу Крымскага ханства, нацкаваўшы татар на Маскву, але мэты

не дасягнуў. І тут паўстае рытарычнае пытанне: а ці звязваў увогуле Бельскі сваю будучыню з Вялікім Княствам Літоўскім, дзе ён правёў агулам не больш за 7 год?

Становішча Мацвея Мікіцініча пры віленскім двары і так было дастаткова трывалым – ён служыў вялікай княгіні Алене Іванаўне і быў шчодра адораны і ёй, і яе мужам. Таму імкненне атрымаць тытул двараніна не мела практычнага сэнсу. А для Івана Іванавіча Разанскага гэта стала б відавочным прыніжэннем. У дакументах Метрыкі ён фігуруе як вялікі князь. Былы ўладар калісьці магутнай дзяржавы, які марыў аб аднаўленні незалежнасці ад Масквы, а цяпер пазбаўлены сваёй вотчыны і надзей на яе вяртанне, наўрад ці імкнуўся да адаптацыі ў соцыуме Вялікага Княства Літоўскага. Пасіўнасць Івана Іванавіча ўскосна пацвярджаецца беднасцю звестак аб ім на старонках Метрыкі. Усё, што ён змог прыдбаць за амаль 12 год, – доўг у 118 коп грошаў. Карціну апошніх гадоў разанскага князя дапаўняе паведамленне купца Кузьмы Патрыкеева, які наведаў яго ў выгнанні. Патрыкееў кажа, што Іван Іванавіч «… ныне доспелся, толст… лицем полон… пъет добре и просто, как не государской обычей» [79, с. 16].

Зусім іншую жыццёвую стратэгію дэманструе Іван Цімафеевіч Юрлоў. Як відаць з аналізу яго становішча, гэты эмігрант здолеў ператварыцца ў даволі заможнага землеўладальніка Вялікага Княства Літоўскага. Сакрэт поспеху палягае ў вернай службе гаспадару, дзякуючы якой маскоўскі выхадзец карыстаўся прыхільнасцю Жыгімонта Старога і падтрымкай радных паноў. Імаверна, не апошнюю ролю тут адыгралі асабістыя якасці «пана» Юрлова, яго імкненне самому «зрабіць» свой лёс, не спадзеючыся выключна на міласць вялікага князя. У адрозненне ад асоб велічыні Івана Лядскага, ён не мог разлічваць на свой аўтарытэт, досвед ваеначальніка і г.д. Прыклад гэтага эмігранта і дэманструе нам тыя магчымасці, якія адкрывала Вялікае Княства Літоўскае перад маскоўкімі выхадцамі. Грамадства, дзе здаровы прагматызм нярэдка ўзвышаўся над артыкуламі прывілеяў і Статутаў, давала таленавітым асобам дарогу да поспеху. Як тут не прыгадаць яўрэя Аўрама Езафовіча на пасадзе земскага падскарбія, ці праваслаўнага князя Канстанціна Астрожскага, які быў гетманам найвышэйшым?

Лагічным працягам інкарпарацыі эмігрантаў у шляхецкі стан Вялікага Княства Літоўскага павінен быў стаць іх удзел у палітычным жыцці краіны. Але адсутнасць крыніц, якія б утрымлівалі спісы шляхты, што прысутнічала на соймах першай паловы XVI ст., не дазваляе зрабіць абгрунтаваных высноў.

Аднак у нашым распараджэнні ёсць ліст Жыгімонта Старога да Сямёна Бельскага ад 5 ліпеня 1542 г., у якім гаспадар загадваў яму з'явіцца на сойм у Вільню «до панов рад наших» [80, с. 391]. Гэта вялікакняскае пасланне дазволіла І. Маліноўскаму зрабіць неверагоднае дапушчэнне аб тым, што Бельскі ўваходзіў у гаспадарскую Раду [81, с. 17–18]. Калі б гэта было сапраўды так, то Сямён Фёдаравіч павінен быў атрымаць не загад, а запрашэнне. Хутчэй за ўсё, Бельскі, як і Лядскі, дапускаўся да нарад кіруючых колаў Вялікага Княства Літоўскага ў якасці інфарматара і кансультанта. Узгадаем, што ён правёў некалькі год у Крымскім ханстве і таму мог спатрэбіцца ў якасці дарадцы па татарскіх справах.

Аб паспяховай інкарпарацыі эмігрантаў у шляхецкае саслоўе сведчыць тасксама іх публічная дзейнасць. Асобы, якія нядаўна прыбылі ў Вялікае Княства Літоўскае, праявілі сябе ў адной з важнейшых сфер жыцця краіны – судовай. Тое, што Шуйскі і Лядскі не з'яўляліся актыўнымі ўдзельнікамі разбіральніцтваў, не змяншае значэння іх прысутнасці на судах. Яны выступалі відавочцамі працэсаў і замацоўвалі выніковыя дакументы сваімі пячаткамі. Ніякіх пратэстаў з боку мясцовай шляхты супраць выканання эмігрантамі гэтай ролі не зафіксавана. Тое, што Сямён Бельскі паходзіў з Маскоўскай дзяржавы, не перашкодзіла яму выступіць сведкам Міхаіла Семічава і прадвызначыць вырашэнне справы на яго карысць [46, с. 98].

Мы наблізіліся да адказу на апошняе пытанне: як успрымалі чужынцаў-масквічоў у мясцовым шляхецкім асяроддзі? Інфармацыя багатага дакументальнага матэрыялу пераконвае ў тым, што ніякай варожасці да выхадцаў з маскоўскай дзяржавы шляхта не праяўляла. Пра іх іншаземнае паходжанне не згадваецца нават тады, калі справа даходзіць да канфліктаў. Больш за тое, пры судовых разбіральніцтвах па маёмасных спрэчках паміж эмігрантамі і мясцовым набілітэтам не зафіксавана спасылак на прававыя нормы, паводле якіх іншаземцам было забаронена мець уладанні і займаць урады. У вачах мясцовай шляхты рэалізацыя эмігрантамі паўнаты правоў мясцовага прывілеяванага саслоўя была легітымнай. Гэта кантрастуе з тым, наколькі хваравіта яна рэагавала на падобныя памкненні з боку палякаў, што адбылося, напрыклад, у 1538 г. [78, слп. 15–16].

Як відаць з праведзенага аналізу становішча маскоўскай знаці, Мікіцініч, Барацінскі, Юрлоў і Шуйскі парадніліся з мясцовымі фаміліямі, што палегчыла іх інтэграцыю ў шляхецкі стан. Гэта таксама сведчыць аб прыняцці шляхтай масквічоў як роўных сабе.

Трэба адзначыць, што ў другой палове XVI ст., пад уплывам пад-

зей Інфлянцкай вайны, а таксама твораў Марціна Кромера, Мацея Стрыйкоўскага, Аляксандра Гваньіні, якія канструявалі адмоўны вобраз маскавіта-варвара, адбываюцца адпаведныя змены ў калектыўнай свядомасці. У гэты перыяд фіксуюцца скаргі маскоўскіх эмігрантаў на абразы з этнічным падтэкстам з боку мясцовай шляхты, выпадкі адмовы служыць пад камандаваннем ротмістра-маскавіта і да т.п., а слова «москвитин» набыло адмоўную канатацыю [10, с. 23, 38].

Лёсы маскоўскіх эмігрантаў у Вялікім Княстве Літоўскім у першай палове XVI ст. паказваюць, што іх інтэграцыя ў мясцовы соцыум праходзіла даволі лёгка. Гэтаму працэсу не перашкаджала *de jure* забарона іншаземцам набываць землі ды ўрады, бо яна не дзейнічала *de facto*. Маскоўскія выхадцы карысталіся правамі шляхецкага саслоўя, уступалі ў сваяцкія сувязі з мясцовым набілітэтам. Тая сацыяльная вышыня, на якую маглі ўзняцца эмігранты ў Вялікім Княстве Літоўскім, залежыла не столькі ад аб'ектыўных, колькі ад суб'ектыўных фактараў. Верная служба вялікім князям, здольнасць і імкненне пашыраць свае ўладанні і адстойваць свае ўладальніцкія правы, праявіць сябе руплівым гаспадаром уласных маёнткаў – вось тое, што магло дапамагчы маскоўскаму выхадцу дасягнуць годнага становішча пры не вельмі высокіх «стартавых» пазіцыях. Самым распаўсюджаным спосабам гэтыя пазіцыі ўмацаваць з'яўлялася набыццё пасады двараніна. Інтэграцыі маскоўскай знаці ў прывілеяванае саслоўе Вялікага Княства Літоўскага садзейнічала і тое, што мясцовая шляхта прымала масквічоў як роўных сабе, не праяўляючы да чужынцаў ніякай варожасці.

Спіс літаратуры

1. Казакоў, А.У. Эміграцыя знаці з рускіх княстваў у Вялікае Княства Літоўскае (40-я гг. XV – 30-я гг. XVI ст.): аўтарэф. дыс. … канд. гіст. навук: 07.00.03 / А.У. Казакоў; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2011. – 21 с.

2. Wolff, J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1895. – XXV, 698 s.

3. Herbarz Polski: [w 14 t.] / ułożył i wyd. A. Boniecki. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1899 – 1911.

4. Backus, O.P. Treason as a Concept and Defections from Moscow to Lithuania in the Sixteenth Century / O.P. Backus // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. – 1970. – Bd. 15. – P. 119–144.

5. Зайцев, И.В. «Позабыв бога, и наше жалованье, и свою душу…» (Приключения князя Семена Федоровича Бельского) / И.В. Зайцев // У источника = Ad fontem: сб. ст. в честь С.М. Каштанова / Рос. Акад. наук, Ин-т всеобщей истории; [сост.: Л.В. Столярова и др.]. – М., 2005. – С. 298–317.

6. Кром, М.М. Судьба авантюриста: князь Семен Федорович Бельский / М.М. Кром // Очерки феодальной России: сб. науч. ст.; под ред. С.Н. Кистерева. – М., 2000. – Вып. 4. – С. 98–115.

7. Grala, H. «Ex Moschouia ortum habent». Uwagi o sfragistyce i heraldyce uchodców moskiewskich / H. Grala // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowej Serii. – Warszawa, 1999. – T. IV (XV). – S. 101–130.

8. Сідарэнка, Б. Эміграцыя з Маскоўскай дзяржавы ў Вялікае княства Літоўскае ў канцы XV – першай трэці XVI ст. / Б. Сідарэнка // Беларус. гіст. часоп. – 2006. – № 8. – С. 21–29.

9. Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1965. – Т. 13: Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. – V, 532 с.

10. Ерусалимский, К.Ю. Московиты в Польско-Литовском государстве во второй половине XVI – начале XVII в.: автореф. дис. … д-ра. ист. наук: 24.00.01 / К.Ю. Ерусалимский; Рос. гос. гуманит. ун-т. – Москва, 2011. – 49 с.

11. Казакоў, А.У. Князь Мацвей Мікіцініч: паходжанне і эміграцыя / А.У. Казакоў // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 1. – Минск: РИВШ, 2008.– С. 77–83.

12. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа: [в 14 т.]. – Вильна: Тип. О. Блюмовича, 1867–1904. – Т. 10. – 1874. – VIII, 391 с.

13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 23. Прывілеі, пажалаванні і судовыя рашэнні. Перапісана. 1538–1540 гг.

14. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 1 (1380–1584) / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos inst., 1998. – 207 p.

15. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 6 (1494–1506) / Parengė A. Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – 516 p.

16. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 10 (1440–1523) / Parengė E. Banionis, A. Baliulis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų liedybos institutes, 1997. – 178 p.

17. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 11 (1518–1523) / Parengė A. Dubonis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų liedybos institutes, 1997. – 228 p.

18. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 25 (1387–1546) / Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų liedybos institutes, 1998. – 460 p.

19. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 224 (1522–1530) / I. Valikonitė, S. Lazutka ir kt. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – 664 p.

20. Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 444 с.

21. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 9 (1511–1518) / K. Pietkiewicz. – Vilnius: Žara, 2002. – 615 p.

22. Литовская Метрика. – Отд. 1. – СПб.: [б. и.], 1903. – Ч. 2 : Книги судных дел, т. 1 / ред. П.А. Гильтебрандт. – VII, 290 с., 1566 стб.

23. НГАБ. – Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 237. Кніга віленскага замкавага суда спраўцы ваяводства Івана Гарнастая. Перапісваў Даньель Дзелешкан. 1549–1551 гг.

24. Сборник Русского Исторического Общества. – СПб.: Тип. Импер. Академии Наук, 1882. – Т. 35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. 1487–1533 / Под ред. Г.Ф. Карпова. – VI, 869, XII с.

25. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 8 (1499–1514) / Parengė A. Baliulis ir kt. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų liedybos institutes, 1994. – 649 p.

26. НГАБ. – Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 18. Зборнік дакументаў, што маюць адносіны да ўладанняў каралевы Боны. 1532–1534 гг.

27. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 12 (1522–1529) / Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 2001. – 854 p.

28. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 230 (1542) / I. Valikonitė, S. Vaskantaitė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001. – 160 p.

29. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 51 (1566–1574) / Parengė A. Baliulis, A. Ragauskas, R. Ragauskiene. – Vilnius: Žara, 2000. – 486 p.

30. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кн. 30: Кніга запісаў (1480–1546) / падрыхт. : В.С. Мянжынскі. – Мінск: Бел. навука, 2008. – 386 с.

31. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 14 (1524–1529) / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008. – 645, [2] p.

32. Спірыдонаў, М. Усталяванне фальварачна-паншчыннай сістэмы ў Беларусі / М. Спірыдонаў // Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]. – 2008. – С. 259–328.

33. Зимин, А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI вв. / А.А. Зимин. – М.: Наука, 1988. – 350 с.

34. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 523 (1528) / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006. – 278 p.

35. Archiwum Główny Akt Dawnych. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn. 5897. Zygmunt potwierdza dokument, w którym Iwan Jurlow zapisuje małżonce Hanne 1000 kop gr. na dobrach swoich na Żmudźi. 1538.

36. Груша, А. «Просите и дано будет вам (Мф. 7:7)». Ещё раз к вопросу о «заочных» листах канцелярии Великого княжества Литовского / А. Груша // Соціум: альм. соц. історії / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2008. – Вип. 8 / голов. ред. В. Смолій. – С. 255–279.

37. Иловайский, Д.И. История Рязанского княжества / Д.И. Иловайский. – М.: Унив. тип., 1858. – 329 с.

38. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 227 (1533–1535) / I. Valikonitė, S. Lazutka ir kt. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999. – 400 p.

39. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 225 (1528–1547) / I. Valikonitė, S. Lazutka ir kt. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1994. – 488 p.

40. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 15 (1528–1538) : Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. – Vilnius: Žara, 2002. – 446 p.

41. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVI вв. – Т. VI : Радзивилловские акты из собоания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / Сост. М.М. Кром; редкол.: И. Граля [и др.] – М.; Варшава : Древлехранилище, 2002. – 267 с.

42. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i Wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. Wydanie nowe, będące dokładnem powtorzeniem wydania pierwotnego krolewieckiego z roku 1582. – Warszawa: Nakł. G.L. Glucksberga, 1846. – T. 2. – 563 s.

43. Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далей – НИА СПбИИ РАН). – Ф. 124. – Д. 28. Челобитная князя Семена Федоровича Бельского королю польскому Сигизмунду о выдаче ему беглого служебника его Собестьяна.

44. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 29. Перечень вещей, похищенных у князя Семена Федоровича Бельского служебником его Собестьяном.

45. Кром, М.М. Стародубская война (1534–1537). Из истории руско-литовских отношений / М.М. Кром. – М.: Рубежи XXI, 2008. – 140 с.

46. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 19 (1535–1537) / Parengė D. Vilimas. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. – 362 p.

47. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 33. 1536 г., июня 17. Лист Виленского воеводы Олбрахта Мартиновича Коштолта дворянину Василию Жабе.

48. Груша, А.І. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гг. XV – першай паловы XVI ст. / А.І. Груша. – Мінск: Бел. навука , 2006. – 212 с.

49. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 67. Октября 5. Лист Троцкого воеводы Олбрахта Мартиновича Коштолта князю Семену Федоровичу Бельскому.

50. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 81. Октября 1. Лист Троцкого воеводы Станислава Коштолта князю Семену Федоровичу Бельскому.

51. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 82. 1542 г., октября 11. Лист Виленского епископа Павла Гольшанского князю Семену Федоровичу Бельскому.

52. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 83. После 11 октября. Письмо князя Семена Федоровича Бельского Троцкому воеводе Станиславу Олбрахтовичу Коштолту.

53. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 86. Ноября 8. Письмо князя Семена Федоровича Бельского Виленскому воеводе Яну Юрьевичу Глебовичу.

54. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 88. Письмо князя Семена Федоровича Бельского епископу Виленскому Павлу Гольшанскому.

55. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 78. Мая 7. Лист «вызнанный» Степана Останьевича Крукова.

56. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 84. Октября 14. Лист Виленского епископа Павла Гольшанского князю Семену Федоровичу Бельскому.

57. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 70. Письмо князя Семена Федоровича Бельского воеводе (?).

58. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 72. Челобитная повольного Тимофея Никифорова князю Семену Федоровичу Бельскому.

59. Герберштейн, С. Записки о Московии / С. Герберштейн; вступ. статья А.Л. Хорошкевич. – М.: МГУ, 1988. – 429 с.

60. НИА СПбИИ РАН. – Ф. 124. – Д. 89. 1544 г., января 14. Лист епископа Луцкого и Берестейского Юрия Фальчевского об освобождении из тюрьмы людей князя Семена Федоровича Бельского, задержанных на торгу в Ковне.

61. НГАБ. – Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 233. Кніга віленскага замкавага суда ваяводы Яна Юр'евіча Глябовіча. Перапісана. 1546–1548 гг.

62. Рыбаков, Б.А. Русские карты Московии XV – начала XVI века / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1974. – 111 с.

63. НГАБ. – Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 21. «Тые справы початы у книги вписаваны быти приехавши королю его милости и великому князю Жикгимонту до Кракова з ВКЛ лета 1536, мца ноября 22 дня, инд. 10 за пана Михайла, писара». Перапісана. 1536–1537 гг.

64. Herbarz Polski: [w 14 t.] / ułożył i wyd. A. Boniecki. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1899 – 1911. – T. 13. – 1909. – 400, IV s.

65. Литовская Метрика. – Отд. 1 – 2. – СПб.: [б. и.], 1914. – Ч. 3 : Книга Публичных дел, т. 1. / ред. И.И. Лаппо. – IV, 74, 895 с.

66. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy: [w 10 t.] / Inst. Historii Pol. Akad. Nauk. – Warszawa: Wydaw. DiG, 2003–2004. – T. 1 : Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek / pod red. A. Rachuby; oprac.: H. Lulewicz [i inne]. – 2004. – 764 s.

67. Любавский, М.К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / М.К. Любавский. – М.: Имп. о-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1900. – 850, 232, LXXII с.

68. AGAD. – Archiwum Radziwillów. – Dz. X. – Sygn. 59. Listy Jerzego Radziwiłła do Jana Szymkowicza. 1552–1554.

69. Paprocki, B. Herby rycerstwa polskiego / B. Paprocki [zebrane i wydane r. p. 1584; wyd. K. J. Turowskiego]. – Kraków: Wydaw. Bibl. Pol., 1858. – 964, CLXII, 13.

70. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 43: Кніга запісаў (1523–1560): копія канца XVI ст. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; падрыхт. В.С. Мянжынскі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 167 с.

71. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих: [в 2 ч.] – М.: Унив. тип., 1787. – Ч. 1. – [40], 352 с.

72. Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко: 1533–1540. Литовская метрика. Книга судных дел № 9 (Кн. № 228) / Российская академия наук, Институт славяноведения и др.; отв. ред. А.Л. Хорошкевич, Г.Я. Голенченко. – М.: Наука, 2008. – 524, [1] с.

73. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кн. 28: Кніга запісаў (1522–1552) / падрыхт.: В. Мянжынскі, У.Свяжынскі. – Менск: Atheneum, 2000. – 312 с.

74. Любавский, М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно: с прил. текста хартий, выд. великому княжеству Лит. и его обл. / М.К. Любавский. – 2-е Изд-во – М.: Моск. худож. печатня, 1915. – 409 с.

75. Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах / АН БССР, Ін-т гісторыі. – Т. 1: IX–XVIII ст. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1936. – XVI, 678 с.

76. Первый Литовский Статут (1529 г.). Primasis Lietuvos Statutas (1529 m.) / Под ред. С. Лазутки. – Vilnius: Margi Rastai, 2004. – 522 p.

77. Dąbkowski, P. Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI wieku (1447–1588) / P. Dąbkowski. – Lwów: Nakładem towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1912. – 87 s.

78. Литовская Метрика. – Отд. 1 – 2. – СПб.: [б. и.], 1914. – Ч. 3: Книга Публичных дел, т. 1. / ред. И.И. Лаппо. – IV, 74, 895 с.

79. Сметанина, С.И. Новый документ о пребывании рязанского князя Ивана Ивановича в Литве // Русский дипломатарий: [сборник] / Федер. арх. служба России, Рос. гос. арх. древ. актов. – М., 2000. – Вып 6. / [отв. ред. А.В. Антонов]. – С. 14–16.

80. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5 т. – СПб.: Тип. II отд-ния собствен. Е.И.В. Канцелярии, 1846–1853. – Т. 2 : 1506–1544. – 1848. – III, 405, 15, 14 с.

81. Малиновский, И.А. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России: в 2 ч. / И.А. Малиновский. – Томск: Паровая типо-лит. П.И. Макушина, 1903–1912. – Ч. 2, вып. 1: Рада Великого княжества Литовского. – 1904. – [4], IV, 133 с.

Стрэнкоўскі С.П.

ВІЛЬКЕРЫ ГАРАДСКІХ АБШЧЫН ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў XVI ст.

Адным з атрыбутаў гарадскога самакіравання з'яўляюцца лакальныя нарматыўныя прававыя акты, якія датычацца рэгулявання асобных бакоў жыццядзейнасці гарадской абшчыны. Агульная цікавасць да гарадскога самакіравання, выкліканая станаўленнем і развіццём беларускай дзяржаўнасці, не можа пакінуць па-за ўвагай даследчыкаў і гэты яго бок. Тым больш, што ў асноўным ён вельмі слаба закранаўся ў гістарычнай літаратуры. Уласна кажучы, пастановы гарадскіх абшчын Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ), якія ўсталёўвалі пэўны парадак вырашэння тых ці іншых праблем горада, закраналіся толькі ў працах Ю. Крашэўскага (віленскія вількеры) [1], З. Капыскага (аршанскі вількер) [2], З. Кяўпы (віленскія вількеры 1552 і 1620 гг.) [3]. У сувязі з гэтым пры напісанні артыкула намі ставілася задача прааналізаваць змест пастаноў гарадскіх абшчын ВКЛ, датаваных XVI стагоддзем для ўстанаўлення напрамкаў жыццядзейнасці гарадскіх абшчын, якія рэгуляваліся гэтымі пастановамі, і спосабаў такога рэгулявання. Для вырашэння задачы намі выкарыстоўваліся агульнанавуковыя метады: класіфікацыя і тыпалагізацыя, лагічны метад, аналіз, сінтэз і абагульненне; спецыяльна-гістарычныя метады: гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-сістэмны. Крыніцамі паслужылі ў асноўным апублікаваныя ў дарэвалюцыйных зборніках дакументаў і змешчаныя ў кнігах Метрыкі ВКЛ гарадскія вількеры. На жаль іх не так шмат і датычацца яны па большай частцы Магілёва, бо менавіта магілёўскія актавыя кнігі ў найбольшай ступені захаваліся да нашых дзён.

Трэба адзначыць, што зборнікі магдэбургскага права прадугледжвалі, што адной з крыніц гарадскога права з'яўляюцца пастановы гарадскіх абшчын. Так першы артыкул *Jus municipale* гаворыць аб тым, што «месцкае права ёсць тое, якога людзі аднаго горада, пастанавіўшы паміж сабою, прытрымліваюцца, часткова з ухвал і вількераў, часткова з старасвецкага звычаю, як дарэчы права ад Карла Цэзара пастаноўленае, якое мяшчане Кёльна над Рэйнам, Магдэбурга і іншыя паводле сваіх вількераў і ўхвал маюць і ужываюць» [4, с. 2]. Пры гэтым глоса да першага артыкула дае наступнае вызначэнне вількера. Вількер – гэта «калі гміна паспалітая на пытанне старэйшых сваіх нешта пастановіць» [4, с. 6].

Польскі юрыст і перакладчык магдэбургскага права на польскую мову Б. Граіцкі дае тлумачэнне, што вількер або плебісцыт – гэта прынятая горадам пастанова, якая разглядаецца ў ім як крыніца права. Пры працяглым карыстанні ім або пацвярджэнні яго вярхоўнай уладай яму павінны падлягаць усе, хто знаходзіцца пад гарадской юрысдыкцыяй [5, а. 52]. Другі польскі юрыст-практык XVI стагоддзя і таксама выдавец кніг магдэбургскага права П. Шчэрбіч гаворыць аб тым, што прымаюцца вількеры на «зграмаджэнні паспольства з радай старэйшых», і ўсе павінны іх прытрымлівацца. Калі ратушны звон заве на такія сходы, то кожны павінен ісці на іх пад пагрозай штрафа [6, с.342]. Артыкул 44 *Jus municipale* адрознівае ухвалы месцкія і пастановы радзецкія [4, с. 125]. П. Шчэрбіч дадае такі від гарадскіх ухвал, як гандлёвыя [6, с. 39], якія разглядаюць парадак куплі-продажу [4, с. 63].

Як бачым ў перакладах магдэбургскага права Б. Граіцкага і П. Шчэрбіча, вількеры з’яўляліся важным элементам гарадскога права. І нездарма, бо магдэбургскае права не магло ўлічыць усе мясцовыя асаблівасці і не разглядала шэраг важных для гарадоў пытанняў.

Глосы да артыкулаў 43 і 44 *«Вейхбільда»* вызначалі, што прыняцце вількераў павінна адбывацца на штогадовым сходзе грамады пад час выбараў гарадскіх уладаў. Яны павінны былі прымацца для карысці горада, быць справядлівымі, зразумелымі ўсім, карыснымі для ўсіх гараджан. Тым вількерам, якія пратрывалі ў горадзе больш за 1 год і 6 нядзель, або ў адпаведнасці з якімі не менш чым двойчы суд прымаў свае рашэнні, або калі яны двойчы падвяргаліся сумненню, але былі прызнаны слушнымі, або былі зацверджаны вышэйшай уладай, ніхто не мог супярэчыць [4, с. 128].

Вількер не мог быць «супраць права пісанага пастаноўленым» [4, с. 49], а мог прымацца толькі ў выпадку прабела ў пісаным праве.

Сучасны расійскі знаўца нямецкага гарадскога права А.Л. Рагачэўскі адзначае, што вількеры не павінны былі супярэчыць пісанаму праву, праву бургграфа ці мясцовага феадала без іх згоды, прадугледжваць санкцыі, звернутыя на асобу парушальніка, рэгуляваць адносіны, якія падлягалі кананічнаму праву. Яны мелі дагаварное паходжанне, замацоўваліся прысягай урада горада і мяшчан, унутры гарадоў мелі большую моц, чым агульнараспаўсюджаныя звычаі, улічваліся судамі пры вынясенні рашэнняў. Вількеры старэйшых гарадоў маглі запазычваць іншыя гарады [7, с. 85–88]. Ён жа адзначае, што першапачаткова вількеры прымаліся на абшчынных сходах – бурдзінгах, а затым гарадской радай і зацвярджаліся бюргерамі. На падставе аналіза *Магдэбург-*

скага Вейхбільда, а таксама «павучанняў» магдэбургскіх шэфенаў для гарадоў Кульма і Швейдэніца, А.Л. Рагачэўскі адзначаў, што гарадскія саветы прымалі вількеры для «агульнай карысці» і накладвалі пакаранні за іх парушэнне [8].

Даследчык львоўскага самакіравання Д. Зубжыцкі дае наступнае размежаванне гарадскіх нараматыўных актаў: дэкрэты арганічныя ці агульныя ўхвалы, якія прымала рада з бурмістрамі, зваліся *senates consultum*; ухвалы, якія рада з бурмістрамі і іншыя станы і паспольства пастанавілі разам – плебісцытамі або вількерамі; ухвалы, прынятыя радай з лаўнікамі і «сарака мужамі» – лаўдумамі [9, с. 21].

Глоса артыкула 12 *Jus municipale* гаворыць, што «у кожнай зямлі горад старэйшы і праднейшы галавою павінен быць правоў іншых гарадоў у гэтай дзяржаве» [4, с. 44]. Нездарма ў ВКЛ такой павагай карысталіся вількеры Вільні.

Найбольш змястоўным з пункту гледжання рэгулявання пытанняў гарадскога самакіравання з'уляецца віленскі вількер, прыняты магістратам і мяшчанамі і зацверджаны Жыгімонтам Старым 9 верасня 1536 года. Ён ўпершыню ў ВКЛ дакладна разглядае пытанні парадку выбараў і дзейнасці магістрата, фінансавых і кантрольных органаў горада, аплаты працы службоўцаў[10, с. 51–60].

Трэба адзначыць, што ні само магдэбургскае права, ні вялікакняжацкія прывілеі не вызначалі дакладны парадак прызначэння, а часта і колькасць гарадскіх службоўцаў. Так, згодна магдэбургскаму праву ў судзе павінна быць адзінаццаць лаўнікаў і войт: адзінаццаць лаўнікаў увасабляюць адзінаццаць апосталаў (за выключэннем Іуды), а войт – самога Збавіцеля. Пры гэтым у самім Магдэбургу суд меў моц пры наяўнасці 6–7 лаўнікаў. У іншых нямецкіх гарадах, якія карысталіся магдэбургскім правам, агульная лічба лаўнікаў была 6, а для правамоцнасці суда хапала наяўнасці 4 ці найменей 3 [11, а. 14–15]. З прывілеяў гарадам ВКЛ на магдэбургскае права канца XIV – першай паловы XVI стагоддзя бадай толькі граматы Драгічыну, Полацку, Мінску, Навагрудку прыводзілі колькасць бурмістраў і радцаў (у Навагрудку таксама лаўнікаў). Парадак жа прызначэння ці выбараў гарадскіх уладаў быў даволі размытым [12, с. 48–59].

У граматах другой паловы XVI стагоддзя, пачынаючы з прывілея Крынкам, вызначалася, што «iedno przed woytem tego miasta teraz y napotem będącego, ktory od nas zawsze wedle potrzeby podawan byc ma, y przed Burmistrzem s posrodku siebie wedle obyczaiow inszych WoXaLitt miast obranemi y postanowionemi prawem Maydemburskim a wedle

postępku y zachowania tego prawa odpowiadac y sprawowac sie maią» ці «одно перед войтом того места теперешним и напотом будучими войтами, которые од нас завжды водле потребы подаваны быти мают, и перед бурмистром, с посродку себе водле обычаю нашых мест великого князства литовского обраными и поставленными, правом майдебурским водле поступку и захованя того ж права отповедати и справовати се мают» (*цытуецца па прывілею Крынкам і Новаму Двару Гродзенскага павета*). Парадак жа прызначэння бурмістраў адлюстроўваўся так: «na ktory vrząd burmistrowski w tem miescie czlowiek pobozny y w prawie Maydemburskiem biegly a w tem ze miescie dobrze osiadly ze czterech osob pospoliteO czlowieka wybranych a przez tych ze mieszczan dzierzawcy naszemu praesentowanych y okazanych a przez tegoz dzierzawce naszeO teraz y napotem będąceO ieden z wierzchnosci naszey potwierdzony y postanowiony byc ma» ці «на которые врады бурмистровские в том месте чоловек побожный и в праве майдебурском беглый а в том месте добре оселый с тых чотырох особ от посполитого чоловека выбранный и через тых мещан объявленых и оказаных через тогож державцу нашого тепер и напотом будучого з верхности нашое один потвержон и постановлен быти мает» [13, а. 53адв–55адв; 14, а. 408адв–412]. Пра колькасьць і парадак вызначэння райцаў і лаўнікаў наогул ні слова. Гэта выклікала да жыцця пэўныя мясцовыя звычаі, якімі, з аднаго боку, кіравалася абшчына і якія, з другога боку, выклікалі розныя злоўжыванні.

Менавіта таму прыняццю першага віленскага вількера папярэднічала працяглая барацьба паміж магістратам і грамадою. Таму ён складаецца з дзвюх частак: спрэчных пунктаў, па якіх канчатковае рашэнне прыняў вялікі князь, і пунктаў, па якіх грамада і магістрат дасягнулі згоды самі. У першай частцы вялікі князь пастанавіў, што колькасць бурмістраў павінна складаць дванаццаць, а радцаў дваццаць чатыры (прычым палова каталікаў, а палова праваслаўных). «Седзячымі» на кожны год былі два бурмістры і чатыры радцы (ізноў жа палова каталікаў, палова праваслаўных). Такім чынам, пры ратацыі ўтваралася шэсць змен бурмістраў і радцаў. За сваю працу рочныя бурмістры павінны былі атрымоўваць 20 коп грошаў на год, радцы – 10 коп.

Пры магістраце ўтвараўся фінансавы орган. Гарадскімі маёмасцямі, даходамі і расходамі павінны былі загадваць шафары. Прычым два з іх павінны быць з рады, а двух рада выбірала з дзесяці «добрых і аселых» мужоў, выбраных грамадою. Дадзеная норма была відазмяненнем вялікакняжацкага вырака ад 24 чэрвеня 1524 года, якім усталёвалася, што двух люнараў для распараджэння па ўзгадненні з бурмістрамі і

радай гарадскімі грашыма выбіраюць бурмістры і радцы, а двух – паспольства [15, с. 170–171]. Ад скрыні з гарадскім скарбам і прывілеямі павінна быць чатыры замкі і адпаведна чатыры ключы: па два ў рочных бурмістраў. Казна магла расходавацца толькі шафарамі, «за ведамасцю ўсіх», на грамадскія патрэбы і з ўнясеннем рахункаў у гарадскія кнігі.

Наступны орган, які ўтвараўся згодна з пастановай, меў кантрольныя функцыі. Шафары кожны год павінны былі рабіць справаздачу перад двума прадстаўнікамі рады, прадстаўнікамі ад цахоў (па аднаму майстру ад цэха) і шасцю мужамі, якіх рада прызначала з выбраных грамадою васямнаццаці чалавек «з купцоў і таксама з іншых людзей». Прычым на справаздачы маглі прысутнічаць і ўсе жадаючыя радцы. Пасля слухання справаздачы прысутныя павінны былі прыносіць прысягу аб нераспаўсюджанні гарадскіх сакрэтаў.

Як сведчыць гісторыя, адным з самых праблемных пытанняў гарадскога самакіравання было захаванне актавых кніг і іншых дакументаў. Невыпадкова ў вількеры адзначалася, што ў ратушы трэба было вызначыць надзейнае месца для захавання гарадской казны і архіва, прычым прадпісвалася порах перанясці ў іншае месца.

Вызначаўся і парадак узаемадзеяння рады і лавы. Прадпісвалася, што рада і лава свае суды павінны ажыццяўляць у розных памяшканнях. Рада магла запрашаць лаўнікаў на свае паседжанні для абмеркавання некаторых спраў. Таксама лаўнікі павінны былі мець сваю пячатку.

Комплексны характар вількеру надаваў разгляд пытанняў гарадской маёмасці і даходаў. Адносна гарадскіх падаткаў з гандлёвых «клетак» вялікі князь устанавіў наступны парадак: гаспадары гэтых клетак асобнага падатка з іх на ратушу плаціць не павінны, толькі як з дамоў; калі ж прадклецце здавалася каму-небудзь у наём, то арандатар павінен быў з прадклецця выплочваць гарадскі падатак у памеры 15 грошаў у год. Мяшчанам дазвалялася пабудаваць кушнерскі дом, у якім павінны былі прадавацца ўсе футры. Плата з гэтага дому павінна была ісці ў гарадскую казну «на будаванне горада». Таксама мяшчане маглі пабудаваць крамы для шаўцоў, ганчароў, саленнікаў, гарбараў, рымараў і продажа іншых рамесных тавараў. Пры гарадской піўніцы, якая знаходзілася каля ратушы, дазвалялася пабудаваць гарадскую кухню.

У другой частцы галоўная ўвага ізноў жа надавалася парадку гарадскога кіравання. Яна пачыналася з таго, што рада і мяшчане павінны цвёрда трымацца магдэбургскага права, бараніць свае прывілеі і вольнасці. Акрамя таго, тое, што запісана ў магдэбургскім праве, «а чаго б пярвей у Віленскім месце не захавалася», тое рада і паспольства маглі

ўсталяваць па абаюднай згодзе. Такім чынам, афіцыйна замацоўвалася права абшчыны і рады на прыняцце іншых вількераў.

Пасля штогадовага выбрання бурмістраў ім і радзе павінны былі прысягнуць усе старэйшыя цахоў. Калі б з-за нерастаропнасці і нядбайства бурмістраў з радцамі і шафараў гораду была нанесена шкода, то яны павінны былі адказваць згодна з магдэбургскім правам. Рада павінна была збірацца на ратушы кожны чацвер. Для спазніўшыхся на пасяджэнне ўстанаўлівалася пакаранне паводле закона.

Уводзіліся пэўныя абмежаванні на заняцце службовых пасад. Забаранялася бацьку і сыну, а таксама родным братам адначасова выбірацца і засядаць у радзе ці лаве. Выключэнне рабілася толькі для тых, хто быў выбраны раней. На будучае дазвалялася аднаму быць у радзе, а другому – у лаве.

Прынцып першаснага значэння здольнасцей, а не паходжання знайшоў сваё адлюстраванне ў тым, што бурмістры павінны былі выбірацца з радцаў «не паводле месца, але паводле годнасці».

Жаданне ўпарадкаваць гарадскія выдаткі адчуваецца ў наступных пунктах. Пасланцы горада да гаспадара павінны былі займацца толькі справамі горада і па прыездзе рабіць справаздачу. Асабістымі справамі ім дазвалялася займацца, толькі ў выпадку адклада вялікім князем разгляду справы, або пасля заканчэння сваёй грамадскай місіі. Прычым у апошнім выпадку пасланнік павінен быў жыць за свае грошы. Парушыўшыя гэты парадак падвяргаліся пакаранню.

Асобныя артыкулы датычыліся судовых пытанняў. Мяшчане за правапарушэнні не павінны былі змяшчацца ў турму разам со злачынцамі, але асобна. Войт і рада не павінны былі мяшчан страшыць і абражаць, а павінны былі размаўляць пачціва. Пад час маравой пошасці ўрад павінен быў сачыць, каб людзі не паміралі без тэстаментаў. Судовы працэс павінен быў занатоўвацца поўнасцю ў гарадскія кнігі, з якіх пры неабходнасці трэба было выдаваць выпісы за справядлівую аплату пісару. У выпадку забароны і нанясення гэтым страт урад павінен быў іх вярнуць пацярпеламу. Мяшчанам дазвалялася мець пракуратара «тутэйшага або чужаземца». Справы пра нерухомасць павінны былі фіксавацца толькі гайным судом горада.

У другой частцы таксама не абмінуты ўвагай эканамічныя пытанні. Для тых, хто трымаў у сваіх руках цагельні, устанаўліваўся пяцігадовы тэрмін, на працягу якога яны павінны былі штогод даваць на будаўніцтва горада тысячу штук цэглы. Пастрыгальня сукна і шынкаванне гарэлкі і віна павінны былі знаходзіцца ў распараджэнні ратушы. Пры

неабходнасці можна было пабудоўваць гасцінны дом. Пацвярджаліся тыя кірмашы, якія існавалі раней.

Адлюстраванне ў вількеры знайшлі і пытанні добраўпарадкавання і абароны. Прадпісвалася пры неабходнасці будаваць і рамантаваць валы і равы. У выпадку пажара кожны мешчанін павінен быў прымаць удзел у яго тушэнні пад кіраўніцтвам рочных бурмістраў. Прадпісвалася збудаваць вадаправод. Тыя, хто ім не карыстаўся, усёроўна павінны былі плаціць на яго падтрыманне 8 грошаў на год. У горадзе павінны былі ўтрымліваццa вільтермайстры (пушкары). Горад абавязаны быў мець пушкі, марціры і іншую абарончую зброю. Ад кожнага мешчаніна таксама патрабавалася мець сваю зброю, як халодную, так і агнястрэльную, супрацьпажарнае начынне, чаму гарадскі ўрад павінен быў штогод рабіць агляд.

Змешаны характар носяць артыкулы, якія прысвечаны паўнамоцтвам і абавязкам рады. Яна павінна была сачыць за тым, каб мяснікі не гандлявалі мясам ад хворай жывёлы, каб перад устаноўленым часам пачатка гандлю ніхто нічым не гандляваў, сачыць за аднастайнасцю мер і ваг, трымаць у сваім веданні гарадскія вароты. Прычым вароты трэба было ўмацаваць жалезнымі цвікамі. Надалей прадпісвалася будаваць дамы толькі з дазволу ўрада. Пад гарадское права трэба было прымаць па хадатайніцтву паручыцеляў. Тыя, хто хацеў выйсці з гарадскога права, павінен быў прадаць сваю нерухомую маёмасць ратушнаму мешчаніну. У парушыўшага гэты парадак маёмасць канфіскоўвалася. Дамы, якія адышлі з-пад гарадской улады без прывілеяў вялікага князя, павінны былі вяртацца гораду. Прыбудаваныя да гарадскіх сцен дамы загадвалася знесці. Для пабудовы вала і рава трэба было адмераць ад гарадской сцяны сорак сажаняў. Радзе прадпісвалася за грамадскія грошы рабіць запас збожжа на выпадак голада, падаражання і г.д. Паны радныя і іншыя ўраднікі дзяржавы не павінны былі накіроўваць на пастой у дамы мяшчан слуг і паслоў. Гэта дазвалялася толькі пад час прыезда вялікага князя, а ў адносінах паслоў – пасля абвяшчэння бурмістраў і па іх накіраванню.

Выніковы артыкул, умацоўваючы палажэнні магдэбургскага права, забараняў радзе без удзелу грамады прымаць новыя гарадскія падаткі і вількеры.

Недасканаласць працэсуальных нормаў магдэбургскага права, неадпаведнасць іх мясцовым звычаям вымушалі вільнян прымаць пастановы судова-працэсуальнага характара. Прыкладам таго, што мясцовыя звычаі незаўсёды прызнаваліся дзяржавай можа быць судовая справа

віленскага мешчаніна Сенькі Андрэевіча з войтам і бурмістрамі Вільні па пытанні вызначэння герады, датаваная 25 чэрвеня 1524 года. У дэкрэце па названай справе вялікі князь адзначыў: «гды ж вы маете от нас право маитборское, которым ся маете справовати и радити, а на стародавныи обычаи жадное оправы и потверженья нашого в себе не маете» [15, с. 172–173]. Каб заканадаўча замацаваць звычаі і судовую практыку, якая склалася ў горадзе, у 1552 годзе віленскія мяшчане ўхвалілі вількер, які ўсталёўваў і размяркоўваў судовыя віны, вызначаў парадак некаторых працэсуальных дзеянняў, вызначаў, што пракуратары (*адвакаты*) павінны быць прысяглымі і пажыццёвымі, забараняў усіх падвойскіх запрашаць толькі аднаму боку судовай справы, а войту даваць сваіх слуг па лаўнікаў, бурмістраў і радцаў. Разглядаючы пытанні спадчыннага права, вількер забараняў вызначаць асобна хергвет і гяраду, уводзіў роўны падзел рухомай і нерухомай маёмасці паміж жанчынамі і мужчынамі, пры гэтым старэйшы сын, мог мець на дзесятую частку больш за астатніх [1, с. 213]. Віленскія вількеры ў далейшым былі пакладзены ў аснову дзейнасці самакіравання іншых гарадоў ВКЛ.

Адным з найбольш балючых пытанняў гарадскога самакіравання быў падзел паўнамоцтваў гарадскіх судоў. Класічнае магдэбургскае права судовую ўладу адносіла да кампетэнцыі бургграфа, фогта ці шультгейса (*войта ці солтыса*) і шэффенаў (*лаўнікаў*). Функцыі ж бурмістра і рады заключаліся ў тым, каб не менш чым раз у тыдзень збірацца ў ратушы для разгляду грамадскіх спраў, прымнажэння гарадскіх пажыткаў, прадухіляць грамадскія шкоды, прыміраць ці рассуджаць «паводле найвысшага розуму і бачання» спрэчкі, сачыць, каб не было дарагавізны харчавання, караць спекулянтаў, даглядаць за пекарамі, мяснікамі і карчмарамі, кантраляваць слушнасць мер і ваг, іх засведчанне гарадскім знакам (як мінімум раз на месяц), не дапушчаць у горадзе сутычак, ахоўваць справядлівасць у дачыненні да ўдоў і сірот, забараняць і выкараняць азартныя ігры (карты, косці і іншыя), забяспечваць выкананне пастаноў, прынятых у ратушы ў прысутнасці старэйшых мяшчан, караць за іх невыкананне штрафамі, штогод рабіць справаздачу аб гарадскіх даходах перад старэйшымі і гаднейшымі з гарадской грамады, пасля абрання прыносіць прысягу [11, а. 7–8].

Раннія прывілеі на магдэбургскае права гарадам ВКЛ, як правіла, судовую ўладу надавалі войту. З кнышынскага фундацыйнага прывілея пачынаецца размежаванне судоў: «перед войтом и лавниками того ж места присяглыми водле часу будучыми о речы дотокливые, которые латинским языком зовут крыминалес: яко о злодейство, мужобойство, на

члонком ображене, о пожогу и иншые вшелякие речы и выступки злосливые, судови войтовскому належачые»; «а перед бурмистром и радами того места вшелякие речы и справы местские и иншые вси, которые судови бурмистровскому и радецкому належат и которые латинским языком цивилес зовут« (*цытуецца па прывілеі Новаму Двару ў Гарадзенскім павеце*) [14, а. 408адв–412].

Прыкладамі размежавання ўлады судоў могуць служыць наступныя вількеры. У 1542 годзе пастанову паміж радай і войтам Бельска аб падзеле паўнамоцтваў зацвердзіла каралева Бона [16, а. 21адв–23адв]. Да кампетэнцыі рады былі аднесены справы майстроў, рамеснікаў, сямейныя спрэчкі, надзор за прадухіленнем хваляванняў, раздораў, замірэнне варагуючых бакоў, прадухіленне замахаў на бяспеку жыцця, кантроль над мерамі і вагамі, пакаранне падробкі рэчаў, спадчынныя і апякунскія справы, спрэчкі пра межы пляцаў, нагляд за ветхімі будынкамі і іх рамонтам, ашацаванне тавараў, скаргі слугаў на паноў і наадварот, а таксама справы, «якія з’яўляюцца агульнымі і да разрада грамадскіх гэтага горада адносяцца».

Войт жа павінен быў разглядаць астатнія справы, прычым як жыхароў горада, так і іншаземцаў. Аднак аднаасобна ў прысутнасці пісара ён мог вырашаць справы, якія не перавышалі 10 марак. Іншыя ж ён павінен быў судзіць разам з лаўнікамі. Войт жа павінен быў заслухоўваць справаздачу старой рады аб даходах і выдатках горада і сачыць, каб расходы ішлі толькі на грамадскія патрэбы. Апеляцыя ад названых трох судоў горада павінна была накіроўвацца да каралевы. Рада горада абавязана была таксама ажыццяўляць надзор над грамадскімі патрэбамі, гарадскімі слугамі і катам, маёмасцямі горада Бельска.

Крынкаўскі вількер, зацверджаны Стэфанам Баторыям 28 лістапада 1586 года [17, с. 59–60], яшчэ больш дэталёва размяркоўваў паўнамоцтвы войтаўскага і бурмістроўскага ўрадаў. Войтаўскаму суду падлягалі справы пра схопленых на крадзяжы, забойстве, гвалтаванні жанчын, падпале, лёгкім і цяжкім параненні, вырыванні валасоў ці барады, аплявухах (*абразах*), аб ведзьмах, чараўніцах, продажу зямель у горадзе і каля яго, аб разбурэнні і пераворванні межаў, а таксама аб усялякіх гвалтоўных рэчах, вынікам якіх было параненне. Войтам забаранялася ўступацца ў бурмістроўскія суды, аседлых людзей саджаць у турму і хапаць іх без слушнага пазывання, акрамя пайманых на гарачым учынку, судзіць у гандлёвыя дні і святы. Памер памятнага ад запісаў усталёўваўся ў 1 грош, а ад крывавай рэчы – 2 грошы, астатнія ж віны павінны былі спаганяцца згодна з правам. Бурмістроўскаму суду падлягалі заставы зямлі, апісванне коней, убрання, усялякага быдла, каштоўнасцяў і іншых

рэчаў, аддадзеных у заставу, малыя і вялікія даўгі, незбудаванне плоту ў горадзе і на гарадскіх землях, добраўпарадкаванне вуліц. Радзецкі ўрад таксама накладваў арышт на зямлю за даўгі, займаўся куплямі і продажамі рухомай маёмасці, прышлымі і гультаямі, усялякім ганьбаваннем, дагляданнем парадку ў горадзе.

Як мы адзначалі вышэй, найбольш поўна прадстаўлены вількеры Магілёва, які атрымаў магдэбургскае права 28 студзеня 1577 года. Амаль адразу яго мяшчане актыўна ўключыліся ў праватворчую дзейнасць. Калі на захадзе ВКЛ для пастаноў гарадскіх абшчын былі прыняты назвы вількер ці плебісцыт, то ў Магілёве выкарыстоўвалі найменне «ўхвала». Уласна кажучы, сярэднявечны нямецкі глагол «uorwilkurin» і беларускі «ўхваліць» маюць аднолькавае значэнне. Таму тэрміны «вількер» і «ўхвала» тоесныя.

Ужо 8 ліпеня 1580 года пералічаныя ў актавым запісе магілёўскага гарадскога ўрада 51 мяшчанін і «при них много людзей посполитых» з свайго асяроддзя выбралі 12 чалавек (*у акце паімённа названа 11*) «для перестереганя вшеляких пожитков меских». Выбраныя прадстаўнікі абшчыны былі прызнаныя «добрыми, веры годными, цнотливыми, побожными» таксама і гарадской радай. Гэтыя асобы павінны былі разам з радай вырашаць усе пытанні пра гарадскі скарб. Абшына пры гэтым абяцала падначальвацца гэтым пастановам (аналаг прыгаданай А.Л.Рагачэўскім абаюднай прысягі ўрада і абшчыны). Тыя ж, хто на выбраных «словы неучстивыми торгал се» ці супрацiўляўся іх рашэнням, павінны былі карацца радай. Названыя дванаццаць асоб павінны былі таксама прадухіляць «бунты, розтирки, незгоды». Выбраныя ў прысутнасці войта, рады і паспольства прынеслі прысягу, якая нагадвае прысягі з магдэбургскага права [18, с. 319–322].

У актавых кнігах Магілёва маецца і такі від вількераў, як пастновы рады па агульнагарадскіх пытаннях. Так 14 сакавіка 1585 года рада Магілёва прыняла «ўфалу», якой усталявала час сходаў для вырашэння «яко бы было што доброго и пожытечного месту и всей речи посполитой местской, яко и пожытки местские, так теж, и о всякие повинности и для послушенства врядового». Гэта быў чацвер, што сведчыць пра ўплыў віленскага вількера 1536 года. Тыя, хто парушаў пастанову, павінны былі заплаць у скарб горада 6 грошаў. Такое ж пакаранне вызначалася і тым, хто не прыйшоў на пазачарговыя паседжанні, якія збіраліся для слухання лістоў караля, паноў-рады ці каралеўскіх пасланцаў. Асабліва ўпартыя павінны былі карацца «везеньем» [18, с. 366]. Кароль пацвердзіў яго 9 чэрвеня 1588 года [19, а. 414адв–415].

Асаблівасць магілёўскага самакіравання праяўлялася ў наяўнасці такіх старажытных інстытутаў, як сотнікі і дзесятнікі. Адпаведна ў Магілёве з'явіўся яшчэ адзін від вількераў – пастановы, якія прымаліся радай і сотнікамі. Так 11 лютага 1588 года рада і сотнікі «старое и новое лавицы» па прычыне нежадання асобных выбраных на бурмістроўства ці ў раду і лаву асоб выконваць свае абавязкі пастанавілі, што такія будуць губляць сваё месца на гарадскім таргу, а іх каморы разам з таварам будуць запячатаны [18, с. 372–373]. Тады ж была прынята і «ўхвала», згодна з якой паседжанні ў чацвер павінны былі пачынацца а васямнаццатай гадзіне па ратушнаму звону. Тыя бурмістры, радцы, лаўнікі і сотнікі, якія не прыйдуць на сход па неўважлівай прычыне павінны заплаціць 3 грошы віны. Вызваляліся ад штрафа тыя, хто маючы пільныя прычыны, прышле замест сябе «приятеля» [18, с. 373].

Уплыў віленскага вількера 1536 года адчуваецца і ў вількеры, ухваленым магілёўскімі мяшчанамі 15 кастрычніка 1588 года, які быў зацверджаны граматай Жыгімонта III 1 лютага 1589 года [20, с. 438–444; 21, с. 59–65, 18, с. 452–456]. Згодна з ім для заведавання прыходам і расходам гарадскога скарбу, для абірання рады (бурмістраў, радцаў, лаўнікаў (*хоць апошнія згодна з магдэбургскім правам да яе не адносіліся*)), прыняцця пастаноў аб падатках і слухання справаздачы ад рады мяшчане выбіралі калегію з 12 чалавек («мужоў»). Гэтыя дванаццаць чалавек са свайго складу вызначалі на кожны год па чатыры чалавекі. Такім чынам стваралася тры рочных склада. Яны вызначалі і памеры ўдзелу грамадзян у выплаце дзяржаўных падаткаў. Падаткі на гарадскія патрэбы калегія прымала разам з радай. Прычым усе пастановы павінны быць з пячаткай горада і асабістымі пячаткамі і подпісамі мужоў. Гарадскія даходы павінны былі збіраць шафары, два з якіх прызначаліся з рады, а два – ад грамады. Шафары аб зборах павінны былі штогод трымаць справаздачу перад радаю і грамадаю, аб чым рада выдавала ім квіт з пячаткамі і подпісамі. Пастановы калегіі разам з бурмістрамі па падатковых справах мелі моц і пры няпоўнай яе колькасці (10; 8; 6; 4 чалавек). Тыя, хто выступаў супраць такіх ухвал, павінны былі падлягаць зняволенню. Таго, хто ў складзе калегіі дрэнна выконваў свае абавязкі, грамада магла замяніць. Прычым адзначалася, што гэты ўрад з'яўляецца добраахвотным. Калегія разам з радаю вызначала персанальны склад пасланцаў да караля. Як сведчыць акт магілёўскага магістрата ад 7 чэрвеня 1589 года пацвярджэнне вількера ў караля за ўласны кошт набыў выбраны з пасольства Цімошка Грыгарэвіч [18, с. 457].

Ужо 1 лістапада 1589 года грамада Магілёва выкарыстала сваё права замены выбраных, якія нядвайна выконваюць свае абавязкі. Прызнаўшы такімі Лукьяна Міхайлавіча, Анціпу Хілковіча, Цімошку Грыгарэвіча і Герасіма Ярмалініча, сотнікі, дзесятнікі і «весь люд посполитый» выбралі на іх месца Аўсея Іванавіча, Канюту Марцінаваіча, Багдана Радковіча, Сяргея Сямёнавіча і Ахрэма Канановіча і яшчэ раз пацвердзілі, што будуць выконваць усе пастановы выбраных і рады паводле папярэдняй ухвалы [18, с. 475–476].

9 лістапада 1589 года бурмістры, радцы, лаўнікі, дванаццаць выбраных, сотнікі, дзесятнікі і ўсё паспольства Магілёва прынялі пастанову аб выдаткаваннні войту Марціну Стравінскаму «за суды его млсти криминальные, так теж и за вины, на его милость приходячие», штогод 130 коп літоўскіх грошаў на свята Новага Года (1 студзеня). За гэта войт павінен быў замест сябе вызначаць ландвойта і раду, якіх грамада «его млсти, обравши сполне», накіруе. Названы юргельт войту павінны аддаваць выбраныя на год шафары разам з радай. Пры гэтым было вызначана, што, калі юргельт не будзе своечасова ўнесены, то войт можа выклікаць адказных асоб горада ў суд караля. Грамада вызначала сабе ў якасці віны ў такім выпадку 100 грывен. Такім чынам магілёўскія мяшчане імкнуліся абмежаваць уплыў войта на гарадскія справы [18, с. 476–478].

Асобныя вількеры датычыліся адзінкавых выпадкаў у кіраванні справамі горада. Прычым ухвалы па такіх пытаннях ад імя грамады Магілёва маглі выносіць сотнікі. Так 31 сакавіка 1590 года сотнікі Магілёва ад імя абшчыны вызначылі прадстаўнікамі ў каралеўскі суд па справе з Аўсеям Максімовічам і Ходарам Федаровічам Сямёна Себасцянавіча і Сідара Мамонавіча. Пры гэтым апошнія атрымалі моц «на зыск и страту справы всякия намовять, чынить, боронить, права сентенцеи слухать и относить, одного албо болшей на местце свое становити и становене напотым отказывать» [18, с. 493–495].

21 чэрвеня 1590 года рада, лава і выбраныя мужы вынеслі пастанову, што паколькі вызначаныя для слухання лічбы рады 4 асобы да гэтай пары яе не выслухалі, то прымаць справаздачу будуць самі выбраныя ў колькасці 12, 10, 8, 7, 6, 5 ці 4 чалавек у вызначаны дзень. Пры гэтым высвятляецца і тэрмін выбрання прадстаўнікоў для слухання лічбы – 28 снежня [18, с. 495–496].

8 лютага 1590 года свой вількер, які датычыўся парадка кіравання гарадскімі справамі, прыняла мінская грамада [22, с. 39–47]. На яго таксама паўплываў віленскі вількер 1536 года. Прычым, як і ў выпадку з магілёўскім вількерам 15 кастрычніка 1588 года, уплыў гэты хут-

чэй канцэптуальнага характару. Прычын прыняцця вількера названа тры: недастатковы клопат бурмістраў і ў цэлым рочных змен магістрата пра гарадскія патрэбы; неабходнасць захавання братэрскай згоды і зычлівасці паміж радай і грамадою, адмоўны характар неабходнасці частага збірання сходаў для выбараў бурмістраў, якіх было 8 змен. З апошняга можна зрабіць выснову, што ў горадзе быў больш старажытны вількер, які вызначаў выбранне гэтых 8 змен, бо фундацыйны прывілей Мінску не агаворвае парадак выбрання рады, ды і з названай у грамаце колькасці бурмістраў і радцаў цяжка скласці гэтыя змены.

Вількер, як і віленскі 1536 года, насіў комплексны характар, разглядаў як пытанні кіравання, так і судовыя, эканамічныя пытанні.

Было вырашана мець не восем, а тры змены магістрата: кожны год па два бурмістры, два радцы і два лаўнікі (у прывілеі на магдэбургскае права лаўнікі наогул не названыя). Прычым выбары іх былі праведзены адначасова з прыняццем вількера з людзей «пабожных, растаропных, у справах месцкіх магдэбургскіх беглых». Выбраныя павінны былі прынесці прысягу на тры гады, так жа як і мяшчане магістрату. Па прыведзенаму зместу можна сцвярджаць, што гэта прысяга з магдэбургскіх кодэксаў. Пры добрым выкананні сваіх абавязкаў выбраныя службоўцы маглі працягваць сваю службу пажыццёва. Пры дрэнным жа выкананні па сканчэнні трох гадоў грамада магла правесці новыя выбары, прыняць новую ўхвалу. Пры неабходнасці бурмістру, радцу ці лаўніку выехаць з горада, ён павінен быў запрасіць на сваё месца адпаведна бурмістра, райцу ці лаўніка з другой змены. Устанаўлівалася аплата рочным бурмістрам у памеры дваццаці злотых у год, радцам адпаведна – па тры капы грошаў, лаўнікам – па две капы. Памеры аплаты гавораць пра меншы памер гарадскіх даходаў у параўнанні з Вільняй. Тэрмін паўнамоцтваў змены адлічваўся ад дня Святога Мікалая веснавога. Па заканчэнні тэрміна змена павінна была перадаць усе гарадскія прывілеі, пячатку, рэестры, лісты і кнігі новай змене і праз бірчых і шафараў адчытацца перад грамадою аб гарадскіх даходах і расходах. Для пасяджэнняў рады прызначаўся чацвер.

Важнае месца ў вількеры адведзена пытанням упарадкавання гарадской казны і фіскальнага кантролю. Усе гарадскія выдаткі павінны былі пакрывацца ўсёй грамадою. Бурмістры, райцы і лаўнікі са згоды грамады маглі арэндаваць гарадскія даходы. Іх збор даручаўся бірчым, а выдача грошаў на расходы – шафарам. Прычым усе яны павінны быць прысяглымі. Калі гарадскіх даходаў не хапала на пакрыццё выдаткаў, дазвалялася ўстанаўліваць асобныя зборы. Калі службоўцы трацілі на

гарадскія патрэбы ўласныя грошы, то грамада разам з радай павінны былі ў хуткім часе іх вярнуць. Было вырашана не мець гарадскіх інстыгатараў, а справу пільнавання гарадскіх маёмасцей і пажыткаў даручыць бурмістрам і радзе.

Шэраг артыкулаў датычыўся гарадскіх маёмасцей. Устанаўлівалася, што тыя, хто набываў у горадзе двары і землі, павінен быў спачатку выканаць прысягу. Тыя, хто пераходзіў пад прыватную юрысдыкцыю і не хацеў выконваць гарадскія павіннасці, гублялі сваю маёмасць і павінны былі падлягаць пакаранню.

Дагаворны характар гарадскога самакіравання пакрэслены як прысягай, якую ўзаемна прынеслі магістрат і абшчына, так і некаторымі артыкуламі. Так, калі б якому мешчаніну «безпраўе і грабёж невінны… прыйшоў», то рада павінна была дабівацца для яго справядлівасці, у тым ліку і «грошам паспалітым». Рада і грамада разам павінны былі раскладваць падаткі на ўтрыманне паслоў і ганцоў і іншыя патрэбы да ста коп грошаў без прысягі, а звыш ста з прысягаю, і на багатых, і на ўбогіх. Мяшчанам забаранялася лаяцца на раду. Пастанаўлялася віна пры невыкананні гэтай ухвалы членамі магістрата ў памеры 50 грывен.

Як сведчаць матэрыялы Магілёва, найбольшая колькасць ухвал датычылася эканамічных пытанняў: вызначэнне і збор падаткаў, усталяванне кошту прадуктаў і г.д. Так 19 кастрычніка 1580 года ландвойт, бурмістры, радцы, лаўнікі і выбраныя прысяглыя асобы (*у акце пералічаны па імёнах 5 мужоў*) Магілёва вызначылі для збора чыншаў радцу Федку Пошыпа. Пры гэтым, калі б пры здачы грошаў у скарб патрабаваліся дадатковыя выдаткі і Пошып унёс бы свае грошы, то іх яму павінны былі кампенсаваць з гарадской скрынкі. Калі ж і апошніх не хапала на кампенсацыю, то прысутныя на паседжанні абяцалі даць свае грошы. Прычым такія выбары названыя штогадовымі, што гаворыць пра наяўнасць пэўнай агульнай гарадской пастановы па гэтаму пытанню і штогадовых разавых ухвал [18, с. 323–325].

6 верасня 1584 года рада Магілёва, убачыўшы, што ў горадзе шмат людзей, якія не могуць «за грош и за два купить хлеба през недостаток свой», вырашыла, што хлебнікі павінны выпякаць на продаж хлеб 4 гатункаў: за 2 асьмакі, за 1 асьмак, за чацьвяртак і за 2 пенязі. Гэтая ж пастанова, спасылаючыся на звычай усіх падняпроўскіх гарадоў (Дуброўны, Оршы, Копысі, Шклова, Быхава, Галоўчына, Крычава), занатавала, што жыта і іншае збожжа на таргу павінны вымяраць не кракаўскім гарнцом, але «мерай, якая есть здавна постановлена», а менавіта «верховатой мерой» ці мерай «з верхом». Пры гэтым у да-

куменце ўтрымліваецца заўвага, што гарады, ВКЛ, якія карыстаюцца магдэбургскім правам, «теж водлуг постановеня своего меру ховают», што ўскосна сведчыць пра наяўнасць у той час адпаведных вількераў іншых гарадскіх паселішчаў [18, с. 353–354].

Як гаворыць змест справы магілёўскага паспольства з бурмістрам Аўсеям Максімовічам, пад час патрэбы якіх-небудзь выдаткаў бурмістры «заказвалі» на ратушу сотнікаў, дзесятнікаў і паспольства, для вызначэння пэўнага «мету» ці падатка з маёмасцей мяшчан [18, с. 418]. Збіралі людзей, як сведчыць тая ж справа, сотнікі [18, с. 420].

«Ухваламі» ў Магілёве звалі і самі падаткі, якія прымаліся пастановамі горада. Так у справе 17 кастрычніка 1590 года названа ўхвала «з одное копы по полтора гроша, а з другое копы по грошу». Грошы ад падатка павінны былі выдаткоўвацца на пакрыццё расходаў асоб, пасланых да караля па гарадскіх справах [18, с. 498]. 18 ліпеня 1591 года магістрат і выбраныя вызначылі падатак у памеры 6 грошаў з маргоў, здаўна дадзеных гораду, і 12 грошаў з маргоў, ізноў прысуджаных гораду рэвізорамі караля, на пакрыццё выдаткаў на названых рэвізораў, накіраванне іх дэкрэта да старосты і іншыя патрэбы [18, с. 510–511]. Прычым, як сведчыць акт ад 1 мая 1591 года пасля збору вызначанага падатка праводзілася асобнае паседжанне рады і выбраных, на якім прымалі справаздачу бірчых і квітавалі іх [18, с. 503–505].

Ухваламі ў Магілёве зваліся і цэхавыя парадкі. Так 1 лютага 1590 года ў актавыя кнігі магістрата ўнеслі сваю «ўхвалу» магілёўскія дойліды [18, с. 482–485], саладоўнікі [18, с. 508–510]. Па аналогіі назва «вількер» у дачыненні цэхавых статутаў мы можам убачыць у Бярэсці, Дзісне, літоўскіх Янішках, але ўжо ў пачатку наступнага стагоддзя.

Права прыняцця вількераў вызначалася, як мы бачылі на пачатку артыкула, самімі зборнікамі магдэбургскага права. Бадай што адзіны фундацыйны прывілей канца XIV – канца XVI стагоддзя, які агаворвае права прыняцця вількера, гэта грамата Віцебску. Мяшчанам разам з войтам дазвалялася прыняць вількер, у якім усталёўваўся б спосаб выканання павіннасцяў і парадак вырашэння іншых гарадскіх спраў [24, а. 218адв–224адв].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што вількеры былі важнай крыніцай гарадскога права, неабходнасць якой была абумоўлена адсутнасцю аднастайнага прававога рэгулявання асобных пытанняў гарадскога жыцця. Адсутнасць пэўных нормаў у самім магдэбургскім праве, як і асаблівасці асобных гарадоў выклікалі неабходнасць прыняцця самімі гарадамі пэўных пастаноў па гэтых пытаннях. Згодна з нормамі

магдэбургскага права яны зваліся «вількерамі». Гэтая назва была найбольш распаўсюджана на заходніх землях ВКЛ, у той час як ва ўсходніх карысталіся яе беларускім адпаведнікам – «ухвала». Права прыняцця вількераў вынікала ўжо з самога факта надання магдэбургскага права, таму ў XVI стагоддзі ў асноўным не абумоўлівалася асобнымі пунктамі фундацыйных прывілеяў. Як мы бачылі вышэй, датычыліся вількеры, у першую чаргу, пытанняў фарміравання гарадскіх органаў улады, дапаможных органаў гарадскога самакіравання, парадка справаздач гарадскога ўрада, аплаты службоўцам за працу, збора падаткаў, узаемаадносін паміж урадам і грамадою, добраўпарадкавання. Па тэрміну дзеяння вількеры былі доўгатэрміновымі (прынятымі на неабмежаваны час) ці прысвечанымі адзінкавым з’явам гарадскога жыцця. Па колу разглядаемых пытанняў вылучаюцца комплексныя вількеры, якія рэгулявалі шырокі пералік палітычных, сацыяльных і эканічных пытанняў, і спецыяльныя вількеры. Сярод апошніх можна адзначыць адміністрацыйныя, якія рэгулявалі парадак дзейнасці органаў самакіравання; судова-працэсуальныя; фіскальныя; гаспадарчыя. Комплексныя вількеры можна лічыць свайго рода «канстытуцыямі» гарадскіх паселішчаў. Па інстытутах гарадской улады, якія прымалі вількеры, можна вылучыць супольныя пастановы рады, лавы і паспольства; сумесныя пастановы рады і выбраных «мужоў» ці рады і прадстаўнікоў тэрытарыяльнага самакіравання (сотнікаў, дзесятнікаў); пастановы рады і лавы ці толькі рады па агульнагарадскіх пытаннях. XVI стагоддзе было часам шырокага распаўсюджання праватворчай дзейнасці гарадскіх абшчын, што было выклікана, у першую чаргу, рэзкім павелічэннем колькасці гарадоў і мястэчак, якія карысталіся магдэбургскім правам.

Спіс літаратуры

1. Kraszewski, J.I. Wilno od jego początków do roku 1750 / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1841. – T. 3. – 383 c.

2. Копысский, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копысский. – Минск: «Наука и техника», 1975. – 191 с.

3. Kiaupa, Z. 1551 m.ir 1620m. Vilneaus vilkerai ir ju taikymas Lietuvos Didziosios Kunigaikstystes miestuose / Z.Kiaupa // Jaunuju istoriku darbai. Miedziaga respublikinei jaunuju istoriku mokslinei konferecijai. 1976 m.spalis, t.1. – Vilniaus, 1976. – S.41–51.

4. Szczerbicz, P. Ius municipale, to jest prawo miejskie maydeburskie / P. Szczerbicz. – Lwów, 1581. – 237 s.

5. Groicki, B. Artykuły Prawa Magdeburskiego, ktore zową Speculum Saxonum / B. Groicki. – Kraków, 1565. – 105 s.

6. Szczerbicz, P. Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie / P. Szczerbicz. – Lwów, 1581. – 536 s.

7. Рогачевский, А.Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. / А.Л. Рогачевский. – СПб.: Изд. СПбГУ, 1996. – 153, [3] с.

8. Рогачевский, А.Л. О взглядах немецкого бюргерства XIV–XV вв. на природу и назначение городских органов власти / А.Л. Рогачевский // Правоведение. – 1989. – № 6. – С. 46–55.

9. Zubrzycki, D. Kronika miasta Lwowa / D. Zubrzycki. – Lwów, 1844.

10. Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Ч.1 – [2]. – Вильна, 1843. – Ч.1 – [2]. – XCIV, 208 с.

11. Groicki, B. Porządek sądów miejskich / B. Groicki. – Kraków: Drukował Łazarz Andrusowicz, 1559. – 243 s.

12. Стрэнкоўскі, С.П. Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам у канцы XIV – канцы XVIII стст. / С. П. Стрэнкоўскі. – Мінск: МГІРА, 2008. – 251 с.

13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (далей – НГАБ). – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 50. Пажалаванні, пацвярджэнні. Пры пісары Лаўрыне Войне і Б. Дрэвінскім.

14. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 106. Прывілеі, пажалаванні і дэкрэты Уладзіслава IV.

15. Lietuvos metrika: Kn. 14 (1524–1529) / Lietuvos istorijos institutas; parenge: Laimontas Karalius, Darius Antanavicius. – Vilnius: LII, 2008. – 645 s.

16. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 33. Метрыка королевы Боны.

17. Lietuvos metrika: Knyga 71 (158–51586) / Lietuvos istorijos institutas; parenge Laimontas Karalius, Darius Antanavicus. – Vilnius: LII, 2008. – XXVI, 141, [1] c.

18. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске и изданные под редакцией архивариуса сего архива Созонова: Вып. 7. – Витебск, 1876. – 511, V с.

19. НГАБ. – КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 73. Метрыка прывілеяў.

20. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске, изданные под редакцией архивариуса Витебского центрального архива Довгяло. – Витебск, 1883. – Вып. 14. – 530, XIV с.

21. Белорусский архив древних грамот / Предисл. протоиерея И. Григоровича. – М., 1824. – Ч.1. – XVI, 148 с.

22. Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам. – Минск, 1848. – XLVIII, 402 с.

23. Беларускі архіў / Бел.АН, Археагр.каміс. [Змест актаў, датоўка іх, заўвагі і паказ. склаў З. Даўгяла]. – Мінск: Выд.Бел.АН, 1930 (1931). – Т. 3: Мінскія акты (XV–XVIII ст.). Вып.1. – XXV, 413 с.

24. НГАБ. Фонд КМФ-18. – Воп.1. – Сп. 83. Прывілеі, пацвярджэнні і пажалаванні.

Моисеев М.В.

МОДЕЛИ ПОВЕДЕНИЯ ДИПЛОМАТОВ МОСКОВСКОЙ РУСИ: ОБЩЕЕ И ИНДИВИДУАЛЬНОЕ (НА ПРИМЕРЕ РУССКО-НОГАЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ XVI века)

Внешнеполитическое развитие Русского государства приводило к увеличению количества стран-участниц дипломатического диалога. Постепенно страна начала втягиваться в систему международных отношений и создавать региональные системы взаимоотношений. Отмеченные явления привели к увеличению числа дипломатических представителей, направляемых в разные страны. Этот процесс логично должен был увенчаться созданием специализированного ведомства курировавшего внешнеполитическую деятельность страны и появлением корпуса дипломатов. Международные отношения попадали в сферу деятельности великого князя (царя), Боярской Думы и главы Русской православной церкви. Уже в конце XV века появляются посольские дьяки непосредственно связанные с управлением внешней политикой. В результате, в 1549 году появляется специализированное ведомство – Посольский приказ [1, с. 99–105; 2, с. 14–15]. Вместе с тем выделение посольского ведомства не означало появления специализированной дипломатической службы. В течение конца XV – XVI веков выделяются общие принципы организации дипломатического общения России с ее контрагентами. Сама организация такого общения имела довольно ясные иерархические принципы, особенно это заметно в случае отношений Русского государства со странами-наследниками Золотой орды (иначе говоря, с *постзолотоордынским* миром). Рассмотрим это явление в общих чертах.

Постзолотоордынский мир был отнюдь не монолитен, в нем происходили политические процессы, усложнявшие общую геополитическую картину региона. Одним из условий этих процессов была внутренняя дифференциация государств по династическому принципу. Определялось это следующим принципом: право на верховную власть имели только потомки сыновей Чингиз-хана от первой жены, так называемый «золотой род» (*алтан уруг*). Правители, не принадлежавшие к этой категории, не рассматривались как легитимные. Вместе с тем хан и в ордынские времена, и позднее не всегда обладал всей полнотой власти. Нередко Чингизиды-правители находились в тени своих влиятельных

беклярибеков, таких как Мамай, Тимур и Эдиге. Они сами выбирали ханов, оставляя себе реальное управление страной. Именно по такой схеме была устроена и Ногайская Орда [3, с. 56–87; 4, с. 72–89, 113–119]. Все это привело к тому, что в постзолотоордынском мире и Ногайская Орда, и ее правители (бии) обладали низким статусом. К примеру, крымские ханы называли ногайских биев своими «карачи», то есть слугами [5, л. 8об.].

Подобная ситуация оказывала прямое влияние на организацию русско-ногайского дипломатического общения. Отмеченное обстоятельство позволило Русскому государству выстроить отношения с ногаями на иных основаниях, чем с другими постзолотоордынскими государствами. Уже на заре этих контактов сложилась система «церемониального вассалитета» Ногайской Орды, следствием которой стала упрощенная схема организации посольского обмена и низкий статус направляемых к ногаям дипломатов.

Особенно ясно это становится при сравнении церемониала и системы организации дипломатического общения с другими постзолотоордынскими странами. Сам церемониал отношений Русского государства с этими государствами сохранял элементы золотоордынского дипломатического этикета. Именно тогда сложилась дифференциация дипломатических представителей Руси в Орде. На вершине своеобразной посольской иерархии находились «киличеи» – послы великого князя, они привозили ордынскому хану «многие дары». В самом низу иерархической лестницы располагались гонцы, чьи функции ограничивались доставкой посланий. Официальный статус киличеев был достаточно высок, среди них встречались бояре, представители знати, крупные землевладельцы [6, с. 118–120]. Подобная практика сохранилась и после распада Золотой Орды: в Крымское и Казанское ханство направлялись послами довольно знатные люди, порой имевшие думные чины [7, с. 1, 9, 16, 25, 28, 34 и др.].

Иную картину предоставляют русско-ногайские отношения, которые в силу иерархических различий между правителями государств не имели развитого дипломатического этикета [8, с. 92–93]. Рассмотрим подробнее, как это обстоятельство отразилось на организации дипломатического общения Русского государства с Ногайской Ордой.

При анализе источников выясняется следующая тенденция: в конце XV – начале XVI в. (до 1508 г.) в Ногайскую Орду направляли преимущественно гонцов, так из 6 направленных представителей пятеро – это гонцы, и лишь один упоминается как посол (князь Темир Якшенин). С

1533 г. по 1549 г. Орду посетило 9 гонцов и 8 посланников. В середине XVI века (до 1561 г.) – 15 посланников и 34 гонца. Преобладание гонцов в дипломатическом диалоге Русского государства с Ногайской Ордой наиболее очевидно во время решающего этапа «Казанской войны»: в 1551 и 1552 гг. в Орду направлялись только гонцы. Таким образом, можно сказать, что в Москве стремились свести сами отношения с ногаями к простому обмену посланиями и особой важности им не придавали.

Подобная практика, несомненно, ущемляла интересы ногайской знати. Именно поэтому степняки активно старались добиться права приема у себя московского посланника. В немалой степени это объясняется тем, что только посланники, как ранее киличеи, привозили «многие дары», в то время замещенные «поминками». В результате в середине XVI века оформилась система посольского обмена между Россией и Ногайской Ордой: теперь в орду направлялось три посланника. Один из них направлялся к бию, два других к правителям западного и восточного крыла Орды – нурадину и кековату, соответственно.

Состав, направляемых в Ногайскую Орду дипломатов, определялся в первую очередь территориально-генеалогическим происхождением. Как правило, они происходили из Козельска, Коломны, Калуги, Боровска, Воротынска, Владимира, Мещевска, Мещеры, Рязани и Нижнего Новгорода. То есть из мест, находившийся на дуге от северо-востока к югу-западу и принадлежавших к «восточной украине» в широком смысле слова. Другой закономерностью являются служебные занятия и связи не только самих посланников, но и вообще их рода. Интересно, что среди посланников середины XVI века (с 1554 г.) заметны сослуживцы Афанасия Нагого: Мальцевы и Лачиновы. Причем для Мальцевых русско-ногайские отношения стали едва ли не семейным поприщем, на котором подвизались сначала братья Елизарий и Семен, затем и сын Елизария – Семен. Более одного представителя дипломатического корпуса, задействованного в русско-ногайских отношениях, дали также Вышеславцевы (2 представителя), Колесницыны (2), Михновы (2). Все это позволяет, с известной осторожностью, предположить, что семейственность и предыдущие службы (с их связями) играли определенную роль в механизме привлечения к дипломатической службе тех или иных людей. Еще отчетливее этот факт становится при анализе общей служебной истории не только дипломата, но и всего рода (например, деятельность рода Загряжских).

Социальный статус русских дипломатов в Ногайской Орде не был высоким. Посланниками выступали люди, принадлежавшие к низшему слою Государева двора, а иногда даже представители уездного дворян-

ства. Для периода середины XVI века характерно назначение в посольские миссии детей боярских III статьи. Это П.Д. Тургенев, И.Б. Федцов, И.Т. Загряжский, А.Т. Тишков, П.Г. Совин, М.К. Приклонский, В.П. Федчищев и, возможно, Иван Тверетинов [9, с. 67, 70, 71, 73, 74, 78]. После 1560-х гг. число членов Государева двора несколько сокращается, как правило, они возглавляли посольство и направлялись непосредственно к ногайскому бию; кековат и нурадин были вынуждены довольствоваться приемом посланника более низкого социального статуса.

Таким образом, очевидно, что на организацию дипломатического общения Русского государства с Ногайской Ордой решающее влияние имел низкий иерархический статус Орды. Вместе с тем закономерен вопрос: не связано ли отмеченное обстоятельство с незначительностью самих отношений? Для ответа на него, рассмотрим в общих чертах историю русско-ногайских отношений в XVI веке.

Эти отношения в течение XVI века развивались довольно активно, но постепенно их значение начало снижаться. Наибольший расцвет взаимоотношения Русского государства и Ногайской Орды пережили в 30–50-е гг. XVI столетия. После завоевания Казанского и Астраханского ханств русско-ногайские отношения начинают «провинциализироваться», то есть их содержание постепенно ограничивается вопросами сосуществования с «большим» соседом в приграничной зоне. Однако заметного влияния содержание отношений на организацию дипломатического общения не имело. Наиболее ярким подтверждением этому можно считать и ограничение русско-ногайских отношений во время заключительного этапа «Казанской войны» отправкой гонцов, и миссию Микулы Иванова сына Бровцына в Орду в 1554 г. Коротко говоря, главной задачей этой миссии было дипломатическое сопровождение захвата Астрахани. Однако для исполнения этой ответственной миссии избрали человека, в 1530-е гг. представлявшего дворцовую администрацию в Нижнем Новгороде [10, с. 89] и не имевшего до этого ни малейшего дипломатического опыта (своеобразной вершиной его дипломатической карьеры можно считать исполнение функций пристава у литовских послов в 1554 г. [11, с. 200]). Подобные примеры в истории русско-ногайских отношений можно множить, но это в целом не является целью данной статьи. Для нас важно понять как эти люди, зачастую не имевшие дипломатического опыта, реагировали на изменявшиеся ситуации в отрыве от привычной обстановки и в окружении тех, кто в восприятии средневековых русских интеллектуалов представлялся некоей обобщенно зловещей массой.

Посольский церемониал постзолоордынских стран в значительной степени восходил ко временам могущества Золотой Орды. Многие из его элементов имели непаритетный, а местами и унизительный для отправляющей дипломата стороны характер. Учитывая, что для дипломатии средневековья весьма существенную роль играл символический ряд: *государство = правитель = посол,* становится понятной актуальность изучения моделей поведения, избранных тем или иным дипломатом на «вызовы» протокола принимающей стороны. Одним из наиболее очевидных «вызовов» можно считать практику взимания так называемой «придверной пошлины».

Во всех постзолотоордынских государствах бытовал обычай, по которому дипломатические представители разных стран за право аудиенции платили так называемую «придверную пошлину». О подобных порядках в Улусе Джучи писали еще Джованни дель Плано Карпини и Гильом де Рубрук [12, с. 59, 70–71, 110–111]. Наиболее подробное описание монгольского церемониала встречи послов оставил Джованни дель Плано Карпини. По пути к ставке послов встречали заставы татар. Выяснив, куда они едут, татары просили даров и получали их. Так как, по словам Карпини им «приходилось принуждение обращать в желание» [12, с. 70–71]. По прибытии в ставку, «вождь» посылал к послам «своих рабов управителей», которые спрашивали о «подарках», а получив, требовали дать больше. После получения требуемого, посла вели к хозяйскому шатру. Сходная процедура повторилась и в ставке Бату [12, с. 71–72]. Этот церемониал оказался весьма устойчивым и сохранился в постзолотоордынских государствах, он был распространение и бывшем Чагатайском улусе [13, с. 211, 212, 213, 215, 218]. Русских послов требование пошлин и поминков преследовало, едва они приближались к улусам степняков. Уже в ставке бия к ним посылался теку-дуван, управлявший финансовыми вопросами, и требовал пошлин, после этого на посла «наседали» карачи «трех орд» (в случае с Ногайской Ордой) и придверники [14, с. 125–126].

Русские власти резко негативно относились к практике взимания пошлин с дипломатических представителей своей страны. В каждом наказе рефреном звучало «…а в пошлину никому ничего никак не давати» [14, с. 111, 277]. Однако это «идеальное» требование наказа было трудно исполнимым для дипломата, находившегося вдали от Родины и окруженного представителями ногайской верхушки. Уже первый представитель Русского государства в Орде столкнулся с этой проблемой. Осенью 1490 г. в ставку ногайского бия Мусы прибыл гонец Тулуш.

Алчагир-мирза (сын Мусы) «…силу учинил, взял у него однорятку ноугоньскую, да две однорятки трекуньские, да седло ометюк тимов. А … князь Шамансырь взял у него силно однорятку ипьскую, да другую трекуньскую» [14, с. 39]. Точно также в 1506 г. поступил Алчагир с другим гонцом – Кожухом, приказав с того снять «однорядку придверного» [14, с. 56]. Попытки прекратить эту унизительную практику дипломатическим путем так и не возымели действия. В 1534 г. русский посланник Даниил Губин столкнулся с этой практикой, приобретшей к этому времени усиленный характер. Едва прибыв в ногайские улусы, посланник столкнулся с требованиями послов ногайских мирз отдать им посольские дары для их господ. Д. Губин воспротивился этому, тогда ногаи напали на него и сопровождавших его гонцов и захватили «поминки», отправленные их сюзеренам. Уже во владениях бия орды Саид-Ахмеда, его сын Султан-Ахмед потребовал пошлин и, получив отказ, ограбил русского посланника. В ставке бия ситуация повторилась. Сначала бийский чиновник потребовал пошлин, Д. Губин отказал ему в этом, тогда на следующий день он явился с сопровождением, обыскал весь состав посольства (посланника и гонцов) и изъял требуемые пошлины. После «княжого грабежу» к несчастному посланнику приехали пошлинники «от трех орд и придверники» и ситуация повторилась. Своеобразный сбор пошлин завершили карачи ногайской знати [14, с. 124–126].

Подобная практика продолжалась и позднее. Весьма показателен пример живучести «придверной пошлины» приводимый русским посланником в Ногайской Орде в 1551 г. П. Тургеневым. Ситуация весьма напоминает ту что имела место почти два десятилетия назад с Д. Губиным: так же вначале последовало требование «поминок», а затем двенадцать князей ногайского бия Юсуфа потребовали пошлин, мотивируя это сложившейся международной практикой. Отказ уплатить пошлины, не поколебав ногаев, привел к силовому изъятию их [15, с. 52–53].

Конечно, можно полагать, что столь экстремальный способ получения пошлин с русских посланников и гонцов мог диктоваться враждебной к Русскому государству позицией. Вроде бы для этого есть основания. Упоминаемые выше случаи (ограбление Д. Губина и П. Тургенева) имели место во время серьезного охлаждения русско-ногайских отношений. Инспирировали их бии Саид-Ахмед (в 1534 г.) и Юсуф (в 1551 г.), которые были явно недовольны московской политикой в регионе. Однако такое предположение не будет справедливым. В

1554 г. Исмаил, видевший в Москве своего главного партнера в борьбе за власть, точно так же приказал взять со всего посольства пошлины. Русский посланник М.И. Бровцын упоминает об этом в своей отписке: «Да прислал, государь, ко мне казначея своего, да иных татар, да меня, государь, велел ограбити. И казначеи, государь, меня ограбили и татар твоих донога…» [15, с. 153–154]. Замечательно, что это происходило на фоне борьбы Исмаила с Юсуфом за власть в Орде, а Бровцын должен был провести с первым секретные переговоры по возведению на астраханский престол Дервиш-Али, креатуры как раз Исмаила [16, с. 201]! Следовательно, характер взимания пошлин с дипломатических представителей Русского государства не был жестко связан с позицией самих ногайских аристократов по отношению к Москве.

Однако начало усобицы в Ногайской Орде внесло свои коррективы в процесс взимания пошлин с русских дипломатов. В один из острых моментов междоусобной борьбы в 1555 г. Исмаил вовсе отказался брать пошлины, наоборот он повел себя «необычно» (именно так эту ситуацию охарактеризовал русский посланник И. Загряжский [15, с. 177]), приказав выдавать посольству корм ежедневно. Впрочем, такое поведение диктовала сложившаяся ситуация, так как против Исмаила поднялось большинство ногайских мирз [подробнее см.: 4, с. 270–284]. Ввиду сказанного любопытно, что другой русский посланник, Мясоед Вислово, направленный к союзнику Исмаила Касиму, все-таки был «ограблен» [15, с. 178]. Вероятно, традиционное право взимания пошлин с дипломатов для ногаев было более действенным, чем изменяющаяся политическая обстановка. На нее не повлияли и бурные события 1557 года. В это время Исмаил на непродолжительное время лишился власти в Орде: его сменили мятежные сыновья погибшего в 1554 г. бия Юсуфа. Правителем ногаев стал старший из Юсуфовичей – Юнус-мирза. Новый бий старался убедить московских представителей, что подобная смена власти не угрожает Русскому государству, борьбу же с Исмаилом переводил в плоскость «кровной мести» за убитого последним отца [15, с. 247]. Вместе с тем сбор пошлин с посольств отменен не был. Так, посла И. Тверетинова ногаи «бесчествовали», хотя характер этого «бесчестия» не ясен. Примечательно, что сами ногаи отрицали свою вину, возводя ее на самого посланника: «…сам деи мужик дурен, не знает ни добра, ни лиха» [15, с. 245]. С посланника Елизария Мальцева имелдеши Юнуса попытались взять пошлины, но им это не удалось. Как писал позднее в отписке сам герой происшествия: «государевым здоровьем взяв Бога на помоч, переступ-

пя страх, положили образец в Нагаех, каков преже того не бывал» [15, с. 246]. Однако небывалый успех Е. Мальцева так и остался единичным. Взимание пошлин с дипломатических представителей Русского государства продолжался и позднее, хотя и некоторые обстоятельства и изменились. Так, в 1562 г. с русского гонца в ставке Уруса взяли пошлины, хотя (в этом новшество) обещали позднее возместить [17, л. 47–47об.].

Примечательна реакция посланников и гонцов Русского государства на эту ситуацию, отраженная в отписках и докладах дипломатов. Так, например, Даниил Губин пытался воздействовать на ситуацию словами. П.Д. Тургенев говорил «многие речи по наказу», а в момент силового изъятия пошлин просто покинул место, где это происходило, оставив ногаев наедине с желаемыми материальными ценностями. Примеры подобного развития событий можно еще множить, но главное – это понять, чем объяснить эту повторяющуюся из раза в раз ситуацию. На наш взгляд, мы здесь имеем дело с неким церемониальным действием. Ногаи требуют положенную пошлину: ведь так заведено издавна. Московские дипломаты непреклонно отвечают отказом, затем, «полаяв много», стороны на время расходится. По истечении некоторого времени (как правило, на следующий день) ногаи берут свое, русский посланник покидает место, где совершается, согласно его словам, «грабеж». Таким образом, наиболее распространенной моделью поведения дипломатических представителей Русского государства в случае с «придверной пошлиной» долгое время был ритуальный отказ от ее выплаты и пассивное наблюдение за ее взиманием. Такая ситуация позволяла выйти из «протокольного тупика» создававшегося известным противоречием между сложившейся дипломатической практикой постзолотоордынских государств и решительным требованием великокняжеской канцелярии «пошлин не давать». В результате подобного «грабежа» московские дипломаты пошлин как раз официально и не давали, следовательно и удар по престижу молодого государства был минимальным. Оценивая это явление как проявление криминальных наклонностей степняков, великокняжеская администрация слала возмущенные послания, укоряла ногайскую аристократию, однако более действенных методов искоренения практики «придверной пошлины» не искала. Следовательно, не будет слишком смелым предположить, что эта ситуация по началу удовлетворяла обе стороны.

Однако после захвата Казанского и Астраханского ханств, а так же начала ногайской усобицы середины XVI века, русские дипломаты на-

чали избирать иные сценарии преодоления означенного «протокольного тупика». Наиболее ярким суждено было стать поведению Е. Мальцева: в ответ на требование пошлин, он приказал открыть огонь из пищалей. Убив одного и ранив 5–6 человек, посланник обезопасил себя от взимания пошлин [15, с. 246]. Впрочем, такая реакция являлась скорее исключением. Позднее взимание пошлин продолжалось, но ногайские аристократы старались возместить убытки, понесенные дипломатами. Сохранение же этой практики они мотивировали необходимостью содержать свое окружение.

Список литературы

1. Белокуров, С.А. О Посольском приказе / С.А. Белокуров. – М., 1906.

2. Рогожин, Н.М. Посольские книги России конца XV – начала XVII вв. / Н.М. Рогожин. – М., 1994.

3. Султанов, Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Т.И. Султанов. – М.: АСТ, 2006.

4. Трепавлов, В.В. История Ногайской Орды / В.В. Трепавлов. – М.: Восточная литература, 2000.

5. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 123. – Оп. 1. – Кн. 6.

6. Кузьмин, А.В. О происхождении рода Аминевых (к изучению истории киличеев в средневековой Руси) / А.В. Кузьмин// Государство и общество в России XV – начала XX века. Сборник статей памяти Николая Евгеньевича Носова. – СПб., 2007. – С. 116–121.

7. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайскою ордами и с Турцией с 1474 по 1505 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова // Сб. Императорского Русского исторического общества. – Т. 41. – СПб., 1884.

8. Назаров, В.Д. Государев двор в посольском церемониале Российского государства (конец XV – середина XVI века / В.Д. Назаров // Репрезентация власти в посольском церемониале и дипломатический диалог в XV – первой трети XVIII века.– М., 2006. – С. 91–95.

9. Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х гг. XVI века / Подгот. к печати А.А. Зимин. – М.: АН СССР, 1950.

10. Чеченков, П.В. Нижегородский край в конце XIV – третей четверти XVI в.: внутреннее устройство и система управления / П.В. Чеченков. – Нижний Новгород, 2004.

11. «Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1487–1572 гг. (сост. Б.Н. Морозов) // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. – М.; Варшава: Археографический центр, 1997.

12. История монгалов / Дж. дель Плано Карпини. / Путешествие в восточные страны / Г. де Рубрук / Книга Марко Поло / Вступ. ст., коммент. М.Б. Горнуга. – М.: Мысль, 1997.

13. Дженкинсон, А. Путешествие в Среднюю Азию, 1558–1560 гг. /А. Дженкинсон // Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. – Рязань: Александрия, 2007.

14. Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой. 1489–1549 гг. / Сост. Б.А. Кельдасов, Н.М. Рогожин, Е.Е. Лыкова, М.П. Лукичев. – Махачкала, 1995.

15. Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой. 1551–1561 гг. / Сост. Д.А. Мустафина, В.В. Трепавлов; ответ. научн. ред. М.А. Усманов. – Казань, 2006.

16. Комиссаренко, А.И., Моисеев, М.В. Астраханское ханство по документам ногайской посольской книги за 1551–1556 гг. / А.И. Комиссаренко, М.В. Моисеев // Исторический архив. – № 2, 2004. – С. 199–209.

17. РГАДА. – Ф. 127. – Оп. 1. – Кн. 6.

Герасімава І.В.

«А КАК, ГОСУДАРЬ, ПРИШЛИ В ВИЛЬНУ ТВОИ ГОСУДАРЕВЫ ПОЛКИ»: ЭПІЗОД З ЖЫЦЦЯ СТАЛІЦЫ ЛІТОЎСКАГА КНЯСТВА ПАДЧАС «ПАТОПУ» (1658 г.)

Эпізод з прыходам у Вільню ў пачатку 1658 г. і кватэраваннем ў ёй пяці рускіх палкоў з'яўляецца невялікім, аднак паказальным фрагментам карціны штодзённага жыцця сталіцы Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ) падчас кіравання ў ёй акупацыйнай маскоўскай улады, што затрымалася ў горадзе на шэсць гадоў (1655–1661). Цалкам гісторыя рускага ўладарства ў Вільні, якое пачалося ад захопа сталіцы ў жніўне 1655 г. і скончылася ў 1661 г. пакараннем смерцю рускага ваяводы Данілы Яўфімавіча Мышэцкага на віленскай плошчы, досыць вядомая ў гістарыяграфіі XIX–XX стагоддзяў [57, с. 48–77; 62; 67, s. 40–50; 69; 70]. Аднак у апошнія часы былі выяўлены новыя комплексы дакументаў, якія дазваляюць больш падрабязна рэканструіраваць дадзены перыяд жыцця Вільні пад рускім царом. Гэта перш за ўсе матэрыялы віленскіх Суднай і С'езжай ізб – кіраўнічага і судовага інстытутаў, належачых рускай уладзе, якія былі апісаны і ўведзены ў навуковы зварот Э. Мэйлусам [59, 68]. Апрача гэтых крыніц, у даследванні былі выкарыстаны акты, якія датычацца перапіскі рускіх вайскоўцаў з ваяводамі, ваявод з царом і прыказамі, указныя гасударавыя граматы, а таксама дакументы з кніг віленскага гарадскога суда і віленскага магістрата.

Цэнтральным прадметам вывучэння віленскіх дакументаў 1658 г. стаў складаны клубок узаемаадносін паміж рознымі сацыяльнымі групоўкамі віленскага асяроддзя, якое на той час складалася з мяшчан, члонкаў віленскага магістрата, рускіх салдат, а таксама рускай ўлады у постацях ваяводы, суддзі і палкоўнікаў. Як суіснавалі ў адным горадзе жыхары розных дзяржаў? Якую ролю адыгрываў віленскі ваявода князь М.С. Шахаўской ў кіраванні новай сітуацыяй з прыбыццем пяці палкоў? Якую ролю выконвалі новапрыбылыя палкоўнікі? Як складаліся адносіны паміж палкоўнікамі і ваяводай, палкоўнікамі і мяшчанамі? І, на прыканцы, як ставіўся рускі цар да сітуацыі, якая стварылася ў Вільні ў сувязі з квартэраваннем шматлікага ваеннага кантынгента?

Пасля заняцця сталічнай Вільны некалькі тысяч чалавек рускага гарнізона пад уладай рускага ваяводы і палкоўнікаў кантралявалі

акупіраваны горад і паветы, збіраючы з жыхароў падаткі – грашыма, натуральнымі прадуктамі і жывёламі, а таксама актыўна выкарыстоўваючы мясцовыя людзкія рэсурсы. Частка кантынгента рускіх палкоў складалася з тутэйшых сялян, якіх бралі салдатамі ў палкі; мясцовая шляхта вярбавалася часцей цэлымі харугвіямі, якія прысягалі на вернасць рускаму цару. Становішча ў горадзе значна змянілася ў мае 1657 г., калі ў Вільню прыйшла чума. Эпідэмія, падкасіўшая да паловы насельніцтва і нашмат скараціўшая колькасць русскай прасутнасці ў горадзе, трвалася амаль год. У пачатку 1658 г. «моравае паветра» сціхла і ў Вільню зноў пачалі вяртацца мяшчане, якім пашчасціла перачакаць разгул смяротнай хваробы па-за яе межамі.

У гэты ж час выйшаў царскі указ аб размяшчэнні пяці гасударавых палкоў ў Вільні. Гэта вырашэнне было звязана не столькі з жаданнем цара ўзмацніць паслабеўшую пасля эпідэміі чумы абароназдольнасць горада, колькі дыктавалася ваенна-палітычнымі абставінамі. Пункты віленскай дамовы 1656 г. польскім бокам не выконваліся: асабліва зачапіла цара зацягванне каралём Янам Казімірам арганізацыі сейму, дзе б разгледжвалася пытанне аб абранні наступным манархам Рэчы Паспалітай Аляксея Міхайлавіча [65, с. 310]. Цар вырашыў правесці новыя руска-польскія перамовы (паралельна з руска-швецкімі) ў Вільні ўлетку 1658 г. з улікам сучаснай змяніўшайся сітуацыі на знешняпалітычным курсе. Усведамляя, што перамовы могуць сарвацца і трэба будзе весці ваенныя дзеянні, каб замацаваць за сабой акупіраваныя тэрыторыі, руская ўлада пачала сцягваць да Вільні ваенную моц [65, с. 312]. На прыканцы лютага 1658 г. ў сталіцу з розных гарадоў ВКЛ прыбылі пяць новых палкоў: Томаса Беля з Барысава, Даніэля Краферта са Смаленска, Юрыя Кіта і Адама Гохварта з Магілёва, Кашпіра Яндэра са Шклова [37, арк. 1; 25, арк. 2–3].

Паводзіны прыбылых вайсковых людзей адразу з’явіліся праблемай як для мясцовых жыхароў, так і для рускага ваяводы Шахаўскога, які стараўся праводзіць палітыку мірнага суіснавання з мяшчанамі: пасуламі, льготамі, «приветом и лаской» ужо некалькі гадоў дабіваючыся пазітыўнага стаўлення да новай улады. Салдаты прыбылых палкоў, якіх расскватэравалі ў Вільні, ў «порожних избах» у гасподах мяшчан, сталі выкідаць віленцаў з дамоў і самі засяляцца ў іх [29, арк. 1]. Пустыя, кінутыя дамы «в большом городе, и за городом, и в слободах» яны разбіралі і пускалі на дровы [29, арк. 3]. Між тым «старыя» рускія салдаты, якія жылі ў Віленскім Замку разам з ваяводай, хадзілі за дровамі ў лес, як і мясцовыя жыхары [29, арк. 3]. Незадаволенымі ад такога сусед-

ства былі і жыхары блізлежачых паветаў Віленскага ваяводства, у якіх «полков полковники и началные люди посылают в поветы: у шляхт и у крестьян сена берут силно и иные многие налоги шляхтам и крестьянам чинят» [25, арк. 5].

З мясцовымі прадуктамі – хлебам, мясам для новапрыбылых салдат было напружана. Вясновы паводак перашкодзіл пасланаму ваяводай паручыку прывезці сабраны з непрысяжнай шляхты хлеб і «жываціну рагатую», якая была ўзята ў Ашмянскім павеце: «а до Вилны провадит никойми мерами нелзе, потому что воды велики и грези, а хлеб скоро молотит нелзе, потому сыр» [18]. Вырашана было пакінуць жывёлаў ў паветах, а як сойдзе паводак – прыслаць у Вільну [19].

Сітуацыя моцна ўскладнялася тым, што салдатам пяці палкоў на два месяцы – сакавік і красавік – затрымалі выплату жалавання: «А твоего государева жалованя месячнова корму на март и на апрель денгами не дано, и мы, холопи твои, на твоей государеве службе в Вилне живем другой месяцъ без корму и помираем голодною смертью. И нам, холопям твоим, стала скудость великая с соли; и харчю, и бую купить нечем. А безпрестанно, государь, мы, холопи твои, на твоих государевых караулех стоим наги и босы» [16, арк. 1–2]. У пачатку красавіка яшчэ не было прыслана ў горад пра гэта дзяржаўнага ўказу; а ў С’езжую ізбу прыходзілі ратныя людзі пяці палкоў і білі Шахоўскаму чалом «полковники и началные люди и салдаты о твоемъ великого государя жаловане – о месечном, о денежном [упісана над радком. – І.Г.] корме безпрестанно» [17, арк. 1]. Хутка пасля адсылкі ваяводай адпіскі цару адносна гэтых чалабіццяў з прозьбамі аб выплаце грошаў прыйшоў ліст ад смаленскага ваяводы князя Пятра Аляксеевіча Даўгарукава. У лісту ён паведамляў пра затрымку грашовых сродкаў. Сама грашовая казна была даслана з Масквы ў гарады Літоўскага княства яшчэ 20 снежня і для Вільны было выдзелена пэўная сума: срэбных грошай – 2401 рубль адзін алтын, медных грошай – 7335 рублей 20 алтын два гроша («деньги»), яфімкаў і чвэрцін – 2161 рубль 28 алтын [20, арк. 2, 6–7]. Салдатам належала раздаваць «мелкія срэбныя і медныя грошы і яфімкі па трэццям» [20, арк. 3]. Калі царскія цалавальнікі з казной даехалі да Барысава і Мінска, то ваяводы гэтых гарадоў падмянілі большую колькасць срэбных грошай і яфімкаў, прызначаных для Вільні, медзянымі манетамі [20, арк. 8–9, 6]. Выдаць ўсё жалаванне віленскім салдатам аднымі медзякамі было немагчыма, бо гэта прывяло б да іх незадаволенасці, акрамя таго, яшчэ б больш ускладнілася сітуацыя з прадуктамі. Не жадая таргаваць за рускую медзь, якія ўсе прадаўцы павінны былі браць пад страхам суровай

кары, паветныя жыхары часта ўвогуле адмаўляліся ад тарговых паездак ў Вільню [47, s 9; 67, s. 128, 60, c. 35].

Пасля таго, як падлог з медзянымі манетамі быў раскрыты, ваяводам Барысава і Мінска быў дан наказ вярнуць ў Вільню срэбраныя грошы і яфімкі, але аказалася, што грошы ўжо былі розданы салдатам гэтых гарадоў на жалаванне [21, арк. 6]. Віленскаму ваяводзе Шахоўскаму ў Іназемскам прыказе замест недашэдшых грошаў паабяцалі даслаць ў дадатак да медзякоў 11901 рубль 16 алтын срэбнымі, медзянымі грошамі і яфімкамі «па трэццям» [21, арк. 7]. А пакуль грошы не прыйшлі, ваявода выдавал рож салдатам безграшова ў залік будучага жалавання [22].

У сувязі з вышэйзгаданым нядзіўным уяўляецца тое, што вайскоўцы пачалі актыўна красці неабходныя для жыцця рэчы і прадукты ў мясцовых жыхароў. Віленскі рынак стаў месцам частых набегаў з боку рускіх прыбылых салдат [23, арк. 1–2]. У красавіку сітуяцыя выйшла з-пад кантролю: 16 дня салдаты масава атакавалі рынак. Прыбегшыя ў Судную ізбу мяшчане сказалі суддзе Ілле Манастырову, што салдаты новых палкоў «рынак увесь разграбілі» – хлеб, калачы, рыбу і грошы адымаюць, а караульшчыкаў, пастаўленых сцерагчы рынак – «каб салдаты моцна хлеба, і харчу, і грошай не адымалі» – усіх перабілі [23, арк. 3–4].

Ваявода прыняў жорсткія меры і наказаў выпараць батагамі паручыка Філіпа Прэшэра і прапаршчыка Міхайла Канстантынава з палку Томаса Белі, якія стаялі на рынку і глядзелі, як салдаты яго абкрадваюць, але нічога не зрабілі для іх суцішэння [28, арк. 2]. Віленскія мяшчане апазналі аднаго з актыўных удзельнікаў пагрому – салдата Данілава палку Краферта Акмайку Шчадру, татарына. Шахоўскі павёў Акмайку на Судны двор для біцця кнутом, за ім «шли салдаты тех новых полков, человек с пятсот з болшим шюмом и с криком до Суднова двора, и хотели тово салдата отбить» [28, арк. 3]. Калі Акмайку сталі біць кнутом, адзін п'яны салдат палка Васіля Кунінгама стаў выкрыкваць з таўпы: «Отнимите де тово салдата – бить не давайте!», за што сам затым быў наказаны кнутом [28, арк. 4].

Шахаўской, разумеючы тое, што адказваць за пагром прыйдзецца перш за ўсе яму, на сваю рызыку без гасударава указа вырашыў выдаць салдатам з віленскай казны па яфімку на чалавека з далейшым вылічэннем гэтых грошай з іх будучага жалавання [23, арк. 6]. У адпіскі цару ваявода апраўдваўся, што быў вымушаны пайсці на такія меры «для таво, чтоб оне воровства какова болшово не учинили и с твоей бы, великово государя, службы не розбежались, а мне б, холопу твоему, в том

от тебя, великого государя, в опале не быт» [23, арк. 6]. Государаву казну прывезлі ў Вільню 30 красавіка [24, арк. 3–6].

Пасля гэтага выпадку абвострыўся канфлікт паміж ваяводай і палкоўнікамі. Новапрыбылыя палкоўнікі лічылі, што яны не абавязаны ні ў чым падпарадкоўвацца ваяводзе, спасылаючыся на тое, што іх прыслаў у Вільню гасудар: «говорил мне, холопу твоему, полковник Томос Бели при полковниках, при Даниле Краферте да при Юре Ките, и при многих началных людех… что ему полковнику твоих государевых бояр и воевод ни в чем слушат не велено» [23, арк. 7]. Асаблівую незадаволенасць вызвала ў ваенных чыноў тое, што іх падначаленых віленскі ваявода прыказваў за правіннасці біць батогамі і кнутом [23, арк. 7]. Палкоўнікі лічылі, што салдаты падлягаюць толькі іх суду, у сувязі з чым наказвалі жыхарам прыходзіць і жаліцца на вайскоўцаў не ў Судную ізбу рускаму суддзе Ілле Манастырову і не ваяводзе Шахаўскому ў С'езжую ізбу, а да напрамую да іх. Гэта, у сваю чаргу, вызвала пратэсты ў мяшчан, якія на чале з войтам Язупам Пятровым пачалі скардзіцца цару праз ваяводу: «полковники велят нам, холопемъ твоим и сиротам, на салдат, которые чинят нам кривды и обиды большие, обо всякой управе приходит и бит челом к себе. И которых салдатъ имеютъ по улицам, которые бьют, и отымают, и шапки хватают, и мошни режут, и тех салдат велят приводить к себе ж. А мы, холопи твои и сироты, в своих кривдах и обидах бить челом полковникам не хотим, потому что они нам чинят кривды и обиды болшие в домех наших, и на торгах, и по улицам, и они, полковники, справедливости нам никакой не чинят» [29, арк. 2]. З двух зол віленцы выбралі найменшае і прасілі цара ў чалабітных, каб гасудар дазволіў ім вырашаць канфлікты праз ужо вядомую ім мясцовую ўладу, ва «всяких обидах наших судить по-прежнему безволокитно воиводе князь Михайлу Семеновичю Шаховскому» [29, арк. 2].

У чалабітных віленскіх мяшчан цару нічога не было заяўлена пра канфлікты паміж мяшчанамі і рускімі вайскоўцамі, якія датычыліся сэксуальных сувязяў замужніх мясцовых жанчын з апошнімі. Але такія скаргі існавалі: яны былі запісаны ў кнігах віленскага магістрата. Аскаржоныя мужчыны прыходзілі да сваіх суайчыннікаў, а не да рускай улады, з надзеяй на падтрымку іх асабістых спраў мясцовым асяроддзем.

Трагедыя разыгралася ў сям'і віленскага саладоўніка Матыса Йодэшкі. Яго жонка Анна пакінула дзяцей і мужа. Выказаўшы супругу «ty mnie nie godznien chłopie prosty» («ты мне не годны, хло-

пец просты»), яна пайшла жыць да рускага паручыка. Калі разгневаны мужык пайшоў да паручыка забіраць жонку, то палюбоўнік «благавернай» параніў яго шабляй ў лапатку [71, s. 113–115]. Да скаргі саладоўніка была зроблена прыпіска, што яго жонка Анна «publice z panem poruczykiem mieszka, na jedynym łożku sypia, obiady i bankiety, męża z dziatkami porzuciwszy, co dzień u pana porutczyka sprawuje. Ktorą pan poruczyk sukienki, trzosicki i panczoszki jako swej własniej żonie daje» («адкрыта жыве з панам паручыкам, спіць на адным ложку, абеды і банкеты, мужа і дзяцей пакінуўшы, штодзень у пана паручыка спраўляе. Ёй пан паручык сукенкі, паяскі і панчошкі, як сваёй уласнай жонке, дае») [50, л. 72 зв.].

Пусцілася ў загул жонка віленскага мяшчаніна Яна Бяляўскага. Мужык застаў сваю жонку Еву «na pustym placu, ktory niedaleko domu pana Przewoyny Jerzego, ciescia jego, a oyca pomienioney małżonki na Rudnickiey ulicy iest, tamże w izdebce pustey murowaney nałazł ją z trzema moskalami, niepodciwy uczynek sprawujący» («На пустыры, які знаходзіцца недалёка ад дома пана Ежы Пшэвойны, яго цесця і бацькі памянёнай жонкі, на Рудніцкай вуліцы; там жа ў пустай каменай хатцы знайшоў яе з трыма маскалямі, непачцівы ўчынак спраўляючай») [49, арк. 20.]. На гэтым жонка не спынілася і, пасля чарговай здрады, 20 лютага Бяляўскі жорстка яе збіў нагайкай. Цесць, празнаўшы пра гэта, пайшоў у Судную хату да рускага суддзі Манастырова жаліцца на зяця. Прышоўшыя за Бяляўскім з Суднай хаты караульшчыкі пабілі мужыка абухамі і павялі ў аковах да суддзі. Бяляўскі адкупіўся ад апошняга за 5 злотых і яшчэ 10 прыйшлося яму заплаціць у якасці штрафа [48, арк. 19].

Агульная сітуацыя ў горадзе прывяла да таго, што частка гаражан, планаваўшых вярнуцца пасля чумы ў Вільню, не спяшалася гэтае рабіць: «А как, государь, пришли в Вилну твои государевы полки, и полские люди учели быть боязны и страшны, и из Жмуди, государь, многие виленские мещане, хотя быть в Вилну каторые, по се число не бывали по твою государьскую высокую руку» [25, л. 5][1]. Характэрна, што менавіта ў гэты ж час назіраюцца масавыя чалабітныя купцоў і віленскай эліты,

[1] Усе цытаты ў артыкуле даюцца, дзе гэта магчыма, па арыгіналах, а не па выданням XIX стагоддзя – «Акты исторические» [51; 52] ці «Акты Московского государства» [53; 54], паколькі апублікаваныя там дакументы маюць значныя скажэнні. Гл. падрабязней пра «Акты Московского государства» [57]. Што датычыцца дакументаў, якія былі надрукаваны ў «Актаў гістарычных», то ў гэтым выданні акты былі апублікаваны не па арыгіналах, а па польскай копіі 20-х гг. XIX стагоддзя, зробленай лацініцай, якая зараз захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы [45].

жадаючых паехаць за таварам у Кёнігзберг (Кралевец)[2]. Апрача гандлёвай дзейнасці, магчыма, мяшчане, знайшоўшы зручную прычыну, імкнуліся хутчэй з’ехаць з напоўненай рускімі палкамі Вільні ў больш спакойныя мясціны.

Каб дабіцца паляпшэння свайго становішча – вярнуць правы і вольнасці, дараваныя гораду каралямі і вялікімі літоўскімі князямі, а таксама вырашыць надзённыя пытанні – гаражане вырашылі арганізаваць пасольства ад імя сталічных жыхароў ў Маскву да цара. Такія спробы ужо прадпрымаліся і раней, ў 1657 г., аднак, з-за ўспышкі чумы далей Барысава пасланнікаў не прапусцілі. У красавіку 1658 г. Віленскія мяшчане абралі да гэтай справы трох чалавек – войта Язупа Пятрова, радцу Пракопа Дарафеевіча і пісара Мікулая Кастравіцкага ў Маскву. Адным з апошніх пунктаў, запісаных у інструкцыі пасольству, мяшчане сфармулявалі праблемы, звязаныя з прыходам і кватэраваннем у горадзе рускіх палкоў: «Teraz zaś żołnierze Naiaśnieyszego Cara Jego Miłości świeżo do Wilna przybyli, w samym miescie stanąwszy, wielkie y nieznosne miesczanom wilenskim krzywdy czynią: na ulicach zniewazaią, szarpiaią, biią, domy w miescie y na przedmiesciu także, tez Łukiszki rozbieraią, y palą, y inne przykrosci rozne wyrządzaią. A ich miłośc pany officerowie sprawiedliwosci sami nie czynią, y jego miłosci panu woiewodzie czynic nie pozwalaią» («Зараз жа салдаты наяснейшага цара яго міласці нядаўна прыбылі да Вілні і, стаўшы ў самым горадзе, вялікія і нязносныя крыўды чыняць: на уліцах зневажаюць, тузаюць, б’юць, дамы ў горадзе і такжа на прадмесці, таксама Лукішкі разбіраюць і паляць, і іншыя розныя непрыемнасці учыняюць. А іх міласць паны афіцэры справядлівасці не чыняць і яго міласці пану ваяводзе чыніць не дазваляюць») [47, s. 9–10; 67, s. 129]. Віленскія жыхары прасілі цара вывезці палкі з горада, а таксама даць ваяводзе Шахаўскому паўнамоцтвы судзіць палкоўнікаў і іх падначальных [47, s. 10; 67, s. 129]. Цар праігнараваў гэтыя прозьбы, нават не ўзгадаўшы пра іх ва ўказнай грамаце, зробленай на выснове яго сустрэчы з віленскімі пасланцамі [63, с. 457–459].

---

[2] Вяводзе М.С. Шахаўскому падалі ў С’езжай ізбе чалабітныя аб ад’ездзе ў Кёнігзберг 24 мешчаніна: Ян Агурцэвіч, Кшыштаф Сакалоўскі, Сіман Канстантыновіч, Юры Паўловіч, Іван Канстантынаў, Стэфан Красоўскі, Стэфан Жэпніцкі, Захарыяш Лункевіч, Мікалай Федаровіч Пячонка, Рыгор Гражэўскі, Сямен Цімафееў, Хведар Шарэйка, Петр Працэвіч, Юзэф Міронаў Заблоцкі, Ян и Хведар Белмачэвічы, Афанас Ташніцкі, Андрэй Вярбіцкі, Васіль Сяргеевіч, Матвей Баяраў, Павел Малята, Адам Багданаў, Матвей Дзягілевіч, Кандрат Парфяновіч [31].

Нарошчванне ваеннай прысутнасці ў Вільні працягвалася вясной і летам. Да сталіцы падцягнуліся маскоўскія стральцы прыказу Сцяпана Какавінскага і Івана Ендаурава ў складзе 927 чалавек [26, арк. 1–3]. У траўні з Полацка прыйшоў полк Томаса Даліэлі і размясціўся ў прыгарадзе Вільны, у Спаскай слабадзе, нягледзячы на пратэсты віленскага ваяводы, прыгатаваўшага ім дамы ў вялікім горадзе [10, арк. 3–6]. Ваявода спрабаваў усе сродкі, каб палкоўнік падчыніўся прыказу: спасылаўся на царскі указ аб кватэраванні палка ў Вільні, выпарваў батогамі салдат палка Даліелі, якія прыносілі яму адмовы начальства, і скарзіўся цару на ганьбу. Чым скончылася гэта справа – засталося невядомым. Аднак аб тым, што ўладная моц была, хутчэй, на баку палкоўнікаў сведчыць наступны факт. У чэрвені частку салдат са старых віленскіх палкоў па гасудараву ўказу перакінулі ў новыя палкі, каб колькасць салдат кожнага з іх дацягнула да тысячы: 100 чалавек аддалі палку Даліэлі і 37 салдат пайшло ў полк Краферта [12, арк. 1]. Ваявода і старыя віленскія палкоўнікі былі вельмі незадаволены гэтым указам: «и ныне у нас, холопей твоих, во всех наших трех полках осталось з здоровых и болных солдат пятьсот дватьцеть один человек, да ис тех же наших полков тех салдат посылаютца из Вилны [упісана над стракой «посылаютца из Вилны» замест закрэсленага: «посланы». – *І.Г.*] на твои государевы розные посылки для твоих государевых всяких [упісана над стракой. – *І.Г.*] дел и нам, холопем твоим, на твоей государеве службе быт стало не с кем, и против твоих государевых неприятелей города одержать будет невмоч» [12, арк. 3]. У канцы чэрвеня ў Вільню прыйшлі вятчане – 1792 чалавека, якіх размеркавалі пароўну ў новыя палкі [11].

Як дакладна адзначыў А. Рахуба, Вільня ў гэты час становіцца перавалачным пунктам рускіх войскаў, складам, у якім трымалі ўсялякага рода жывелаў для пітанія рускіх вайскоўцаў і да якога сцягвалі ваенную зброю і боепрыпасы [70, s. 69]. Віленскіх збройнікаў абавязалі адрамантаваць і пачысціць «рейтарское и драгунское и салдацкое порченое руже, карабины и пистоли и мушкеты и всякую брон…чтоб было все в деле [закрэслена: «и в лице». – *І.Г.*] и к стрелбе готово» [9, арк. 1]. У адпіскі Шахаўской папярэджваў цара, што «вскоре, государь, руже починит не моцно, потому что многие пищалные стволы без лож, и без замков, и без казенных вюрютош, а мастеровых людей в Вилне не много: многие в моровое поветрие померли» [9, арк. 2 зв.]. Не паспелі віленскія майстры паправіць зброю і да восені: у верасні роспіс зброі так і не была прыслана з Вільні ў Маскву. Разрадныя дзякі стаміліся нагадваць ваяводзе пра рамонт зброі: «В прошлой во 7166 [1658] год посланы к тебе

наши многие грамоты, а велено рейтарское и драгунское и салдацкое порченое ружье и всякую бронь починить и устроить в крепких местех» [38, арк. 1]. Акрамя зброі, належачай рускім вайскам, у віленскай гасударавай казне меўся вялікі асартымент зброі, які быў канфіскаваны ў мяшчан. Віленцам новая ўлада забараняла мець у дамах зброю, «чтоб в приходное время с воинскими людми вместе за один не были и им бы ружья никакого не продавали и не отдавали» [1, арк. 396; 52, с. 39]. За час свайго кіравання горадам Шахаўской сабраў з мяшчан 69 шабляў, 2 палаша, 118 мушкетных, карабінных і пістольных пішчаляў, 12 шпаг, 6 лукаў, звыш 500 страл, 13 чэканаў, 39 бердышаў, 3 тапарка, 3 пратазана, 13 рагацін [1, арк. 396; 52, с. 39].

Пушкарскага нарада ў Вільні не было, па меншай меры, да канца лета. Яго князь Ю.А. Даўгарукаў яшчэ ў лістападзе 1657 г. перавез ў Полацк [5]. У былым віленскім нарадзе меліся наступныя пушкі: «Мядзведзь», «Сапегін пасынак», пушка Белеўская (з Белева), чатыры галанскія пушкі, дзве драбавыя, тры вогненыя, 10 пушак шклоўскіх і магілеўскіх, адна жалезная, дзве зацінных (ад слова *зацін* – зарад). Апрача пушак, у нарад уваходзілі 165 зацінных пішчаляў і 146 зацінных стволоў [44, арк. 22]. Акрамя таго, на Замкавай плошчы стаялі дзве трафейныя вялікія пушкі, выкапаныя ў 1656 г. каля двара князёў Радзівілаў [2; 54, с. 508]. Калі улетку стала канчаткова вядома, што перамовы рускага пасольства з польскімі камісарамі ўсе ж такі адбудуцца, 20 чэрвеня ў Вільню накіраваўся акольнічы і ваявода, князь Ю.А. Даўгарукаў са сваім войскам [65, с. 373]. Ен і прывез назад з Полацка ў Вільню пушкарскі нарад: «наряду, и зеля, и свинцу, и всяких пушечных и хлебных запасов, и драгунского ружя мы, холопи твои, из Полоцка к Вилне…взяли» [8, арк. 43; 54, с. 607].

Магчыма, што ў ліпні ен ужо быў пад Вільняй, паколькі 4 жніўня князь сустрэўся з вялікімі пасламі і скрадзіўся на тое, што ў салдат яго войска скончваюцца харчовыя запасы і, калі польскія камісары ў хуткім часе не прыедуць і перамовы не пачнуцца, то вайскоўцы паразбягаюцца з палкоў. Сустрэча скончылася агульным рашэннем сарваць перамовы і раз’ехацца: паслы выехалі з Вільні, а Даўгарукоў з войскам пайшоў паходам у бок Коўны, на Жэмайцію [65, 392–393]. Аднак цар указам вярнуў і тых і другіх назад у Вільню [65, 402].

Пасля прыезду Даўгарукава ў горад адбылася перадача ваяводай Шахаўскім у кіраванне акольнічага расскватэраваных у Вільні палкоў, у якіх было на той момант 4656 чалавек (за выключэннем начальных людзей), атрадаў прысяжнай шляхты – 3891 чалавек, двух маскоўскіх

кавалёў і віленскага мешчаніна, працаваўшага тлумачом [13, л. 4–5]. Юрыю Аляксеевічу таксама было выдана «пушек и ядер и мушкетов и фетилю и всяких пушечных и полковых запасов» з віленскай гасударавай казны [13, л. 5–6].

У сувязі з прыходам палкоў Даўгарукага ў Вільню клапоты па забеспячэнню іх пастоя паляглі на плячыма мясцовых жыхароў, якія мусілі перамалаціць сабраны для салдатаў у паветах хлеб, перавезці ў Вільню і скласці ў жытніцах, каб да прыходу ратных людзей ўсе было падрыхтавана [7; 54, с. 621]. Жыхароў абавязалі аддаць свае падводы для палкоў Даўгарукава[3]. Усяго з мяшчан і з паветнага насельніцтва было сабрана 547 падвод [13, л. 5].

Трывожная ваенная абстаноўка вакол Вільні нагняталася на працягу ўсяго года. Калі ў горадзе і яго прыгарадах паступова кантцэнтраваліся асноўныя сілы русскіх войскаў, то ў паветах Віленскага ваяводства гаспадарылі жаўнеры караля і гетманаў В. Гансеўскага і П. Сапегі. У ваеводстве царыў хаос: шляхта падзялілася на тых, хто служыў рускаму гасудару і тых, хто быў верны польскаму каралю. У паветах ішла грамадзянская вайна: шляхетныя атрады чынілі разбойніцкія нападзенні на ўладання суайчыннікаў. Да Шахаўскога ў гэты перыяд часта прыходзіла прысяжная шляхта са скаргамі на спусташэнне іх маёнтках польскімі вайскоўцамі: «а желныри, государь, королевские и гетманские безпрестани твои государевы поветы грабят и разоряют от Вилны в ближних местех верстах во шестидесят, и в пятидесят, и менши» [3, арк. 169; 54, с. 601]. Жаўнеры караля і гетманаў вывазілі з паветаў скот, выбіралі хлеб у маёнтках прысяжнай шляхты [33, арк. 1–2; 35]. Шляхціцы Ашмянскага павета палка Мікалая Сухціцкага, прысягнуўшыя царю, былі аграблены і пазбіты жаўнерамі Гансеўскага, якія уварваліся ў іх маёнткі і парубілі іх сем'і і чэлядзь [36]. У той жа час «конпанея» шляхціцаў таго ж палкоўніка «яго царскай міласці» пана Сухціцкага разбойнічала ў Ліцкім павеце [34]. У сваю чаргу прысяжная цару шляхта Ліцкага павета, забіўшы рускага капітана Міхайла Власьева, адабрала ў яго гасудараву грашовую зборную казну [4, арк. 39; 54, с. 616].

Спрыялі актывізацыі ваенных дзеянняў у княстве каралеўскія ўнівярсалы, заклікаўшыя мясцовых жыхароў да адкрытай барацьбы [61, с. 151]. На прыканцы лета гетманскія вайскі ўчынялі актыўныя ваенныя

[3] У інструкцыі, дадзенай мяшчанамі віленскаму пасольству ў Маскву, быў пункт аб асвабаджэнні мяшчан ад павіннасцяў, звязаных з ваенным часам – аддача падвод, развоз лістоў паслам, салдацкіх стацый і г.д. Гэтыя прозьбы цар Аляксей Міхайлвіч праігнараваў, што відаць і на прыкладзе канкрэтнага выпадку [46, s. 4].

дзеянні ў Віленскам, Трокскам, Ваўкавыскам, Слонімскам, Лідскам, Навагрудскам паветах, паўсюдна рабуя і забівая рускіх ратных людзей, якія стаялі там на залогах: «королевские жалныри около Вилны стоят в поветех кругом и их де, салдат, рубят и в полон емлют, и ис поветов вон выбили, всех хлебных запасов и денежных доходов на тебя, великого государя, выбират не дали» [4, арк. 42; 54, с. 616]. Узятых ў плен салдат жаўнеры «и мучили, и роспрашивали: где стоят из Вилны на залогах началные люди, и сколко де в Вилне войска?» [4, арк. 43; 54, с. 616]. Сагнаныя з паветаў рускія салдаты, якія прыходзілі да Вільні, папярэджвалі ваяводу пра хуткае наступленне літоўскіх войскаў на горад: «и гетманы, государь, Сапега и Гансевской идут к Вилне со всем войском» [4, арк. 44; 54, с. 617].

У верасні рускія салдаты заўважалі ўсе большае збіранне войскаў Літоўскага княства па абедзвум бакам ракі Віліі, што «от той тесноты польских людей твоим ратным людем стало утеснение большое: всякими запасы оскудали и конских кормов взять негде» [54, с. 613]. Гетман Гансеўскі з войскам падыйшоў да Вільні 27 верасня і стаў абозам, а Сапега размясціўся са сваімі людзямі ў 10 верстах ад сталіцы [54, с. 613]. Прысяжная цару шляхта масава далучалася да войскаў Літоўскага княства. Сапега разсылаў лісты шляхце ў паветы, склікая яе збірацца на бой, «чтобы против государевых ратных людей все были готовы» [15, л. 2]. Літоўскія войскі заблакіравалі ўсе подступы да горада, не прапушчая ні людзей, ні сялян з правізіяй, адганяя з прыгарадаў Вільні стада кароў і каней [54, с. 613].

Рускія вайсковыя рады папоўніліся ў верасні: да горада падышлі 380 казакоў на чале з ваяводай Васілем Валынскім, белгарадскі полк Ягана Краферта ў складзе 1250 чалавек і дзесяць маскоўскіх стральцоў [6]. Кіруючы рускімі войскамі Далгарукаў не спяшаўся даваць наказ уступаць у бой, чакаючы вынікаў мірных перамоў пасольства Адоеўскага з каралеўскімі камісарамі, якія праходзілі ў стане, «в десяти верстах от Вильны» [54, с. 623]. Калі прыйшлі навіны аб тым, што паслы не дамовіліся аб перамір’і і раз’ехаліся, было прынята рашэнне пачынаць бітву [54, с. 614]. Бой рускіх войск з жаўнерамі гетмана Гансеўскага адбыўся 11 кастрычніка 1658 г. за ракой Віліяй, скончыўшыся перамогай рускай раці: войска Гансеўскага было разбіта, а яго самога ўзялі ў плен. Сапега з жаўнерамі не паспеў злучыцца з войскам Гансеўскага, і дазнаўшыся аб тым, што войскі польнага гетмана разбіты, адышоў у бок Навагрудка да ракі Неман [54, с. 614].

Праз некалькі дзен пасля перамогі русскія войска пад камандаваннем Далгарукава разам з паўнамоцнымі пасламі выйшлі з Вільні ў бок

Масквы [54, с. 614]. Прычынай такога хуткага адыходу з горада стала адсутнасць у ім хлебных запасаў і конскіх кормаў, у сувязі з чым салдаты пачалі разбягацца: «в полках стало малолюдно» [54, с. 614]. З выплатай грошай салдатам узніклі цяжкасці: грашовая казна да Вільні ізноў не паспела даехаць. У кастрычніку Далгарукаму было прыказана зрабіць крупны грашовы займ у палкавых чыноў і віленскіх мяшчан: «и вы б до тех мест, как к вам нашу великого государя казну в Вилну привезут, собрали взаймы всяких чинов у ратных людей, а будет у наших ратных людей денег собрат немочно, и вы б драгуном и салдатом на кормъ денги занели у буймистров, и у райц, и у лавников, и у жидов, и у иных всяких чинов у богатых людей» [40]. Верагодна, што так і была зроблена, паколькі ў лістападзе грашовая казна толькі дайшла да Смаленска. У канцы гэтага месяца Далгарукаў інфармаваў цара, што, паколькі жалаванне са Смаленска ў Вільню так і не было прыслана, грошы прыйшлося выдаваць з тых сродкаў, «которые денги к нам, холопем твоим, присланы были с Москвы на роздачю рейтарским полковником и их полков началным людем, и которые денги взяли мы, холопи твои, в Вилне у воиводы, у князь Михайла Шеховскова» [42, л. 3].

Вайскоўцы працягвалі уцякаць з рускіх палкоў і па дарозе ў Маскву, чым карысталіся атрады паветнай шляхты, падпільноўваўшыя «адсталых» ад войска салдат і забіваўшыя іх. Адзін з такіх выпадкаў здарыўся пад мястэчкам Войстэчка ў Ашмянскім павеце. Мясцовая шляхта на чале з суддзею Янам Карэвай пляніла там 43 рускіх салдата, якія, «собравшись из розных полков, стороннею дорогою для хлеба, и хотели пройтить на Борисов» [14, л. 6]. Паабяцаўшы праводзіць рускіх вайскоўцаў у палкі, калі яны здадуцца без бою, шляхцічы ўзялі 35 пленных сабе па хатах, частку з якіх потым забілі, а астатніх «пасажалі на воду» [14, л. 7].

Пешага строю палкі пайшлі на службу згодна гасудараву ўказу ў розныя гарады: полк Т. Даліэля – у Полацк, Д. Краферта – у Смаленск, А. Гохварта – у Віцебск, Ю. Кіта – у Магілёў, К. Яндера – у Шклоў і Т. Белі – у Барысаў [45]. Горад атрымаў поўгадавую перадышку да наступнага прыходу ў траўні 1659 г. чатырох рускіх палкоў [39].

У канцы года віленскі магістрат падлічваў прыходы і расходы. Прыход у 1658 г. склаў 142 копы 9 грошай, что было трохі больш, чым у моравы год, калі у першы квартал мяшчане сабралі 20 коп літоўскіх [51, арк. 12][4]. Па-ранейшаму, найбольш даходныя артыкулы

[4] Для параўнання: да рускага заваявання віленскі гарадскі даход складаў у сярэднем 3000 злотых [29].

гарадскога бюджэта заставаліся ў заведванні ваяводы Шахаўскога, негледзячы на тое, что цар даў згоду віленскаму пасольству на вяртанне магістрату гэтых даходаў: «а до того, што вага, гостыны, бочки медне, подужное бруковое, откуль тако ж немалые приход был, в заведываню князя Михайла Семеновича Шоховсково, воиводы виленскова, остают – щого всего сам пан воивода его царьского величества ответ даст» [31, л. 9–10]. Верагодна, ва ўмовах, калі востра не хапала грошай на кармленне вялікай рускай арміі, расквартэраванай у Вільне, ваявода Шахаўскі на месцы не быў гатовы да выканання шчодрых царскіх падарункаў.

Жыцце мяшчан у 1658 г., такім чынам, працякала ва ўмовах нарошчвання ваеннага кантынгенту ў Вільні, стычак з рускімі салдатамі, працы для забяспечвання харчам і зброяй навапрыбылых палкоў, а таксама выцягвання з насельніцтва грошай і прадуктаў. Гэта ускладнялася перманентнай вайной у паветах, якая потым перарасла ў адкрытыя ваенныя дзеянні, якія праходзілі ў непасрэднай блізкасці ад сталіцы. З канца жніўня, а можа быць і крыху раней, Вільня і яе жыхары жылі у блакадзе, якую стварылі іх суайчыннікі. Засталося невядомым – якую стопень свабоды руха мелі віленскія мяшчане ў гэты момант і ці мелі яны магчымасць выяхаць з горада ў бяспечныя мясціны.

Традыцыйныя віленская ўлада – магістрат – не меў аніякага ўплыву на сітуацыю ў гэты перыяд. Яго дзейнасць супраць вайскоўцаў абмяжоўвалася калектыўнымі чалабітнымі цару, якія не садзейнічалі паляпшэннію іх становішча. Віленскі гарадскі суд таксама нічым не мог дапамагчы ў канфліктным сітуацыях мяшчан з рускімі вайскоўцамі, нават ў тых выпадках, калі яны датычыліся сэксуальных вольнасцяў, дапушчаных віленскімі замужнімі жанчынамі ў адносінах да рускіх салдат альбо наадварот. Верагодна, пасольства, арганізаванае магістратам, адбылося не без падтрымкі рускага ваяводы Шахаўскога, які праз гэта жадаў неяк паўплываць на навядзенне парадка ў Вільні і адвесці ад сабе магчымы гнеў цара. Аднак пасольства ў цэлам не апраўдала чаканняў ні ваяводы, ні мяшчан. Саступкі, якія зрабіў для віленцаў Аляксей Міхайлавіч, заставаліся на той момант на паперы. Прозьбы мяшчан, якія супярэчылі палітыцы цара на заваяваных землях – аддаць паўнамоцтвы вайсковага суда віленскаму ваяводдзе, убраць з горада новапрыбылых вайскоўцаў, не прымаць мяшчанам удзел у іх забяспечванні ці адмяніць хаджэнне медзяной манеты – увогуле не былі ім заўважаны.

Ваявода Міхайла Шахаўской у дадзеным выпадку аказаўся паміж дзвух агнеў. З аднаго боку, адносны парадак у сталіцы і клімат ўзаемацярпення, якія яму ўдалося дасягнуць за тры гады кіравання ў Вільні, падштурхоўвалі яго у канфліктах з вайсковымі палкоўнікамі пераходзіць на бок віленскіх мяшчан і адстойваць іх інтарэсы. Вялікую ролю ў гэтым адыгрываў жах апалы, якую ен мог палучыць за невыкананне сваіх абавязкаў у якасці віленскага ваяводы. У некаторых момантах Шахаўскому прыйшлося выходзіць за рамкі сваіх паўнамоцтваў і без гасударава указа самому прымаць хуткія меры па стабілізацыі становішча ў горадзе. З іншага боку, на ваяводу былі ўзнесены новыя абавязкі па кватэраванню, забеспячэнню харчам і зброяй рускіх палкоў, якія ен выконваў за кошт жыхароў, разбурая і без таго галечае мясцовае насельніцтва.

Новапрыбылыя ваенныя палкоўнікі лічылі сабе гаспадарамі на пакоранай зямлі, сілай, якая не павінна падпарадкоўвацца мясцовым правілам. Спробы ваяводы пры дапамозе цялесных пакаранняў заставіць новапрыбылых людзей саблюдаць парадак у горадзе прыводзілі да бунтаў з боку вайскоўцаў і іх палкоўнікаў. Падобна, што цар у канфлікты мясцовага ваяводы з палкоўнікамі ня ўмешваўся і ад даго апошнія яшчэ больш адчувалі сваю ўседазволенасць.

У новапрыбылых салдат, у адрозненні ад старых вайскоўцаў, не было зацікаўленасці ў навядзенні парадку ў горадзе і захаванні добрых адносін з мяшчанамі. Яны ведалі, што прыйлі сюды ненадоўга і чакалі ваеннай справы, каб можна было пажывіцца за кошт вайны. Новапрыбылыя салдаты успрымалі мясцовых жыхароў як ворагаў, з якімі нельга лічыцца, а іх горад – як заваяваную рускімі тэрыторыю, якую можна разграбляць да астатку. Хранічная затрымка грашовых сродкаў, якая цягнула ў сваю чаргу скудасць салдацкага корму, турхала вайскоўцаў на самавольствы і разбой, падагравая і без таго накаленую атмасферу ў сталіцы ВКЛ.

Па думке Б.Н. Флоры, пасля адходу войска Далгарукава з Вільні ў Смаленск, руская ўлада ў заходных вобласцях княства фактычна перастала існаваць, паколькі малалікія рускія гарнізоны аказаліся ў акружэнні варожай моцы [65, 423]. З гэтым можна згадзіцца: падзеі, якія адбываліся ў Вільні ў 1658 г., змянілі стаўленне тутэйшых жыхароў да рускай ўлады ў негатыўны бок і прымусілі ўсе слаі мясцовага насельніцтва аб'яднацца і ўключыцца ў далейшую барацьбу за вызваленне зямель Вялікага княства Літоўскага ад рускіх захопнікаў.

Спіс літаратуры

1. Российский государственный архив древних актов (далей РГАДА). – Ф. 210. Разрядный приказ. – Московский стол. – Стб. 244, л. 390–398. – Роспіс дзеянняў М.С. Шахаўскога на пасадзе віленскага ваяводы за 1655–1659 гг.

2. РГАДА. – Ф. 210. – Моск. стол. – Стб. 270, л. 697–698. – Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. [01.06–03.07].1656, Вільня.

3. РГАДА. – Ф. 210. – Моск. стол. – Стб. 286, л. 168–169. – Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 23.02.1658. Вільня.

4. РГАДА. – Ф. 210. – Моск. стол. – Стб. 289, л. 39–44. Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 27.09.1658. Вільня.

5. РГАДА. – Ф. 210. – Моск. стол. – Стб. 301, л. 14–15. – Указная гасударава грамата акольнічаму і ваяводзе, князю Ю. А. Даўгарукаву. 02.11.1657.

6. РГАДА. – Ф. 210. – Моск. стол. – Стб. 301, л. 121. – Адпіска казацкага ваяводы Васіля Валынскага і Аляксея Аляксеева цару Аляксею Міхайлавічу. 15.09.1658. Вільня.

7. РГАДА. – Ф. 210. – Моск. стол. – Стб. 302, л. 36–39. – Адпіска акольнічага і ваяводы, князя Ю.А. Даўгарукава з таварышамі цару Аляксею Міхайлавічу. 07.08.1658. Вільня.

8. РГАДА. – Ф. 210. – Моск. стол. – Стб. 302, л. 43–44. – Адпіска акольнічага і ваяводы, князя Ю.А. Даўгарукава з таварышамі цару Аляксею Міхайлавічу. 07.08.1658. Вільня.

9. Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. (далей ОР РГБ) – Ф. 178. – № 6916. Материалы виленской Съезжей избы за 1656–1659 гг. – Д. 47. Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 12.05.1658. Вільня.

10. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 50. – Казка майора з палка Кашпіра Яндэра Цімафея Дыраграфа і іншых. 23.05.1658. Вільня.

11. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 52. – Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 23.06.1658. Вільня.

12. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 53. – Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 16.07.1658. Вільня.

13. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 55. – Адпіска ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 25.08.1658. Вільня.

14. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 59. – Запіс у віленскай С’езжай ізбе аб прывядзенні палоннага салдата Кашпірава палка Яндэра Івана Мядзведзева і яго распытванні. 27.02.1658. Вільня.

15. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 60. – Запіс у віленскай С’езжай ізбе распытванняў ўрадніка пана Яна Раецкага Аляксандра Залеўскага. 08.03.1659. Вільня.

16. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 65. – Чалабітная салдат і начальных чыноў пяці новапрыбылых палкоў у Вільню. [01–30.04].1658. Вільня.

17. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 73. – Адпіска ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 04.04.1658. Вільня.

18. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 75, л. 1. – Адпіска паручыка Івана Сторма меньшага віленскаму ваяводзе, князю М.С. Шахаўскому. 08.04.1658. Ашмянскі павет.

19. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 75, л. 2. – Памяць паручыку Івану Сторму з наказам карміць жывелаў у сёлах да заканчэння паводкі, а потым даслаць іх у Вільню. 09.04.1658, Вільня.

20. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 77. – Адпіска смаленскага ваяводы, князя П.А. Далгарукава віленскаму ваяводзе М.С. Шахаўскому. 09.04.1658. Смаленск.

21. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 78. – Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога смаленскаму ваяводзе, князю Пятру Аляксеевічу Даўгарукаву. [09].04.1657.

22. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 80. – Памяць паручыку Астафію Варэцкаму з наказам выдаць безграшова жыта салдатам пяці новапрыбылых палкоў. 15.04.1658.

23. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 82. – Адпіска ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. [18].04.1658. Вільня.

24. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 87, л. 3–6. – Памяць капітану Дзяменцію Дзякаву і паручыку Івану Мячкову прыняць гасудараву грашовую казну ў Антона Хрыстафорава. 30.04.1658.

25. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 99. – Адпіска ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. [01–30.04].1658. Вільня.

26. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 101. – Адпіска ваяводы, князя М.С. Шахаўскога цару Аляксею Міхайлавічу. 15.07.1658. Вільня.

27. ОР РГБ. – Ф. 178. – №6916. – Д. 165. – Справа ў віленскай С’езжай ізбе малага барабаншчыка палка Кашпіра Яндэра Юрыя Абрамава. 04.04.1658. Вільня.

28. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 167. – Справа ў С’езжай ізбе па ізвету суддзі Іллі Манастырова віленскаму ваяводзе, князю М.С. Шахаўскому аб грабяжы рускімі салдатамі харчу і грошай на рынке. 16.04.1658. Вільня.

29. ОР РГБ. – Ф. 178. – №6916. – Д. 168. – Чалабітныя віленскіх мяшчан. [01–30].04.1658. Вільня.

30. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 188. – Роспіс расходаў і прыходаў г. Вільні, якія бывалі да маскоўскага нашэсця («як раней бывала»). [01–30.08].1658.

31. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 189. – Роспіс расходаў і прыходаў г. Вільні за 7166 г. [01–30.08]. 1658.

32. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 191. Чалабітныя віленскіх і полацкіх мяшчан. [14].04. 1658. Вільня.

33. ОР РГБ. –Ф. 178. – № 6916. – Д. 202, л. 1–2. – Адпіскі полацкага ваяводы Д.С. Вялікага-Гагіна віленскаму ваяводзе, князю М.С. Шахаўскому. 03.05.1658. Полацк.

34. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 204. – Адпіска віленскага ваяводы, князя М.С. Шахаўскога шляхце Ліцкага павета. [01–31].05.1658. Вільня.

35. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 205. – Памяць кананіку Віленскага павета Яну Тызінаузу і ксёнзу Тызінаузу з наказам не дапускаць каралеўскіх жаўнераў у іх паветы. 29.05.1658.

36. ОР РГБ. – Ф. 178. – № 6916. – Д. 206. – Чалабітная жаўнераў палка Мікалая Сухціцкага Кшыштафа Каменскага і іншых. 1658.

37. Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далей ОР РНБ). – Ф. 532. Основное собрание грамот. – №. 1089. – Чалабітная прапаршчыка палка Томаса Беля Карнілы Станіслаўлева. 10.02.1658, Вільня.

38. ОР РНБ. – Ф. 532. – № 1106. – Указная гасударава грамата ў Вільню ваяводзе, князю М.С. Шахаўскому. 01.09.1658, Масква.

39. ОР РНБ. – Ф. 532. – № 1110. – Даклад баярына І.Д. Міласлаўскага цару Аляксею Міхайлавічу. 17.04.1659.

40. ОР РНБ. – Ф. 532. – № 1157. – Указная гасударава грамата ў Вільню князю Ю.А. Даўгарукаву з таварышамі. 13.10.1658. Масква.

41. ОР РНБ. – Ф. 532. – № 1183. – Адпіска князя Ю.А. Даўгарукава з таварышамі цару Аляксею Міхайлавічу. [20.11.–07.12]. 1658. Смаленск.

42. ОР РНБ. – Ф. 532. – № 1186. – Адпіска князя Ю.А. Даўгарукава з таварышы ў Іназемскі прыказ. 28.11.1658. Смаленск.

43. ОР РНБ. – Ф. 532. – № 1215. – Урывак чалабітнай Ашмянскай шляхты віленскаму ваяводзе, князю М.С. Шахаўскому. 1658.

44. ОР РНБ. – Ф. 532. – №1221. – Роспісы пушак і стрэльбаў, дасланыя з гарадоў Вялікага Княства Літоўскага ў Пушкарскі і Аружэйны прыказы. [01.09–01.08].1658–1659.

45. ОР РНБ. – Ф. 532. – № 1301. – Роспіс палкоўнікам, якія былі ў Вільне з баярамі і ваяводай Ю.А. Даўгарукавым, і якім прызначана быць на гасударай службе па гарадам. [10.10–31.10]. 1658.

46. ОР РНБ. – Ф. 550. Основное собрание рукописной книги. – F.II.85. – 259 л. – Копийная книга документов делопроизводства виленского воеводы, князя М.С. Шаховского (1656–1659).

47. ОР РНБ. – Коллекция автографов и грамот. – Авт. 169. – Autentyk Instrukcyi do Najaśniejszego Alexieja Michajłowicza, danej od miasta Wilna Panam Józephowi Piotrowiczowi – wójtowi, Prokopowi Doroffiewiczowi – rajcy i Mikołajowi Kostrowickiemu – pisarzowi. 24.05.1658. Wilna.

48. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (далей LVIA). – SA. – № 5098, fol. 19r–19v. – Сустрэчная скарга віленскага мяшчаніна Яна Бяляўскага на цесця Ежы Пшэвойну. 25.02.1658.

49. LVIA. – SA. – № 5098, fol. 20r-20v. – Скарга віленскага мяшчаніна Яна Бяляўскага на сваю жонку Еву Пшэвайнянку. 25.02.1658.

50. LVIA. – SA. – № 5098, fol. 71v–72r. – Скарга саладоўніка Матыса Йодэшкі на сваю жонку Ганну. 07.06.1658.

51. LVIA. – F. 458. – Ap. 1. B. 15. – Прыходная-расходная кніга віленскага магістрата за 1657–1659 гг.

52. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб.: Типография II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1842. – Т. IV (1645–1676). – 592 с.

53. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. – Т. IV. –VII, 439 с.

54. Акты Московского государства, изд. императ. Акад. наук под ред. А.Н. Попова. – Т.2. Разрядный приказ. Московский стол. (1635–1659). – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1894. – XLV, 773 с.

55. Акты Московского государства, изд. императ. Акад. наук под ред. Д.Я.Самоквасова. – Т.3. Разрядный приказ. Московский стол. (1660–1664). – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1901. – XXX, 674 с.

56. Акты, относящияся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5. (1633–1699). – СПб.: Типография В.В. Пратца, 1853. – 318 с.

57. Василевский, В.Г. Очерк истории города Вильна / В.Г. Василевский // Памятники русской старины в Западных губерниях империи, издаваемые по высочайшему повелению П.Н.Батюшковым. – Вып. 6. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1874. – VII, 206 с.

58. Герасимова, И.В. Проблема научной достоверности публикаций документов о Вильне под властью русских воевод (1655– 1661) в XIX веке И.В. Герасимова // Славяноведение. – 2011. – № 4. – С. 16– 27.

59. Мейлус, Э. Вильнюс во время «Потопа» (1655– 1661 гг.): источниковедческие проблемы / Э. Мейлус // Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius: LII leidykla, 2007. – S. 419– 427.

60. Мельникова, А.С. Некоторые аспекты изучения денежной реформы 1654–1663 гг. / А.С. Мельникова // Денежные реформы в России: История и современность. Сборник статей. – Сост. М.М. Альтман. – Москва: Древлехранилище, 2004. – С. 28– 36.

61. Мялешка, В. Грамадзянская вайна на Беларусі / В. Мялешка // Profesor Henryk Łowmiański, życie i dzieło. Pod red. A.Kijksa i K. Pietkiewicza. – Poznań, 1995. – P. 135– 154.

62. Сторожев, В.Н. Московское управление в Вильне XVII века с приложением текста виленских приходных каменишных книг 1658 г. / В.Н. Сторожев. – М.: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1894. – 26 с.

63. Полное собрание законов Российской Империи. / Под. ред. М.М. Сперанского. – М.: Типография II Отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 1. (1649– 1675). – 1072 с.

64. Флоря, Б.Н. Православие в Ливонии и Великом княжестве Литовском (2-я половина 1650-х – начало 1660-х гг.) Б.Н. Флоря // Вестник церковной истории. – № 3(11), 2008. –С. 65-73.

65. Флоря, Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655– 1661 гг.) / Б.Н. Флоря. – М.: Индрик, 2010. – 655 с.

66. Borowik, P. Funkcjowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas «potopu moskiewskiego» (1655– 1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali / P. Borowik // Гарадзенскі палімпсест. XII–XX ст. – Гародня-Беласток, 2008. – С. 29–39.

67. Kraszewski, J.I. Wilno od początków do roku 1750 / J.I. Kraszewski. – Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadskiego, 1840. – T.II. – 528 s.

68. Meilus, E. Du nauji šaltinių kompleksai apie Vilnių maskvėnų okupacijos metu (1655–1661) / E. Meilus // Konstantinas Jablonskis ir istorija. Sudarė F. Rimša. – Vilnius, 2005. – P. 231– 246

69. Meilus, E. Przynależność etniczna wilnian i ich lojalność względem władzy w czasie wojen z Moskwą w połowie XVII w. Rozważania nad tematem / E. Meilus // Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i wspułistnienie. Materiały międzynarodowej konferencji, zorganizowanej w dniach 15–17 padziernika, 1998 r., redakcja Maria Kawalec. – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2000. – Nr. 9. – S. 93–103.

70. Rachuba, A. Wilno pod okupacja moskiewską w latach 1655–1661 / A. Rachuba // Lithuania, 1994. – Nr. 2– 3 (Nr. 11– 12). – S. 62– 72.

71. Wilniane. Żywoty siedemnastowieczne. / Opracował, wstępem i komientarzami opatrzył David Frick. – Biblioteka Europae Orientalis. – T. XXXII. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2008. – XXXIV, 663 s.

Туминская О.А.

К ВОПРОСУ СЛОЖЕНИЯ ИКОНОГРАФИИ СВЯТЫХ ЮРОДИВЫХ НОВГОРОДСКОЙ ЗЕМЛИ

Иконопочитание узаконено в Церкви определением, принятым в VII деянии VII Вселенского собора. Подтвердив учение шести первых Вселенских соборов, отцы церкви устанавливают неприкосновенность сохранения церковных преданий и традиций, утверждаемых письменно или неписьменно [1, с. 26]. Одно из них заповедует делать живописные иконные изображения, т.к. это согласно с историей евангельской проповеди и служит подтверждением, что Христос истинно, а не призрачно вочеловечился. «На таком основании определяем: чтобы святые иконы предлагались для поклонения, точно также, как и изображение честного животворящего креста, будут ли они сделаны из красок или мозаичных клеточек или из какого-нибудь другого вещества, только бы сделаны были добросовестно. И будут ли они находиться в церквах, на священных сосудах, на стенах или на дощечках. Чем чаще при помощи икон они являются предметом нашего созерцания, тем более взирающие на эти иконы возбуждаются к воспоминанию о самых первообразах, приобретают более любви к ним, и получают более побуждений воздавать им лобзание, почитание и поклонение…» [1, с. 41].

Иконопись тесно связана с агиографией. Нельзя не обратить внимания на то, что лучшие с эстетической, художественной стороны произведения иконописи всегда (возможно, за редким исключением) наиболее совершенны в богословском отношении и точны в соблюдении иконографического канона. Таковы и жития: лучшие их образцы всегда каноничны. Лишь в период заката житийного жанра, когда агиограф теряет чувство внутреннего канона, житие превращается либо в повествовательную литературу, либо в официозную, в которой господствует уже внешний канон. Само по себе «плетение словес» не противопоказано агиографии, о чем свидетельствует творчество Епифания Премудрого, но лишь до тех пор, пока оно не становится самоцелью, пока эстетика не начинает довлеть над содержанием, пока догматическое сознание автора неотделимо от его личной живой веры во святых и в святость святого, словесную икону которого он пишет. В противном случае житие превращается в бытовую повесть, а агиография – в изящную словесность. Так же и в иконе: использование новых художественных приемов допу-

стимо до тех пор, пока икона не превращается в картину. В последнем случае начинается эклектика. «Идеальное житие», «идеальная икона» постепенно разрушаются, распадается сам жанр, порождая секуляризованное, светское, т.е. принципиально иное (не только по форме, но, главное, по мировоззрению и внутреннему содержанию) искусство [2, с. 98].

Обратимся к местно чтимым святым. Нас интересуют юродивые Христа ради, начало их почитания и первые изображения. На новгородской земле прославились святые юродивые: Николай Кочанов (ум. 1392 г.), Федор Новгородский (ум. 1392/1395 г.), Михаил Клопский (ум. 1456/1471 г.), Иаков Боровичский (ум. 1540 г.), Арсений Новгородский (ум. 1570 г.). Память о Николае Кочанове сохранена в строительстве церкви во имя св. Пантелеймона (1772 г.). Первый каменный храм появился здесь еще в 1554 г. по велению новгородского архиепископа Пимена, а деньги на его строительство собрали самые именитые граждане Великого Новгорода. Это было связано с тем, что под стенами храма находилось место вечного упокоения знаменитого новгородского юродивого Николая Кочанова. Затем, перестраивая и добавляя к небольшому четырехгранному каменному объему приделы, церковь изменила свое наименование – в честь св. Пантелеймона. Михаил Клопский – устроитель церкви Троицы в Клопском монастыре, комплекс строений которого сложился на Веряжи в XVI–XVII вв. Фресковой росписи в церквах Клопского монастыря нет. Боровичская церковь Святого Духа возникла на месте чудесного явления праведного Иакова Боровичского при перестройке ее из деревянной (1554 г.) в каменную в XVII в. Сведений о церкви Рождества Богоматери, в которой служил святой Арсений Новгородский, как и о других разрушенных постройках Арсеньева Богородицкого монастыря почти нет. На сегодняшний день можно констатировать, что на новгородской земле в XIV–XVI вв. подвизалось пять блаженных, и почитание этих святых было выражено в строительстве церквей и написании икон. Ни один памятник не сохранился в первозданном виде, за исключением церкви Феодора Стратилата, которая является косвенным отражением почитания памяти этого святого в народе. Кроме упомянутой церкви, стенописей ни в одной из названных церквей не было или они не сохранились.

Время строительства церкви Феодора Стратилата на Ручье относится к 1360–1361 гг., время ее росписи не выходит за пределы 1396 г., т.е. спустя три десятилетия после возведения храма. Можно уверенно сказать, что и строительство храма и росписи велись под единым «художественным руководством»: «В лето 6869 (1361)… Симеон Андреевич с мате-

рию своею боголюбивою Натальею заложиша церковь камену святый Феодор на Феодорове улице» («заложи церковь камену Федор святыи на Федорови улице Семеон Ондреевич с боголюбивою матерью своею Натальею» – IV Новгородская летопись); II Новгородская летопись называет имя заказчицы храма: «того же лета постави Наталья церковь камену святаго Андрея уродивого, на Сетецки» [3, с. 132]. Вл. Седов предполагает, что Симеон Андреевич был боярином, проживающим в районе Плотницкого конца Торговой стороны Новгорода. Наталья – мать его, а Андрей – отец, в честь небесного покровителя которого построен монастырь на Ситечке и возведен Андреевский храм. В Феодоровской церкви в юго-восточной части храма расположен придел в честь Симеона Дивногорца и росписи южной стены слева от окна, атрибутируемые как изображение святого Симеона Столпника. Придел и росписи, скорее всего – ктиторский заказ «боярина Симеона Ондреевича». Мотив Покрова в архитектуре и стенописи дает возможность почитания отца заказчика (Ондрея), ибо в покровских сценах почетное место занимает фигура святого Андрея Юродивого. Таким образом, одна семья строит два храма, в которых ясно прочитывается посвящение новому и непривычному для того времени почитанию аскетического подвига. Можно говорить о прямом посвящении (церкви Андрея Юродивого) и косвенном (церкви Феодора Стратилата с приделами Покрова, Симеона Дивногорца, включением изображений аскетов – Симона Столпника, Евфросина, Павла Препостного, Онуфрия Великого и, предположительно, Феодора Новгородского). По каким причинам эту семью интересовали святые юродивые – неизвестно, но факт строительства храмов и росписи в одном из них очевиден. Это первый в истории коллективной памяти славян пример почитания юродства на Руси.

В Феодоровской церкви нет изображений русских юродивых Христа ради. Программа украшения древнерусских храмов росписями в XIV–XV вв. не включает мотив изображения современных этому историческому моменту событий. Русские юродивые Христа ради вступили в исполнение своего подвига на Руси лишь с XIV в. (Прокопий Устюжский, затем Никола Кочанов и Феодор Новгородский), а их прославление началось не ранее, чем через сто лет после святой кончины каждого из них, т.е. приходится на XVI–XVII вв. Примечательно, что в росписях ручьевской Феодоровской церкви прослеживается тема аскетизма, наличествует тема Покрова. Подтверждение тому – сохранившаяся фигура Андрея Юродивого в росписи на западной стене хор. Цветовая гамма росписей переливается от бледных карминно-свекольных оттенков до

голубовато-серых. Фигуры удлиненные, композиционный и колористический мотив сцены Покрова выдержан в общей стилистике византийских росписей XIII–XIV вв.

Заслуживает внимания предположение Т.Ю. Царевской: «Если учесть, что в росписях на хорах преобладают образы именно юродивых и постников, то можно высказать догадку, что уступ над лестницей Феодоровской церкви предназначался для ночных бдений этого новгородского блаженного [Феодора Блаженного. – О.Т.]» [4, с. 20]. Необычная каменная лестница в северо-западном угловом компартименте не имеет прямых аналогий, за исключением более позднего псковского храма Успения в Мелетове 1461–1462 гг. Это единственная в новгородской архитектуре лестница в угловом компартименте, выполненная в камне, но деревянные лестницы в новгородских храмах располагались именно в северо-западном углу. Внутристенные каменные лестницы в новгородской архитектуре XIV в. встречаются в некоторых памятниках [5, с. 24; 6, с. 28]. Для нашей темы наличие внутристенной лестницы в древнерусских соборах – еще один факт доказательства возможности уединенной молитвы, а, значит, бытования фигуры юродивого в стенах именного этого храма и на новгородской земле вообще.

Соборность иконописного лика святого подчеркивается строгой типологией его важнейших черт: формой и длиной бороды, высотой лба, длиной и цветом волос и т.п. Первое самое непосредственное впечатление от иконы должно вызывать несомненную веру – перед нами святой. Все временное, историческое, бытовое, физиологическое по мере возможностей иконописного (а в житии словесного) искусства приглушено или убрано совсем, чтобы с наибольшей полнотой выявить в человеке его соборную духовную сущность. Но вместе с тем соборное начало, играющее в иконе и житии столь важную роль, не подавляет начало индивидуальное. И в житии, и в иконе мы всегда найдем черты, характерные именно для этого святого. Они проявляются в специфике его подвигов, всего жизненного пути, в обстоятельствах, сопутствующих творимым им «соборным», повторяющимся по своему характеру и обстоятельствам, чудесам. Так же и на иконах: после первого чувства, когда зритель видит святого, можно чаще всего даже без надписи узнать его черты. Икона – не портрет святого, а его образ, создаваемый для молитвенного обращения к нему и почитания его. И житие не есть биография, которая дает фактологические и историко-биографические сведения, а агиография – дословно «святопись». Она, во-первых, творит художественный документ, удостоверяющий (так же, как и икона)

святость изображенного; во-вторых, дает синергийную словесную икону для подражания, ведь подражание, следование Христу и подражание Богу – одна из целей всей христианской жизни (1 Кор. 4:16; Флп. 3:17; Еф. 5:1); в-третьих, указывает (через каноничность и повторяемость) на основные ступени в личной духовной жизни, вехи, выделенные на основе религиозного опыта целого сонма святых; в-четвертых, стремится дать читателю или слушателю духовный и эмоциональный заряд для подражания, вызвать молитву ко святому, перевести восхищение личностью и подвигом святого из области «мечтательной» в практическую, деятельную область [2, с. 107].

Изображения местно чтимых святых появляются во всех средневековых центрах Руси в связи с практикой их почитания. Если ограничиться рассмотрением только одних общих тенденций развития иконографии русских святых, опуская при этом различные, притом даже существенные, детали, то получим примерную, но несколько условную схему. Самые «исторические» – иконы святых князей, они оказываются наиболее портретными в своей основе, но есть среди них и лишь только соответствующие традиционной типологии. Более индивидуализированы изображения преподобных, тем более, что среди них есть созданные именно на основе портрета. Портретность преподобных заключается в передаче индивидуальных черт лица, но одеяния писались по установленной схеме. Например, известна фелонь преподобного Зосимы Соловецкого (ГММК), но в иконах она передана не была. Светло-бежевая, греческого покроя с темно-коричневой горловиной фелонь достаточно узнаваема, но в иконах эта деталь одеяния преподобного Зосимы не встречается [7, с. 365–384].

Самыми трудными для изучения, вопреки всем ожиданиям, оказываются иконы русских святителей, хотя среди них есть очень яркие образы, с выразительной портретной типологией. Наиболее оригинальны, однако, изображения Христа ради юродивых, а также святых простолюдинов, обычно с разнообразными бытовыми деталями. Вместе с тем в них, как и во всех прочих, много общего, характеризующего пути сложения национальной иконописи с ее типологическими особенностями. Эти иконы отчасти обязаны византийскому фактору, заметно усиливающемуся в духовной культуре Москвы XVI в., а также соборам святого митрополита Макария (1547 и 1549 гг.), на которых канонизируются местные святые юродивые. Перечислим их. На Соборе 1547 г. к общему почитанию представлен преподобный Михаил Клопский (ум. 1453/56 г.), к местному – блаженный Максим Московский (ум. 1434 г.), блаженный

Прокопий Устюжский (ум. 1303 г.) и Иоанн Устюжский (ум. 1494 г.), который после 1547 г. был представлен к общецерковному празднованию. На Соборе 1549 г. канонизирован преподобный Авраамий Смоленский (ум. до 1224 г.). В 1553 г. к общему почитанию причислен Исидор Ростовский Твердислов (ум. 1474 г.), в 1588 г. – блаженный Василий Московский (ум. 1557 г.). В 1657 г. патриарх Никон перенес частицу мощей Иакова Боровичского в Валдайский Иверский монастырь, тем самым установив общецерковное почитание праведного Иакова Боровичского (ум. 1544 г.) [8, с. 72–75.]. Порядок канонизации предусматривал составление похвального слова, внесение в минейные службы имени святого и написание иконы. Выяснение вопроса о том, насколько эти канонизации стимулировали развитие и распространение иконографии причисленных к лику святых подвижников, святителей, Христа ради юродивых, должно составить тему отдельной работы. Надо отметить, что прославление многих из этих святых было подготовлено их устоявшимся местным почитанием, и, соответственно, уже существовали жития и записи чудес. Появление иконописного образа при таких условиях было вызвано необходимостью. Можно признать, что «установление общероссийской службы почти святым в эпоху митрополита Макария не вызвало революции в сюжетном содержании русской иконописи. Среди них продолжают преобладать святые, почитание которых было традиционным для этих мест в предшествующее время» [9, с. 7].

Но не все они до того времени имели иконы, а тем более шитые покровы с их изображениями, которые в иконографическом отношении большей частью можно считать эталонными, опирающимися на наиболее достоверный источник. Сохранившиеся шитые покровы Исидора Твердислова (РК) и Василия Блаженного (ГИМ «Покровский собор») подтверждают оказание памяти и почитания названных святых.

Из тех святых, которые были канонизированы на соборах Макария середины XVI в., к новгородским почитаемым подвижникам относится лишь Михаил Клопский. В XVII в. канонизирован Иаков Боровичский. Сведения о других юродивых распределяются таким образом. Николай Кочанов (ум. 1392 г.) канонизирован до 1547 г., не позднее первой четверти XVI в. [10, с. 85, 108]. Для почитания Феодора Новгородского отправным моментом послужила «сочиненная ему особая (печатная) служба, по которой память ему празднуется 19 января и совершается молебен при его мощах. Житие его в рукописном виде, вместе с рукописной службой блаженному хранится в Георгиевской церкви и относится к XVI в. Писатель жития и службы неизвестны» [11, с. 25]. Эти сведения

нельзя считать достоверными, т.к. в 70-х гг. XX в. в церкви Георгия на Лубянице проводились реставрационные работы по углублению фундамента и сведений о сохранившихся мощах не поступало. Сохранилась только служба святому. Арсений Новгородский прославился в XVIII в. после составления ему службы (1701 г.) и обретения мощей (1787 г.). Изображение Арсения Новгородского сохранилось на прориси с иконы XVIII в., в составе 68 Новгородских святых, предстоящих иконе Софии, Премудрости Божией. Он изображен с непокрытой головой, в четвертом ряду правой группы, на двух иконах новгородских чудотворцев работы священника Георгия Алексеева, 1726 (ГИМ) и 1728 гг. (ГТГ). Арсений предстает в одеяниях преподобного. Из жития известно, что юродство святого было временным, поэтому и изображений преподобного юродивым нам встретить не представляется возможным.

Параллельно с этим все чаще возникают иконы северного происхождения, обязанные как новгородским, так и московским художественным традициям, представлявшие фольклоризированный вариант элитарных оригиналов. Для развития иконографии русских святых особое значение имели их надгробные комплексы, подробно охарактеризованные А.Г. Мельником [12, с. 452, 465, 476]. Именно с ними непосредственно связаны не только иконы и шитые надгробные покровы, но и фрески. Особый интерес представляют надгробные житийные иконы, изучению которых в последнее время исследователи начинают уделять все больше внимания. Здесь же надо упомянуть и надгробные скульптурные изваяния святых, в основном включенные в научный оборот, например – деревянное надгробие Михаила Клопского 1670 г. [13, с. 142]. Мощным стимулом для этого процесса явились акты общерусской канонизации национальных святых на церковных соборах середины второй половины XVI в. В этот период было канонизировано гораздо больше русских святых, чем за всю предшествующую историю Руси. Как следствие – развивается русская иконография, строятся храмы в честь вновь прославленных святых и, конечно, устраиваются для них новые раки, многие из которых украшаются рельефными изображениями новых чудотворцев.

«Просуществовав на протяжении XVI–XVII вв., традиция скульптурного оформления святых рак постепенно угасает. Предпочтение отдается ракам с гладкими крышками, украшенными иконой святого или обитыми бархатом» [14, с. 125]. Частицы мощей сохраняли в ковчежцах, которые могли украшать. Большее распространение получили изделия из металла, например серебряный ковчег для хранения мощей

святого праведного Иакова Боровичского с изображением праведника и сценами его чудесного явления 1765 г. (Музей уездного города, г. Валдай). На боковых крышках изображены чудеса. На одной – чудесное явление в сосновой колоде самого праведника, на другой – чудеса, творимые Иаковом Боровичским уже после своей земной кончины, ибо о жизни святого ничего не известно. Перед людьми он предстал умершим, и все его общения с людьми голосом или явлениями демонстрируют связь земного и небесного миров. Поскольку первые изображения Иакова появились во второй половине XVI в., можно предположить, что на них оказали влияние распространившиеся к тому времени иконы московских, ростовских и устюжских юродивых, о чем свидетельствуют тексты иконописных подлинников. В них Иаков именуется юродивым и «подобием млад, наг, препоясан платом» [15, с. 143]. Его иконография существенно отличается от иконографии юродивых, сформировавшаяся в новгородских землях, от образов новгородских же юродивых Николая Кочанова и Феодора Новгородского в боярских одеждах [16, с. 268–272]. Вероятно, вариант с изображением ризы и портов возник сравнительно поздно вне основных центров почитания Иакова, в русле общей эволюции русской иконографии юродивых, стремящейся заменить обнажение одеяниями. Одежда юродивых не ставит задачу реалистической иллюстрации, а скорее передает общий характер изображения праведных мирян, используя знания о костюме эпохи жизни прославленных святых. Для изображения одеяний юродивых Николая Кочанова и Феодора Новгородского служили аналоги купеческих одеяний. Однако выводы о развитии иконографии Иакова, как, впрочем и других местных новгородских святых юродивых во многом остаются гипотетическими из-за утраты большинства их ранних изображений. Пришедшее из Византии на Русь каноническое правило изображения святых аскетов распространяется на иконографию образов столпников и юродивых. Столпники – подвижники, выбравшие подвиг непрестанной молитвы на открытом месте – башне или специально возведенном столпе. Их невозможно не узнать, ибо столпники представлены в поясном или поколенном предстоянии на колоннообразном возвышении. Юродивые – отрицающие устои общества люди, их нигилизм закреплен и во внешнем облике: они предстают с длинными волосами и бородами, в короткой одежде или без нее, босоногими. С IV в. в среде монашества власяница входит в ритуал одеяния отшельника, столпника, юродивого. К обнажению собственного тела юродивые пришли не сразу. В житии Серапиона Синдонита (середина XI в.) впервые подробно описан пример обнажения и обозначены цели

такого поведения [17, с. 211]. Интуитивно найденная возможность противопоставить себя обществу, обнажив тело, в агиографии Серапиона оформляется в некий сознательный тезис юродствующего поведения. До этого времени образ юродивого уже обозначен достаточно четко: грязная, ветхая одежда или шкура, не прикрывающая всего тела, нестриженые волосы, борода. Скорее всего, на такое отклонение от стереотипа христианского поведения повлияла идея «раздевания» как приближение к Истине в ранневизантийской среде, еще тесно связанной с античным эстетическим идеалом и поведением греческих киников.

Обратимся к памятнику из собрания ГРМ «Богоматерь Одигитрия Смоленская с избранными святыми (1565 г.(?), Новгород, 77х52,7). Икона – новгородского письма, содержит изображение местночтимых святых Николая Кочанова или (и) Федора Блаженного. В Новгороде и Пскове, где жили воины и купцы, люди одинаково рискованных по тем временам профессий, получили распространение также «палеосные» образы святых, то есть изображенные на полях какой-либо почитаемой иконы. Семья, артель или жители одной улицы (уличане) заказывали большой храмовый образ Христа, Богородицы, Николая Чудотворца, на полях которого помещались небольшие изображения святых, соименных всем заказчикам. Пускаясь в дальний путь, рядом с нательным крестом для защиты помещали и образок своего святого. По мнению Т.Б. Вилинбаховой и И.А. Шалиной в нижнем ряду этой иконы представлен образ Николая Кочанова. Надписи стерты, остается возможность атрибуции путем сравнительного сопоставления изобразительного ряда. Проанализировав изображения и их описания по лицевым подлинникам, можно утвердительно сказать, что на данной иконе среди других святых изображен Феодор Блаженный. Его иконография более схожа с представленным на иконе образом: «Блаженный Феодор Новгородский чудотворец, надсед, брада Николина, в княжьей ризе» [18, с. 64]. В то время как описание Николая Кочанова по сводному списку Г.В. Филимонова свидетельствует: «…лицо бледно, длинные волосы и брада с проседью» [15, с. 141]. На нижнем поле иконы девять фигур, у каждой из которых в правой руке молельный крест. Надписи над крайними левыми фигурами читаются хорошо, это святые воины-мученики Георгий и Дмитрий Солунский. В белой святительской одежде – архидиакон и мученик Стефан. Крайние фигуры справа также хорошо атрибутируются. Это святые жены Параскева (в красном) и Анастасия (в сине-зеленом) хитоне. Две другие фигуры, ближе к центру – целители Козьма в красном плаще и Дамиан в синем. Центральные две фигу-

ры из-за отсутствия надписей не могут быть однозначно наименованы. Предположительно, фигура, расположенная строго по центру в нижнем поле иконы – воин Никита в красном плаще, а вот левее него – и есть изображение Феодора Блаженного с небольшой темной бородой, похожей на бороду Николая Чудотворца, в княжеской синей шубе, как и положено было одеваться новгородскому купцу. В пользу данной версии могут прозвучать доказательства уличанского происхождения иконы. Если предположить, что эту икону заказывали жители Торговой стороны, то по сведениям Семисоборного устройства Новгорода, построенные в том месте храмы свидетельствуют о посвящении престолов в пользу изображенных на этой иконе святых. На Ярославовом дворище сохранилась церковь Параскевы Пятницы (XIII в.) и Георгия на Торгу (XIV в.). Рядом, в районе Феодоровского ручья – церковь Никиты Мученика (XVI в.) и Дмитрия Солунского (XIV в.). Нам известно, что блаженный Феодор Новгородский обходил храмы Торговой стороны и был похоронен под спудом церкви Георгия Победоносца, являя тем самым заступничество для жителей этой стороны Новгорода. Тогда святых нижнего поля иконы «Богоматерь Смоленская» можно рассматривать как устроителей священных престолов, что вносит дополнительную функцию почитания в молельном прославлении этой иконы. Феодор Блаженный мог быть одет в рубаху с украшенной оторочкой по горловине и в охабень – шубу прямого кроя с длинными рукавами и отложным воротом, как обычно изображались новгородские купцы (икона «Братья Алфановы», 1701 г., НГОМЗ).

В пользу представления на иконе Николая Кочанова свидетельствует сохранившиеся посвящения храмов Софийской стороны: церковь Козьмы и Дамиана на Козмодемьянской улице. Принимая во внимание возможность написания на данной иконе тех святых, которые новгородцам казались более близкими, приходим к выводу, что на нижнем поле иконы «Богоматерь Одигитрия Смоленская с избранными святыми» могут быть изображены местные покровители Феодор Блаженный или (и) Николай Кочанов.

Завершая рассмотрение данного вопроса, необходимо отметить, что образы русских местных святых в чине преподобных наименее индивидуальны, они несут отпечаток соборного предстояния. Главным источником их образной характеристики является житие, однако, как было отмечено в статье, житие создается по канону и не всегда вмещает индивидуальные наблюдения агиографа. Для узнавания личности святого «портретность» иконы помогает больше, чем житийные описания. Наи-

менее исследованными и наиболее интересными для изучения среди изображений русских святых являются образы юродивых Христа ради. Среди них весомая доля местно чтимых святых, иконография которых, конечно же, слагалась под воздействием жития, но всегда имела некое отступление в плане дополнения к общему образу индивидуальных изобразительных черт, по которым мы не только узнаем святого, но и удостоверяемся в его реальном существовании.

Принятые сокращения

1. ГИМ – Государственный Исторический музей
2. ГИМ «Покровский собор» – Государственный Исторический музей, музей «Покровский собор»
3. ГТГ – Государственная Третьяковская галерея
4. ГРМ – Государственный Русский музей
5. РК – Государственный музей-заповедник «Ростовский Кремль»

Список литературы

1. Деяния Вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской Духовной Академии. T.VII. – Казань: Унив. типография, 1875. – 700 с.

2. Дмитриев, Ю.Н. Теория искусства и взгляды на искусство в письменности Древней Руси / Ю.Н. Дмитриев // ТОДРЛ. – Т. IX. – М.; Л.: Наука, 1953. – С. 97–116.

3. Новгородские летописи. – СПб.: Синодальная типография, 1888. – 430 с.

4. Царевская, Т.Ю. Церковь Феодора Стратилата в Новгороде / Т.Ю. Царевская. – М.: Северный паломник, 2003. – 96 с.

5. Седов, Вл.В. Церковь Феодора Стратилата в Новгороде / Вл.В. Седов // Общество историков архитектуры. Архив архитектуры. – Вып. IX. – М.: Археологическая комиссия, 1997. – С. 3– 32.

6. Суслов, В.В. Церковь святого Феодора Стратилата в Новгороде, на Торговой стороне / В.В. Суслов // Памятники древнерусского искусства. – Вып. 2. – СПб.: Университетская типография, 1909. – С. 27–33.

7. Кольцова, Т.М. Преподобный Зосима Соловецкий Т.М. Кольцова // Православная энциклопедия. – М., 2010. – Т. XX.

8. Патриарх Никон: Облачения, личные вещи, автографы, вклады, портреты: [Кат. выст.]. – М.: ГИМ, 2002. – Кат. 29. с. 74.

9. Пуцко, В.Г. Канонизация и иконография русских святых: проблема взаимосвязи / В.Г. Пуцко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – № (3) 37. – 2009. – С. 5–10.

10. Голубинский, Е.Е. История канонизации святых в русской церкви / Е.Е. Голубинский. – М.: Унив. типография, 1903. – 594 с.

11. Житие праведного Феодора, Христа ради юродивого, новгородского чудотворца / Сост. свящ. П. Забелин. – Новгород, 1981. – 27 с.

12. Мельник, А.Г. Надгробные комплексы ростовских святых в XVII – начале XX веков: основные тенденции формирования / А.Г. Мельник // ИКРЗ: 2005. – Ростов, 2006.

13. Русские монастыри. Альбом. – СПб.: ГРМ, 1997. – 239 с., илл.

14. Соколова, И.М. Древнерусские скульптурные надгробия и культ святых мощей И.М. Соколова // Россия и восточно-христианский мир. Древнерусская скульптура. Средневековая пластика. – Вып. IV. / Ред.-сост. А.В. Рындина. – М.: «Индрик», 2003. С. 119–127.

15. Филимонов, Г.В. Сводный иконописный подлинник XVIII века / Г.В. Филимонов. – М.: Универ. типография, 1874. – 435 с.

16. Секретарь, Л.А. Боровичская святыня / Л.А. Секретарь // Где Святая София, там и Новгород: Сб. мат-лов. – СПб., 1998.

17. Жития святых в изложении святителя Дмитрия, митрополита Ростовского. – М.: Синодальная типография, 1904. – Т. 5. – Май, 14.

18. Подлинник иконописный / Под ред. А.И. Успенского. – М.: Изд. С. Большакова, 1903. – 189 с.

Чистякова М.В.

ИСТОЧНИКИ ПОУЧЕНИЙ НОВОГРУДСКОЙ РЕДАКЦИИ ПРОЛОГА: ДЕКАБРЬ–ФЕВРАЛЬ

Пролог, календарный сборник краткий житий и поучений, занимает видное место в книжной культуре *Slavia Orthodoxa*. Изначальное функционирование в сфере богослужения[1] обусловило его высокий статус, который сохранился и после перехода из литургической области в разряд четьих сборников. Включение в Пролог многочисленных назидательных рассказов превратило его в обширную энциклопедию духовной жизни, которая пользовалась исключительной популярностью. На протяжении веков текст Простого (обыкновенного, нестишного) пролога подвергался изменениям, что привело к возникновению его редакций. Переработки Простого пролога XII–XV вв. связаны с древнерусскими территориями, в XV–XVI в. состав Пролога был существенно обновлён в Великом княжестве Литовском.

Тиражирование одной из таких редакций осуществлялось по указанию киевского митрополита Иосифа II Солтана (1507–1521), явившегося инициатором целого ряда обобщающих начинаний в сфере церковно-учительной литературы[2]. В колофоне написанного по его распоряжению пролога, ныне хранящегося в Библиотеке им. Врублевских АН Литвы, F 19-95[3], отмечено (л. 624), что рукопись создана не только «замыш-

[1] Согласно Студийскому уставу, на утрени между шестой и седьмой песнями канона, после кондака и икоса читалось проложное житие в этот день поминаемого святого.

[2] По-видимому, к числу творческих инициатив митрополита Иосифа II Солтана относятся третья редакция Измарагда (подробнее см.: Чистякова, М.В. К вопросу о структуре и источниках 3-й редакции Измарагда (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240) // Senoji Lietuvos literatūra 26. – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008. – P. 124), Новогрудская редакция Пролога (подробнее см.: Чистякова, М.В. Текстология вильнюсских рукописных прологов: сентябрь–ноябрь. – Вильнюс: Институт литовского языка, 2008. – С. 80–84, 138–155, 164–167, 313–315, 341–431), западнорусская Кормчая особого состава (подробнее см.: Мошкова, Л.В. Западнорусская Кормчая особого состава // Хризограф. Отв. ред. Э.Н. Добрынина. – Москва: СканРус, 2005. – С. 454).

[3] Рукопись № 95 создана в 1512 г. Водяные знаки: голова быка с крестом, обвитым змеёй, тиара с крестом (подробнее см.: Морозова, Н.А. Кириллические рукописные книги, храня-щиеся в Вильнюсе. Каталог. – Вильнюс: Институт литовской литературы и фольклора, 2008. – С. 37), 10, состоит из 625 л., написана полууста-

лением», но и «повелением господина митрополита киевского и всея Руси кир Иосифа». Таким образом, митрополит дал конкретные распоряжения по организации работы, и, наверное, взял на себя материальные издержки, неизбежные при её выполнении. Координатором проекта был назначен представитель чёрного духовенства «инок диаконец Иоакимец», в распоряжение которому была дана группа специально подобранных профессиональных писцов и декораторов – «рукою многых дьяков». Объёмный кодекс F 19-95 создавался при Новогрудском кафедральном соборе мучеников Бориса и Глеба, являвшемся резиденцией киевского митрополита и располагавшим репрезентативной рукописной библиотекой. Трудоёмкая работа была завершена 12 августа 1512 г., затем рукопись для переплетения возили в Любчу, местечко неподалёку от Новогрудка – «переплетена бысть сия книга рукою иерея Порфирия иже в Любчи, 7020 (1512), августа 20», после чего дьякон Игнат в Вильне исправил ошибки и неточности в её тексте: «следовал диакон Игнат у Вилни».

Позднее рукопись оказалась в библиотеке Супрасльского монастыря, ктитором которого и являлся митрополит Иосиф II Солтан. Список учтён в первой описи имущества монастыря, составленной архимандритом Сергием Кимбаром в 1557 г. Пролог относился к древнейшей части рукописного собрания, сформировавшейся в 1500–1532 гг. [1, с. 129–130].

Пролог F 19-95 включает чтения на осеннее полугодие: с сентября по февраль. Его продолжением на весеннее полугодие А.А. Турилов счи-

---

вом несколькими почерками. Переплёт – доски в коже с тиснением – современен рукописи. Сохранились средник и наугольники на обеих крышках, металлические замки-застежки с гравировкой и чеканкой. На первом листе помещена цветная заставка из соединённых между собой восьми кругов, каждый разделён на сектора, закрашенные синим, зелёным и коричневым цветом. Заглавная строка написана вязью, киноварные буквы через симметричный интервал сменяются чёрными. С октября по февраль киноварной вязью выписаны заголовки месяцев (л. 102, 211, 318, 437 об., 560). Рукопись украшена тонкими киноварными инициалами с орнаментальными отростками растительных форм. На л. 210 об., 317 об., 624 текст имеет фигурные окончания в виде воронок. Рукопись хорошо сохранилась, не хватает 4 листов между лл. 592–593, которые были аккуратно срезаны (остались лишь их корешок у основания переплета). Изъятый фрагмент содержал окончание 13 февраля и весь 14 день, в который читается житие равноапостольного Кирилла Философа. Между л. 614 и 615 также виден корешок 3 срезанных листов, но купюр в тексте нет, без обрывов следует *слово Евагрия мниха о спасении души.* См. также краткие сведения о рукописи, представленные в описании Добрянского: Добрянский, Ф.Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских / Добрянский Ф.Н. (сост.). – Вильна: Типография А.Г. Сыркина, 1882. – С. 193–195.

тает список Библиотеки им. Врублевских АН Литвы, F 19-99 [2, с. 597]. Сразу следует оговорить, что пролог F 19-99 создан позднее, в первой трети XVI в., сведения о его написании в Новогрудке или бытовании в Супрасльской обители отсутствуют. Он был доставлен в Публичную библиотеку в 1873 г. Минским директором училищ, а не с прочими супральскими кодексами. Таким образом, F 19-99 является продолжением F19-95 в текстологическом отношении, но на уровне списков комплекта они не составляют[4].

Далее речь пойдёт о списке F 19-95. Предварительные заметки его о составе, языке, источниках поучений содержатся в монографии по текстологии вильнюсских списков Пролога [3, с. 80–84, 138–155, 164–167, 313–315, 341–431], а также в статье «Новогрудская редакция Простого пролога», которая будет напечатана в материалах V Международного съезда белорусистов, прошедшего в мае 2010 года [5].

Отличительной чертой структуры пролога № 95 является уникальный набор поучений. В списке представлены новые сказания, а также сохранены традиционные проложные поучения, в результате чего был сформирован назидательный раздел, по полноте не имеющий аналогов в истории церковнославянского Пролога. На три осенних месяца включено 102 новых текста, на зимние месяцы их 74. Источники большинства индивидуальных поучений осенних месяцев отождествлены [3, там же], среди них: Пандекты Никона Черногорца (96 текстов из этого сборника), Измарагд (12), Златоструй (6), Паренесис Ефрема Сирина (5), Изборник Симеона-Святослава (2), Кормчая (1), различные патерики: Скитский (2), Азбучно-Иерусалимский (1), Сводный (1), Сказание инока Христодула (1), поучения Климента Охридского (1). Данная статья посвящена анализу источников поучений трёх зимних месяцев новогрудской редакции Пролога.

Прежде всего следует отметить, что все встречаемые в новогрудской редакции поучения типологически могут быть разделены на две группы:

[4] Помимо F 19-95 и F 19-99 к новогрудской редакции относится список Российской государственной библиотеки, ф. 178, № 4102, на сентябрь–февраль, первая четверть XVI в., см. Турилов, А.А. Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья. – Москва: Знак, 2010. – С. 56. Чистякова М.В. К истории новогрудской редакции Пролога // Kalbotyra 56(2). Slavistica Vilnensis 2011. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011. – С. 121–126.

[5] В книге мною рассмотрены материалы с сентября по ноябрь, в статье речь идёт о текстах зимних месяцев (с декабря по февраль), что позволило обобщить выводы о принципах составления редакции.

1. традиционные проложные поучения, известные по более ранним редакциям, главным образом, по краткой и пространной; эти тексты могут быть:

а) включены в Пролог на ту же дату без существенных изменений текста;

б) перенесены на другой день (текст также не изменён);

в) поучения отредактированы без перенесения на другую дату;

2. принципиально новые поучения, заново заимствованные в Пролог из других дидактических сборников.

Ниже коротко охарактеризованы обе группы, но анализ источников поучений предпринят только по отношению к группе индивидуальных поучений новогрудской редакции.

1. В списке F 19-95 на декабрь–январь представлены традиционные поучения краткой редакции Простого пролога (в большинстве случаев по одному в день), наблюдаются лишь эпизодические вставки из пространной. Среди чтений на февраль преобладают поучения пространной редакции. Это связано с тем, что материалы сентября–января отражают протограф краткой редакции, а с февраля книжниками был изменён источник: не только поучительные, но и многие житийные материалы ориентированы на пространную редакцию. Наиболее вероятным объяснением тому может быть плохая сохранность или отсутствие февральских чтений в основном антиграфе, что вынудило книжников переориентироваться на список другой редакции.

Календарная приуроченность некоторых текстов в списке F 19-95 изменена, на декабрь–февраль выявлено 14 примеров переноса сказаний на соседнюю или более отдалённую дату.

7.XII: Некто муж в Египте, стареишина в людех, в того дщерь вниде бес лют, нача ю мучити, имеяше же отец ея любовь к мнихом градным, тъ рече к нему…

Поучение читается в Прологе на 18.XI.

20.XII: От тех великыи Моисеи в книгах бытиискых известо написа, вмале же се повем от тех книг, тои Авраам бысть от Халдеи, звездочтец бысть хитр…

В краткой редакции текст представлен на 16.XII, в пространной редакции – на 19.XII.

20.XII: Се приспе, братия, честная память богоблаженных отец наших и патриарх, иже в законе господни непорочно пожиша, верою Господеви угодиша…

В пространной редакции поучение отнесено на 19.XII.

26.XII: Ныне хотяще, братие, приступити к святеи и страшнеи таине сеи, разумеите мысленно, како хощете приступити причаститися, Егоже со страхом…

В пространной редакции Простого пролога и Стишном прологе текст положен на 25.XII.

28.XII: Поставил ли тя цесарь в которыи сан, или судию земли своеи, или строителя граду своему, всегда пред лицем Его стоиши, и мнози поклоняют ти ся…

В пространной редакции данный текст представлен на 26.XI.

5.I: Иже о благолюбивем бысть Епифании, сведетельствующу Господу нашему Иисусу Христу, иже от него прославленному, сии боголюбезныи юноша…

В пространной редакции этот текст на 24.XI.

2.I: Много воздыхание имат мир сеи, печаль жития сего, мир бо сии смертен, а житие се никомуже без печали. Аще кто не сочетается браце…

Данный текст встречается в Прологе разных редакций на 25.XII, 27.XII, 12.VI, 13.VI.

15.I: Бе некая черноризица в стране тавиистеи, яже плоти воздержания стяжа суровством, языку празднословия не остася, сеи же представльшися, имение давше…

В Прологе поучение традиционно представлено на 14.I.

21.I: Взыде некогда старец от скита в Тернуф, идеже обита, принесоша ему за труд мало вина, инии же слышавше о нем, принесоша беснаго к нему единаго…

В других редакциях Пролога этот текст на 22.I.

26.I: Научися, верныи чловече, быти благочестию делатель, научися жити по евангельскому словеси, очима управление, языку удержание, помыслы чисты имея…

Поучение обычно читается в Прологе на 21.I.

26.I: Инок некыи поведа нам, глаголя: шедшу ми иногда к святому Феодориту, патриарху антиохиискому и понуждену ми на снедь…

В московской редакции Стишного пролога текст представлен на 1.VII.

30.I: Иже пострадати друг с другом и помогати, и труждатися угодно есть Богу, ибо должни есмы сице творити, яко раби ближнии, Божию Слову служители, да угодим Ему…

В других редакциях Пролога этот текст на 31.I.

10.II: Глаголаху о отци Зиноне, яко живыи в ските, изыде нощию из келии к брату и заблудився, сотвори 3 днии и 3 нощи ходя, и от труда пад, изнеможе, и умрети хотяше…

В других редакциях Пролога этот текст на 8.II.

26.II: Молю убо вы, братие, имеите всегда смерть предо очима си, и о сем убо помышляющи, не имамы согрешати, не вемы бо в кыи час приидет…

В пространной редакции Простого пролога этот текст положен на 27.II.

В пяти случаях традиционное поучение отредактировано, изменено окончание текста. Напр., на 16.XII в Прологе представлено Слово, яко не подобает никогоже осуждати согрешающа. Нач.: *Муж свят, виде единого согрешающа, горько прослезився, рече, сь днесь, утро аз… Традиционное окончание этого поучения: …предани будем на брани мышцею Бога, попустит на ны немощи ради нам братися, да не погибнем. В новогрудской редакции читаем: …иже без оружия погубляют ны, и того ради Бог на ны вся злая попущает грех ради наших, но молимся, братие, к Богу, да не будем врагом прельщени.* Различия в текстах появились оттого, что в новогрудской редакции поучение перефразировано, а его окончание немного изменёно и дополнено.

Иные эксплициты выявлены у следующих поучений:

17.XII, *Слово о Данииле пророке,* нач.: *Сеи святыи и великыи Даниил во пророцех любим бываше вавилонскими цесари: Навуходоносором цесарем, Валтасаром и Дарием… Традиционное окончание этого поучения: …виде его жива, извлекше его, ввергоша восставшая на нь мужа и князи, и вельможи числом 130, и изъядоша и львове. В новогрудской редакции читаем: …Боже Данилов, яко несть иного, разве Тебе, и исхити Даниила изо рва, а повинныя вверже в онь, и снедени быша от львов.* Несмотря на совпадение календарной приуроченности и инципита сказания, в новогрудскую редакцию включёно более пространное повествование о пророке Данииле. По всей видимости, в данном случае имело место независимое обращение к источнику;

18.XII, *Слово от Пандекта о благоречии, нач.: Благая словеса от благаго сокровища сердца нашего исходят, аще кто не очистит сердца своего от злословесия…* Традиционное окончание этого поучения: *…добрыи бо чловек от добраго сокровища своего, рече Господь, сиречь благодать Святаго Духа, износит благое. В новогрудской редакции у него другой эксплицит: …не скрываи его в себе от неразумия сердца своего, примеши от владыкы Христа Бога, и ныне послушающим тебе вождь будеши в цесарство небесное.* В новогрудской редакции представлен

другой перевод поучения, выявлены небольшие содержательные расхождения с традиционным проложным текстом. Вероятно, переводы поучения были выполнены с разных оригиналов;

23.XII: *Слово о мнисе, впадшем в любодеяние и не отчаявшуся, но молением получившу божию милость, нач.: Мних некыи, живыи в Монодиях, множицею от неприязнины льсти впадаше в любодеяние, и нудя себе, пребываше не оставити мнишескаго жития…* Данное поучение в Прологе обычно заканчивается словами: *…колико, братие, добро есть терпение, еже не воврещи себе в отчаяние, аще и приключится нам многажды впасти в брань диаволю и пораженном грехы и напастьми вражиими. В новогрудской редакции эксплицит поучения изменён: …не скрываи его в себе от неразумия сердца своего, приимеши от владыкы Христа Бога, и ныне послушающим тебе вождь будеши в цесарство небесное.* Данный текст практически идентичен традиционному проложному поучению. В новогрудской редакции расширено заключительное обращение к братии, что и привело к небольшим различиям;

8.I, *Слово о епископе, оболганнем к папе римскому, нач.: Поведаше нам авва Феодор римлянин, глаголя, есть от Рима 30 поприщ град мал, нарицаемыи Ромул…* Традиционное окончание текста *…слово сложи, да понапрасну никтоже да не сотворит зла чловеком, но со многым смирением и испытанием, и терпением.* В новогрудской редакции его эксплицит таков: *обаче с милостию, да и сами милость обрящете в день гнева, послушающии бо вадящих душу свою погубляют, и с ними осудятся вечно мучитися.* Текст аналогичен традиционному проложному поучению, но в конце дополнен обращением к власть имущим: тако и вы, властители, не творите зла вскоре никакоже… и т.д.

Таким образом, в большинстве случаев расхождения с традиционным поучением появились из-за дополнений и изменений в заключительной части (16.XII, 23.XII, 8.I), хотя имело место и обращение к альтернативным вариантам тех же сказаний (17.XII, 18.XII).

2. В новогрудскую редакцию на три зимних месяца включено 74 новых поучения. Реконструкция репертуара использованных четьих сборников свидетельствует о том, что в распоряжении у составителей редакции была богатая библиотека четьей литературы. Авторы включили новые патериковые рассказы (из Римского, Азбучно-Иерусалимского, Киево-Печерского патериков), извлечения из пространных житий святых (например, чудеса из пространного жития свт. Спиридона Тмирифутского), поучения из назидательных сборников относительно устойчивого состава (Пандектов Никона Черногорца, Златоструя, Ми-

нейного торжественника, Измарагда, Златоуста), ветхозаветных библейских книг (Книги пророка Даниила), апокрифического сочинения *Заветы 12 патриархов*, заимствованного из толковой Палеи, поучений Иоанна Златоуста, Климента Охридского и др.

Результаты идентификации источников проложных поучений новогрудской редакции представлены ниже. Вначале назван памятник, содержащий аналогичные с прологом F 19-95 сказания, затем в виде перечня по календарному порядку следования статей указаны конкретные тексты, восходящие к этому источнику. Приведён шифр, отсылающий ко дню, на который текст положен в Прологе. Указан инципит проложного сказания. Затем следует сокращённое название источника (объяснения сокращений помещены в конце статьи). После него даны ссылки на литературу (в большинстве случаев – это каталоги гомилий и постатейные росписи сборников устойчивого состава, например, [4], [5] и т.п.). В конце статьи представлен общий алфивитный инципитарий индивидуальных поучений новогрудской редакции с краткой отсылкой к источникам (более подробные сведения о них помещены в статье), отдельно отмечены сказания, источники которых на данном этапе исследования идентифицировать не удалось.

Киево-Печерский патерик

Отличительной чертой зимнего полугодия новогрудской редакции является житийный цикл из 10 сказаний о киево-печерских монахах, компактно расположенный в списке F 19-95 с 8 по 31 января (на осенние месяцы подобные поучения не встречались).

8.I: *Память любящим Бога присночтома и хвалима, яко Тому угождьше и от Него венчашася, мне же таковыми краситися величие есть, и сим мнюся покрыти студ моего дела…* Ист.: КпП [6, col. 217c–219b];

10.I: *Якоже изволися чловеколюбцу Богу о своеи твари, на вся времена промышляя, роду чловеческому полезная даруя, нашего хотя покаяния беды наводит или глад…* Ист.: КпП [6, col. 222d–224d];

12.I: *Уведено же бысть о сем блаженнем Моисеи угрине, яко любим бысть святым Борисом. Се бо бысть родом угрин, брат же Георгия, на негоже возложи Борис гривну злату…* Ист.: КпП [6, col. 220c–222d];

13.I: *Древних убо святых подражающе мы, грешнии, писанию, еже они изъясниша, многым трудом взыскаша в пустынях и в горах, и в пропастех земных…* Ист.: КпП [6, col. 224d–226d];

16.I: *Бысть убо в святем монастыри печерском брат един, живыи свято и богоугодно именем Афанасии, болев много и умре, два же брата отерше тело мертвое…* Ист.: КпП [6, col. 210ac];

22.I: *Предословия конец оставльше, се зде начало слову еже о Пимене вземше на поведание снидем того крепкого страдания, еже с благодарением терпети в доблественныя…* Ист.: КпП [6, col. 232d–234d];

24.I: *Некто от Киева пострижеся именем Агапит при блаженнем отци нашем Антонии, иже последствоваше житию его ангельскому, самовидец быв исправлением его…* Ист.: КпП [6, col. 216a–217b];

28.I: *Бысть в дни преподобнаго игумена печерскаго Никона брат един именем Никита, желая славим быти от чловек, дело велие не Бога ради замыслив, просит у старца…* Ист.: КпП [6, col. 214c–215c];

29.I: *Бысть некто черноризец в печерском монастыри именем Лаврентии, сеи восхоте в затвор, и не повелеша ему отнудь святии тии отци сего сотворити. Сии же Лаврентии шед…* Ист.: КпП [6, col. 215c–216a];

31.I: *Бысть черноризец в печерском монастыри именем Арефа, родом полочанин, много богатство имыи в келии своеи, не подаваше требующим, в едину же нощь татие пришедше…* Ист.: КпП [6, col. 213bd].

По-видимому, данный патерик явился непосредственным источником новогрудской редакции. Сказания из других патериков немногочисленны, что позволяет предположить, что они заимствованы в новогрудскую редакцию опосредованно, т.е. включены из компилятивных сборников или же восходят к дополнительным статьям сборников устойчивого состава.

Азбучно-Иерусалимский патерик

19.I: *Глаголаху о авве Макарии, якоже есть писано, Бог земен, понеже яко Бог покрывает мир, тако бысть и авва Макарие, покрывая недостаткы братняя…* Ист.: АиП, зн. М, л. 65–65 об.

3.II: *Старец некто именем Серапион, пореклом Доние, кроме единоя плащаница, николиже во ино что облечеся. Сеи много пощение и нестяжание имяше, елико ни в келии…* Ист.: АиП, зн. С, л. 98–99. Этот же текст в ЕгП, л. 86–86 об.

Римский патерик

1.II: *Поведа святыи Григории Двоесловыи: брат некыи бе в монастыри моем, близ мене живыи, вельми святыя книгы сведыи, иже мою версту превосходяше…* Ист.: РмП, III.18 [7, 70v–71r].

Пандекты Никона Черногорца

В прологе F 19-95 на три осенних месяца представлено 96 поучений из Пандектов Никона Черногорца. Логично предположить, что книжники пользовались этим источником и при составлении назидательной части зимних месяцев. При сплошном просмотре глав Пандектов нами

обнаружены следующие общие с индивидуальными поучениями списка F 19-95 тексты:

27.XII: *Вси ли убо, иже от высоты падающе, или потопляеми, или посыпаеми, по божию прещению и повелению се страждут или деиством лукаваго? Ответ: Якоже рече…* Ист.: ПН, сл. 41 [8, л. 311–312];

30.XII: *Знамения и чудотворения и пророчества, бывающая от сопротивная мудрствующих, от коея силы творимы суть? Ответ: Знамения, чудотворения и прорицания множицею недостоиными по некоеи потребе ли смотрению бывают…* Ист.: ПН, сл. 43 [8, л. 317 об.–318 об.];

3.I: *Ибо антихрист, приходя по попущению божию, сотворит служащим ему бесом премнога знамения и чудеса ложна к погибели убо неверным, к искусу же верных…* Ист.: ПН, сл. 43 [8, л. 332 об.–333 об.];

18.I: *И смиренное се рекше, еже смирятися различно, еже смирятися убо, еже в божественном писании похваляемо, се есть по отеческому слову, еже смиренномудровати…* Ист.: ПН, сл. 50 [8, л. 398–400];

20.I: *Пакы к пище влекут его плотстеи, еже бяше согрешение и оглаголание велие, но тои не достоит до обличения, но и учительству прилагает, делаите рек не брашно гыбнущее…* Ист.: ПН, сл. 44 [8, л. 339 об.–340 об.];

23.I: *Господу и Спасу нашему Иисусу Христу великое благочестия нашего предавшу таинство, и призывающу иудея же и еллины, и в познание самого единаго истиннаго Бога, Отца…* Ист.: ПН, сл. 43 [8, л. 338 об.–339];

25.I: *Вопрос: По разуму ли убо есть благочестия, яже от врачебныя хитрости приимати? Ответ: Якоже каяждо от хытростеи помощь нам к естественнеи немощи от Бога дарована…* Ист.: ПН, сл. 47 [8, л. 366–368 об.];

1.II: *Вопрос: которыя заповеди стяжав, чловек может спастися? Ответ: четыре суть добродетели, предлежащая чловеку: пост, еже молитися Богу, телесное целомудрие, рукоделие…* Ист.: ПН, сл. 44 [8, л. 346–346 об.];

3.II: *Слышите, братие, евангелиста, глаголюща, рече Господь: аще не обратитеся и будете, яко детищь сеи, не имате внити в цесарство небесное, и апостол: будете…* Ист.: ПН, сл. 16 [8, л. 122 об.–123].

Как видим, при создании назидательного раздела трёх зимних месяцев данный источник использовался в гораздо меньшем объёме по сравнению с осенними месяцами; из него заимствовано лишь 9 текстов.

Златоструй

31.*XII: Вся убо наша молитва благодарствие да имат, аще бо повелено бысть молити не за верныя точию, но и за дальняя, то помысли ты, колико зло, еже на братию молити зле… Ист.: Зтр полной редакции и краткой редакции 1-й группы* [9, с. 141, № 38].

31.I: *Принеси сии день прежде паче древних днии во спешение слову учения, внидем в словоучения, весть бо многажды слово утешити болезнь, может и учение смиренное…* Ист.: Зтр полной редакции, а также краткой редакции всех трёх групп [9, с. 312, № 11]. Данное слово Иоанна Златоуста на Собор Иоанна Крестителя читается также в Усп. сб. (л. 270 об.–278 об.) и в Трж., подробнее см. [10, с. 114, № 337].

Минейный торжественник

25.XII: *Воссия нам днесь праведное солнце, сыи прежде восходящего, естеством присносущен, просвети всяческая, и звы тмы не твори луч его, роди бо ми ся свет…* Ист.: Трж минейный, поучение на Рождество Христово (25 декабря, читается и на 25 марта) [4, с. 338]. Это же поучение представлено и в Златоусте в 5-ю неделю Великого поста [4, с. 354].

26.XII: *Сияюща светлыя Богородица заря велия, и непостигомыя силы небеси и земля, и мира всего таиное чудо, изволив сказати окаянныи аз, в опаснеишии ум сердечная ми…* Ист.: Трж минейный, поучение на Собор пресв. Богородицы (26 декабря) [4, с. 338].

29.XII: *Поведати желаю вам ныне, братие, словеса духовная, но послушаите Павла глаголюща: духовным духовная сказающе…*. Ист.: Трж минейный. Слово в день поминания вифлеемских младенцев (29 декабря) [4, с. 338]. Текст того же содержания, но в другом переводе представлен в четьей Минее, см. ВМЧ митр. Макария (29 дек., стб. 2443–2448). Слово учтено в каталоге гомилий ИЗ [10, с. 139, № 423].

6.I: *Днесь Спас миру, днесь восклонение глазние христове и поновление нашему спасению, днесь низу падение и смерти разорение и аду, и не губит, к сему губяи, упраздни…* Ист.: Трж минейный, слово Иоанна Златоуста на Крещение Христово (6 января) [4, с. 338]. Текст издан [11, стб. 324–330], учтён в каталоге гомилий Иоанна Златоуста [10, с. 50, № 116–117].

7.I: *Источник евангельскых учении отверсти имат источникы, аще кто возжадает, тот от него пив, по закону жив будет, и по заповеди благодати, рекше, сотворяя реченная…* Ист.: Трж минейный, слово Иоанна Златоуста на Собор Иоанна Крестителя (7 января) [3, с. 338]. Текст учтён в каталоге гомилий Иоанна Златоуста [10, с. 165, № 540].

Пространное житие свт. Спиридона Тмирифунтского

В новогрудскую редакцию включен цикл из четырёх чудес, сопутствующих пространному житию свт. Спиридона Тмирифунтского. Представленный в ВМЧ митр. Макария текст пространного жития [12, стб. 883–935] отражает другой перевод в сравнении с проложным.

12.XII: *Множаиша святому Спиридону раздавшу имение без пощадения, не имущу, что ему дати милостыня убогым, гладу сущу велику во граде тримифунстем, чловеци вельми скорбяху…* Ист.: ПЖ Спиридона [12, стб. 888–890].

12.XII: *Оному убогу сущу, просившу у такого же богатаго жита взаим на сеяние нивы, другу ему святому Спиридону, у того же немилостиваго златолюбца, молящуся ему, приклада…* Ист.: ПЖ Спиридона [12, стб. 890–893].

12.XII: *Цесарю Константину, сыну великаго Константина, живущу в велицеи Антиохии, впаде в лютую болезнь, врачьми отчаяну быти, ни от когоже помощи улучити могущу цесарю, моляшеся…* Ист.: ПЖ Спиридона [12, стб. 901–906].

12.XII: *Корабельник некыи прииде к святому Спиридону, хотя взаим злата, да прекормит дети, вельми бо обнищал, святыи по господню слову творяше: просящим у тебе даи, не брани…* Ист.: ПЖ Спиридона [12, стб. 929–930].

Заветы 12 патриархов

Заветы 12 патриархов представляют собой апокрифическое сочинение с предсмертными наставлениями 12 сыновей Иакова к своим детям. Каждый завет содержит нравственно-учительную идею, что отражено в заголовках: Завет о блуде, сребролюбии, ненависти, доброумии, терпении и т. д. [подробнее см.: 13, с. 183–184]. В церковнославянской письменности Заветы известны в двух редакциях: краткой и полной. Первая распространялась в составе толковой Палеи, вторая характерна для полной хронографической Палеи. Заимствованные в пролог тексты соответствует краткой редакции произведения, поскольку содержат полемические и антииудейские толкования, характерные для толковой Палеи. Заветы 12 патриархов разделены составителями новогрудской редакции на 12 частей и по одному включены в Пролог на соседние даты (с 11 по 24 декабря):

11.XII: *Уведав Иосиф день, недалече отстоя от себе, воньже преложитися ему к дедом своим и отцу его, и нача глаголати к ближним своим: се изнемогают вся чувства…* Ист.: Палея толковая (ф. 19, № 83, л. 177–179 об.).

13.XII: *По сем же стареишему сыну иаковлю Рувиму впадшу в болезнь, призва к себе братию и чада своя и простре к ним слово покаяния, рек: согреших, согреших с Валою…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 179 об.–181).

14.XII: *Бысть же убо Симеон, вторыи сын иаковль, но приспевшим днем кончанию его, призва к себе сыны своя и братию, таче приложи к ним слово, рек…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 181–184 об.).

15.XII: *По сем же Левгии, третии сын иаковль и лиин, призва к себе сыны своя, к ним же о жречестве видения его возвести, и о презорстве его глаголя прежде скончания…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 184 об.–194 об.).

16.XII: *По сем Иуда, четвертыи сын иаковль и лиин, призва к себе сыны своя и рече им, чада, се прежде умертвия моего скажу вам дела моя, бывшая ми…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 194 об.–199).

18.XII: *По сем убо Исахар призва сыны своя и рече им: послушаите, чада, отца вашего Исахара и внушите свовеса моя, аз родихся, пятыи сын Иакову…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 199–200 об.).

19.XII: *Призва убо Завулон сыны своя к себе и глагола: сынове завулони, внушите словеса отца вашего, аз есмь Завулон, дар благодати родителема своима…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 200 об.–202).

20.XII: *Призва убо Дан сыны своя к себе и рече: послушаите мене, сынове данови, внемлете глаголы уст отца вашего, искусих бо ся в сердци моем…* Ист.: *Палея* (ф. 19, № 83, л. 202–204 об.).

21.XII: *Послушаите мене, сынове нефталимови, послушаите словес отца вашего, елма легок бех ногама,якы елень, то отлучи мя отец мои Иаков на всяк посол…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 204 об.–206 об.).

22.XII: *Призва убо Гад сыны своя и рече им: аз девятыи сын иаковль родихся, и бех крепок о паствине, аз хранях нощию стадо, или аще прииդяше нощию лев…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 206 об.– 208).

23.XII: *Послушаите, рече, чада, отца вашего Ассира, все, еже есть право пред Господом, покажу вам, два пути еста, еже дал Бог сыном чловеческым, и две мысли…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 208–210 об.).

24.XII: *Призва убо Вениамин сыны своя и нача глаголати в уши их, аз Вениамин родихся в старости сущу отцу моему Иакову, и бех юнеи всея братия…* Ист.: Палея (ф. 19, № 83, л. 210 об.–213 об.).

Книга пророка Даниила

К ветхозаветной Книге пророка Даниила восходят три текста:

17.XII: *В лето третие Иоакима цесаря иудеискаго прииде Навуходоносор, цесарь вавилонскыи, на Иерусалим воевати его, предаст бо его*

Бог в руце Навуходоносору цесару Иоакима цесаря… Ист.: Книга прор. Даниила, глава 1 [12, стб. 1120–1122];

17.XII: *Бысть по скончании трех лет, рече цесарь Навуходоносор, приведите ми дети оны, тогда цесарь беседова с ними, не обретеся ни един пред цесарем, подобен Анании…* Ист.: Книга прор. Даниила, глава 2 [12, стб. 1122–1126];

17.XII: *Валтасар цесарь вавилонскыи, сын Навуходоносора цесаря, сотвори велик пир бояром своим, и вельможам и тысущником, и всем людем своим, пред ними же пия вино…* Ист.: Книга прор. Даниила, глава 5 [12, стб. 1136–1139].

Измарагд

Одним из источников новогрудской редакции явился Измарагд – четий некалендарный сборник поучений, предназначенный для домашнего и монастырского келейного чтения. Сборник известен в трёх редакциях [5, с. 390]. Архетип 1-й редакции сформировался во второй половине–последней трети XIV в. после объединения некалендарного четьего сборника для поучения мирян («пра-Измарагд», главы 1–70) и сборника канонических установлений и триодных гомилий, предназначенного для священников («проповеднический требник», главы 71–92) [14, с. 9; 15, с. 76–95]. Устойчивый состав статей 1-й редакции составляют 92 главы [2, с. 595]. Немалое число статей 1-й редакции было воспринято и развито Измарагдом 2-й редакции, который возник, по-всей видимости, в окружении митрополита Фотия (1408–1431) [2, с. 595; 16, с. 340–341]. Во 2-ю редакцию включено 115 новых статей, источниками которых являются Пролог, Златоструй, Паренесис Ефрема Сирина, Торжественник и др. Во 2-ю редакцию традиционно входят 164 главы [5, с. 391–399], но существует немалое число списков с дополнительными статьями [2, с. 596]. 3-я редакция Измарагда сформировалась на территории Великого княжества Литовского, видимо, в окружении Киевского митрополита Иосифа II Солтана. Устойчивая часть насчитывает 526 статей, перегрупированных по монографическому принципу [5, с. 400; 2, с. 597; 17, с. 125–129].

Сопоставительный анализ показал, что в новогрудскую редакцию Простого пролога заимствовались поучения из 2-й редакции Измарагда[6].

[6] См. подробнее об этом: Чистякова М.В. Измарагд в составе новогрудской редакции Простого пролога // Современные проблемы археографии. Сборник статей по материалам конференции, проходившей в библиотеке РАН 25–27 мая 2010 года. Отв. ред. И.М. Беляева. Сост. М.В. Корогодина. – Санкт-Петербург: Издательство Библиотеки Российской академии наук, 2011. – С. 228–235.

Ряд сказаний совпадает и с древнейшей его разновидностью: вероятно, список 2-й редакции Измарагда, которым пользовались составители новогрудской редакции, содержал эти чтения 1-й редакции, а также ряд дополнительных статей, не входящих в устойчивый состав редакции (схожие статьи читаются, например, в Измарагде РГБ, ф. 304.I, № 202)[7].

Ниже представлен список из 13 поучений новогрудской редакции, восходящих к Измарагду 1-й и 2-й редакций:

3.XII: *Еже таины не сведят мнози, сию нам Кирилл философ поведа, не того бо деля сотворени быхом да ямы и пием и различии риз одеемся, но да угождьше Богу…* Ист.: Изм., сл. 14 по перечню учтойчивого состава 1-й редакции [15, с. 83]; сл. 129 по перечню устойчивого состава 2-й редакции [5, с. 397].

6.XII: *Приидете вкупе мужи вкупе и жены, иереи и людие, мниси и бельци, богатии и убозии, домашнии и пришельци, сберетеся и послушаите мене, аще бо несмь пастырь вам…* Ист.: Изм., поучение входило в устойчивый состав 1-й редакции. Текст отмечен среди слов устойчивого состава редакции, но не пронумерован [5, с. 400];

7.XII: *Готовите, братия, на исход дела добрая, с ними же отидем от света сего, а имения и стяжания вся зде останут, аще бо будеши добронравен, и милостив и щедр в чловецех…* Ист.: Изм. 2-й редакции, сл. 93 по перечню устойчивого состава редакции [5, с. 396];

8.XII: *Послушаите, братие, каков страх и беду прияти имат душа в час исхода, еже от сего жития, егда бо от тела душа разлучается, велик еи страх и ужас…* Ист.: Изм. 2-й редакции, сл. 96 по перечню устойчивого состава редакции [5, с. 396];

9.XII: *Идеже бо, рече Господь, два или три совокуплени во имя Мое, ту есмь посреди их, а мы, аще снидемся в церковь, то на кощуны, и празднословия, о суетных…* Ист.: Изм. 2-й редакции, сл. 100 по перечню устойчивого состава редакции [5, с. 396];

10.XII: *Не глаголю убо на богатыя, иже податливи и добре живут, но укоряю злыя, иже богатство имуще, в скупости живут, о таковых бо пророк рече: собирает и не весть кому…* Ист.: Изм. сл. 40 по перечню устойчивого состава 1-й редакции [15, с. 84];

12.XII: *Еще вы и се извещу, любимии, понеже вижу убо вы приходяща к церкви, ов рукоделие оставль, ин торгования и орудии лишився…* Ист.: Изм. 2-й редакции, в устойчивый состав не входит, читается в списке РГБ, ф. 304.I, № 202 (сл. 150, л. 276–278);

---

[7] Поскольку Б.М. Пудаловым расписан лишь устойчивый состав статей редакций Измарагда, вариации и дополнения приходится отслеживать по отдельным спискам.

15.XII: *Иже кто боголюбив и верен, приидите и слышите наказания о посте, совлецися, любимиче, житеискых потреб, и будеши воин христов…* Ист.: Изм. 2-й редакции, сл. 116 по перечню устойчивого состава редакции [5, с. 397];

1.I: *В един убо от дни исшед из церкви Александр князь и воззре в храмине етера чловека на одре лежаща, прииде к болящему посетити его…* Ист.: Изм. 1-й редакции, сл. 13 по перечню устойчивого состава редакции [15, с. 83];

4.I: *Добро, братие, и полезно есть всякому верну почитание книжное, блаженни бо рече пытающие свидения Его, слышаще бо…* Ист.: Изм. 2-й редакции, сл. 2 по перечню устойчивого состава [5, с. 391]. Сходный текст в Изб. 1076 (л. 1–4);

7.I: *Братие, приклоните ушеса ваша и послушаите смысленне, прежде же всего молю вы, потщимся тесными дверьми внити…* Ист.: Изм. 1-й редакции, сл. 67 по перечню устойчивого состава 1-й редакции [15, с. 85];

16.I: *Три суть лица любви: первая Богом дана от Отца и Сына и Святаго Духа, якоже Святое писание глаголет: всяк дар есть…* Ист.: Изм., сл. 22 по перечню устойчивого состава 1-й редакции [15, с. 84];

17.I: *Братие, присно жадает спасения нашего Христос Бог наш, и всегда призывая ны, не престает мноземи учители и святыми книгами в небесное цесарствие…* Ист.: Поучение КО, входит во 2-ю редакцию Изм., сл. 147 по перечню устойчивого состава редакции [5, с. 398].

Изборник Симеона-Святослава

4.XII: *Достоино есть зде приточное рещи слово, яко чловек погубляет своя пути, на Бога же вину творит сердцем своим, небон чловек…* Изб., сл. 75 [18, л. 164 об.–166].

Кормчая

6.I: *На земли крестныя образы написаемы не от кых рассказити повелеваем, яко да не попиранием ходящих победное нам оружие укаряемо будет…* Ист.: Кормчая. Сходное по содержанию, но не тождественное, см. Кормчую русской редакции ГИМ, Чуд. 4, XV в., л. 259 об.–260.

Поучения Иоанна Златоуста

27.I: *Принеси уже, да почерпу твоея жалости прихода и да разорю твоего помысла облак, что бо суть от них же скорбиши и тужиши, зане же люта его зима и горько истопление…* Ист.: ИЗ. Послание Иоанна Златоуста из кукузского заточения еп. Кириаку. См. [10, с. 115, № 339].

Поучения Климента Охридского

1.II: *Да есте ведуще, братие, яко в сии день есть предпразднество Сретения господня, да соберетеся в церковь на молитву с благогове-*

нием и чистотою, гнев поправше… Ист.: КО. Поучение на предпразднство Сретения Господня создано на основе приписываемых Клименту Охридскому поучений на предпразднство Рождества (24 дек.) и Крещения Господня (5 янв.), традиционно помещаемых в Прологе на осеннее полугодие. Слово представляет собой компиляцию фрагментов вышеназванных поучений, кроме того, обнаруживает знакомство со словами Климента Охридского на праздники Рождества (25 дек.) и Крещения (6 янв.)[8]. Список F 19-95 является наиболее ранним известным прологом, содержащим это поучение. Кроме того, в него вошло уникальное[9] поучение на праздник великомученика Георгия, также приписываемое Клименту Охридскому. Исследователи отметили, что оно не является новым произведением Климента Охридского, а представляет собой текст «общего» слова на память апостола или мученика, в которое включено имя великомученика Георгия [19, I, с. 404]. Таким образом, в составе списка F 19-95 представлено два уникальных, составленных в стиле климентовых слов поучения. Вполне вероятно, что они были созданы специально для включения в новогрудскую редакцию.

Поучения Максима исповедника

2.XII: *Глаголет убо великыи исповедник Максим к Иоанну кувикуларию, кто убо, любимче, от сущих, иже, яко аз, сквернами греховными стягнут, не боится святых ангел предстатия…* Ист.: Максим исп. Письмо к Иоанну кувикуларию.

21.I: *Отвещав старец, рече ученику своему: еже спастися от чловек убо невозможно, от Бога же вся возможна, якоже сам рече Господь….* Ист.: Максим исп. Старец и ученик. Слово подвижническое, в вопросах и ответах. Гл. 40–45.

Письма Исидора Пелусиота

14.I: *Молитва не словесы простыми, но делы благыми исправляется, зри бо ми божественнаго Давида по незлобе его просяща осуждения…* Ист.: Исидор Пелусиот. Письмо схоластику о молитве (Письма прп. Исидора Пелусиота, № 386, 387).

---

[8] Подробнее см.: Чистякова, М.В. Поучение на предпразднство Сретения Господня (по прологам библиотеки им. Врублевских АН Литвы, ф. 19, № 95, 97) в контексте литературного наследия Климента Охридского // Palaeobulgarica / Старобългаристика, XXXIV (2010), 4. – София, 2010. – С. 47–55.

[9] Издателям сочинений Климента Охридского [17] оно было известно только в составе F 19-95, хотя на эту же дату оно вошло и в стишной пролог 1530 г., созданный по повелению Луцкого и Острожского епископа Макария в волынском г. Луцк (список хранится в Библиотеке им. Врублевских Академии наук Литвы, F 19-96).

Слова от учительств прп. Аммона

5.XII: *Четыре вещи суть, и аще едину от сих имат чловек, ни покаятися может, ни молитву его приемлет Бог. Первое – гордыни…* Ист.: Слово Аммона к хотящим спастися. Сходное, но не тождественное (сокращённый вариант) встречается в сборниках аскетического содержания, напр., Российская государственная библиотека (далее РГБ), ф. 304.I, № 784, XVI в., л. 276–278, 279–279 об.; РГБ, ф. 304.I, № 165, 1414 г., л. 314 и др.[10]

Слово о Премудрости Божией

11.I: *Неизгланнаго девства чистота, смиренныя мудрости истина, имеет бо над главою Христа, глава бо есть мудрость, Сын и Слово Божие…* Ист.: Слово о Софии, Премудрости Божией. Сходное, но с другим окончанием встречается в составе различных дидактических сборников. Например, входит в состав дополнительных статей толкового Апокалипсиса, см. список РГБ, ф. 304.I, № 122, л. 147–148, XV века[11].

Подборка поучений новогрудской редакции весьма разноообразна. В тематическом отношении она скорее ориентирована не на монашескую среду, а на широкий круг читателей. В пролог включены новые слова, посвящённые поминанию церковных праздников (6), патериковые сказания (2), слова о пользе чтения книг (1), поучения о крестном знамении (2); христианских добродетелях: терпении (1), девстве, чистоте (1) и др.; путях их достижения: о покаянии (1), молитве (4), посте (1), причастии (1); о пороках, стоящих на пути христианина ко спасению: о пьянстве (2), а также поучения о смерти, исходе души и необходимости подготовки к иной жизни (5).

Итак, книжниками была проведена крупномасштабная работа над назидательным разделом Пролога, основные направления которой выражались в следующем:

а) редактирование (расширение концовки) ранее известных поучений;

б) использование альтернативных вариантов проложных текстов (например, в другом переводе);

---

[10] Более полный список рукописных сборников, включающих эту гомилию см. в статье: Творогов, О.В. Древнерусские четьи сборники XII–XIV веков / О.В. Творогов. Статья четвертая. Дидактические гомилии // ТОДРЛ. – Том 51. – 1999. – С. 28.

[11] Подробнее об этом тексте см. Антоний, митрополит Ленинградский и Новогродский (Мельников). Из истории Новгородской иконографии / митрополит Антоний (Мельников) // Андреевский вестник. Журнал Одесской духовной семинарии. – 2006, № 13.

в) перенос традиционных поучений на иные даты;

г) включение множества новых для Пролога текстов из различных дидактических сборников сборников;

д) составление новых поучений путем обработки и компиляции приписываемых Клименту Охридскому текстов (поучение великомученику Георгию, слово на предпразднство Сретения).

Проведённое исследование показало, что назидательный раздел трёх зимних месяцев пополнен новыми текстами из следующих источников (перечислены в порядке убывания количества заимствованных статей): Измарагд (13), толковая Палея (12), Киево-Печерский патерик (10), Пандекты Никона Черногорца (9), Торжественник (5), Книга пророка Даниила (3), Златоструй (2), Четья минея (1). Поучения отдельных авторов (Иоанна Златоуста, Максима исп., Исидора Пелусиота, прп. Аммона), а также единичные сказания из переводных патериков (Азбучно-Иерусалимского, Римского) могли быть заимствованы из четьих сборников неустойчивого состава, которые также должны были быть в распоряжении составителей новогрудской редакции, или же они пользовались сборниками устойчивого состава с дополнительными статьями.

Подводя итоги, следует отметить, что тражирование прологов обновлённого и расширенного состава, без всякого сомнения, было санкционировано высшей церковной властью. Как известно, митрополит Иосиф II Солтан был не только инициатором ряда творческих начинаний и активно их поддерживал, но и сам обращался к литературному творчеству [см. подробнее 20, с. 37–48].

Составление подобной редакции было возможно лишь в книжном центре с богатой библиотекой, каковым в то время являлся скрипторий при Новогрудском кафедральном соборе мучеников Бориса и Глеба, резиденции митрополита Киевского и Литовского. Не стоит исключать вероятности дополнения Пролога статьями из сборников учительного состава при Виленском кафедральном соборе Успения Богородицы, на что косвенно намекает последующая сверка и исправление списка F 19-95 в Вильне дьяконом Игнатом.

Интерес к индивидуальным поучениям новогрудской редакции не ослабевал и в последующие десятилетия, о чём свидетельствует включение их в состав луцкого двухтомного пролога 1530 г. (Библиотека им. Врублевских АН Литвы, F19-96, на сентябрь–ноябрь; F19-97, на декабрь–февраль).

Список принятых сокращений

АиП – Азбучно-Иерусалимский патерик; цитируется по списку Библиотеки им. Врублевских АН Литвы, ф. 19, № 85, первой трети XV в.;

ВМЧ – Великие Минеи Четьи, собранные всероссийским митрополитом Макарием; издание Императорской Археографической комиссии;

ЕгП – Египетский патерик; цитируется по списку РГБ, ф. 301.I, № 710, 1493 г.;

ЖС – Житие святителя Спиридона Тмирифунского [12];

Зст – Златоуст;

Зтр – Златоструй;

ИЗ – поучение Иоанна Златоуста;

Изб. – Изборник Симеона-Святослава [18];

Изм. – Измарагд;

КнД – Книга пророка Даниила;

КО – поучение Климента Охридского;

КпП – Киево-Печерский патерик;

ПН – Пандекты Никона Черногорца [8];

ПЖ – пространное (минейное) житие;

РмП – Римский патерик [7];

Трж – Торжественник.

Список литературы

1. Морозова, Н.А., Темчин, С.Ю. Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 годов). / Н.А. Морозова, С.Ю. Темчин // Z dziejów monasteru Supraskiego: Materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lakalnej i dziejach pánstwa” (Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2055 roku). – Białystok: Drukarnia Monasteru Supraskiego, 2005. – С. 117–140.

2. Пудалов, Б.М., Турилов А.А. Измарагд. / Б.М. Пудалов, А.А. Турилов // Православная энциклопедия. / Отв. ред. Патриарх Московский и всея Руси Кирилл. Том. XXI. – Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2009. – С. 594–598.

3. Чистякова, М.В. Текстология вильнюсских рукописных прологов: сентябрь–ноябрь. – Вильнюс: Институт литовского языка, 2008. – 477 с.

4. Черторицкая, Т.В. Торжественник и Златоуст в русской письменности XIV–XVII вв. / Т.В. Черторицкая // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. – Вып. 3, в 2-х ч. Ч. 2. – Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. – С. 373–381.

5. Пудалов, Б.М. Сборник Измарагд в русской письменности XIV–XVIII вв. / Б.М. Пудалов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. – Вып. 3, в 2-х ч. Ч. 2. – Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. – С. 382–405.

6. Die Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai. Bd. 1. Великие Минеи Четьи митрополита Макария. Успенский список. 1–8 мая. // Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertaciones. Herausgegeben unter Mitarbeit von Th. Dauber, V. Halapats, T. Mostrova, E. Weiher. – Tom LI. – Freiburg im Breisgau. 2007. – CX + 639 s.

7. Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе / Издание подготовлено Кр. Дидди. – Москва: Индрик, 2001. – 546 с.

8. Книга преподобного и богоносного отца нашего Никона, игумена Черныя Горы. – Москва: 1889.

9. Фомина, М.С. Златоструй в славянской письменности XII–XVI вв. / М.С. Фомина // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. Вып. 3, в 2-х ч. Ч. 2. – Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. – С. 297–328.

10. Гранстрем Е.Э., Творогов О.В., Валявичюс А. Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI вв.: Каталог гомилий. (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 100; Patristica Slavica, Bd. 4) / Е.Э. Гранстрем, О.В. Творогов, А. Валявичюс (сост.). – Opladen–Санкт-Петербург: Westdeutscher Verlag, Дмитрий Буланин, 1998.

11. Великие Минеи Четьи, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Январь. Дни 6–11 (Памятники славяно-русской письменности, изданные Императорской археографической комиссией). – Москва: Синодальная типография, 1914. – Стб. 324–330.

12. Великие Минеи Четьи, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Декабрь. Дни 6–17. (Памятники славяно-русской письменности, изданные Императорской археографической комиссией). – Москва: Синодальная типография, 1904. – Стб. 883–935.

13. Творогов, О.В. Заветы двенадцати патриархов. / О.В. Творогов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI–первая половина XIV в. Отв. ред. Д.С. Лихачев. – Ленинград: Наука, 1987. – С. 183–184.

14. Пудалов, Б.М. Сборник Измарагд в древнерусской литературе. / Б.М. Пудалов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Санкт-Петербург, 1996 (на правах рукописи). – 22 с.

15. Пудалов, Б.М. Литературная история 1-й («Древнейшей») редакции Измарагда / Б.М. Пудалов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2000, № 2. – С. 76–95.

16. Пудалов, Б.М. К литературной истории сборника Измарагд: формирование 2-й («Основной») редакции. / Б.М. Пудалов // ТОДРЛ. – 2004, том 55. – С. 330–342.

17. Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 год). Т 1. Изследвания и текст. / Отг. ред. Петр Динеков. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1991. – 725 С.

18. Чистякова, М.В. К вопросу о структуре и источниках 3-й редакции Измарагда (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240). / М.В. Чистякова // Senoji Lietuvos literatūra 26. – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008. – P. 121–181.

19. Ангелов, Б.С., Куев, К.М., Кодов, Х. Климент Охридски. Собрани съчинения, т. 1: 1970; т. 2: 1977. – София: Издателство на Българска академия на науките. – 774 с. и 846 с.

20. Чистякова, М.В. Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени. / U. Pawluczuk // Latopisy Akademii supraskiej. Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej. – Vol. I. – Białystok: Orthdruk. – С. 37–48.

Индивидиальные поучения новогрудской редакции

Инципитарий

1. *Братие, приклоните ушеса ваша и послушаите смысленне, прежде же всего молю вы, потщимся тесными дверьми внити…*7.I. Ист.: Изм.

2. *Братие, присно жадает спасения нашего Христос Бог наш, и всегда призывая ны, не престает мноземи учители и святыми книгами в небесное цесарствие…*17.I. Ист.: КО. Изм.

3. *Братия, не весте ли, яко пияньство ненавидимо есть пред Богом, апостолом бо рече Господь: пияници цесарствия божия не наследят…* 9.I. Ист.: русск. соч., встреч. в составе сб., напр. РГБ, собр. Троице-Серг. лавры, № 39, л. 229.

4. *Бысть в дни преподобнаго игумена печерскаго Никона брат един именем Никита, желая славим быти от чловек, дело велие не Бога ради замыслив…*28.I. Ист.: КпП.

5. *Бысть же убо Симеон, вторыи сын иаковль, но приспевшим днем кончанию его, призва к себе сыны своя и братию, таче приложи к ним слово…*14.XII. Ист.: Палея.

6. *Бысть некто черноризец в печерском монастыри именем Лаврентии, сеи восхоте в затвор, и не повелеша ему отнудь святии тии отци сего сотворити…*29.I. Ист.: КпП.

7. *Бысть по скончании трех лет, рече цесарь Навуходоносор, приведите ми дети оны, тогда цесарь беседова с ними, не обретеся…*17.XII. Ист.: КнД.

8. *Бысть убо в святем монастыри печерском брат един, живыи свято и богоугодно, именем Афанасии, болев много и умре, два же брата…* 16.I. Ист.: КпП.

9. *Бысть черноризец в печерском монастыри именем Арефа, родом полочанин, много богатство имыи в келии своеи, не подаваше требующим…*31.I. Ист.: КпП.

10. *В един убо от дни исшед из церкви Александр князь и воззре в храмине етера чловека на одре лежаща, прииде к болящему посетити его…*1.I. Ист.: Изм.

11. *В лето третие Иоакима цесаря иудеискаго прииде Навуходоносор, цесарь вавилонскыи, на Иерусалим воевати его, предаст бо его Бог в руце*…17.XII. Ист.: КнД.

12. *Валтасар цесарь вавилонскыи, сын Навуходоносора цесаря, сотвори велик пир бояром своим, и вельможам и тысущником*…17.XII. Ист.: КнД.

13. *Вопрос: которыя заповеде стяжав, чловек может спастися? Ответ: четыре суть добродетели, предлежащая чловеку: пост, еже молитися Богу*…1.II. Ист.: ПН.

14. *Вопрос: По разуму ли убо есть благочестия, яже от врачебныя хитрости приимати? Ответ: Якоже каяждо от хытростеи помощь нам*…25.I. Ист.: ПН.

15. *Воссия нам днесь праведное солнце, сыи прежде восходящего, естеством присносущен, просвети всяческая, и звы тмы не твори*… 25 XII. Ист.: Трж, Зст.

16. *Вси ли убо, иже от высоты падающе, или потопляеми, или посыпаеми, по божию прещению и повелению се страждут или деиством лукаваго*…27.XII. Ист.: ПН.

17. *Вся убо наша молитва благодарствие да имат, аще бо повелено бысть молити не за верныя точию, но и за дальняя, то помысли ты, колико зло*…31.XII. Ист.: Зтр.

18. *Глаголаху о авве Макарии, якоже есть писано, Бог земен, понеже яко Бог покрывает мир, тако бысть и авва Макарие*…19.I. Ист.: АиП.

19. *Глаголет убо великыи исповедник Максим к Иоанну кувикуларию, кто убо, любимче, от сущих, иже, яко аз, сквернами греховными*…2.XII. Ист.: Максим исп.

20. *Господу и Спасу нашему Иисусу Христу великое благочестия нашего предавшу таинство, и призывающу иудея же и еллины*…23.I. Ист.: ПН.

21. *Господь Бог наш Иисус Христос, всяческо спасение чловеческаго рода сам собою лето обидуще, всегда питеет и веселит*… 2.II. Текст пока не отождествлён.

22. *Готовите, братия, на исход дела добрая, с ними же отидем от света сего, а имения и стяжания вся зде останут, аще бо будеши*… 7.XII. Ист.: Изм.

23. *Да есте ведуще, братие, яко в сии день есть предпразднество Сретения господня, да соберетеся в церковь на молитву*…1.II. Ист.: КО.

24. *Даниил бе от колена иудова, а от племени цесарскаго, еще млад сыи, пленен бысть с иудеи, веден бысть в землю халдеискую*…17.XII. Ист.: КнД.

25. *Днесь Спас миру, днесь восклонение глазние христове и поновление нашему спасению, днесь низу падение и смерти разорение и аду…* 6.I. Ист.: Трж.

26. *Добро, братие, и полезно есть всякому верну почитание книжное, блаженни бо рече пытающие свидения Его, слышаще бо…*4.I. Ист.: Изм.

27. *Достоино есть зде приточное рещи слово, яко чловек погубляет своя пути, на Бога же вину творит сердцем своим, небон чловек…*4.XII. Ист.: Изб.

28. *Древних убо святых подражающе мы, грешнии писанию, еже они изъяснишa многым трудом взыскаша в пустынях и в горах…*13.I. Ист.: КпП.

29. *Единою поучи Ева Адама, всему миру на зло бысть учение ея, прежде бо ослушания едина честь бе на мужи и на жене…*22.XII. Текст пока не отождествлён.

30. *Еже таины не сведят мнози, сию нам Кирилл философ поведа, не того бо деля сотворени быхом да ямы и пием и различии риз…*3.XII. Ист: Изм.

31. *Еще вы и се извещу, любимии, понеже вижу убо вы приходяща к церкви, ов рукоделие оставль, ин торгования и орудии лишився…*12.XII. Ист.: Изм.

32. З*намения и чудотворения и пророчества, бывающая от сопротивная мудрствующих, от коея силы творимы суть? Ответ: Знамения, чудотворения и прорицания множицею недостоиными по некоеи потребе…*30.XII. Ист.: ПН.

33. *И смиренное се рекше, еже смирятися различно, еже смирятися убо, еже в божественном писании похваляемо…*18.I. Ист.: ПН.

34. *Ибо антихрист, приходя по попущению божию, сотворит служащим ему бесом премнога знамения и чудеса ложна…*3.I. Ист.: ПН.

35. *Идеже бо, рече Господь, два или три совокуплени во имя Мое, ту есмь посреди их, а мы, аще снидемся в церковь, то на кощуны…*9.XII. Ист.: Изм.

36. *Иже кто боголюбив и верен, приидите и слышите наказания о посте, совлецися, любимиче, житеискых потреб, и будеши воин христов…*15.XII. Ист.: Изм.

37. *Источник евангельскых учении отверсти имат источникы, аще кто возжадает, тот от него пив, по закону жив будет, и по заповеди благодати…*7.I. Ист.: Трж.

38. *Корабельник некыи прииде к святому Спиридону, хотя взаим злата, да прекормит дети, вельми бо обнищал, святыи по господню слову…*12.XII. Ист.: ЖС.

39. *Молитва не словесы простыми, но делы благыми исправляется, зри бо ми божественнаго Давида по незлобе его просяща осуждения…* 14.I. Ист.: Исидор Пелусиот.

40. *На земли крестныя образы написаемы не от кых рассказити повелеваем, яко да не попиранием ходящих победное нам оружие укаряемо будет…*6.I. Ист.: Кормчая.

41. *Не глаголю убо на богатыя, иже податливи и добре живут, но укоряю злыя, иже богатство имуще, в скупости живут…*10.XII. Ист.: Изм.

42. *Не мозите ленитися, послушаите о том к вам беседую, се бо ми к вам слово, вонмете ум ваш к словесем божиим, сотворите повеленное вам…*4.XII. Текст пока не отождествлён.

43. *Неизгланнаго девства чистота, смиренныя мудрости истина, имеет бо над главою Христа, глава бо есть мудрость, Сын и Слово Божие…*11.I. Ист.: Слово о Софии, Премудрости Божией.

44. *Некто от Киева пострижеся именем Агапит при блаженнем отци нашем Антонии, иже последствоваше житию его ангельскому…* 24.I. Ист.: КпП.

45. *Отвещав старец, рече ученику своему: еже спастися от чловек убо невозможно, от Бога же вся возможна, якоже сам рече Господь…* 21.I. Ист.: Максим исп.

46. *Пакы к пище влекут его плотстеи, еже бяше согрешение и оглаголание велие, но тои не достоит до обличения, но и учительству прилагает…*20.I. Ист.: ПН.

47. *Память любящим Бога присночтома и хвалима, яко Тому угождьше и от Него венчашася, мне же таковыми краситися величие есть…* 8.I. Ист.: КпП.

48. *По сем же Левгии, третии сын иаковль и лиин, призва к себе сыны своя, к ним же о жречестве видения его возвести, и о презорстве его глаголя прежде скончания…*15.XII. Ист.: Палея.

49. *По сем же стареишему сыну иаковлю Рувиму впадшу в болезнь, призва к себе братию и чада своя и простре к ним слово покаяния, рек…*13.XII. Ист.: Палея.

50. *По сем Иуда, четвертыи сын иаковль и лиин, призва к себе сыны своя и рече им, чада, се прежде умертвия моего скажу…*16.XII. Ист.: Палея.

51. *По сем убо Исахар призва сыны своя и рече им: послушаите, чада, отца вашего Исахара и внушите свовеса моя, аз родихся…*18.XII. Ист.: Палея.

52. *Поведа святыи Григории Двоесловыи: брат некыи бе в монастыри моем, близ мене живыи, вельми святыя книгы сведыи…*1.II. Ист.: РмП.

53. *Поведати желаю вам ныне, братие, словеса духовная, но послушаите Павла глаголюща: духовным духовная сказающе…*29.XII. Ист.: Трж (сходное).

54. *Помысли убо, како суть в аде душа, понеже преобидеша страх и заповеди божия, и малы ослабы получити моляще, и не улучают…*1.XII. Текст пока не отождествлён.

55. *Послушаите мене, сынове нефталимови, послушаите словес отца вашего, елма легок бех ногама, якы елень…*21.XII. Ист.: Палея.

56. *Послушаите, братие, каков страх и беду прияти имат душа в час исхода, еже от сего жития, егда бо от тела душа разлучается…*8.XII. Изм.

57. *Послушаите, рече, чада, отца вашего Ассира, все, еже есть право пред Господом, покажу вам, два пути еста, еже дал Бог…*23.XII. Ист.: Палея.

58. *Предословия конец оставльше, се зде начало слову еже о Пимене вземше на поведание снидем того крепкого страдания…*22.I. Ист.: КпП.

59. *Призва убо Вениамин сыны своя и нача глаголати в уши их, аз Вениамин родихся в старости сущу отцу моему Иакову…*24.XII. Ист.: Палея.

60. *Призва убо Гад сыны своя и рече им: аз девятыи сын иаковль родихся, и бех крепок о паствине, аз храняя нощию стадо…*22.XII. Ист.: Палея.

61. *Призва убо Дан сыны своя к себе и рече: послушаите мене, сынове данови, внемлете глаголы уст отца вашего…*20.XII. Ист.: Палея.

62. *Призва убо Завулон сыны своя к себе и глагола: сынове завулони, внушите словеса отца вашего, аз есмь Завулон…*19.XII. Ист.: Палея.

63. *Приидете вкупе мужи вкупе и жены, иереи и людие, мниси и бельци, богатии и убозии, домашнии и пришельци…*6.XII. Ист.: Изм.

64. *Принеси сии день прежде паче древних днии во спешение слову учения, внидем в словоучения, весть бо многажды…*31.I. Ист.: Зтр.

65. *Принеси уже, да почерпу твоея жалости прихода и да разорю твоего помысла облак, что бо суть от них же скорбиши и тужиши…* 27.I. Ист.: ИЗ.

66. *Сияюща светлыя Богородица заря велия, и непостигомыя силы небеси и земля, и мира всего таиное чудо, изволив сказати окаянныи…* 26.XII. Ист.: Трж.

67. *Слышахом от некоего верна чловека, взыде ему помысл на сердце о святом комкании, глаголя, что приемлем хлеб…*26.XII. Текст пока не отождествлён.

68. *Слышите, братие, евангелиста, глаголюща, рече Господь: аще не обратитеся и будете, яко детищь сеи, не имате внити…*3.II. Ист.: ПН.

69. *Старец некто именем Серапион, пореклом Доние, кроме единоя плащаница, николиже во ино что облечеся. Сеи много пощение…*3.II. Ист.: ЕгП.

70. *Три суть лица любви: первая Богом дана от Отца и Сына и Святаго Духа, якоже Святое писание глаголет: всяк дар есть…*16.I. Ист.: Изм.

71. *Уведав Иосиф день, недалече отстоя от себе, воньже преложитися ему к дедом своим и отцу его, и нача глаголати к ближним своим…*11.XII. Ист.: Палея.

72. *Уведено же бысть о сем блаженнем Моисеи угрине, яко любим бысть святым Борисом. Се бо бысть родом угрин, брат же Георгия…* 12.I. Ист.: КпП.

73. *Четыре вещи суть, и аще едину от сих имат чловек, ни покаятися может, ни молитву его приемлет Бог. Первое – гордыни…*5.XII. Ист.: прп. Аммон.

74. *Якоже изволися чловеколюбцу Богу о своеи твари, на вся времена промышляя, роду чловеческому полезная даруя…*10.I. Ист.: КпП.

Heduigis filia.
Anna fil. Ferdi. coñ
Ludouic9 H. & B. R.
Vladislaus Hū. & Boemię Rex.
Anna Galla uxor.

Источники

Глінскі Я.С.

«EPITOME PRINCIPUM LITUANIAE» У КАНТЭКСЦЕ ГІСТАРЫЧНАЙ ДУМКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў XVI СТАГОДДЗІ

У навуковай літаратуры прынята лічыць, што гісторыяпісанне ў Вялікім Княстве Літоўскім (з 1569 г. – у складзе Рэчы Паспалітай) другой паловы XVI ст. метадалагічна выразна адрознівалася ад ранейшых набыткаў гістарычнай думкі на гэтых землях. Адзначаецца, што ў гэты час адбылося «далучэнне культурна-гістарычных працэсаў у ВКЛ да заходнееўрапейскай культурнай традыцыі», хоць адзіным прыкладам такіх змяненняў называецца творчасць храніста Мацея Стрыйкоўскага (1547 – каля 1593) [1, с. 11, 59, 62]. Наогул менавіта спадчына апошняга звычайна акрэсліваецца як наватарская. Ён асэнсоўваецца як «аналітык, вучоны», а не як «канстататар, летапісец» (уласцівасці прадстаўніка папярэдняга перыяду) [2, с. 281] «не сярэдневяковы храніст, а даследчык» [3, с. 244], «першы сапраўдны гісторык Вялікага Княства Літоўскага» [4, с. 605]. Метад яго працы з крыніцамі акрэсліваецца як «амаль навачасны» [5, s. 120–121]. У цэлым, адрозненне Стрыйкоўскага ад больш даўніх аўтараў вынікае з таго, што яго творы напісаны «на ўзроўні сучаснай рэнесанснай навуковай і літаратурнай культуры», ён аўтар «сучаснай, у разуменні эпохі Адраджэння, гісторыі Літвы і Русі» [6, s. 68, 72], ён прадстаўнік гуманістычнай гістарыяграфіі [7, с. 19]. «Рэнесансны» характар гістарычных тэкстаў Стрыйкоўскага асабліва падкрэсліваецца ў даследаваннях Сямёна Падокшына [8] і шэрагу літоўскіх даследчыкаў, перадусім Даруса Куаліса [гл. 9, p. 155–156]. Зрэшты, даследчыкі звяртаюць увагу не толькі на ментальныя адрозненні паміж Стрыйкоўскім і яго папярэднікамі, але і на абумоўленасць асаблівасцяў яго погляду на мінулае наяўнай грамадска-палітычнай сітуацыяй у Рэчы Паспалітай (акрамя вышэйцытаваных прац, гл. таксама [10, 11]).

У кантэксце гісторыяпісання ў ВКЛ другой палове XVI ст. таксама згадваецца гістарыяграфічная дзейнасць правазнаўца Аўгустына Ратундуса (каля 1520–1582). Пры гэтым яго спадчына зноў-такі апісваецца як відавочна адрозная ад ранейшай гістарычнай традыцыі ВКЛ. Раз-пораз ён таксама залічваецца ў шэраг дзеячаў гуманістычнай гістарыяграфіі [7, с. 19], але звычайна «рэнесансныя» характарыстыкі ў дачыненні да

дадзенага прадстаўніка контррэфармацыі ў ВКЛ [12, s. 117–128] гучаць больш сцішана, чым у выпадку Стрыйкоўскага. Тым не менш, яму (і Стрыйкоўскаму) аддаецца належнае як стваральнікам «першай развітай канцэпцыі» гісторыі Літвы [13, s. 33], нават адзначаецца, што да яго гістарыяграфічных заняткаў 50–70-х гг. XVI ст. напісаная гісторыя Літвы наогул адсутнічала, а беларуска-літоўскія летапісы акрэсліваюцца як «найпрымітыўнейшыя» [12, s. 130]. Такім чынам, агульнапрынята, што працы Ратундуса і Стрыйкоўскага істотна адрозніваліся ад папярэдніх спробаў погляду на мінулае ВКЛ, што праяўлялася не толькі ў натуральным разыходжанні ў ідэйным прызначэнні тэкстаў, але і ў несупадзенні светапогляду іх аўтараў.

Такому выразнаму падзелу спрыялі і самі аўтары другой паловы XVI ст. Яны пастаянна падкрэслівалі сваю першасную ролю ў асвятленні даўніх дзеяў Вялікага Княства. Мацей Стрыйкоўскі паслядоўна, ва ўсіх вядомых зараз сваіх творах, пазначае сябе як першаадкрывальніка мінулага Літвы. Так, у раннім «Ганцы цноты» (1574 г.) ён піша, што «я сам гэтую дарогу // Пракладаю як магу. // Ніхто паперад не хадзіў, // І тым не займаўся, // Каб дакладна высветліць, // Адкуль з'явіўся літвін // [...]. Ляжалі ў цемры // Слаўных князёў справы» [14, s. 532]. Праўда, у гэтым творы летапісы ВКЛ атрыбутаваны як непрыналежныя «Літве» і на падставе мовы іх стварэнне прыпісана «Русі»: «Справаў сваіх [літоўскіх], якія таксама Русь частку спісала // Са сваімі змяшала» [14, s. 538]. У «Аб пачатках...» (скончана ў канцы 70-х гг. XVI ст. [11, s. 210]) гісторык выразна занатоўвае, што да яго веданне гісторыі ВКЛ знаходзілася ў «слепацёмнай ночы» і «пахмурнай імгле» [15, s. 33]. Пры гэтым ён не ўтойвае існавання твораў пра мінулае ВКЛ, якія на гэты раз акрэслівае як «рускія летапісцы пра літоўскія справы» [15, s. 34] і нават наўпрост «старыя літоўскія летапісцы» [15, s. 66]. Аднак увага да іх суіснуе з яскравым прыніжэннем іх вартасці: Стрыйкоўскі ўжывае ў дачыненні да іх процьму негатыўных эпітэтаў, наракае на адсутнасць храналагічнай сеткі (зрэшты, небеспадстаўна), параўноўвае з байкамі [15, s. 34] і называе «байлетапісцамі» [15, s. 66]. Такі ж падыход захоўваецца ў найгалоўнейшай працы гэтага аўтара – «Хроніцы» (1582 г.). Поўная яе назва пачынаецца наступным чынам: «Якая дагэтуль ніколі света не бачыла Хроніка польская, літоўская, жамойцкая і ўсёй Русі [...]», а ў прадмове храніст адзначае, што апісаннем гісторыі ВКЛ «перад мною ніхто не займаўся» [16, s. XL]. Зноў-такі летапісы ён апісвае пераважна у змрочных танах [16, s. 60, 229, 243–244, 252–253], хоць часам, наадварот, падкрэслівае іх значную вартасць [16, s. 67, 234].

Падобныя матывы прысутнічаюць і ў творы Аляксандра Гваньіні (1534–1614) «Апісанне Еўрапейскай Сарматыі» (першае выданне – 1578 г., магчыма, сапраўдным аўтарам быў той жа Стрыйкоўскі [17, с. 96–98]), дзе падкрэсліваецца, што «вывад і пачатак значнага і слаўнага літоўскага народу дагэтуль ніводным гісторыкам дастаткова не адлюстраваны» [18, с. 300].

Нарэшце, яшчэ адзін твор прэтэндаваў на першаснасць у падачы гісторыі Літвы. Гэта змешчаны перад зробленым у 1576 годзе для караля і вялікага князя Стэфана Баторыя лацінскім перакладам Статуту ВКЛ 1566 году твор «Epitome Principum Lituaniae a migratione Italorum P. Libone vel, ut Lituanica historia scribit, Palemone Duce usque ad Jagellones» (публікаваўся ў [19, 20]). Дакладней, апеляцыя да ўласнага першапачынальніцтва прысутнічае не ў самім тэксце «Epitome», а ў агульнай прадмове да перакладу, дзе яго аўтар сцвярджае, што ён «вырашыў у пачатку гэтага Статута паходжанне і распаўсюджанне князёў літоўскіх, у выглядзе кароткага аповяду, гэтай самай лацінскай мовай, чаго па сённяшні дзень ніхто не зрабіў, пазначыць» [21, p. XIX]. Тут, як бачым, маецца прэтэнзія толькі на першынства ў лацінамоўным апісанні мінулага ВКЛ. Але сама наяўнасць самаадасаблення (хай сабе толькі моўнага) ад ранейшых твораў відавочная.

Атрымліваецца, што ў другой палове XVI ст. ў ВКЛ сфармаваўся яскрава акрэслены дыскурс «новай» гісторыі (на прыкладзе Стрыйкоўскага гэта ж сцвярджаецца ў [4, с. 604]), што было ўласціва і заходнееўрапейскай гістарыяграфіі эпохі Адраджэння [22, с. 415] (хоць наколькі апошняя была «новай» не на словах, а ў рэчаіснасці, пытанне далёка не бесспрэчнае [22, с. 358]). Аднак у выпадку гістарычнай думкі ВКЛ, на наш погляд, не варта «працаваць» у катэгорыях супрацьпастаўлення «рэнесанснага» і «дарэнесанснага» («сярэднявечнага») гісторыяпісання наўпрост па прычыне адсутнасці рэпрэзентатыўных тэкстаў для параўнання. Бо помнікі летапісання ВКЛ, раскрытыкаваная Стрыйкоўскім, былі створаны ў 20–30-я гг. XVI ст. (акрамя першага летапіснага зводу) і вылучаліся рэнесанснымі рысамі [23, s. 3]. Бадай што найлепшым варыянтам будзе спроба выяўлення і аналізу адрозненняў паміж творамі другой паловы XVI ст. і ранейшымі, пераважна летапіснымі, тэкстамі ў кантэксце развіцця гістарычнай і, шырэй, грамадскай думкі самога Вялікага Княства Літоўскага. Пры гэтым, паколькі аб'ектам даследавання з'яўляюцца апавядальныя тэксты, то варта пры высвятленні адрозненняў паміж імі звярнуцца да набыткаў нараталогіі, а менавіта да распрацаванага ў яе межах паняццю «пункту погляду», пад якім маецца на ўвазе «вузел умоў, якія

ўплываюць на ўспрыняцце і перадачу дадзеных» [24, с. 121]. Пункт погляду складаецца з перцэптыўнага, ідэалагічнага і моўнага планаў, з якімі адпаведна суадносяцца адбор, ацэнка і пазначэнне наратыўных адзінак [24, с. 143]. Такі падыход дазволіць прасачыць, што ўплывала на змяненні (ці іх адсутнасць) ва ўспрыняцці мінулага ВКЛ у другой палове XVI ст.

Але неабходна вызначыць не толькі тое як, але і што будзе даследавацца. У гэтым выпадку не варта паддавацца залішняму абагульненню і спрабаваць даць суцэльную характарыстыку гісторыяпісання другой паловы XVI ст. Нават у даследаванні найбольш вывучанай спадчыны Стрыйкоўскага мноства супяпэчлівых момантаў, што паказальна ілюструе даўняя і няскончаная спрэчка аб палітычных тэндэнцыях у творчасці храніста і яго сувязях з пэўнымі палітычнымі групамі ў Рэчы Паспалітай. Выпадак Стрыйкоўскага ўскладняецца яшчэ і відавочнымі канцэптуальнымі адрозненнямі паміж рознымі яго творамі (перадусім, «Аб пачатках...» і «Хронікай») [5, s. 98; 7, с. 14–15]. У сваю чаргу асэнсаванне твору Гваньіні ў кантэксце гістарычнай думкі другой паловы XVI ст. ускладняецца спрэчнасцю аўтарства і наяўнасцю некалькіх варыянтаў – стэрэатыпнага лацінамоўнага, які вытрымаў шэраг перавыданняў у 70–80-я гг. XVI ст., і адрознага ад яго польскага выдання 1611 году [17, с. 96–98; 25, с. 12–13].

У гэтым рэчышчы неацэнную карысць (што адзначалася ўжо ў [26, s. 68]) можа прынесці пільнае даследаванне згаданага вышэй тэксту 1576 году «Epitome Principum Lituaniae a migratione Italorum P. Libone vel, ut Lituanica historia scribit, Palemone Duce usque ad Jagellones» («Кароткі аповяд пра літоўскіх князёў ад перасялення італійцаў з Публіем Лібонам, або, які піша Літоўская гісторыя, Палемонам, да Ягелонаў» [далей – «Epitome»]). Стварэнне гэтага невялікага па памеры твора прыпадае на 70-я гг. XVI ст. – пік гістарыяграфічнай актыўнасці ў ВКЛ, калі Стрыйкоўскі пісаў «Аб пачатках...» і «Хроніку» [11, s. 210], а Гваньіні выдаў «Апісанне Еўрапейскай Сарматыі». Зразумела, «Epitome» не можа служыць мадэллю ўсяго гістарыяграфічнага працэсу (кожны аўтар уносіў свае карэктывы ў вобраз мінулага), але яна можа быць прыдатнай для вырашэння мэты дадзенага даследавання – прааналізаваць «наватворы» ў бачанні мінулага ВКЛ у акрэслены вышэй перыяд.

Зрэшты, спачатку патрэбна вызначыць абставіны стварэння «Epitome», перадусім, высветліць імя аўтара гэтага ананімнага помніка гістарыяграфіі. Яшчэ першы публікатар «Epitome» Ян Якубоўскі сцвярджаў, што яе аўтарам з’яўляўся Аўгустын Ратундус Мялескі (каля 1520–1582) [26, s. 66], паляк па паходжанню, віленскі войт, доктар кананічнага і свецкага права,

каталіцкі публіцыст. Гэтую гіпотэзу прынялі наступныя даследчыкі жыцця і дзейнасці Ратундуса [12, s. 154–157; 27, p. 105]. Аднясенне «Epitome» да спадчыны віленскага войта грунтуецца на трох асноўных доказах [12, s. 155–156; 26, s. 66–67]: па-першае, падабенстве «Epitome» і гістарычных фрагментаў з ананімнага твору 1565 году «Размова Паляка з Літвінам», аўтарам якога большасць даследчыкаў (пачынаючы ад Аляксандра Брукнэра) лічыць менавіта Ратундуса [12, s. 136–141; 26, s. 66; 27, p. 85–104; 28, s. VI–VII], па-другое, згадцы ў прадмове да перакладу аб першынстве аўтара ў напісанні гісторыі Літвы на лацінскай мове (цытавалася вышэй), а акурат Ратундус вядомы як аўтар ненадрукаванай лацінамоўнай гісторыі ВКЛ [12, s. 130; 26, s. 67]; па-трэцяе, атрыбуцыі ўсяго перакладу Статуту з прадмовай і «Epitome» ўключна Ратундусу, якога Марыя Барычова называе найбольш здольным для такой складанай працы сярод тагачасных інтэлектуалаў у ВКЛ.

Два апошнія аргументы не выглядаюць пераканаўчымі: трэці – залішне суб'ектыўны, а другі не паддаецца праверцы: «Хроніка або Гісторыя Літвы» пяра Ратундуса не захавалася, а тое, што яшчэ М. Барычова лічыла яе рэшткамі (фрагменты тэксту Ратундуса, якія нібыта зберагліся ў працы гісторыка канца XVII стагоддзя Ёгана Фрыдэрыка Рывія) [12, s. 131–133], сучасная навука прызнае фальсіфікатам Тэадора Нарбута [29, p. 13–18]. Затое параўнанне з «Размовай Паляка з Літвінам», сапраўды, дае пераканаўчыя вынікі (гл. заўвагу 9 ў [26, s. 66]; пра адрозненні паміж імі – далей). Зрэшты, уласцівыя і для «Размовы», і для «Epitome», затое непрысутныя ў ранейшых тэкстах інфармацыя пра паходжанне Віценя ў простай мужчынскай лініі ад Палемона [19, s. 100; 30, p. 264–265], а таксама красамоўны доказ высокага паходжання Гедыміна [19, s. 101; 30, 265–266] паўтараюцца ў апошняй па часе працы Мацея Стрыйкоўскага – «Хроніцы» (1582 г.) [16, s. 239, 353–356]. Але падчас напісання «Размовы» (1565 г.) Стрыйкоўскаму было толькі 18 гадоў і ён вельмі непрацяглы час (з 1563 году) жыў у ВКЛ [11, s. 22], таму ягоны ўдзел у яе стварэнні зусім малаверагодны. Таксама і ў ранейшых за «Хроніку» сваіх працах Стрыйкоўскі перадае без усялякіх заўваг версію польскіх хронік, што слуга Гедымін забіў свайго пана Віценя [14, s. 544], а Гваньіні (магчыма, той жа Стрыйкоўскі) верыць паведамленню польскіх хронік больш, чым інфармацыі летапісаў пра тое, што Гедымін быў сынам Віценя [18, c. 312]. Таму наўрад ці Стрыйкоўскі прымаў удзел у першапачатковай распрацоўцы важных пытанняў генеалогіі Віценя і Гедыміна, ён толькі паўтарыў (без спасылкі) і развіў (дадаў доказаў высакароднасці Гедыміна) звесткі аўтара «Размовы» і «Epitome», якім,

верагодна, быў менавіта Ратундус. Гэта, дарэчы, пацвярджае выкарыстанне Стрыйкоўскім напрацовак Ратундуса, якое ўжо адзначалася ў гістарыяграфіі, але выводзілася толькі на падставе параўнання звестак Стрыйкоўскага з інфармацыяй Псеўда-Ратундуса са згаданага фальсіфікату Нарбута [5, s. 37].

Такім чынам, «Epitome» належыць не Стрыйкоўскаму, а значыць адлюстроўвае іншакшы, чым яго, вобраз мінулага ВКЛ, акрамя таго, у пэўнай ступені папярэднічае гістарычным штудыям Стрыйкоўскага, па якіх звычайна і ацэньваецца стан гісторыяпісання ў ВКЛ у другой палове XVI ст. (гл. раней), што яшчэ больш павышае эўрыстычнае значэнне даследавання гэтай верагоднай працы Аўгустына Ратундуса.

Перцэптыўны план. Адбор падзей з мінулага

У нараталогіі вылучэнне перцэптыўнага плану пункту погляду прадугледжвае адказ на пытанне «Чыімі вачыма наратар глядзіць на падзеі?» [24, с. 125–126]. Калі адаптаваць гэты падыход да аналізу гістарыяграфічных тэкстаў, то асноўнай задачай зробіцца высвятленне таго, гісторыю каго ці чаго распавядае наратар. Усведамленне таго, што апісваць мінулае можна па-рознаму існавала ў ВКЛ у разгляданы перыяд. Так, абавязковай складовай часткай прадмоў да тагачасных гістарычных тэкстаў было пазначэнне таго, пра што будзе весціся гаворка: «пра старадаўнія справы продкаў і князёў сваіх, пра пачатак, паходжанне, ператварэнні і разнастайныя падзеі свайго народу» [16, s. XLI], «у другой кнізе падаюцца паходжанне і старажытнасць князёў і народу Вялікага Княства Літоўскага» [18, с. 42]. Акрамя аб'екту працы, пры даследаванні гісторыяпісання немалую ролю адыграе вызначэнне межаў абазнанасці таго ці іншага аўтара: калі ў фікцыянальным творы колькасць і варыятыўнасць магчымых апісаных падзей бясконцая [24, с. 158], то ў аповядзе пра мінулае яна абумоўлена наяўнасцю звестак у крыніцах: нават відавочныя прыдумкі, кшталту «рымскай легенды», грунтуюцца на творчай трансфармацыі рэальных акалічнасцяў, звычайна сучасных аўтару [31, s. 8–25; 32, p. 278–280].

Як крыніцы ў «Epitome» згадваюцца «Lituanica historia» [19, s. 94, 96] (або проста «historia» [19, s. 96]), «memoriae Russicarum litterarum» [19, s. 95], «scriptores Lituaniae historiae» [19, s. 98], пад якімі трэба разумець беларуска-літоўскія летапісы, што пацвярджаецца зместам гэтых згадак, невядомых іншым крыніцам. Па-першае, што імя правадыра рымлян было Палемон (сам Ратундус лічыць яго скажэннем імя Публій Лібон), менавіта так ён завецца ў другім летапісным зводзе [*далей – ДЛЗ*] –

«Хронiцы Вялiкага Княства Лiтоўскага i Жамойцкага» [34, с. 128 i далей] (у «Хронiцы Быхаўца» – яго імя перадаецца як Апалон [33, с. 128]). Па-другое, што Кукавойт быў унукам Даўспрунга – прысутнічае ў шэрагу спісаў ДЛЗ, што змяшчаюць «рымскую легенду» [34, с. 147, 175, 195–196]. Па-трэцяе, што Мантвіл быў праўнукам Палемона, гэта таксама вынікае са звестак летапісаў. Нават у выпадках, калі крыніца прама не пазначаецца, аснову дадзеных для «Epitome» складаюць беларуска-літоўскія летапісы, пры гэтым не толькі ДЛЗ, але і «Хроніка Быхаўца», бо толькі яна змяшчае перададзеную ў «Epitome» [19, s. 95] інфармацыю пра паход Гімбута і Кернуса на Браслаў і Полацк [33, с. 129]. Але стваральнік «Epitome» не абмяжоўваецца толькі інфармацыяй з летапісаў. Таксама ён, у цэлым, паўтарае арыгінальныя разважанні «Размовы Паляка з Літвінам» [30, p. 264–266] аб паходжанні Віценя і Гедыміна [19, s. 100–101] і ў выпадку Віценя спасылаецца на «historiam Lituanorum», пры гэтым ў беларуска-літоўскіх летапісах нідзе не сцвярджаецца пра прамое паходжанне Віценя ад Палемона. Магчыма, у дадзеным выпадку Ратундус абапіраецца на ўласную працу па гісторыі Літвы.

Акрамя таго, аўтар «Epitome» прама спасылаецца на звесткі «Хронікі зямлі Прускай» тэўтонскага храніста Пятра з Дусбургу (першая трэць XIV ст.) [19, s. 100–101] і «Хроніку палякаў» (1519 г.) Мацея Мехавіты [19, s. 100–101]. Паказальна, што ён прыцягвае нелетапісныя звесткі менавіта для падмацавання ўласных разваг пра высокае паходжанне Гедыміна і Віценя. Такую ж ролю падмацавання звестак – на гэты раз «рымскай легенды» – адыграе апеляцыя да нямецкага храніста XVI ст. Эразма Стэлы (ён перадае, што рымлянін Антоній заснаваў Утрэхт ля вусця Рэйну, значыць рымляне маглі дасягнуць і Літвы) [19, s. 95]. Таксама, хоць пра гэта ў тэксце не сказана прама, Ратундус карыстаецца «Аб паходжанні і дзеях палякаў» (першае выданне – 1555 г.) Марціна Кромера.

Параўнанне:

«Аб паходжанні і дзеях палякаў» Марціна Кромера	«Epitome»
Dlugossus vero scribit, civili bello, quod inter Caesarem et Pompeium gestum est, manum quandam Romanorum deserta Italia, in iis oris consedisse urbemque Romove de nomine Romae nomine dixisse, eamque diu metropolim gentis fuisse [35, p. 61–62].	Sunt et qui civili bello, quod inter C. Caesarem et Pompeium gestum est, manum quandam Romanorum, deserta Italia, in iis oris consedisse urbemq. Romove de nomine Romae condidisse scriptis prodiderunt [19, s. 95].

Гэтыя звесткі ўзыходзяць да паведамлення польскага храніста XV ст. Яна Длугаша [36, p. 225–226], што і адзначае і Кромер, але ў «Epitome» спасылка ідзе не на аднаго аўтара, а на бліжэй не акрэслены іх шэраг («sunt et qui»). Вытлумачыць такое змяненне можна праз заўвагу самога Ратундуса, што канкрэтны час і абставіны прыбыцця рымлян у Літву спрэчныя, але сам факт рымскага паходжання літвінаў безумоўны [19, s. 95]. Аўтару «Epitome» трэба было пераканаўча давесці «рымскасць» Літвы, таму ён пашырыў кола аўтараў, якія гэта сцвярджалі, а таксама не згадаў іншыя версіі: ад кельтаў ці выхадцаў з Басфору (Філіп Калімах, гісторык канца XV ст.) [31, s. 10–11], ад гепідаў («Хроніка ўсяго свету» Марціна Бельскага) [37, list 359], ад змяшэння готаў і гепідаў з уцекачамі з Рыму (Стрыйкоўскі ў «Ганцы цноты») [14, s. 536].

Вынікае, што ў цэлым крочачы за тэкстам беларуска-літоўскіх летапісаў, Ратундус, прынамсі ў «легендарнай частцы» (бо ў гістарычнай – тэкст занадта лапідарны для магчымасці вызначэння крыніц), раз-пораз дадае звесткі з іншых крыніц, якія часам мусяць адно толькі паказаць эрудыцыю аўтара (прыгадванне Ціта Лівія [19, s. 97]), але ў большасці выпадкаў служаць падмацаванню найбольш важных (паходжанне з Рыму) альбо найбольш хісткіх і адначасова таксама важных (радавод Віценя і Гедыміна) тэзісаў «Epitome». Так уяўляецца адна з асаблівасцяў працы складальніка «Epitome» на стадыі адбору звестак.

Іншыя асаблівасці вынікаюць з аб’екту, на які звернута ўвага ў «Epitome». Ужо ў назве твору адзначаецца, што гэта «Кароткі аповяд **пра літоўскіх князёў**» [19, s. 94], таксама і ў прадмове да перакладу Статуту сказана, што «Epitome» прысвечана «паходжанню і распаўсюджанню літоўскіх князёў» [21, p. XIX]. Такім чынам, Ратундус выразна пастулюе, што яго твор – гэта гісторыя дынастыі Палеманідаў–Ягелонаў («a migratione Italorum P. Libone [...] Duce usque ad Jagellones») [19, s. 94]. Заўважым, што створаны на замову магнацкіх родаў ДЛЗ [31, s. 20–21; 32, p. 276; 38, с. 162; 39, с. 155–158] мае назву «Хроніка **Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага**». Замена магнацкага пункту погляду на дынастычны прывяла да таго, што ў «Epitome» не перадаецца прысутная ў беларуска-літоўскіх летапісаў інфармацыя пра «шляхты четыри были рожаи наивышшие», якія прыбылі разам з Палемонам [33, с. 128; 34, с. 128 і далей], пра «панов радных» – пачынальнікаў родаў Гаштольдаў, Давойнаў і Манівідаў [33, с. 130; 34, с. 129 і далей]. Урэшце, «Epitome» пісалася для азнаямлення Баторыя з генеалогіяй вялікіх князёў літоўскіх [27, s. 105], і гэтыя «магнацкія» аповяды не з’яўляліся для яе абавязковымі.

Мэта – апісаць гісторыю пануючай дынастыі – задавала аўтару «Epitome» «логіку селектыўнасці» [24, с. 172] і пры працы над рэальнай гісторыяй. Ратундус старанна абмінае канфлікты ўнутры роду Гедымінавічаў (перадусім, барацьбу Ягайлы супраць Кейстута і Вітаўта [19, s. 102; 27, p. 106]), на якіх, сапраўды, не выпадала акцэнтаваць увагу ў аповядзе для новаабранага караля і вялікага князя.

Падсумоўваючы, выпадае адзначыць, што ў перцэптыўным плане (адбор звестак) адрозненні «Epitome» ад ранейшай гістарычнай традыцыі ў ВКЛ праяўляліся ў падмацаванні летапіснай карціны мінулага ВКЛ доказамі, заснаванымі на звестках іншых крыніц, а таксама ў пераглядзе прыярытэтных тэм пры апісанні гісторыі ВКЛ – ад гісторыі магнатаў і дынастыі да гісторыі адной дынастыі, таму зніклі «магнацкія радаводы» з ДЛЗ, а таксама моманты, якія б выстаўлялі вялікіх князёў у невыгодным выглядзе.

Ідэалагічны план. Ацэнка звестак

Адабраныя аўтарам для ўласнага тэксту звесткі павінны былі быць ацэнены і інтэрпрэтаваны. Адрозненні ў ацэнцы і інтэрпрэтацыі падзей паміж «Epitome» і яе крыніцамі, а таксама творамі, сінхроннымі ёй, выглядаюць наступным чынам.

Істотным адрозненнем «Epitome» ад ранейшых твораў з’яўляецца ўжо сама практыка крытычнага параўнання і каментавання дадзеных крыніц, што можна акрэсліць як праяву рэнесансных падыходаў у гісторыяпісанні ў ВКЛ другой паловы XVI ст., бо ў Сярэднявеччы не было прынята ўстаўляць у тэкст аўтарскія крытычныя разважанні [22, с. 245–246; 40, s. 183–184], і яны амаль не сустракаюцца ў летапісанні ВКЛ (рэдкі вынятак – выраз сумнення («яко бы») у аповядзе пра трох сыноў Рынгальта ў спісе Рачынскага [34, с. 149], але гэта даволі позні спіс – па філігранях ён датуецца 80-і гадамі XVI ст. [34, с. 11–12]). Але такі «крытычны» падыход служыць тым самым мэтам, што дапасаванне на стадыі адбору да інфармацыі летапісаў паведамленняў з іншых крыніц, – зрабіць летапісны аповяд больш верагодным, «рацыяналізаваць» легендарныя звесткі, а зусім не паставіць іх пад сумнеў. Наогул «рацыяналізацыя» «рымскай легенды» была ўласціва гістарычнай думцы ВКЛ [23, s. 6], таму і ў «Epitome» здзейснена спроба даказаць, што імёны і справы многіх нашчадкаў Палемона «былі забыты з-за адлегласці ў часе» [19, s. 97], і гэтым самым зняць акцэнтаваную Ратундасам храналагічную неверагоднасць аповяду летапісаў [19, s. 96, 98–99]. Задача павысіць пераканаўчасць гісторыі дынастыі вялікіх

князёў літоўскіх прыводзіла да выкарыстання зусім слабых аргументаў: так, каб абранне Віценя вялікім князем выглядала больш верагодна, у «Epitome» ён адначасова з’яўляецца і сынам нобіля (як у летапісах), і сынам караля Літвы (як у Пятра з Дусбургу) [19, s. 100–101].

Увогуле, «рымская легенда», нягледзячы на ўсе заўвагі аўтара «Epitome» пра яе недакладнасці, перадаецца ў творы амаль цалкам. Акрамя асновы прэстыжу вялікакняскай улады, паходжанне дынастыі з Рыму («Ягайла і Вітаўт, што паходзілі з Лібонава, гэта значыць, з лацінскага роду» [21, p. XX]) таксама падмацоўвала ідэю Ратундуса пра неабходнасць напісання законаў ВКЛ не на старабеларускай, а на лацінскай мове [21, p. XVIII-XIX] (пра спрэчкі пра мову гл. таксама [26, s. 63–64, 69–71; 31, s. 34–36]). Тым не менш, выклад легенды ў «Epitome» вылучаецца значнымі сэнсавымі адрозненнямі ў ацэнцы і інтэрпрэтацыі падзей. Ужо Ян Якубоўскі адзначыў, што і ў «Размове Паляка з Літвінам» [30, p. 264], і ў «Epitome» [19, s. 100–101] падкрэсліваецца, што Віцень у простай лініі быў нашчадкам Палемона [26, s. 68–69]. Але, паводле летапісаў, панаванне спачатку перайшло ад Палеманідаў да прадстаўнікоў гербу Кітаўрас, а пасля да ўладальнікаў гербу Калюмны, да якіх і належаў Віцень, і не сказана, што ён быў нашчадкам Палемона [33, с. 136; 34, с. 151 і далей]. У выпадку антыпольскай [12, s. 141–148; 27, p. 94–104] «Размовы Паляка з Літвінам» гэткая карэктура тлумачыцца задачамі аўтара: злучэнне Ягелонаў з Палемонам патрабавалася, каб зрабіць літоўскую кіруючую дынастыю больш старажытнай і неперарванай, а значыць паказаць перавагі палітычнай сістэмы ВКЛ над польскай [41, с. 49]. Зрэшты, і ў кантэксце ўслаўлення дынастыі ў «Epitome» (гістарычны прэстыж Ягелонаў быў неабыякавы Стэфану Баторыю, які быў жанаты з Ганнай, дачкой Жыгімонта I Старога) такі распаўсюджаны ў дамадэрным гісторыяпісанні прыём як доказ пераемнасці ўладароў па крыві [22, с. 395] таксама быў дарэчы. Відавочна «дынастычная» скіраванасць «Epitome» у той час, як у беларуска-літоўскіх летапісах, як здаецца, змена пануючых родаў павінна была павышаць прэстыж асобных магнацкіх фамілій, якія на старонках летапісаў выводзіліся з гэтых родаў, перадусім Гаштольдаў (герб Калюмны) і Гальшанскіх (герб Кітаўрас).

«Магнацкі» уплыў, аднак, у «Epitome» не знік зусім: тут у легенду ўведзены князь па імю Радзівіл, адсутны ў летапісных зводах. Ратундус быў шчыльны звязаны з магнацкім родам Радзівілаў (дарэчы, частку сваёй працы па гісторыі ВКЛ ён у 1560 годзе адаслаў Мікалаю Радзівілу Чорнаму [12, s. 130]), так што прычыны гэтага «радзівілаўскага» следу

і ў «Размове Паляка з Літвінам» [30, p. 263], і ў «Epitome» вытлумачальны [19, s. 96; 26, s. 68]. Неабходна, тым не менш, звярнуць увагу на ўчынкі «новаўведзенага» Радзівіла. Гэтаму князю прыпісаны пачатак падпарадкавання Русі і перамогі над татарамі [19, s. 96–97]. Калі першы «подзвіг» выводзіцца з гісторыі летапіснага прататыпу Радзівіла – князя Эрдзівіла–Скірмунта [33, с. 130; 34, с. 129], то перамога над татарамі, а менавіта над ханам Курдасам у летапісах прыпісана іншым князям (іх імёны ў розных спісах адрозніваюцца) [34, с. 131, 148 і далей]. Заўважым, што ў канцы «Epitome» пісьменнік спадзяецца, што Стэфан Баторый падчас свайго панавання адпомсціць ворагам Рэчы Паспалітай – татарам і Маскве [19, s. 104], пры гэтым у прадмове да перакладу Ратундус выразна імкнецца паказаць еднасць, перадусім, моўную, паміж Літоўскай Руссю і Масквой (гэта рабілася, каб дыскрэдытаваць старабеларускую мову) [21, p. XIX, XXI]. Атрымліваецца, што аўтар «Epitome» ўганараваў Радзівіла як пераможца двух асноўных ворагаў Літвы – татараў і Русі/Масквы. Але гэта наватвор у плане зместу, а сваёй формай – перанясенне надзённых пытанняў у мінуўшчыну – ён не адрозніваецца ад механізмаў стварэння «рымскай легенды» беларуска-літоўскіх летапісаў.

Яшчэ ў адным аспекце «Epitome» застаецца на ідэйных пазіцыях беларуска-літоўскіх летапісаў – маецца на ўвазе ацэнка адносінаў паміж Літвою і Руссю. «Epitome» пераказвае звесткі летапісаў пра перамогі легендарных князёў над Руссю [19, s. 96–98], пры гэтым падкрэсліваецца, што рускія землі былі захоплены («ad occupandas eas regiones», «regiones Roxolanas paternis suisque armis occupatas» [19, s. 96–97]). Цікава, што ў іншым творы Ратундуса – «Размове Паляка з Літвінам» – сцвярджаецца, што «Русь добраахвотна паддалася» Радзівілу, таксама апавядаецца пра ваяўнічасць русінаў, а ў якасці выдатных дзеячаў мінулага ВКЛ названы два безумоўныя русіны – Канстанцін Астрожскі і Астафій Дашкевіч [30, p. 228, 263]. Аднак у «Epitome» русіны ВКЛ фактычна былі атаясамлены з Масквою, таму іх адносіны з літоўскай дынастыяй апісаны як барацьба.

Акрамя таго, летапісны аповяд пра падпарадкаванне Скірмунтам–Эрдзівілам (Радзівілам – у «Epitome») дапоўнены выкладам прычыны паходу на Русь – тамтэйшыя землі былі больш урадлівымі, чым жамойцкія [19, s. 96]. Гэты дадатак пацвярджае, што Ратундус быў знаёмы з узыходзячай да Яна Длугаша інфармацыяй, што літвіны плацілі даніну Русі венікамі, бо былі беднымі, а іх зямля неўрадлівай [42, p. 167]. Зразумела, што такі скіраваны на ўслаўленне ВКЛ і яго дынастыі твор як «Epitome» не мог змясціць настолькі абразлівыя для літвінаў звесткі.

Іншая справа, што інфармацыя пра іх падпарадкаванне князям Кіеўскай Русі перадаецца і Мацеем Стрыйкоўскім [15, s. 96; 16, s. 234]. Але ў яго творах яна, па-першае, упісвалася ў агульную канцэпцыю заняпаду з-за міжусобіц Русі і ўзвышэння Літвы, чые князі «жылі ў супольнай згодзе» [16, s. 219–220], а па-другое, у пэўнай ступені апраўдвала напады літвінаў на Русь, бо Стрыйкоўскі сцвярджаў, што яны былі адказам на першапачатковыя паходы рускіх князёў на Літву [15, s. 93; 16, s. 86]. Як бачна, «захопніцкая» тэорыя падпарадкавання Русі, выкладзеная ў летапісах і прынятая ў «Epitome», магла з той ці іншай нагоды трансфармавацца ў «мірную» («Размова Паляка з Літвінам») або «абарончую» (Стрыйкоўскі).

Выразную залежнасць ад надзённых патрэб мела яшчэ адна асаблівасць выкладу гісторыі ў «Epitome». У адрозненне ад аповяду беларуска-літоўскіх летапісаў, у ёй сцвярджаецца, што рымляне атабарыліся не толькі ў Літве, але і Лівоніі, якая была названа ад імя іх правадыра Лібона (Палемона) [19, s. 95]. Пасля адзначаецца, што лівонцы і латыгола (Livonii et Laticolae) адасобіліся ад літвінаў, толькі калі прынялі хрысціянства [19, s. 99]. Зрэшты, гэтае паведамленне не прыдумка самога Ратундуса – пра засяленне Лівоніі, Літвы і Прусіі «атрадам рымлян на чале з нейкім Лібонам» («Romanorum manum duce Libone aliquo») да яго пісаў Марцін Кромер [35, p. 62]. Паказальна, аднак, што ў «Epitome» згадваецца адзінства толькі Літвы і Лівоніі, якая адносна нядаўна апынулася ў складзе ВКЛ, а пасля Рэчы Паспалітай і з’яўлялася арэнай ваеннага і ідэалагічнага супрацьстаяння Дзяржавы Абодвух Народаў і Масквы, у кантэксце якога і трэба разумець распаўсюджанне тэрыторыі літвінаў-рымлян на Лівонію [43, p. 18].

У такім «дынастычна» арыентаваным творы як «Epitome» немалое значэнне мае ацэнка ўзаемаадносін уладароў з падданымі, перадусім, магнатамі і шляхтай. Зрэшты, сам па сабе «дынастычны» пункт погляду на мінулае не спрыяў асабліваму падкрэсленню дзеяў станаў у гісторыі. Ужо адзначалася, што ў «Epitome» абмінаюцца летапісныя аповяды пра легендарных продкаў магнацкіх фамілій. Але яшчэ больш пераважная абыякавасць «Epitome» да ролі магнатаў у гісторыі выяўляецца пры параўнанні з «Хронікай» Стрыйкоўскага, у якой паны пачынаюць удзельнічаць у абранні князёў ледзь ці не з часоў сына Палемона – Кунаса [16, s. 85]. Такі погляд на мінуўшчыну вынікаў з перанясення ў яе рэчаіснага дзяржаўнага ладу часоў Стрыйкоўскага. У выпадку бяздзетнасці папярэдняга легендарнага ўладара «панове» абіралі вялікага князя і ў тэкстах летапісаў [33, с. 134–135; 34, с. 131, 149, 151

і далей]. Але ў «Epitome» «народ» («populares») удзельнічае ў абранні князя толькі ў выпадку Віценя [19, s. 100–101]. Характэрна, што шэрагі аргументаў на карысць таго, што Гедымін быў не слугой, а сынам Віценя розняцца ў «Epitome» і «Хронiцы» Стрыйкоўскага тым, што ў апошняй дадаецца заўвага, што прысутнасць на вялікакняскім троне забойцы не пацярпелі бы станы і землі ВКЛ [16, s. 355]. І нават узвышэнне магнацкага роду – Радзівілаў – адбываецца ў тэксце «Epitome» праз называнне Радзівілам аднаго з вялікіх князёў літоўскіх, а не праз вывад гэтай фаміліі ад слыннага дарадцы Гедыміна Ліздзейкі, як у Стрыйкоўскага [14, s. 545] і Гваньіні [18, с. 315]. Такім чынам, у «дынастычнай» карціне мінулага, створанай аўтарам «Epitome», роля паноў значна змяншалася ў параўнанні з роллю вялікіх князёў.

Тым не менш, прадстаўнікі вышэйшага саслоўя задзейнічаны ў эпізодах, звязаных са смерцю двух «тыранаў» у гісторыі ВКЛ – Жыгімонта Кейстутавіча і легендарнага Даўмонта, якога летапісы [33, с. 135–136; 34, с. 151 і далей], а за імі і «Epitome» [19, s. 100] зрабілі забойцам свайго брата Трайдэна і ўзурпатарам улады. У першым выпадку паны забіваюць ненавіснага Жыгімонта, а ў другім дапамагаюць сыну Трайдэна Рымунту перамагчы Даўмонта [19, s. 100, 103]. Такое непадпарадкаванне князю, зрэшты, апраўдваецца: сцвярджаецца, што не злодзей Даўмонт, а менавіта Рымунт быў законным і спадчынным уладаром, а пра Жыгімонта сказана, што той «бязлітасна і сквапна кіраваў». Апраўданне манархацыду ў «дынастычнай» гісторыі Ратундуса не павінна здзіўляць, бо ў «Размове з Паляка з Літвінам» Ратундус тлумачыць, што «той ужо не будзе ані каралём, ані князем, ані манархам, але тыранам, хто законаў не трымаецца. Павер мне – такога б Літва не цярпела» [30, p. 262], а сочыць за выкананнем уладаром законаў менавіта «рада, духоўная і свецкая» [30, p. 247], гэта значыць манархія ў яго разуменні павінна кантралявацца з боку арыстакратыі [44, с. 235–237].

Хоць асноўная ўвага ў «Epitome» звернута на падзеі да Крэўскай уніі (1385 г.), але і здарэнні пасля яе таксама падвяргаюцца інтэрпрэтацыі ў творы. Тут, бадай што, найбольш важным падаецца ацэнка Ратундусам такога складанага пытання як узаемаадносіны паміж ВКЛ і Польшчай. Адзначым, што ў беларуска-літоўскім летапісанні «Хроніка Быхаўца» мела выразны антыпольскі характар [26, s. 58–61; 45, с. 46; 46, с. 137], а для Стрыйкоўскага праблема ацэнкі польска-літоўскіх стасункаў была адна з найбольш складаных [11, s. 200–201]. Што датычыць «Epitome», то літоўскі даследчык Альбінас Ёвайшас выказаў меркаванне, што яе мэта выводзіцца з літоўска-польскага ідэалагічнага супрацьстаяння:

трэба было паказаць новаму каралю, што ён кіруе дзвюма дзяржавамі – не адной Польшчай, але Польшчай і Літвой [27, p. 107]. Але, на нашу думку, «Epitome» хутчэй імкнецца не акцэнтаваць увагу на супярэчнасцях: напрыклад, не адлюстроўвае некаторыя выпадкі наяўнасці толькі персанальнай (а не дзяржаўнай) уніі паміж Польшчай і ВКЛ. Так, сцвярджаецца, што Ян Альбрэхт быў і каралём польскім, і вялікім князем літоўскім [19, s. 103] – у рэчаіснасці ён быў толькі каралём польскім (1492–1501), а вялікім князем літоўскім у гэты час быў яго брат Аляксандр (1492–1506). Таксама змову супраць Казіміра ў 1481 годзе Ратундус тлумачыць толькі тым, што літвіны былі «абураныя адсутнасцю [ў Княстве] караля Казіміра» [19, s. 102]. А ў крыніцы гэтага паведамлення – «Аб паходжанні і дзеях палякаў» Марціна Кромера [35, p. 539] – прычынай змовы названа яшчэ жаданне літвінаў захапіць Падолле, забранае Каронай. Акрамя таго, падкрэсліваецца, што Вітаўт кіраваў у ВКЛ з дазволу («permissu») польскага караля Ягайлы, які пры гэтым заставаўся найвышэйшым князем літоўскім («Supremi Ducis») [19, s. 102–103]. Такім чынам, слаўнае мінулае павінна было быць бесканфліктным не толькі ў адносінах унутры дынастыі, пра што гаворка ішла раней, але і ў адносінах паміж народамі Рэчы Паспалітай.

Атрымліваецца, што ў плане ацэнкі і інтэрпрэтацыі адрозненні «Epitome» ад папярэдняй гістарыяграфічнай традыцыі вынікалі, папершае, з своеасаблівага – «дынастычнага» – пункту погляду на мінулае (аповяд пра паходжанне Віценя ад Палемона і абарона знатнасці Гедыміна), па-другое, з неабходнасці падмацаваць гістарычнымі аргументамі важныя для рэчаснасці пытанні (праблема ўваходжання рускіх зямель і Лівоніі ў склад ВКЛ, ацэнка адносін паміж ВКЛ і Польшчай), па-трэцяе, з імкнення да далейшага «ўдакладнення» «рымскай легенды» (заўвагі пра колькасць пакаленняў нашчадкаў Публія Лібона). Пры гэтым значныя адрозненні ў ацэнцы мінулага ВКЛ выяўляюцца таксама пры параўнанні «Epitome» з сінхроннымі ёй працамі Стрыйкоўскага і Гваньіні і нават з яшчэ адным верагодным творам Ратундуса – «Размовай Паляка з Літвінам». Апошняе ў гістарыяграфіі тлумачыцца змяненнем акалічнасцяў, у якіх пісаліся «Epitome» і «Размова Паляка з Літвінам», і рознымі задачамі гэтых тэкстаў [26, s. 68–69, 27, p. 105]. Такім чынам, у ідэалагічным плане «Epitome» вылучаецца на фоне ранейшага гісторыяпісання ВКЛ не столькі «рэнесанснымі» праявамі (да іх можна з нацяжкай аднесці «рацыяналізацыю» тэорыі аб рымскім паходжанні літвінаў), колькі адлюстраваннем у сваім змесце новых задач палітычнага і сацыяльнага характару.

Моўны план. Пазначэнне звестак

Галоўным адрозненнем «Epitome» ад беларуска-літоўскіх летапісаў у моўным плане з’яўляецца яго лацінамоўнасць. Як ужо адзначалася, аўтар «Epitome» падкрэслівае сваю першаснасць у справе напісання лацінамоўнай гісторыі «літоўскіх князёў» [21, p. XIX]. У цэлым, пераклад Статуту ВКЛ на лацінскую мову Ратундус тлумачыць, па-першае, неабходнасцю зрабіць яго зразумелым для Стэфана Баторыя, па-другое, недакладнасцю, шматзначнасцю і шматслоўнасцю старабеларускай правазнаўчай тэрміналогіі, па-трэцяе, паходжаннем літвінаў з Рыму [21, p. XVIII–XXI]. Істотна таксама, што «рускую» мову ён называе «варварскай» [21, p. XX], зразумелай толькі варожай Маскве і шэрагу народаў «у турэцкай няволі» [21, p. XXI]. Ён спрабуе акрэсліць лацінскую мову як адзіную прымальную для ВКЛ, распаўсюдзіць яе на прававую сферу, а таксама напісаць на ёй гісторыю Літвы, нават зрабіць яе мовай паўсядзённай камунікацыі [19, p. XIX-XX; 26, s. 69]. Імкненне выцесніць «старабеларускую мову» і русінаў у цэлым на «перыферыю» культурнай прасторы праяўляецца не толькі ў прыведзенай вышэй аргументацыі пераваг лацінскай мовы, але і наступным момантце з плану «пазначэння». Ратундус у «Epitome» прыводзіць радавод князёў Слуцкіх-Алелькавічаў, якія паходзілі ад Альгерда [19, s. 102]. Акрамя ўслаўлення саміх Алелькавічаў (Ратундус з’яўляўся аўтарам панегірыку ў гонар гэтага роду [15, s. 604; 27, p. 104]), гэтая згадка мусіла на прыкладзе пацвердзіць прыведзеную ў прадмове думку, што сярод «знатных русінаў» таксама маюцца «лаціняне», выхадцы з Рыму, у аддзяленні якіх ад літвінаў вінавата прыналежнасць да праваслаўя [21, p. XIX]. У сваю чаргу летапісы паслядоўна называюць праваслаўных князёў і баяраў «літоўскага» паходжання русінамі [47, с. 118–119]. Яшчэ больш яскрава ў іншым помніку першай трэці XVI ст. – Лісце канцлера ВКЛ Альбрэхта Гаштольда да каралевы Боны Сфорцы (1525 г.) – тыя ж Алелькавічы (а таксама яшчэ адныя Гедымінавічы – Чартарыйскія) залічаны ў шэрагі «русінаў» і аддзелены ад «літвінаў», з якімі сябе атаясамляў выхадзец з літоўскага баярства А. Гаштольд [48, p. 260–269]. Калі для Альбрэхта Гаштольда галоўным пунктам падзелу было веравызнанне, то для Аўгустына Ратундуса ў «Epitome» на першае месца выходзіць паходжанне. Пакідаючы ў баку вострадыскусійнае пытанне сэнсавага напаўнення тэрмінаў «літвін» і «русін» (розныя падыходы і дэфініцыі гл., напрыклад, [47; 49]), звернем увагу на тое, што «далучэннем» праваслаўных Гедымінавічаў да «літвінаў» Ратундус спрабаваў зменшыць падставы для выкарыстання ў грамадскім жыцці «старабела-

рускай» мовы, бо ў такім выпадку яна апыналася чужой і для значнай часткі праваслаўнай магнатэрыі.

Зрэшты, найменні «Русь» і «русін» у «Epitome» згубілі адно з сваіх ранейшых значэнняў, а менавіта сіноніма слова «праваслаўны». Складальнік «рымскай легенды» ў 20-30-я гг. XVI ст. мог, напрыклад, напісаць, што «И пиметь Кгинвил дочку у великого князя тверьского Бориса именем Марью, для которое жь окристился в руску вѢру» [34, с. 130], бо «руская вера» ў тагачаснай свядомасці была тоесна праваслаўю. Але ўжо ў 70-я гг. таго ж стагоддзя аўтар «Epitome» дадаваў, што праціўнікі Рынгальта былі «вернікамі грэчаскага абраду», не задавольваючыся інфармацыяй, што гэта «рускія церкі» [19, s. 97]. Таксама адзначаецца, што пад уплывам «рускага царка» Льва Рымунт прыняў менавіта «хрысціянскую веру грэчаскага абраду» [19, s. 100]. Натуральна, што ў летапісных тэкстах тлумачальных дадаткаў пра «грэчаскі абрад» няма, там ворагі Рынгальта – гэта проста «князи руские» [34, с. 148], а веравызнанне Рымунта акрэслена як «вѢра хрестиянская», а што гэта «грэчаскі закон» вынікае з кантэксту: «мешкаючы Рымонту у князя Льва, и навчылся языка руского» [34, с. 150]. «Epitome» пісалася ў іншых абставінах, калі пад уздзеяннем Рэфармацыі і Контррэфармацыі русіны сталі не толькі праваслаўнымі, але і пратэстантамі, а пасля католікамі, што не перашкаджала ім заставацца і для сябе, і для іншых русінамі [50, с. 554–555]. Гэты прыклад добра адлюстроўвае, як са змяненнем рэчаіснай сітуацыі змянялася «моўнае» пазначэнне тых ці іншых падзей мінулага.

Актуалізацыя рэлігійнага фактару ў Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст. адбілася ў тэксце «Epitome» яшчэ і ў тым, што ў параўнанні з летапісным варыянтам зніклі амаль усе згадкі пра паганскае ўшанаванне («подле римского обычая») памяці памерлых легендарных уладароў [33, с. 129, 134; 34, с. 129, 131–132 і далей]. А ў адзіным наяўным апісанні паганскіх звычаяў назіраецца выразнае адрозненне ў моўным плане: калі ў летапісах сцвярджаецца, што сын Палемона Спера пасяліўся ля возера, якое пасля яго смерці шанавалі як святое месца, то ў «Epitome» замест «возера» з'яўляецца «балота» («paludi») [19, s. 95]. Сапраўды, Ратундусу заўзятаму католіку, актыўнаму дзеячу Контррэфармацыі [12, s. 116–128, 27, p. 75–88], не выпадала станоўча трактаваць паганскія традыцыі.

Такім чынам, у моўным плане адрозненні паміж «Epitome» і ранейшай летапіснай традыцыяй вынікаюць са змянення кантэксту, у якім ствараліся гэтыя творы (значэнне наймення «Русь»), а таксама з

асаблівасцяў самога тэксту «Epitome» (праваслаўныя «літвіны», аповяды пра паганства), які вырашаў уласныя, не тоесныя летапісным, задачы.

У цэлым, выклад гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў «Epitome», сапраўды, істотна адрозніваецца ад летапіснага, што прасочваецца ў планах адбору, ацэнкі і пазначэння звестак. Аднак асаблівасці вобразу мінулага ў «Epitome» вынікалі перадусім з іншага пункту погляду на даўнія падзеі: калі ў беларуска-літоўскім летапісанні XVI ст. важную ролю мела гісторыя магнацкіх родаў, то ў «Epitome» на першае месца выйшаў аповяд пра слаўныя ўчынкі вялікіх князёў, што адбілася ў адборы звестак (замоўчванне ўнутрыдынастычных канфліктаў) і іх ацэнцы (абарона высокага паходжання Віценя і Гедыміна). Таксама на паказ мінуўшчыны ўплывалі змены ў грамадска-палітычным кантэксце ў параўнанні з часам стварэння летапісных зводаў, што адлюстроўваецца ў ідэалагічным (праблемы Лівоніі і Русі) і моўным (пытанне лацінскай мовы, сэнсавае напаўненне тэрміну «Русь»). Атрымліваецца, што гэтыя наватворы мелі пераважна сітуатыўны характар, што пацвярджаецца сур’ёзнымі разыходжаннямі «Epitome» і ў адборы, і ў ацэнцы, і ў пазначэнні падзей з сінхроннымі ёй тэкстамі (творамі Стрыйкоўскага і Гваньіні), нават з іншым творам яе верагоднага аўтара – Аўгустына Ратундуса («Размова Паляка з Літвінам»). Атрымліваецца, што адзіным «метадалагічным» адрозненнем «Epitome» ад ранейшага гісторыяпісання можна лічыць спробы ўдакладнення «рымскай легенды», але, што паказальна, гэтая крытычнасць не заходзіла далей: у самой легендзе аўтар «Epitome» не сумняваўся.

Epitome Principum Lituaniae

«Epitome Principum Lituaniae a migratione Italorum P. Libone vel, ut Lituanica historia scribit, Palemone Duce usque ad Jagellones» («Кароткі аповяд пра літоўскіх князёў ад перасялення італійцаў з Публіем Лібонам, або, які піша Літоўская гісторыя, Палемонам, да Ягелонаў») упершыню быў апублікаваны ў 1912 годзе польскім гісторыкам Янам Якубоўскім як дадатак да яго працы «Даследаванне міжэтнічных адносін на Літве да Люблінскай уніі» [19] па тэксце, які змяшчаўся на л. 33–48 рукапісу лацінскага перакладу Статуту ВКЛ 1566 году (у больш ранняй – 1900 г. – публікацыі самога перакладу пададзены толькі пераказ «Epitome» [21, p. XXIII–XXIV]). У 2000 годзе «Epitome» была перадрукавана ў зборніку «Šešioliktojo amžiaus raštija» («Пісьменніцтва шаснаццатага стагоддзя») [20], выдадзеным Інстытутам літоўскай літаратуры і фальклору. Тамса-

ма быў змешчаны пераклад твору на літоўскую мову, зроблены, верагодна, Антанасам Дамбраўскасам, з удакладненнямі і каментарам Сігітаса Нарбутаса.

Пераклад «Epitome» на беларускую мову здзяйсняецца паводле публікацыі Я. Якубоўскага. Імёны перадаюцца так, як прынята ў гістарычнай традыцыі (з пазначэннем пры першым узгадванні лацінскага варыянту з «Epitome»). Заўвагі да тэксту пазначаны лічбамі ў круглых дужках.

* * *

Кароткі аповяд пра літоўскіх князёў ад перасялення італійцаў з Публіем Лібонам, або, які піша Літоўская гісторыя, Палемонам, да Ягелонаў

Літвіны вядуць сваё паходжанне ад італійцаў; мова сялян, набліжаная шмат у чым да італьянскай мовы, верагодна, узнікла з-за далечыні ў прасторы і часе; бо знатныя з-за прызвычаення, якое маюць, жывучы з палякамі і русінамі у супольнай дзяржаве, замянілі родную мову польскай і рускай. А прыйшлі яны на гэтыя землі, якія зараз пад уладай Літвы, у часы Даміцыя Нерона (*Domicio Nerone*), рымскага імператара, бязлітаснага ворага роду чалавечага, і на чале з Публіем Лібонам (*P. Libone*), якога гісторыя памылкова называе Палемонам (*Palemonem*), на самы край кола зямнога (*orbis terrarum*) ўцяклі, куды не сягала ўлада Рыму, як сцвярджаюць рускія кнігі пра мінулае (1), і ад гэтага Лібона Лібонія (*Libonia*), цяпер Лівонія (*Livonia*), прazвалася (2).

Ёсць тыя, якія пішуць, што яны [літвіны] ўцяклі сюды, калі Атыла (*Attila*) з гунамі рабаваў Італію (3). Ёсць і такія, якія сцвярджаюць у кнігах, што падчас грамадзянскай вайны паміж Гаем Цэзарам (*C. Caesarem*) і Пампеем (*Pompeium*) нейкі атрад рымлян, пакінуўшы Італію, размясціўся ў гэтых краях і заснаваў горад Ромавэ (*Romove*), ад назвы Рыму (4). Я не бяруся ацаніць спрэчнае, хто з іх больш праўдзівы, пакуль што толькі вядома, што літвіны паходжаннем італійцы (5). Нарэшце, Эразм Стэла (*Erasmus Stella*) (6) паведамляе, што ў кнігах Утрэхцкага архіву (*Ultraiectinorum tablinis*) змяшчаецца, што раней Утрэхт (*Ultraiectum*) (7) называўся Антонія (*Antonia*) і быў заснаваны Антоніем (*Antonio*), а гэты Антоній далучыўся да тых, хто з Рыму ад нялітасці Нерону ўцёк, і атабарыўся ля вусця Рэйну, іншыя ж паплылі шукаць больш аддаленых мясцін. Гэта пацвярджае праўдзівасць «Літоўскай гісторыі»: калі былі тыя, хто, уцякаючы ад жорсткасці Нерона, даплыў з Рыму па Атлантычным моры да вусця Рэйну, то былі і тыя, якія ў Літве і Лівоніі (*Libonia*) аселі.

Перадаюць, што ў гэтага Лібона, або, калі недакладна, Палемона, нарадзіліся тры сыны – Борк (*Borcum*), Спера (*Speram*) і Кунас (*Cunam*). Закладзены Боркам над ракою Юра горад праз злучэнне назвы і ракі і імя заснавальніка быў названы Юрбаркам.

Спера з-за вялікай сваёй набожнасці шанаваўся як бог, балота (*paludi*), названае яго імем, дзе быў пакладзены ягоны прах, лічылі месцам для пакланення.

А Кунас перажыў абодвух братоў і, калі народ разросся, пашырыў тэрыторыю пражывання за кошт пустак і праз шлюбы з суседзямі.

Гімбут (*Gimbutus*), сын Кунаса, у Жамойці, яго брат Кернус (*Cernus*), таксама сын Кунаса, у Літве панавалі; пішуць, што яны, злучыўшы свае войскі, той частцы Русі, якая ўключае Браслаўскую і Полацкую землі, вялікую шкоду нанеслі (8).

Мантвіл (*Montvilus*), сын Гімбута, трымаючы адну Жамойць – бацькавы ўладанні, перадаў Літву свайму дзядзьку Кернусу. Кернус, не пакінуўшы нашчадка мужчынскага полу, аддаў сваю дачку Паяту (*Poiatam*) замуж за Жывінбуда (*Sivimbudo*), сына Даўспрунга Цэнтаўра (*Desprungi Centauri*) (9), які, як мяркуецца, разам з Публіем Лібонам у гэтыя землі з Італіі прывандраваў, і ў якасці пасагу перадаў яму [Жывінбуду] Літву.

Сын Гімбута Мантвіл успадкаваў уладу ў Жамойці, а Паятай народжаны сын Жывінбуда Кукавойт (*Cucuvitus*), як напісана, у Літве і Жамойці панаваў (10), што няслушна, калі толькі, магчыма, Радзівіл (*Radivillus*), брат Мантвіла (11), яшчэ адзін сын Гімбута, калі пайшоў у паход на Русь, пакінуў таму [Кукавойту] Жамойць. Сапраўды, гэты Радзівіл, калі даведаўся, што скіфамі (12) царкі раксаланаў і аланаў (13) паскіданы і пазабіваны, а іх землі знішчаны і разрабаваны, пакінуўшы Жамойць, як апавядаецца, разам з братам Мантвілам пайшоў паходам для захопу гэтых зямель, у параўнанні з Жамойцю больш урадлівых і з-за цяплейшага надвор'я больш заселеных, і спачатку ў крэпасці, якая на мове раксаланаў называецца Наваградак (*Novogrodiam*), размясціўся; затым перайшоў раку Кронан, якую Нёманам (*Nemum*) называюць, у заходнім напрамку да Гродна, пасля і той край Літвы, які завецца Падляшша (*Podlachia*), заняў і ў ім Бярэсце (*Brescium*), Драгічын, Мельнік, разбураныя і разрабаваныя скіфамі крэпасці, аднавіў.

Калі пішуць, што Кукавойт, сын Жывінбуда Цэнтаўра, вёў вайну з крыжакамі ў Прусіі (14), здаецца, дакладна не вылічваюць бег часу. Калі «Літоўская гісторыя» мае рацыю, што гэты Кукавойт быў унукам Даўспрунга, які, як мяркуюць, з Публіем Лібонам у гэтыя землі

прыйшоў, то з часоў, калі дзед [Даўспрунг] з іншымі сюды з Рыму ўцёк, не мінула і дзвесце гадоў, а крыжакі нашмат пазней пасля веку Нерона, калі Публій Лібон з Даўспрунгам сюды прывандраваў, пачалі засяляць Прусію, як усе гісторыі сведчаць, неўзабаве пасля 1200 году ад нараджэння Хрыста. Атрымліваецца, што Нерон жыў і Даўспрунг, дзед Кукавойта, у гэтыя землі прыйшоў на тысячу з нечым гадоў раней за з'яўленне крыжакоў у Прусіі. Такім чынам, няслушна, што ўнук Даўспрунга [Кукавойт] пражыў тысячу гадоў і мог ваяваць з крыжакамі.

Калі Мантвіл і Радзівіл, як гісторыя кладзе, праўнукі Публія Лібона, або Палемона, былі італійцамі, то ці Русь, або Раксаланія, адчула скіфскую зброю нашмат раней за Батыя (*Batum*), які, як пішуць, каля Году Божага 1245 першы яе панішчыў, ці, чаму больш хочацца верыць, гэты Мантвіл, таксама як Кукавойт, нашмат пазней [жылі] пасля прыбыцця італійцаў у Літву і павінны быць названы больш аддаленымі нашчадкамі, чым праўнукі. І нават апісаныя як сыны таго Публія Лібона Борк, Кунас і Спера з'яўляліся не сынамі, а больш далёкімі нашчадкамі, бо, здаецца, іх імёны ніякай сувязі з італьянскімі не маюць (15). Трэба меркаваць, што імя і справы больш блізкага нашчадка Лібонава былі забыты з-за адлегласці ў часе. Як паведамляюць, гэты Мантвіл меў двух сыноў, а менавіта Нёмана (*Nemnum*) і Скірмунта (*Scirmuntum*), ад Нёмана рака Кронан атрымала імя, бо ў ёй у нешчаслівым выпадку ён патануў, таксама як ад Тыберына (*Tiberio*), які патануў у Альбуле, тая была названа Тыбрам, як піша Лівій (16). Скірмунт жа памёр бяздзетным (17).

Радзівіл, брат Мантвіла, або, як нехта прапануе, яго сын, пасля бацькавай смерці землі раксаланаў, занятыя бацькавай і ўласнай зброяй, апанаваў і, калі яны былі патрывожаны скіфскімі нападамі, ён забіў правадыра скіфаў Курдаса (*Curdassum*) і войска яго знішчыў (18), ды ў міры пакінуў уладу сыну Мінгайлу (*Mingailo*).

Мінгайла (Mingailus), сын Радзівіла, расставіўшы варту па бацькавых крэпасцях і гарадах, зноў заняўся набыццём спадчынных зямель і далучыў да дзяржавы Літвы, Жамойці і Русі падпарадкаваных вайною палачан, пскавічан і наўгародцаў, рускага народу (19).

Скірмунт (*Scirmuntus*), сын Мінгайлы, у многіх бітвах перамог Мсціслава (*Mescislaum*), які спрабаваў сілай вярнуць сабе ўладу над Руссю. Потым падтрыманы дапаможнымі войскамі князя Літвы і Жамойці Жывінбуда Цэнтаўра скіфаў, якія на чале з Балаклаем (*Balacleo*), нападалі на Русь, перамог, як перадаюць, праз падрыхтаваную ля Койданава засаду.

Транята (*Troniatus*), сын Скірмунта, уладарыў пасля бацькі і Курду (*Curdam*), ваяводу (*legatum*) князя скіфаў Балаклая (20), які шырока рабаваў Русь вялікім войскам, сабраным з Трансрананскіх (*Transrhananis*) (21), якіх мы па-простаму называем Заволжскімі (*Zawolhanos*), скіфаў, ля ракі Акунёўка, дзе адбылася крывавая бітва, перамог; але ў гэтай былі забіты браты Траняты Любарт (*Lubortus*) і Пісімонт (*Passimuntus*), як і іншыя слаўныя князі. Аднак усё-такі перамога прыйшла Траняту.

Альгімунт (*Olgimuntus*), сын Траняты, успадкаваў ўладу ад бацькі, які не нашмат перажыў перамогу [ля Акунёўкі], і ў квітнеючым спакоі карыстаўся плёнам ад бацькавай перамогі, бо многія гады скіфы, узрушаныя тым няшчасцем, устрымліваліся ад уварванняў у рускія землі.

І Рынгальт (*Ringoltus*), сын Альгімунта, пасля смерці бацькі сам спачатку мірна кіраваў дзяржавай. Праз шмат гадоў рускія царкі, вернікі грэчаскага абраду, Дзмітрый Друцкі (*Demetrius Drucensium*), Святаслаў Кіеўскі (Suetoslaus Kiioviensium), Леў Уладзімірскі (*Leo Wladimiriensium*) пайшлі вайною на яго, падтрыманыя атрадамі скіфаў, і імкнуліся адабраць у Рынгальта тыя ўладанні, якія яго продак Радзівіл заняў (22), але на вялікае сваё гора, бо і самі яго войскам былі забіты, і ля берага ракі Кронан, дзе яна прымае ў сябе раку Магільна, войска іх было знішчана. А Рынгальт, атрымаўшы шчаслівую перамогу, спакойна Наваградскую дзяржаву сыну Міндоўгу (*Mendago*), які таксама называны Міндала (*Mindalo*), затым Мандольфам (*Mandolphus*), як адныя пішуць, пакінуў; аднак, некаторыя сцвярджаюць, што Рынгальт памёр бяздзетным, іншыя ж даводзяць, што ён пакінуў сына Войшалка (*Volsuincum*), але той быў неваяўнічым, таму наваградцы, грэбуючы яго бяздзейнасцю, да Свінтарога (*Suintaurum*), які ўладарыў над літвінамі і жамойтамі, перайшлі (23).

Але калі слушна, што Міндоўг (*Mendagum*) быў сынам Рынгальта, то таксама слушна, што павінна быць нашмат больш, як напісана раней, бліжэйшых нашчадкаў Публія Лібона, чым колькі іх налічваецца. Бо гэты Рынгальт, як напісана аўтарамі «Літоўскай гісторыі», дзясяты па ліку пасля Лібона, а яго сын Міндоўг, па сведчанню ўсіх твораў, каля Году Божага 1250 жыў, прыняў хрысціянскую веру, і калі быў абліты святой вадой Хрышчэння, назваўся Мандольфам, ён жа, як вядома, пасля адрокся ад веры (24). Такім чынам, атрымліваецца, што ад Нерона, які быў рымскім цэзарам меней, чым праз шэсцьдзясят гадоў пасля Нараджэння Хрыста, і ад чыёй лютасці ўцякаючы, Публій Лібон, як пішуць, прывандраваў у Літву, і ад гэтага Лібона на працягу 1200 гадоў дзесяць магло мінуць пакаленнняў, калі толькі мы паверым, што кожны

ў кожным пакаленні жыў больш за 100 гадоў, у што бязглузда верыць. Ці калі мы жадаем крочыць за думкай іншых, якія пішуць, што ўцекачы-італійцы прыйшлі сюды ў тыя часы, калі Атыла, кароль гунаў, Італію праз шмат гадоў ад часоў Нерона разбурыў, але і ад часоў Атылы дзесяць пакаленняў у кароткасці гэтага чалавечага веку не маглі да перыяду жыцця Мандольфа цягнуцца.

Мандольф Транятам (*Troniato*), сынам Даўмонта (*Dovimunto*), быў забіты, і Свінтарог (*Suintaurus*), як «Літоўская гісторыя» кладзе, праўнук Паяты, праўнучкі Публія Лібона, за ім [Мандольфам] ішоў, і заняўшы дзяржаву Наваградскую, як напісана, далучыў яе да Літвы (25). Але і ён, калі быў нашчадкам Лібона ў шостым пакаленні, не мог дасягнуць часоў Мандольфа. Гэты Свінтарог ці быў яго [Публія Лібона] нашчадкам у шостым калене, што, верагодна, няслушна, ці больш аддаленым нашчадкам тых, хто з Публіем Лібонам у гэтыя землі прыйшоў і, як мяркуем, па бацькавай лініі паходзіў ад Цэнтаўра, таварыша (comite) Публія Лібона і, як перадаецца, панаваў у Літве, Лівоніі (26) і ў большай частцы Русі.

Далей у гэтага Свінтарога быў сын Гірмунт (*Girmuntum*), якога іншыя Герватам (*Giervatum*) завуць (27), у Гірмунта – Калігін (*Coliginum*), у Калігіна – Раман (*Romanum*), у Рамана – Даўмонт (*Dovimuntum*), нарэшце, сынам гэтага Даўмонта быў Траната, як некаторыя паведамляюць (28). Гэтым жа Транятам быў забіты Мандольф, затым пасля Мандольфа панаваў яго сын Войшалк (*Voisalcum*), нарэшце, калі і той быў забіты, Літоўскую дзяржаву атрымаў Свінтарог, продак Траняты, як такое можа быць? Як магло быць, што Свінтарог пераажыў пяць наступных пакаленняў і да часу Войшалка, бацьку якога забіў далёкі нашчадак [Свінтарога, г. зн. Траната], дажыў і пры гэтым ад настолькі далёкіх ад сябе нашчадкаў пераняў уладу ў Літоўскай дзяржаве?

Аднак усім вядома, што Свінтарог ці пазней, ці раней, але кіраваў у Літве.

За ім ішоў яго сын Гірмунт, альбо Герват, у панаванне якога лівонцы (*Livonii*) і латыгола (*Laticolae*), пачаўшы навучацца хрысціянскай веры, пачалі і адыходзіць ад літвінаў, тады яшчэ паганцаў (29); ён заснаваў горад, які, як напісана, ад свайго імя назваў Гервятамі. Таксама ён меў двух сыноў – Трабуса (*Trabum*) і Калігіна; Трабус заснаваў горад, які па сённяшні дзень захоўвае яго імя, і памёр бяздзетным.

У Калігіна нарадзіўся Раман. Раман жа, як паведамляецца, меў пяць сыноў – Нарымунта (*Narimuntum*), Гольшу (*Olsam*), Гедрута (*Gedrutum*), Даўмонта і таго, хто вышэй ужо ўзгадваўся, забойцу Мандольфа Трайдэна (*Troidenem*) (30).

Нарымунт, старэйшы па нараджэнню, атрымаў усю ўладу ў Літве. Тэўтонскія рыцары, пры гэтым адначасова і рэлігійныя браты, бо так называліся, на чале з Фольквінам (*Volquino*) сілай прымушалі яго да хрысціянскай веры, беспаспяховыя ў гэтай справе напалі, але былі ім пераможаны, сам правадыр Фольквін быў забіты і пяцьдзясят прадней-шых рыцараў, якіх па сваім звычаі называлі комтурамі (*Commendatores*), у бітве, мужна змагаючыся, загінулі (31). Гэты Нарымунт, адхіліўшы герб продкаў, замест «Гіпацэнтаўра» (*Hyppocentauro*) ўзяў сабе як герб, па прыкладзе Міндоўга, «Узброенага Рыцара» (*Equitem armatum*). Бо Мандольф першым стары свой герб замяніў на «Ўзброенага Рыцара», як перадаюць, для пазначэння, што князі літоўскія павінны быць моцнымі, дзейснымі і ваяўнічымі мужамі (32).

Калі Нарымунт пайшоў з жыцця, уладу ўспадкаваў яго брат Трайдэн. Ён шмат бедстваў прынес Польшчы, Мазовіі і Прусіі, бо ў яго часы яна [Польшча] не адным кіравалася, а разарваная на мноства сатрапій, альбо княстваў, была слабая, каб абараніць сябе, і прыдатная для нападаў чужынцаў, пра што сведчыць і «Хроніка палякаў» (*Chronica Polonorum*) (33).

Гэты Трайдэн з дачкой мазавецкага князя меў сына Рымунта (*Rimuntum*), які пад уздзеяннем рускага царка Льва (*Leone*), якому быў вельмі адданы, прыняўшы хрысціянскую веру грэчаскага абраду, даў абет манаскага жыцця. Але калі яго бацька Трайдэн быў забіты сваім братам Даўмонтам з-за жадання ўладарыць, [*Рымунт*], узрушаны бацькавай смерцю, адрынуў звычаі манаскага жыцця і прыняўся помсціць забойцу бацькі. Даўмонт жа быў ненавісны для пакрыўджаных ім і з-за гэтага забойства, і з-за папярэдняй абразы, якую нанес старэйшаму брату Нарымунту, жонку якога ўзяў заганным шлюбам. Таму лёгка ўсе змовіліся на яго [*Даўмонта*] забойства і дазволілі, каб у хуткай бітве ён быў пераможаны Рымунтам, у гэтай сутычцы Даўмонт быў забіты. Народ жа жадаў, каб вярхоўная ўлада была перададзена Рымунту, законнаму і спадчыннаму ўладару, але той, задаволены помстай за смерць бацькі, вярнуўся да звычаяў манаскага жыцця. Як бы ні рознілася тут гісторыя, што ён яшчэ працяглы час панаваў і, калі на Русі вёў здабычу, загінуў, пераможаны Львом, сваім настаўнікам у веры (34), паведамляецца, аднак, што спярша ён загадаў сваім, каб Віценя (*Vitenem*), мужнага чалавека, абралі сабе гаспадаром, таму што з роду Цэнтаўраў ніхто не вылучыўся: два яго [Рымунта] стрыечныя браты – Альгімунт (*Olgimunto*), сын Гольшы (*Olschae*), і Гінвіл (*Ginvilo*), сын Гедрута (*Gedroti*), тады яшчэ малалетнія – былі адхілены. Бо наяўны неспакой-

ны стан спраў у Літве патрабаваў, калі для яе ратавання і кіравання быў узяты муж харобры, а ніхто не лічыўся больш мужным і падыходзячым для кіравання Рэспублікай, чым Віцень.

Але гэты Віцень (*Vitenes*), як сцвярджае Пётр Дусбург (*Petrus Dusburch*), старажытны аўтар гісторыі прусаў, быў сынам Путынуэра (*Putinueri*), караля Літвы (35). Ён прынес шматлікія бедствы Польшчы, як вышэй ужо адзначалася, падзеленай на ўладанні многіх, а таксама і Прусіі, хоць і часта небеспакаранна. Паходзіў жа ён [Віцень] з Палемонава, альбо Лібонава, роду Калюмнаў (*Columnensium*), які ўжо вырадзіўся ў звычайныя шляхецкія роды (36), як паведамляе «Гісторыя літвінаў» (37). Яго бацька Пацін (*Potinum*), або, як Дусбург піша, Путывер (*Putiverum*) меў у Жамойці маёнтак Айрагола (*Hieracolae*) і Трайдэна, калі той падарожнічаў па Жамойці, гасцінна прыняў. Яго [Путывера] сын Віцень, тады яшчэ зусім хлопчык, сваімі вялікімі здольнасцямі спадабаўся Трайдэну, які ўзяў яго для выхавання сярод княскіх дзяцей. Затым, стаўшы дарослым, ён мужна і спрытна адзначыўся ў справах, паказаў сваю адданасць і стараннасць князю, які прызначыў яго маршалкам (*palatio praefectum*). Такім чынам, Рымунт лёгка пераканаў сваіх, каб Віценю, мужу харобраму, перадалі ўладу, асабліва, калі з'яўляецца праўдай, што Пётр Дусбург піша, што быў сынам караля і вёў свой род ад Лібона (38).

Ад Віценя ўладу пераняў яго сын Гедымін (*Gediminus*), хоць аўтары польскай гісторыі прыдумляюць, што гэты Гедымін з'яўляўся не сынам Віценя, а стайнікам, і нават беспадстаўна дадаюць, што ён забіў свайго пана (39); гэта, магчыма, адтуль пайшло, што Гедымін забіў таго Дракаліта (*Dracolytum*), унука Даўмонта, апошняга ўладара ў Літве з роду Цэнтаўраў, які [Дракаліт] прагнуў спадчыннай улады і ў гэтым падахвочваўся прусамі (40). Таму суседзі [крыжакі] дзеля знявагі, зайздросцячы новай уладзе Гедыміна, разнеслі, што князь і ўладар Літвы слугой, а для большай знявагі, стайнікам забіты. Нават Мехавіта (*Miechovius*) піша, што Гедымін быў забіты ў Прусіі ў 1307 годзе ад Нараджэння Хрыста, а Віцень панаваў Літве праз чатыры гады пасля смерці Гедыміна, гэта значыць, у Год Божы 1311 (41). Так, калі, згодна з Мехавітам, Віцень перажыў Гедыміна, якім чынам загінуўшы чатырма гадамі раней Гедымін мог забіць свайго пана? Але гэтыя плёткі былі выдуманыя па вышэйзгаданай прычыне.

Безумоўна вядома, што Ўладзіслаў Лакетак (*Wladislaum Loketkonem*), кароль Польшчы, быў чалавекам слыннай адвагі, разважлівасці і высакароднасці; як ён мог дапусціць, каб дачка Гедыміна, стайніка і

забойцы, выйшла замуж за яго сына Казіміра (*Casimiro*), які павінен быў стаць вярхоўным уладаром? Канешне, настолькі заганны для сваёй крыві, зняважаны нізкасцю паходжання і забойствам шлюб высакародны і прагнучы славы князь павінен быў адхіліць.

Гедымін заснаваў Трокі і паклаў пачатак Вільні, цяперашняй сталіцы Літвы. Паведамляецца, што ён часта вёў войны з прусамі, лівонцамі і русінамі і пашырыў свае ўладанні. Ён пакінуў сем сыноў – Мантывіда (*Montividum*), Нарымунта (*Narimuntum*), Альгерда (*Olgerdum*), Карыята (*Coriatum*), Любарта (*Lubortum*), Яўнута (*Jaunutum*) і Кейстута (*Keistutum*). З іх найбольш здольнасцямі вылучаліся Альгерд і Кейстут, таму яны і ўспадкавалі бацькаву дзяржаву, астатнім жа братам былі прызначаны ўдзелы (*Satrapiae*). Як напісана, Альгерд меў з Марыяй (*Maria*), дачкой цверскага князя, хрысціянкай грэчаскага абраду, дванаццаць сыноў: Ягайлу (*Jagellonem*), Скіргайлу (*Skirgellonem*), Свідрыгайлу (*Suitrigellonem*), Карыгайлу (*Corigellonem*), Нарымунта (*Narimuntum*), Лінгвена (*Languinum*), Любарта (*Lubartum*), Андрэя (*Andream*), Бутава (*Butavum*), Карыбута (*Coributum*), Канстанціна (*Constantinum*), Вігунта (*Vignutum*), інакш Аляксандра (*Alexandrum*) (42). З іх некаторыя прынялі матчыну веру грэчаскага абраду, а некаторыя затым, калі Ягайла стаў каралём Польшчы, разам з ім сапраўдную рымскую каталіцкую веру пачалі вызнаваць; і ад іх большасць княскіх родаў у Літве і Русі вядзе сваё паходжанне і ўжывае герб Віценева роду – «Ўзброенага вершніка», асабліва Слуцкія (*Slucenses*). Бо Альгерд быў продкам у шостым калене цяперашняга князя, чые папярэднікі ішлі ў наступным парадку: у Бутава, альбо Ўладзіміра (*Vlodimirus*) (43), сына Альгерда, быў сын Аляксандр (*Alexander*), званы Алелька (*Olelko*), у Аляксандра – Міхаіл (*Michael*), у Міхаіла – Сямён (*Simon*), якога літвіны, абураныя адсутнасцю [ў Княстве] караля Казіміра, пастанавілі зрабіць [вялікім] князем (44), але Казімір (*Casimirus*) своечасова супрацьдзейнічаў іх змове; у гэтага Сямёна быў сын Юрый (*Georgius*), які з’яўляецца бацькам гэтага Юрыя (*Georgii*), [цяперашняга] князя Слуцкага.

А Кейстут меў шэсць сыноў – Жыгімонта (*Sigismundum*), Таўцівіла (*Totvilum*), Войдата (*Voidatum*), Патрыкея (*Patricium*), Дангута (*Dongutum*) і Вітаўта (*Vitoldum*), які сярод іх вылучаўся здольнасцямі (45).

Таму што Ягайла, сын Альгерда, здаваўся свайму бацьку больш здатным для кіравання Літоўскай дзяржавай, здарылася, што той яму свае землі і ўладу, таксама як Кейстут свае Вітаўту, пакінуў. Астатнія браты, задаволеныя звычайным жыццём, кіравалі правінцыямі, вылучанымі кожнаму ў якасці часткі бацькоўскай спадчыны.

Ягайла, сын Альгерда, першы абвяшчальнік (*promulgator*) хрысціянскай веры ў Літве, параможца і знішчальнік маскавітаў, скіфаў і прусаў, як стаў хрысціянінам і якімі быў знакамітымі справамі, добра вядома з польскіх хронік; бо быў абраны польскім каралём, калі ажаніўся з Ядзвігай (*Hedvigi*), дачкой Людвіга (*Ludovici*), польскага і венгерскага караля, і адгэтуль спадчынная ўлада перадавалася да Жыгімонта Аўгуста (*Sigismundum Augustum*), яго праўнука, апошняга караля ў Польшчы з яго роду. Улада гэтай дынастыі трымалася амаль дзвесце гадоў.

Стрыечны брат Ягайлы Вітаўт, які пасля хрышчэння атрымаў імя Аляксандр (*Alexandri*), быў харобрым воінам: не толькі пільна абараняў Літву ад маскавітаў і скіфаў, але і сам на абодвух гэтых ворагаў хадзіў вайною і знішчыў іх незлічоныя войскі. Калі нагайскія (*Nohaiensibus*), крымскія (*Tauricanis*), заволжскія скіфы былі падначалены ягонай зброяй, ён даў ім законы і па свайму жаданню паставіў ім царкоў; тых жа, якія здаваліся больш няўрымслівымі, каб не паўставалі, ён прымусіў перасяліцца ў Літву і жыць ва ўнутранай яе частцы, ля ракі Вака; яны жывуць тут на роўных правах з мясцовымі, аднак, да сённяшняга дня трымаюцца мусульманскай веры.

Вітаўт, з дазволу Ягайлы кіраўнік усіх спраў у Літве, вялікім, а Ягайла найвышэйшым князем тытулаваліся.

Калі Вітаўт памёр, яго брат Жыгімонт, яшчэ адзін сын Кейстута, зрабіўся вялікім князем літоўскім, часта турбаваны вайсковымі нападамі стрыечнага брата Свідрыгайлы, брата караля Ягайлы (46), урэшце, у выніку змовы сваіх быў забіты, бо бязлітасна і сквапна кіраваў.

Пасля яго ў Княстве ўладарыў Казімір, сын Ягайлы, які затым, калі яго брат Уладзіслаў (*Wladislao*) ля Варны быў забіты туркамі, стаў каралём польскім.

Калі Казімір скончыў свой жыццёвы шлях, яго сын Ян Альбрэхт (*Joannes Albertus*), як у Каралеўстве Польскім, так і ў Вялікім Княстве Літоўскім, усімі галасамі быў абраны і кіраваў дзевяць гадоў (47), а яго спадкаемцам стаў Аляксандр (*Alexandrum*), сын Казіміра, які панаваў у Польшчы і Літве няпоўных пяць гадоў.

Сын Казіміра Жыгімонт Першы (*Sigismundus Prius*), які міласцю свайго брата Ўладзіслава, венгерскага і чэшскага караля, трымаў Княства Глогаўскае і Апаўскае, прыехаў у Літву ў час апошняй хваробы пакутуючага Аляксандра і знайшоў брата ўжо памерлым. Жыгімонт атрымаў уладу ў Вялікім Княстве, а затым і ў Кароне.

Пры гэтым каралі Рэч Паспалітая квітнела ўсімі барвамі. Кіраваў 41 год; пражыў 82 гады, пакінуў квітнеючую і спакойную дзяржаву Жыгімонту Аўгусту.

Дзясяцігадовы Жыгімонт Аўгуст са згоды палякаў і літвінаў быў укаранаваны каралеўскай дыядэмай, каб атрымаў досвед, пераймаючы ў пануючага бацькі. Ён памёр ва ўзросце толькі 52 гадоў у Кнышыне 7 ліпеня Году Божага 1572, пакінуўшы асірацелую Рэч Паспалітую ў вялікім усеагульнум смутку ды слязах.

Калі Рэч Паспалітая апынулася ў стане міжкаралеўя, пасля таго як на Варшаўскім сойме, прызначаным абраць караля, было адхілена шмат прэтэндэнтаў, каралём быў абвешчаны Генрых Анжуйскі (*Henricus Andagavensis*), сын французскага караля Генрыха (*Henrici Galliae Regis*). Але пасля свайго прыезду ў Польшчу і ў адпаведнасці з урачыстым і прынятым звычаем каранавання ў Кракаве дыядэмай, калі яго старэйшы брат Карл (*Carolo*), які панаваў у Францыі (*Gallia*), памёр, Генрых, знаходзячыся ў Польшчы няпоўных пяць месяцаў, каб хто-небудзь у яго адсутнасць братаў трон не заняў, натхнёны міласцю да радзімы, каб яна не апынулася ў небяспецы, таемна ад усіх з'ехаў з Польшчы і пасняшаўся ў Францыю шляхам праз Маравію і Аўстрыю, а затым праз Венецыянскія землі, і зноў Польшчу прывёў да міжкаралеўя.

Збянтэжаныя гэтым нечаканым і раптоўным ад'ездам караля палякі і літвіны, калі адусюль пакінутай дзяржаве пачалі шкодзіць варожыя напады як туркаў і татараў, гэтак і маскавітаў, склікалі ў другі раз Варшаўскі сойм, каб абраць караля, дзе самыя высакародныя і слаўныя на зямлі ўладары дамагаліся каралеўства, калі спачатку большасць Сенату і частка народу былі нязгодныя і гучна спрачаліся, амаль Боскім рашэннем быў абраны Стэфан Баторый (*STEPHANVS Batoreus*), трансільванскі князь, чыя мудрасць, справядлівасць, адвага настолькі вылучаюцца, што мы можам спадзявацца, што хутка Рэч Паспалітая пад яго кіраваннем будзе шчаслівай і спакойнай ды адпомсціць сваім ворагам, на што няхай дазволіць Літасцівы і Ўсемагутны Бог. Амінь.

Пераклад Яўгена Глінскага

Заўвагі

(1) Уцёкі рымлян у Літву да часоў панавання рымскага імператара Нерона (54–68 гг. н.э.) адносіць «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага» [другі беларускі летапісны звод, *далей – ДЛЗ*], якая, відаць, і акрэслена як «рускія кнігі пра мінулае». З іншых тэкстаў, якія былі напісаны да з'яўлення «Кароткага аповяду», храніст і паэт Мацей Стрыйкоўскі (1547 – каля 1593) ў «Ганцы цноты» (1574 г.) выкладае гэтую версію сярод іншых [14, s. 537]. Аднак у гэтых творах правадыр рым-

лян называецца толькі Палемонам. Затое ў «Размове Паляка з Літвінам» правадыр уцекачоў ад лютасці Нерона называецца выключна Публіем Лібонам [30, p. 263]. Яшчэ раней пра «нейкага Лібона» («Libone aliquo») як правадыра ўцекачоў з Рыму ў Прыбалтыку піша польскі храніст Марцін Кромер (1512–1589) у «Аб паходжанні і дзеях палякаў» (першае выданне – 1555 г.) [35, p. 61–62].

(2) Звесткі пра такую этымалогію назвы «Лівонія» змяшчае «Размова Паляка з Літвінам» [30, p. 263], якая, верагодна, мае аднаго аўтара з «Epitome». Яшчэ да яе Кромер сцвярджаў, што ад Лібона ўцекачы назваліся лівонцамі [35, p. 62].

(3) Перасяленне рымлян у Літву да часоў нашэсця гунаў Атылы (451–454 гг.) адносіць «Хроніка Быхаўца» (трэці летапісны звод, *далей – ХБ*). Дакладней, яе незахаванае паведамленне пра гэта рэканструюецца па «Хроніцы» (1582 г.) Мацея Стрыйкоўскага [10, с. 128]. Ён жа ў «Ганцы цноты» таксама пералічвае гэтую версію сярод астатніх [7, s. 537].

(4) Версія аб уцёках рымлян падчас грамадзянскай вайны паміж Юліем Цэзарам і Пампеем [49–45 гг. да н.э. – *Я.Г.*] выкладзена ў творы польскага храніста Яна Длугаша (1415–1480) «Аналы, альбо хронікі слаўнага Каралеўства Польскага» [11, p. 225–226; 12, p. 167]. У XVI ст., пераказваючы аповяд Длугаша, польскі храніст Мацей Мехавіта (1457–1523) у «Трактаце аб дзвюх Сарматыях» (1517 г.) неакрэслена кажа, што частка італійцаў прыйшлі ў літоўскія землі «з-за нязгоды з рымлянамі» [13, с. 98], а ў «Хроніцы палякаў» (1519, 1521 гг.) называе «грамадзянскую вайну» прычынай іх руху ў прыбалтыйскія землі [14, p. 32]. Аднак апісанне гэтай версіі ў «Epitome» фактычна з'яўляецца цытатай з Кромера [9, p. 61–62; таксама гл.: 15, с. 135–136].

(5) «Італійскае» паходжанне літвінаў ужо ў XV–XVI ст. не ўяўлялася такім безумоўным. Так, польскі храніст Марцін Бельскі (каля 1495–1575) у «Хроніцы ўсяго свету» пісаў, што «літоўскі народ здаўна пайшоў з заморскіх краін Паўночнага мора, з народу, які гісторыкі клічуць гепідамі» [16, list 359]. Яшчэ раней італьянскі гуманіст на службе польскага каралеўскага двара Філіп Калімах (1437–1496) лічыў літвінаў нашчадкамі ці то кельтаў, ці то выхадцаў з Басфору [17, s. 10–11]. Урэшце, Мацей Стрыйкоўскі ў сваіх творах імкнуўся паказаць, што спачатку на прыбалтыйскім узбярэжжы жылі «ваяўнічыя» готы, гепіды і і г.д., «продкі літоўскія» [7, s. 536; 18, s. 36 і далей], з якімі пасля зліліся прыбышы-рымляне [18, s. 78]. Гэта дало падставы даследчыкам характарызаваць канцэпцыю Стрыйкоўскага як спалучаючую «сармацкую» і «рымскую» легенды [19, s. 184; 20, s. 30].

(6) Эразм Стэла (Эразм Стэла Лібанатан, Ёган Шцюлер, каля 1460–1521) – нямецкі гісторык, лекар і палітычны дзеяч. Аўтар гістарычных прац «De rebus et populis orae inter Albim et Salam», «De antiquitatibus Borussiae», «De rebus Saxoniae, Thuringiae, Libanothiae, Misniae et Lusatiae». «De antiquitatibus Borussiae» (Базель, 1518) шырока выкарыстоўвалася Мацеем Стрыйкоўскім, які называе гэтую кнігу «Прускія старажытнасці» [18, s. 43], альбо «Пруская гісторыя» [18, s. 78, 80]. Польская даследчыца творчасці Стрыйкоўскага Юлія Радзішэўска адзначала, што ён у ненадрукаванай працы «Аб пачатках...» першым выкарыстаў твор Стэлы, «да таго часу ў Польшчы невядомага аўтара» [21, s. 119]. Але, як бачна, з працамі Эразма Стэлы быў знаёмы і стваральнік «Epitome». Зрэшты, насуперак сцвярджэнню Ю. Радзішэўскай, раней за Стрыйкоўскага гэтага нямецкага гісторыка цытаваў Марцін Кромер [9, p. 61]. Падрабязней пра Эразма Стэлу [22, s. 670].

(7) Утрэхт – зараз горад у Нідэрландах, у антычныя часы на яго месцы знаходзілася паселішча племені батаваў, а з I ст. н.э. рымская крэпасць пад назвай Trajectum.

(8) Паведамлення пра паход Гімбута і Кернуса на Полацк і Браслаў няма ў ніводным з існуючых спісаў ДЛЗ, затое яно чытаецца ў «Хроніцы Быхаўца» [10, с. 129]. Таксама пра гэтую выправу згадвае і Стрыйкоўскі ў «Ганцы цноты» [7, s. 539].

(9) Апісваючы пераход улады ў Літве ад Кернуса да Жывінбуда, аўтар крочыць услед за ДЛЗ, бо ў ХБ [10, с. 129] і «Ганцы цноты» [7, s. 540] Жывінбуд названы сынам, а не зяцем Кернуса. Дарэчы, Жывінбуд названы зяцем Кернуса і ў «Размове Паляка з Літвінам» [8, p. 263]. Аднак у некаторых спісах ДЛЗ зяцем Кернуса, мужам яго дачкі Паяты называецца спачатку Гірус, сын Даўспрунга, але ўжо ў іншым месцы ў якасці бацькі Кукавойта і мужа яго маці Паяты фігуруе Жывінбуд. Такая блытаніна назіраецца ў наступных спісах: Альшэўскім [23, с. 175], Румянцаўскім [23, с. 195–196], Рачынскага [23, с. 147]; падрабязней гл.: 15, с. 141].

(10) Сумнеўнае на думку аўтара «Epitome» паведамленне, што Кукавойт кіраваў не толькі ў Літве, але і ў Жамойці, чытаецца ва ўсіх спісах ДЛЗ [23, с. 91, 130, 147, 175, 196, 216] і ў ХБ [10, с. 131], перадаецца Стрыйкоўскім у «Ганцы цноты» [7, s. 541]. Пераход Жамойці пад уладу прадстаўнікоў гербу Кітаўрас (Цэнтаўр) у летапісах абумоўліваецца не воляй князя Радзівіла, як у «Epitome», а смерцю ўладара Жамойці Неманаса (альбо Вікінта), сына Мантвіла [23, с. 129, 146, 175, 194–195, 215], пра яго Ратундус у гэтым кантэксце зусім не згадвае [падрабязней гл.: 15, с. 140, 142].

(11) «Радзівіл, брат Мантвіла» невядомы летапісам. Характэрна, што прадстаўнік пануючай дынастыі з такім імем згадваецца ў іншай верагоднай працы Ратундуса – «Размове Паляка з Літвінам», дзе ён апісаны як «унук альбо нашчадак Гнубута [Гімбута. – *Я.Г.*]» [8, p. 263]. У шэрагу летапісаў дзейнічае сын Мантвіла Эрдзівіл (альбо Скірмунт), чые ўчынкі – падпарадкаванне Чорнай Русі – супадаюць з прыпісанымі Ратундусам Радзівілу [пра Радзівіла ў «Epitome» гл.: 4, s. 68].

(12) Аўтар «Epitome» за рэдкім выключэннем называе татараў «скіфамі», крочачы за тагачаснай звычкай «антыказаваць» геаграфічныя назвы [24, с. 193–206]. У рэчаіснасці скіфы, іранамоўнае насельніцтва Паўночнага Прычарнамор'я, зніклі яшчэ ў III ст. н.э. [пра скіфаў гл.: 25, с. 322].

(13) Раксаланы і аланы – іранамоўныя (сармацкія) качавыя плямёны перыяду антычнасці. Былі вядомы антычным і раннесярэднявечным гісторыкам і географам (Іосіф Флавій, Тацыт, Пталемей, Страбон, Іардан і інш.), таму гэтыя этнонімы трывала замацаваліся ў еўрапейскай інтэлектуальнай традыцыі Сярэднявечча і Ранняга Новага часу. Так, для літаратуры XVI ст. было ўласціва называць рускія землі «Раксаланіяй», хоць канкрэтнае напаўненне гэтага тэрміну магло адрозніваецца. Напрыклад, польскі гісторык Мацей Мехавіта пісаў пра «Раксаланію», разумеючы пад ёй «рускія» землі ВКЛ і выключаючы з яе Масковію, пры гэтым ён сцвярджаў, што ўласна раксаланы і аланы «зусім знішчаны і загінулі» [13, с. 89, 242–243]. Аднак Стрыйкоўскі называе «народам рускім або раксаланскім» усіх тых, каго сёння прынята акрэсліваць як усходніх славян [18, s. 93]. Той самы Стрыйкоўскі адрознівае «аланаў або літаланаў» (са спасылкай на Эразма Стэлу, гл. заўв. раней), якіх залічвае ў «літоўскі народ» і апісвае як «племя мужных готаў» [18, s. 43, 54], ад «іншых аланаў», на яго думку, суседзяў печанегаў [18, s. 51].

(14) Пра бітвы Кукавойта з крыжакамі існуючым зараз летапісам невядома.

(15) Стрыйкоўскі, наадварот, у «Ганцы цноты» выводзіў выводзіў этымалогію імя Спера наступным чынам: «Spera, a Sperando, Italice Speranca» [7, s. 539].

(16) Тыберын – легендарны цар Альбы. Прыведзены ў «Epitome» аповяд пра яго ўзяты з раздзелу 3 кнігі 1 «Гісторыі Рыму ад заснавання горада» Ціта Лівія (59 г. да н.э. – 17 г. н.э.) [26, с. 12].'

(17) Устаўкавы сюжэт з Радзівілам прыйшоў у супярэчнасць з інфармацыяй летапісаў, таму Ратундус вымушаны быў неяк «уладкаваць» лёс «летапісных» дзяцей Мантвіла – Неманаса (Вікінта) і Скірмунта (Эрдзівіла), таму другі з іх, згодна з летапісамі, бацька Мінгайлы, на старонках «Epitome» пазначаны як бяздзетны.

(18) Летапісная бітва Траняты, сына Скірмунта Мінгайлавіча, з Курдасам у «Epitome» падвоілася, і адзін з яе варыянтаў стаў яшчэ адной падставай для канструявання слаўных ўчынкаў Радзівіла.

(19) Летапісы звязваюць з імем Мінгайлы толькі падпарадкаванне Полацка, не згадваючы пра Вялікі Ноўгарад і Пскоў. У «Ганцы цноты» дададзена, што «полацкім» нашчадкам Мінгайлы падпарадкоўваўся і Пскоў [7, s. 540].

(20) Каб не паўтарацца, аўтар «Epitome» вымушаны быў некалькі сказіць імя Курдаса і ператварыць яго ў Курду. Гл. заўв. раней.

(21) У антычных аўтараў (Клаўдый Пталемей, Аміян Марцэлін) Волга называлася Ра (лац. Rha), адсюль і «Transrhananis Scythis» у «Epitome».

(22) Чарговая незаснаваная на летапісных звестках згадка пра Радзівіла.

(23) Пра тое, што Рынгальт памёр бяздзетным, сцвярджаецца толькі ў раннім спісе Красінскага [23, с. 131] (кароткая рэдакцыя ДЛЗ [27, с. 159]) і Еўраінаўскім спісе [23, с. 217], які, на думку М.М. Улашчыка, утрымлівае самы старажытны і адпаведна найменш апрацаваны варыянт легенды [15, с. 144]. У іншых жа спісах ДЛЗ – Археалагічнага таварыства [23, с. 92], Альшэўскім [23, с. 176], Рачынскага [23, с. 149], Румянцаўскім [23, с. 197] – падаюцца версіі і пра бяздзетнасць Рынгальта, і пра наяўнасць у яго сыноў, з якіх па імю называецца Войшалк, але другая з гэтых версій, відавочна, не пераконвала летапісцаў, бо яны адзначаюць, што «Ино далеи о том Воишвилаку не пишеть» (спіс Рачынскага) [23, с. 149]. ХБ без усялякіх сумненняў называе сынам Рынгальта Міндоўга [10, с. 132]. Стрыйкоўскі ў «Ганцы цноты» пасля аповяду пра панаванне Рынгальта апісвае гісторыю Міндоўга, але ступень іх сваяцтва ніяк не пазначае [7, s. 541; гл. таксама: 15, с. 132].

(24) З беларуска-літоўскіх летапісаў пра Міндоўга, сына Рынгальта, ведае толькі ХБ [10, с. 132–134]. Таксама падзеі панавання Міндоўга перадае і «Ганец цноты» [7, s. 541–542]. Затое польскай храністыцы былі добра вядомы постаці Міндоўга, яго сына Войшалка, забойцы Міндоўга Траняты і іншых літоўскіх князёў, звесткі пра якіх узыходзяць да Галіцка-Валынскага летапісу. Так, Длугаш згадвае пра хрышчэнне і каранацыю Міндоўга [28, p. 82], яго вяртанне ў паганства [28, p. 126], смерць Міндоўга [28, p. 139], панаванне і забойства Войшалка [28, p. 157]. Звесткі Длугаша перадаюцца і Кромерам [9, p. 230, 232, 240]. Аднак аўтар «Epitome», верагодна, пазычае інфармацыю пра гэтыя падзеі з «Хронікі палякаў» Мацея Мехавіты, на што паказвае называнне Міндоўга «Мандольфам», або «Міндалам», як у Мехавіты («Mendolphus», «Mindale») [14, p. 153, 161]. У Кромера імя Міндоўга перадаецца як «Mendocus» або «Mindacus». Імя Міндоўга як у Мехавіты называе першакрыніца апошняга – «Аналы» Длугаша, але ў іншым месцы «Epitome» яго аўтар спасылаецца акурат на Мехавіту ды і звярнуцца да яго друкаванага твору было прасцей, чым да рукапіснай хронікі Длугаша.

(25) Цікава, што ў летапісах не згадваецца менавіта пра далучэнне Наваградскай дзяржавы да Літвы, як у «Epitome». У ХБ у дадзеным месцы пропуск, а ў спісах ДЛЗ пра Свінтарога сказана, што ён панаваў «на Великом княжестве Литовском и Жомоитском, и Новгородском, и Руском» (спіс Археалагічнага таварыства, у астатніх – аналагічна) [23, с. 92].

(26) Пра ўладу літоўскіх князёў над Лівоніяй беларуска-літоўскія летапісы не паведамляюць.

(27) Сына Свінтарога спісы Археалагічнага таварыства, Рачынскага, Альшэўскі і Румянцаўскі, а таксама ХБ называюць Скірмантам (Скірымантам) [23, с. 93, 149, 177, 197; 10, с. 134], толькі ў спісах Красінскага і Еўраінаўскім [23, с. 132, 218] ён названы Гірмантам, але нідзе Герватам. У «Ганцы цноты» прысутнічае Гірмант [7, s. 543].

(28) Ніводзін з існуючых спісаў летапісаў ніякага Траняту не робіць сынам ніякага Даўмонта, хоць гэтыя імёны ў розных варыяцыях сустракаюцца ў помніках беларуска-літоўскага летапісання.

(29) Вельмі цікавая інтэрпрэтацыя летапіснага паведамлення. Усе спісы выкладаюць падзеі інакш: князь Гірмант (Скірмант) перамог латыголу «и их самих выстинал, и инших в полон вывел, и землю их пусту вчинил» (спіс Археалагічнага таварыства) [23, с. 93] (ХБ унікальна прыпісвае гэтую перамогу Кернусу і Гімбуту [10, с. 129]), а на іх месца прыйшлі крыжакі. Пра бітвы Гірманта з крыжакамі згадваецца і ў «Ганцы цноты» [7, s. 543].

(30) Верагодна, аўтар «Epitome» паблытаў імёны Траняты і Трайдэна.

(31) Вядомы аўтару «Epitome» Пётр з Дусбургу піша пра смерць II магістра Лівонскага ордэна Фольквіна (1208–1236) у бітве, але не акрэслівае дзе і з кім. З іншых лівонскіх крыніц вядома, што гэта была бітва пры Шаўлях 22 верасня 1236 г. [29, с. 62, 285]. Зразумела, што лівонскія крыніцы ніяк гэтую бітву з імем Нарымунта не зніТоўваюць.

(32) Гісторыя пра ўвядзенне гербу «Пагоня» выкладзена ва ўсіх летапісах, дзе ёсць «рымская легенда», але там яна змешчана ў прамове Рымунта аб прызначэнні вялікім князем Віценя, і ў ёй ніяк не згадваецца Міндоўг. Але ўжо Стрыйкоўскі ў «Ганцы цноты» карэктуе звесткі летапісаў наступным чынам: «Гэты Нарымунт герб прыдумаў «Пагоня», // Як Русь піша, але адыходзіць ад праўды, // Бо быў паганцам, як мог крыж на тарч пакласці // [...]. Пасля хрышчэння Міндоўг яго заснаваў // [...]. Яго шаноўны Нарымунт славу вярнуў, // Зноў той герб сваім зрабіў» [7, s. 543–544].

(33) «Хроніка палякаў» («Chronica Polonorum») – гістарычны твор, напісаны польскім гісторыкам, географам, астролагам і медыкам Мацеем Мехавітам (каля 1457–1523 гг.). Першае яе выданне (1519 г.) было канфіскавана з-за наяўнасці антыягелонскіх звестак, другое (1521 г.) выйшла з праўкамі гісторыка Ёста Людвіга Дэцыя [падрабязней гл.: 30, с. 66–69; 31, s. 45–57].

(34) Зразумела, што аповяд беларуска-літоўскіх летапісаў пра Рыманта (Рымунта) – гэта чарговы пераказ гісторыі князя-манаха Войшалка [17, s. 15], толькі з поўнай заменай імёнаў. Войшалк, згодна з ХБ (і яе крыніцай у гэтай частцы – Галіцка-Валынскім летапісам), сапраўды, загінуў ад рук князя Льва, але акурат пра Рыманта «рымскай легенды» гэтак ў летапісах нідзе не сказана. Магчыма, у часы напісання «Epitome» існавалі менш «падчышчаныя» летапісы, дзе гісторыя Рыманта цалкам паўтарала жыццёвы шлях Войшалка. Можа быць, дадзеная заўвага – вынік

уласных разважанняў аўтара, але слоўны кантэкст – «як бы ні рознілася тут гісторыя» – хутчэй кажа, што ён у дадзеным выпадку абапіраецца на нейкую крыніцу.

(35) Пётр з Дусбургу паведамляе пра Пукувера, што ён паслаў свайго сына Віценя ў паход на Куявію [29, с. 148].

(36) У летапісах адзначаецца, што Віцень быў з роду Калюмнаў, але нідзе не сказана, што як гэты род, так і сам Віцень, былі нашчадкамі ўласна Палемона. Але ўжо ў «Размове Паляка з Літвінам» Віцень праз зусім не прысутную ў летапісах генеалогію выведзены наўпрост ад Палемона (Публія Лібона) [8, p. 264]. Акцэнт на гэтым, як бачна, робіцца і ў «Epitome».

(37) Апавядаючы пра непрысутную ў летапісах генеалогію Віценя, аўтар «Epitome» спасылаецца не на «Літоўскую гісторыю» (Lituanica historia) як звычайна, а на «Гісторыю літвінаў» (Historia Lituanorum). Цяжка сказаць, што за гістарычны твор хаваецца за гэтай назвай. Можна выказаць гіпотэзу, што гэта страчаная праца самога Ратундуса, якая вядома пад умоўнай назвай «Хроніка альбо Гісторыя Літвы».

(38) Натуральна, Пётр з Дусбургу не выводзіў Віценя з роду Лібона, гэта ўласныя прыдумкі аўтара «Epitome».

(39) Ужо Ян Длугаш піша, што Гедымін панаваў, «захапіўшы ўладу і сапраўднага князя, у якога выконваў абавязкі стайніка, забіўшы» [12, p. 92]. Яго даслоўна паўтарае Мацей Мехавіта [14, p. 264] і некалькі больш маляўніча пераказвае Марцін Кромер [9, p. 360]. Акрамя таго, Мацей Стрыйкоўскі ў «Ганцы цноты» прытрымліваецца таго ж меркавання [7, s. 544], але ўжо ў «Хроніцы» [18, s. 353–356], наадварот, палымяна выступае супраць гэтай версіі, пашыраючы аргументы, выкладзеныя аўтарам «Размовы» [8, p. 263] і «Epitome». З'яўленне «чорнай» легенды пра стайніка Гедыміна звязваецца ці то з крыжацкай прапагандай, перадусім, памфлетамі францысканца Ёгана Фалькенберга [32, p. 130], ці то з антылітоўскімі творамі з Русі [17, s. 26–27].

(40) Пётр з Дусбургу паведамляе толькі пра хрышчэнне і пераход на бок крыжакоў літвіна Драйка [29, с. 159]. Усе астатнія падрабязнасці пра Дракаліта створаны аўтарам «Epitome». Пад «прусамі» тут маюцца на ўвазе крыжакі.

(41) Прынятыя ў навуцы даты панавання Віценя – 1295–1316 гг., Гедыміна – 1316–1341 гг. Але ў «Хроніцы палякаў» смерць Гедыміна датавана 1307 годам [14, p. 214–215], а пад 1311 годам апавядаецца пра паход на Прусію «найвышэйшага князя Літвы Віктэна» («Victenen supremus dux Lithuaniae») [14, p. 215–216].

(42) Менавіта такі пералік сыноў Альгерда з памылковым пазначэннем, што ўсе яны былі дзецьмі ад цверскай князёўны, у іншых крыніцах не сустракаецца. Найбольш набліжаны да яго – гэта варыянт Яна Длугаша [12, p. 93], прыняты наступнай польскай хранiстыкай, напрыклад, [9, p. 361; 14, p. 264; 16, list 380], у тым ліку і Стрыйкоўскім у «Ганцы цноты» [7, s. 547]. У гэтым варыянце трохі адрозніваецца паслядоўнасць князёў і замест Канстанціна, як у «Epitome», згадваецца Барыс. Затое пра Канстанціна вядома абодвум варыянтам з беларуска-літоўскіх летапісаў – выкладзенаму ў спісе Рачынскага [23, с. 154] і супольнаму варыянту Еўраінаўскага–ХБ [23, с. 224; 10, с. 142], праўда, у іх адзначаецца, што гэта былі дзеці ад двух шлюбаў [погляд сучаснай навукі на генеалогію Альгердавічаў гл.: 33, s. 47–161].

(43) Іншыя крыніцы не сцвярджаюць, што Ўладзімір было хрысціянскім імем Бутава, і што апошні быў продкам князёў Слуцкіх. Аднак менавіта Ўладзіміра (без пазначэння якога-небудзь яго паганскага імя) продкам Алелькавічаў называе ХБ [10, с. 163] і, відавочна, услед за ёй Стрыйкоўскі ў «Хроніцы» [34, s. 57]. У навуковай

літаратуры Бутаў (Бутаўд Генрых) называецца сынам Кейстута [33, s. 204; 35, s. 55], а адрозны ад яго Ўладзімір – сынам Альгерда і продкам князёў Слуцкіх [33, s. 81–84; 35, s. 101–115].

(44) Тут аўтар «Epitome» памыляецца, бо ў змове супраць Казіміра ў 1481 годзе ўдзельнічаў і быў за гэта пакараны смерцю Міхаіл Аляксандравіч (Алелькавіч) [36, s. 330], а не яго сын Сямён (памёр у 1505 г.). Зрэшты, гэтая памылка была пазычана з польскіх хронік: напрыклад, Марцін Кромер у гэтым выпадку называе Сямёна, кіеўскага князя, сына Алелькі (!) («Simonem Kiouiensium ducem, Olelconis filium») [9, p. 539]. Магчыма, у дадзеным выпадку паблытаны Міхаіл і яго брат Сямён Аляксандравіч (Алелькавіч) (памёр у 1470 г.). Падрабязней пра род князёў Алелькавічаў-Слуцкіх гл. [36, s. 323–336]. Дарэчы, Аўгустын Ратундус быў аўтарам панегірыку ў гонар роду Алелькавічаў [37, s. 604], які быў прыкладзены да неапублікаванага твору Стрыйкоўскага «Аб пачатках...».

(45) Пералік сыноў Кейстута, верагодна, пазычаны з «Аб паходжанні і дзеях палякаў» Марціна Кромера, дзе, як і ў «Epitome», згадваецца Дангут (у Кромера – Dougotus) [9, p. 361]. У хроніцы Длугаша ў гэтым месцы лакуна [12, p. 93], таму і Мехавіта, і Марцін Бельскі называюць імёны толькі пяці сыноў [14, p. 264; 16, list 380]. У ХБ замест Дангута названы Андрэй Гарбаты [10, с. 142]. Стрыйкоўскі ў «Ганцы цноты» крочыць за версіяй Кромера [7, s. 547], а ў «Хроніцы» пералічвае імёны толькі пяці Кейстутавічаў (не называючы ані Андрэя, ані Дангута-Доўгата), хоць піша, што ўсяго іх было шэсць [34, s. 58–59]. Погляд сучаснай навукі на генеалогію Кейстутавічаў – гл. [33, s. 196–234].

(46) Аўтар «Epitome» прапускае панаванне Свідрыгайлы Альгердавіча (1430–1432 гг.).

(47) У рэчаіснасці Ян Альбрэхт быў толькі каралём польскім (1492–1501 гг.) і не быў вялікім князем літоўскім, якім у гэты час быў яго брат Аляксандр (1492–1506 гг.). Адзначым, што польскія хронікі, у адрозненне ад «Epitome», гэтыя падзеі перадаюць слушна, напрыклад [9, p. 658–659; 14, p. 347; 38, p. 15–16]. Гэтая памылка аўтара «Epitome» адзначалася [6, p. 107] ў навуковай літаратуры.

Спіс літаратуры

1. Белазаровіч, В.А. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі / В.А. Белазаровіч; пад аг. рэд. І.П. Крэня, А.М. Нечухрына. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 346 с.

2. Падокшын, С.А. Гісторыя ад Мацея / С.А. Падокшын // Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С.А. Падокшын.– Мінск, 2003. – С. 280–289.

3. Караў, Дз. Беларуская і польская гістарыяграфія ў XVI–XX стст. / Дз. Караў // Беларусіка = Albaruthenica. – Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне / Рэд. А. Мальдзіс і інш. – Мінск, 1994. – С. 242–251.

4. Семянчук, А.А. Фарміраванне нацыянальнай гістарычнай канцэпцыі ў ВКЛ: спроба рэканструкцыі / А.А. Семянчук // Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі: у 6 т. – Т. 2: Протарэнесанс і Адраджэнне / С.І. Санько і інш.; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск, 2010. – С. 593–605.

5. Radziszewska, J. Maciej Stryjkowski. Historyk-poeta z epoki Odrodzenia / J. Radziszewska. – Katowice: Uniwersytet Sląski, 1978. – 168 s.

6. Bardach, J. Maciej Stryjkowski i jego twórczość w świetle najnowszych badań / J. Bardach // Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku / J. Bardach. – Białystok; Warszawa, 1970. – S. 68–83.

7. Бидная, А.А. Генезис исторической науки в Великом Княжестве Литовском и формирование исторического сознания общества (XVI – начало XVII вв.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук / А.А. Бидная; ГрГУ им. Я. Купалы. – Гродно, 2009. – 23 с.

8. Подокшин, С.А. Философия истории Матея Стрыйковского / С.А. Подокшин // Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры / С.А. Падокшын; навук. рэд. А. С. Майхровіч; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск, 2003. – С. 54–60.

9. Jučas, M. Lietuvos metraščiai ir kronikos / M. Jučas. – Vilnius: Aidai, 2002. – 208 p.

10. Рогов, А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника) / А.И. Рогов; отв. ред. М.Н. Тихомиров. – Москва: Наука, 1966. – 312 с.

11. Wojtkowiak, Z. Maciej Stryjkowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności / Z. Wojtkowiak; Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. – Poznań: Wyd-wo Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1990. – 248 s., 20 il., 1 k.

12. Baryczowa, M. Augustyn Rotundus Mieleski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy / M. Baryczowa // Ateneum Wileńskie. – 1936. – № 11. – S. 117–172.

13. Zachara-Wawrzyńczyk, M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów / M. Zachara-Wawrzyńczyk // Zeszyty Historyczne / Uniw. Warszawski. – Warszawa, 1963. – T. III. – S. 5–35.

14. Stryjkowski, M. Goniec cnothy / M. Stryjkowski // Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi: 2 t. / M. Stryjkowski. – Warszawa: G. L. Glüksberg, 1846. – T. 2. – 1846. – S. 467–557.

15. Stryjkowski, M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego / M. Stryjkowski; oprac. J. Radziszewska. – Warszawa: PIW, 1978. – 764 s.

16. Stryjkowski, M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi: 2 t. / M. Stryjkowski. – Warszawa: G. L. Glüksberg, 1846. – T. 1 / Przedmowy M. Malinowskiego i I. Daniłowicza. – 1846. – LXIX, XLIX, 392 s.

17. Семянчук, А.А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі / А.А. Семянчук. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 163 с.

18. Гваньїні, О. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні; упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1006 с.

19. Kroniczka Książąt Litewskich 1576 r. // Jakubowski, J. Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską / J. Jakubowski. – Warszawa, 1912. – S. 94–104.

20. Epitome Principum Lituaniae // Šešioliktojo amžiaus raštija / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; red. S. Narbutas. – Vilnius, 2000. – P. 296-305.

21. Pomniki prawa Litewskiego z XVI wieku: Statut Litewski drugiej redakcyi (1566) / Wydał F. Piekosiński. – Kraków: AU, 1900. – LXX, 568 s.

22. Гене, Б. История и историческая культура средневекового Запада / Б. Гене; пер. с фр. Е.В. Баевской, Э.М. Береговой; отв. ред. И.И. Соколова. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.

23. Vasiliauskas, A. Antyk i sarmatyzm / A. Vasiliauskas // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego: analizy i obrazy / Oprac. V. Ališauskas et al. – Kraków, 2006. – S. 1–21.

24. Шмид, В. Нарратология / В. Шмид. – М.: Яз. славян. культуры, 2003. – 311 с.

25. Мицик, Ю. Вступ / Ю. Мицик // Гваньїні, О. Хроніка Європейської Сарматії. – Київ, 2007. – С. 5–33.

26. Jakubowski, J. Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską / J. Jakubowski. – Warszawa: Nakład Towarzystwa naukowego Warszawskiego, 1912. – 104, VI s.

27. Jovaišas, A. Augustino Rotundo Lietuvos valstybės vizija / A. Jovaišas // Šešioliktojo amžiaus raštija / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; red. S. Narbutas. – Vilnius, 2000. – P. 75–114.

28. Korzeniowski, J. [Wstęp] / J. Korzeniowski // Rozmowa Polaka z Litwinem. – Kraków, 1890. – S. III–VIII.

29. Dubonis, A. The Case of the Chronicle of Rivius / A. Dubonis // Lithuanian Historical Studies. – 2008. – Vol. 5. – P. 7–20.

30. Rozmowa Polaka z Litwinem / Parengė R. Koženiaskienė // Šešioliktojo amžiaus raštija / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; red. S. Narbutas. – Vilnius, 2000. – P. 201–275.

31. Łatyszonek, O. Polityczne aspekty przedstawienia średniowiecznych dziejów ziem białoruskich w historiografii Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVI w. / O. Łatyszonek // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2006. – №25. – S. 5–44.

32. Petrauskas, R. Socialiniai ir istoriografiniai lietuvių kilmės iš romenų teorijos aspektai / R. Petrauskas // Literatūros istorija ir jos kurėjai / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; red. S. Narbutas. – Vilnius, 2004. – P. 270–285.

33. Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б.А. Рыбаков. – Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / Сост., авт. предисл. и ред. т. Н.Н. Улащик. – Москва: Наука, 1975. – 233 с.

34. Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, отв. ред. Б.А. Рыбаков. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские / Сост., авт. предисл. и ред. т. Н.Н. Улащик. – Москва: Наука, 1980. – 305 с.

35. Cromerus, M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX [Electronic resource] / M. Cromerus. – Basilea: Ioannes Oporinus, 1558. – 11, 720, 70 p. – Mode of access: http://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/dlibra/doccontent?id= 126&from=FBC. – Date of access: 16.03.2011.

36. Dlugossius, J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae: libri 12 / J. Dlugossius. – Varsavia: PWN, 1964–2001. – Liber 1–2 / Editionem curavit et introductio I. Dąbrowski; textum recensuit atque praefatio instruxit V. Semkowicz-Zaremba; comment. C. Pieradzka, B. Modelska-Strzelecka. – 1964. – 468 p.

37. Bielski, M. Kronika, tho iesth Historya Swiata [Electronic resource] / M. Bielski. – Kraków: Mattheusz Siebeneicher, 1564. – 5, 468, 11 l. – Mode of access: http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=3650&from=FBC. – Date of access: 23.03.2010.

38. Улащик, Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик; отв. ред. В.И. Буганов; Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР. – Москва: Наука, 1985. – 264 с.

39. Чамярыцкі, В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры: узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В.А. Чамярыцкі; рэд. Я.С. Лур'е; Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Янкі Купалы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 192 с.

40. Dobrowolski, K. Studia nad ideologią nauki i jej metodami w Polsce w wiekach średnich i w epoce Odrodzenia / K. Dobrowolski // Studia z pogranicza historii i socjologii. – Wrocław etc., 1967. – S. 84–193.

41. Глінскі, Я.С. Вобраз мінулага Вялікага Княства Літоўскага ў творах Аўгустына Ратунда / Я.С. Глінскі // Научные труды Республиканского института высшей школы: Исторические и психолого-педагогические науки: в 2 ч. – Ч. 1. – Минск, 2011. – С. 45–53.

42. Dlugossius, J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae: libri 12 / J. Dlugossius. – Varsavia: PWN, 1964–2001. – Liber 10: 1370–1405 / Consilium editorum: C. Pieradzka (praeses) et al.; textum recensuit et moderavit D. Turkowska; comment. S. Perzanowski. – 1985. – 448 p.

43. Bucevičiutė, L. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvė: geopolitinė perspektyva XVI a. naratyvinuose tekstuose / L. Bucevičiutė // Lietuvos istorijos metraštis. – 2008. – №2. – P. 5–32.

44. Бортнік, І.А. Сацыяльна-палітычныя ідэі ў ананімным творы «Размова Паляка з Літвінам» / І.А. Бортнік // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб. – Вып. 2. – Минск, 2009. – С. 224–243.

45. Марзалюк, І. Ідэалагічнае змаганне «Літвы» за роўны статус з «Каронай» (паводле беларуска-літоўскіх летапісаў XV-XVI стст.) / І. Марзалюк // Край – Kraj: Polonica-Albaruthenica-Lithuanica. – 2001. – № 1-2. – С. 42–48.

46. Флоря, Б.Н. О «Летописце Быховца» / Б.Н. Флоря // Источники и историография славянского Средневековья: сб. ст. – Москва, 1967. – С. 135–144.

47. Марзалюк, І. Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі 14–17 ст.: набліжэнне да рэаліяў, ці стварэнне новых міфаў? / І. Марзалюк // Гістарычны альманах. – 2003. – Т. 9. – С. 113–122.

48. Albertus Gastold, Palatinus Vilnensis, Bone Sphortie, Regine Polonie // Acta Tomiciana. – T. 7. – 1857. – P. 258–269.

49. Сагановіч, Г. Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд. – 2003. – Т. 10. – Сш. 1–2. – С. 281–318. – Рэц. на кн. Марзалюк, І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.) / І.А. Марзалюк. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2003. – 324 с.

50. Самусік, А. Этнічныя працэсы і традыцыйныя беларуская культура / А. Самусік // Гісторыя Беларусі: у 6 т. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан і інш.; рэд. кал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2008. – С. 541–590.

51. Меховский, М. Трактат о двух Сарматиях / М. Меховский; введ., пер. и коммент. С.А. Аннинский; отв. ред. Б.А. Греков. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1936. – 288 с.

52. Mathia de Mechow. Chronica Polonorum [Electronic resource] / Mathia de Mechow. – Cracovia: Hieronymus Vietor, 1521. – 22, 379 p. – Mode of access: http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=1994&from=&dirids=1. – Date of access: 12.09.2010.

53. Семянчук, А. Роля рымскай легенды ў фармаванні дзяржаўнай ідэалогіі Вялікага Княства Літоўскага / А. Семянчук // Białoruskie Zeszyty Historyczne. –2002. – №18. – S. 178–184.

54. Deutsche Biographische Enzyklopädie. – Band 9: Schlumberger – Thiersch / Herausgegeben von R. Vierhaus. – München: K G Saur, 2008. – 924 s.

55. Рассадзін, С. Скіфы / С. Рассадзін // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Т. 6. – Кн. 1: Пузыны – Усая / Беларус. Энцыкл.; рэдкал. Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; маст. Э.Э. Жакевіч. – Мінск, 2001. – С. 592.

56. Тит Ливий. История Рима от основания города: в 3 т. / Тит Ливий; ред. пер. М.Л. Гаспаров, Г.С. Кнабе; ред. коммент. В.М. Смирин; отв. ред. Е.С. Голубцова. – Москва: Наука, 1989–1993. – Т. 1. – 1989. – 576 с.

57. Dlugossius, J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae: libri 12 / J. Dlugossius. – Varsavia: PWN, 1964–2001. – Liber 7–8 / Consilium editorum: S. Budkowa et al.; textum recensuit et moderavit D. Turkowska; comment. C. Pieradzka. – 1975. – 436 p.

58. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Петр из Дусбурга; изд. подг. В.И. Матузова. – Москва: Ладомир, 1997. – 384 с.

59. Barycz, H. Życie i twórczość Macieja z Miechowa / H. Barycz // Maciej z Miechowa. 1457–1523. Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki. – Wrocław; Warszawa, 1960. – S. 15–74.

60. Tęgowski, J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów / J. Tęgowski. – Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. – 320 s.

61. Stryjkowski, M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego: 2 t. / M. Stryjkowski. – Warszawa: G. L. Glüksberg, 1846. – T. 2. – 1846. – 568 s.

62. Wolff, J. Ród Gedimina / J. Wolff. – Kraków: Drukarnia Wł. Ł. Anczyca i Spółki, 1886. – VIII, 172 s.

63. Wolff, J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – XXV, 698 s.

64. Scriptores rerum Polonicarum. – T. 2: Chronicorum Bernardi Vapovii pars posterior 1480–1535 / Wstęp i wyd. J. Szujski. – Kraków: AU, 1874. – XXXII, 367 p.

Рецензии

Фёдараў В.В.

ПЕРШАЕ СІСТЭМНАЕ ДАСЛЕДАВАННЕ ПА СІМВОЛІЦЫ ЎЛАДЫ ЯГЕЛОНАЎ

(Piech Z. Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów. Warszawa: Wydawnictwo «DiG», 2003. – 365 s.)

У сучасных даследаваннях, прысвечаных манаршай уладзе і розным аспектам яе функцыянавання, важнае месца займае вывучэнне сімвалаў улады. Менавіта ў межы гэтай тэматыкі цалкам укладаецца адносна нядаўняя манаграфія вядомага польскага спецыяліста ў галіне сфрагістыкі і геральдыкі, прафесара Кракаўскага ўніверсітэта Зянона Пеха. Згодна з задумай аўтара, дадзеная праца прадстаўляе першы этап штудыяў, звязаных з даследаваннем ягелонскай уладнай сімволікі. У манаграфіі высвятляюцца месца і роля пячатак, манет і гербаў у сістэме сімвалаў улады манархіі Ягелонаў – адной з наймагутнейшых дынастый Цэнтральна-Усходняй Еўропы ў Познім Сярэдневеччы і пачатку Ранняга Новага часу. Сфрагістыка, менніцтва і геральдыка Ягайлы і яго нашчадкаў маюць даволі працяглую традыцыю даследавання. Але апошняя зводзілася, як правіла, да вывучэння толькі некаторых відаў крыніц, якія рэпрэзентавалі ўладную сімволіку Ягелонаў. Таму разглядаемую манаграфію З. Пеха можна назваць першым сістэмным даследаваннем сімвалаў улады манархіі гэтай дынастыі.

Паняцце «манархія Ягелонаў» З. Пех выкарыстоўвае ў вузкім сэнсе. Ён разумее пад ім толькі злучаныя ўніяй Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае, а не ўсе дзяржавы, трон якіх займалі нашчадкі Ягайлы (с. 41). Галоўнымі мэтамі сваей працы аўтар бачыць спробу прасачыць на матэрыялах сфрагістыкі, нумізматыкі і геральдыкі этапы эвалюцыі сімвалаў улады польска-літоўскай галіны Ягелонаў і прычын, якія абумовілі гэты працэс. Таму развіццё сімволікі ўлады Польшчы і ВКЛ у 1386–1572 гг. З.Пех разглядае ў шырокім палітычным, дынастычным і адмінстрацыйным кантэксце. Дзеля дасягення сваіх мэт аўтар карыстаецца шырокай базай крыніц, перш за ўсё, рэчавых і выяўленчых: пячаткамі, манетамі і медалямі, гербамі, скульптурнымі кампазіцыямі, кніжнымі мініятурамі і графікай, гербоўнікамі, габеленамі і інш.

Храналагічныя межы працы вызначаны часам, які традыцйна вылучаецца польскімі гісторыкамі як «ягелонскі перыяд». Гэтую эпоху адкрыла ўступленне на польскі трон Уладзіслава Ягайлы ў 1386 г. Праўда,

у першым раздзеле манаграфіі З. Пеха верхняя рыса даследавання з 1572 г. – смерці Жыгімонта Аўгуста крыху адсунута да 1596 г. – часу, калі памерла родная сястра апошяга з Ягелонаў, каралева Ганна. У структурным плане даследаванне падзяляецца на чатыры часткі.

Як вядома, існаванне сфрагістычных сістэм, характэрных для кожнага канкрэтнага манарха было адной з неабходных умоў функцыянавання дзяржавы. Пячатка з'яўлялася адным з самых асноўных носьбітаў інфармацыі аб дзяржаве і яе ўладцы, прэзентавала іх. Надпячаткавая выява напрамую прапагандавала сімвалы каралеўскай ці княскай улады. Таму менавіта першы раздзел разглядаемай працы прысвечаны іканаграфіі пячатак польскіх каралёў і вялікіх князёў літоўскіх. З.Пех цалкам згаджаецца з думкай, выказанай яшчэ ў 1910 г. М. Гумоўскім аб тым, што пячаткі Ягайлы адкрылі новую эпоху ў гісторыі польскай сфрагістыцы. Вядома аб існаванні маестатнай, вялікай, сярэдняй, і малай гербавых, а таксама сыгнетавай пячатак родапачынальніка дынастыі.

Ад старой, пястаўска-анжуйскай эпохі захаваўся тып маестатнай пячаткі, але пашырылася колькасць земскіх гербаў. Апошняе было не толькі маніфестацыяй тэрытарыяльнай структуры дзяржавы, але, магчыма, і сведчыла аб узросце ролі земляў, якія ўваходзілі ў склад каралеўства (с. 55). Аўтар адзначае, што з пачатковага перыяду кіравання Ягайлы сфармавалася і трохступеневая сістэма гербаў, якая мовай геральдыкі адлюстроўвала ўзаемаадносіны Польшчы з ВКЛ і адміністрацыйна-тэрытарыяльную структуру Кароны.

Традыцыі сфрагістыкі бацькі цалкам пераняли ягоныя сыны, Уладзіслаў Варнейчык і Казімір. Праўда, у часы апошняга пачаў назірацца застой у развіцці ягелонскіх пячатак, звязаны са стратай і неўжываннем пасля 1454 г. маестатнай пячаткі. Ролю апошняй стала адыгрываць вялікая канцлерская пячатка. Чарговае развіццё сфрагістыка польскіх каралёў атрымала ў часы наступніка Яна Альбрэхта, Аляксандра. Быў створаны новы тып пячатак, які выкарыстоўваўся з некаторымі мадыфікацыямі аж да згасання дынастыі. Так, адсутнасць маестатнай пячаткі паспрыяла да развіцця вялікай гербавай пячаткі, цэнтральнай кампазіцыяй якой з'яўлялася не выява манарха *in majestate*, а гербавая кампазіцыя (як на пячатцы Аляксандра) альбо дзяржаўны герб Польскага карелеўства – «Арол» (пячаткі Жыгімонта Старога і Жыгімонта Аўгуста).

Не меньш падрабязна, чым пячаткі польскіх каралёў, аўтар манаграфіі разглядае сфрагістыку вялікіх князёў літоўскіх у акрэслены перыяд. У лік апошніх уваходзілі і тыя, хто не належыў да дынастыі Ягелонаў.

Такі падыход, які не зусім адпавядае назве манаграфіі, З.Пех тлумачыць тым, што з 1386 г. князі, якія кіравалі ВКЛ, знаходзіліся пад вярхоўнай уладай польскага караля. Аўтар адзначае, што да Крэўскай уніі ў ВКЛ дамінаваў конны тып пячаткі. Пасля падзей 1385–1387 гг. гэтая традыцыя не знікла. Праўда, рэцэпцыя польскіх узораў, якая пачалася з таго часу, у значнай ступені закранула і сфрагістыку вялікіх князёў літоўскіх. Так, Вітаўт падобна Ягайлу, стварыў такую ж трохступеневую сістэму пячатак. З'яўленне галоўнейшай з іх, маестатнай, З. Пех справядліва звязвае з незалежніцкімі памкненнямі Кейстутавіча і датуе 1404 г. – часам, калі вялікая гербавая пячатка Кейстутавіча перастала ўжывацца (с. 93–94). Праўда, не трэба цалкам выключаць магчымасці, што пячатка з выявай Вітаўта *in majestate* магла з'явіцца і адразу пасля Салінскага з'езда 1398 г., але пачала ўжывацца толькі тады, калі для гэтага прадставілася належная палітычная каньюктура[1]. Свідрыгайла, як мяркуе З. Пех, хутчэй за ўсё, не меў маестатнай пячаткі. Даследчык тлумачыць гэта адсутнасцю арыгінала апошняй і няпэўнасцю звестак на гэты конт (с. 99). Але канчаткова адмятаць верагоднасць адваротнага ўсё ж такі не прыходзіцца, паколькі наступнік Вітаўта, магчыма, праводзіў палітыку, скіраваную на адасабленне Княства ад Кароны[2]. Да таго ж ягоны супернік, Жыгімонт Кейстутавіч, заняўшы віленскі стол, працягнуў традыцыю ўжывання маестатнай пячаткі.

Перыяд Казіміра стаў, паводле азначэння З. Пеха, часам дэградацыі сімвалаў ВКЛ (с. 101, 111). Гэты вялікі князь карыстаўся толькі дзвума тыпамі пячатак з выявай «Пагоні»: вялікай і малой, якія моцна не розніліся па памерах. Пры яго сыне, Аляксандры, у ВКЛ, як і ў Кароне, пачалася новая эпоха ў развіцці сфрагістыкі, звязаная са з'яўленнем вялікай гербавай пячаткі. Апошняя ўводзіла новую кампазіцыю, падобную да той, што мела месца на маестатных пячатках. Толькі месца выявы манарха in majestate у атачэнні земскіх гербаў заняла «Пагоня» (с. 104). Традыцыі сфрагістыкі Аляксандра працягнулі ягоныя наступнікі на віленскім стале Жыгімонт Стары і Жыгімонт Аўгуст. Яны таксама

[1] Белямук М. Вялікі князь Вітаўт і ягоная маестатная пячатка // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – № 31, чэрвень 2009. – С. 137–141. Праўда, пры напісанні свайго артыкула М. Белямук не карыстаўся з даследавання З. Пеха.

[2] Апошнім часам гэтую думку дастаткова аргументавана адстойвае С. В. Палехаў: Полехов С.В. К вопросу о причинах государственного переворота в великом княжестве Литовском в 1432 г. // Studia Historica Europae Orientalis. – Вып. 1. – Минск: РИВШ, 2008. – С. 34–55; Полехов С.В. Государственный переворот 1432 г. в Великом княжестве Литовском // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2010. – №1. – С. 35–48

карысталіся дзвума тыпамі вялікакняскай пячаткі, кампазіцыйна вельмі падобнымі да пячатак свайго папярэдніка.

Сістэма сфрагістыкі ў Польшчы і ВКЛ пры Ягелонах, як адзначае З. Пех, развівалася падобнымі шляхамі і прайшла аднолькавыя этапы развіцця. Як правіла, пячаткі вялікіх князёў літоўскіх, за рэдкім выключэннем, фармаваліся пад уплывам польскіх аналагаў. Праўда, меліся і адрозненні: калі на польскіх каралеўскіх пячатках пастаянна падкрэслівалася ўнія Кароны і Княства, то ў сфрагістыцы ВКЛ «Арол» з’явіўся толькі пры Аляксандры (с. 107–108).

Другі раздзел даследавання З. Пеха прысвечаны іканаграфіі манет Ягелонаў. Яна развівалася сваім адрозным шляхам і таксама выконвала інфармацыйныя, а часам і прапагандысцкія функцыі. Манеты разглядаюцца аўтарам выключна як сімвалы ўлады, другія па значэнні пасля пячатак. Даследчык выдзяляе два перыяды, праз якія прайшло біццё манет у Польшчы і ВКЛ. Кожны з іх характэрызаваўся сваімі грашовымі адзінкамі, метралогіяй і іканаграфіяй манет. Мяжой, падзяліўшай гэтыя этапы, было заканчэнне эмісіі паўгрошаў, якое адбылося ў 1511 г. у Польшчы і ў 1529 г. у ВКЛ (с. 112–113).

Аўтар адзначае паралелізм развіцця польскіх манет і каралеўскіх пячатак пры Ягайле і ў раннія часы кіравання Казіміра (да 1454 г.). Падобна трохступеневай сфрагістычнай сістэме ў гэты перыяд сфармавалася і падобная з’ява і ў менніцтве. Яе стваралі дэнары, малыя паўгрошы (трацякі) і паўгрошы. Да іх трэба дадаць і рэгіянальныя тыпы манеты: познаньскі, усхоўскі, і т.зв. «рускі». Праўда, пералік сімвалаў ўлады, якія выступалі на польскіх манетах, быў моцна абмежаваны. Да яго належылі выява кароны, «Арол» і «Падвойны крыж», на правінцыяльнай манеце – яшчэ і земская ці гарадская геральдыка: «Леў» (герб Русі) і перакрыжаваныя ключы (герб Познані). З. Пех сцвярджае, што ўніфікацыя і стабілізацыя сімвалаў улады ў менніцтве Ягайлы адбывалася незалежна альбо ў мінімальнай сувязі з фармаваннем каралеўскай сфрагістыкі гэтага перыяда. І таму крыху больш чым стагодзе на польскіх манетах дамінавалі «Арол» і карона (с. 130–131).

Новы этап у развіцці менніцтва ў Польшчы паклала грашовая рэформа Жыгімонта Старога ў 1511 г. У яе выніку былі ўніфікаваны тры незалежныя манетарныя сістэмы: польская, літоўская і пруская, якія функцыянавалі на землях, падуладных гэтаму манарху. Гэтыя новаўвядзенні, у адрозненне ад змен у сфрагістыцы, былі не эвалюцыйнымі, а рэвалюцыйнымі. Так, у Польшчы пачалася эмісія сямі тыпаў каронных манет. Кожны з іх меў свой набор сімвалаў ула-

ды і іерархію. Чым большы быў намінал манеты, тым шырэй была на ім прадстаўлена сімволіка манарха і дзяржавы. Аверс быў прызначаны для сімвалаў уладцы (ягонай выявы, манаграмы ці герба), рэверс – для дзяржаўнай сімволікі (гербаў ці гербавых кампазіцый) (с. 185–191). Што ж тычыцца сімволікі ўлады, змешчанай на прускіх манетах, то, на думку аўтара, яны дэкларавалі пэўную асобнасць Княжацкіх Прус. Напрыклад, на грошах гэта было адлюстравана ў размяшчэнні на іх выяваў земскага герба і герцага. Аб падначаленні апошняга польскаму манарху сведчыла каралеўская манаграма, змешчаная на прускім Арлы (с. 166–167). Грашовую рэформу Жыгімонта Старога працягнуў яго сын Жыгімон Аўгуст.

У ВКЛ на момант Крэўскай уніі, як мяркуе З. Пех, ўжо існавала свае менніцтва (с. 185). Але трэба ўдакладніць, што хутчэй за ўсё, раней пачалі біць манеты ў некаторых землях, падуладных Вільні[3], тады як эмісія вялікакняскіх дэнараў пачалася з 1386 г.[4]. Неўвядзенне Ягайлам пасля сваей каранацыі адзінай манеты для Польшчы і ВКЛ, на думку аўтара, сведчыла аб захаванні Княствам пасля Крэўскай уніі пэўнай дзяржаўнай асобнасці ад Кароны (с. 136–137). Самы ранні этап ў гісторыі манетарнай сістэмы ВКЛ (канец XIV – пачатак XV ст.) характэрызаваўся наяўнасцю розных тыпаў манет і ронастайнай уладнай сімволікай, якая на іх выступала. З. Пех звязвае гэта з асаблівасцямі ранняга перыяда менніцтва сярэдневечных дзяржаў і з пошукамі сімвалаў улады (с. 145, 186). Стабілізацыя матыву іканаграфіі літоўскай манеты наступіла ў другой палове княжання Вітаўта і захавалася пры Казіміры. Праўда, да «Пагоні» і «Калюмнаў» дадалася манаграма «К». Апошняе сведчыла аб пераходзе да апошняй ролі ідэнтыфікатара манарха (с. 147). Эвалюцыя літоўскіх дэнараў скончылася пры Аляксандры. Тады акрамя гэтага тыпу манет з «Пагоняй» і «Арлом» (які замяніў «Калюмны» у якасці асабістага герба манарха), віленскі манетны двор пачаў эмітаваць і паўгрошы з такімі ж гербамі і легендай.

Рэформа Жыгімонта Старога слаба адбілася на ікнагарафіі манет ВКЛ. На іх працягвала дамінаваць ранейшая кампазіцыя. Якасна ж новы этап у гісторыі біцця манет ВКЛ адкрыла эмісія Жыгімонтам

---

[3] Зайцев В.В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Вып. 2. – 2007. – М.: Древлехранилище, 2007. – С. 121–137

[4] Ремецас Э. Находки древнейших монет Великого княжества Литовского на территории Вильнюсского Нижнего замка // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Вып. 3. – 2009. – М.: Древлехранилище, 2009. – С. 172–177.

Аўгустам чатырнаццаці новых відаў манет. Упершыню на іх з’явіўся і партрэт манарха. Цікава, што ўнія з Польшчай на манетах гэтага вялікага князя падкрэслівалася тытулатурай манарха «rex Polonie», хоць на рэверсах усіх іх відаў было выбіта «moneta Magni Ducatus Lithuanie». Вялікакняская мітра, якая сустракалася на некаторых іх тыпах, канчаткова знікла пасля Люблінскай уніі (с. 181).

Трэці раздзел даследавання З. Пеха прысвечаны ягелонскім гербам. Апошнія з’яўляліся ў часы гэтай дынастыі адным з асноўным сродкаў маніфестацыі сімвалаў улады. Аўтар паслядоўна разглядае чатыры асноўныя гербы, якія ўжываў Ягайла і яго нашчадкі: «Арол», «Пагоню», «Падвойны крыж», «Калюмны» а таксама комплекс земскіх гербаў Польшчы і ВКЛ.

Даследчык адзначае, што «Арол» з’явіўся пры Пястах і на момант Крэўскай уніі меў больш чым стопяцідзесяцігадовую традыцыю выкарыстання. У залежнасці ад кантэкста, у якім ён быў ужыты, «Арол» мог выступаць як герб Каралеўства Польскага, караля ці сталічнай Кракаўскай зямлі. Так, ужо ў канцы XIV – пачатку XV ст. пачала ўзнаўляцца роля гэтага герба ў якасці манаршага (с. 199–201). Як земскі герб «Арол» выступае на маестатных пячатках Ягайлы і Казіміра, а таксама на знакамітым дрэварыце са статута Я. Ласкага 1506 г. Паводле З. Пеха, цягам XV ст. ўзмацнілася роля гэтага герба не толькі як дзяржаўнага і земскага, але і ў якасці манаршага.

«Пагоня» была адным з гербаў, якія ў выніку Крэўскай уніі былі ўведзеныя ў склад сімвалаў улады Ягелонаў. У гэты час існавала дастаткова значная колькасць пячатак літоўскіх князёў з выявай узброенага вершніка. Таму аўтар задаецца пытаннем, ці ўсё яны прадстаўлялі «Пагоню» альбо гэта былі толькі выявы коннага рыцара, які з цягам часу пераўтварыліся ў гербавы знак. На думку З.Пеха, стабілізацыя Пагоні ў сваей пазнейшай якасці пачалася ў часы Крэўскай уніі ці крыху пасля яе. Збройны конны вершнік упершыню выступіў як герб на вялкай гербавай, а потым і на маестатнай пячатцы Ягайлы, а ў 1401 г. і 1407 г. на аналагічных пячатках Вітаўта адпаведна (с. 229). Меркаванні аўтара аб часе яго геральдызацыі супадаюць з думкамі А. Шаланды на гэты конт, хоць гэтыя даследчыкі ішлі сваімі, незалежнымі шляхамі ў вывучэнні генезіса гэтага герба[5]. З. Пех выдзяляе тры тыпы «Пагоні», якія існавалі пад час разглядаемага ў манаграфіі перыяда. Першы з іх, з «Падвой-

[5] Шаланда А. Генезіс "Пагоні" – дзяржаўнага гербу Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага // Białoruskie zeszyty historyczne. – № 16, 2001. – S. 154–155.

ным крыжам» на тарчы вершніка, быў уведзены Ягайлам пасля атрымання кракаўскага стала. Другім тыпам карысталіся Вітаўт і Жыгімонт Кейстутавіч. У супрацьвагу асабістаму гербу польскага караля, на тарчы рыцара былі змешчаныя «Калюмны». Трэцім быў тып без тарчы. На думку З. Пеха, пасля смерці Жыгімонта Кейстутавіча «Калюмны» у ВКЛ перасталі выкарыстоўваць, і таму на пэўны час замацавалася выява вершніка толькі з узнятым мечам. Пры Жыгімонце Старым ў Княстве адбылася рэцэпцыя першага, Ягайлавага тыпу «Пагоні» (с. 231–233). Падобна «Арлу», гэты герб мог насіць характар дзяржаўнага, асабістага манаршага і земскага сталічнай, Віленскай зямлі.

Генеза «Падвойнага крыжа» выводзіцца з вугорскай геральдычнай традыцыі. На думку аўтара, у склад сімвалаў улады Ягелонаў ён трапіў праз шлюб пачынальніка дынастыі з Ядзвігай Анжуйскай (с. 262). Прыняцце манархам-каталіком менавіта такой версіі крыжа ў якасці герба даследчык тлумачыць нежаданнем польскай палітычнай эліты ўжываць чатырохканцовы крыж, якім актыўна карыстаўся галоўны супернік Польшчы – Нямецкі ордэн (с. 266). «Падвойны крыж» амаль заўсёды выступаў як асабісты герб польскага караля, і толькі ў некаторых рэдкіх выпадках – як родавы (с. 268).

Першы экзэмпляр пячаткі з выявай «Калюмнаў» датуецца 1397 г. Аўтар лічыць, што гэты герб з’явіўся пасля Востраўскага пагаднення 1392 г., калі Вітаўт, атрымаўшы кіраванне ВКЛ, відавочна, пачаў выбудоўваць сваю сістэму сімвалаў ўлады. З. Пех даводзіць, што «Калюмны» былі ўведзены гэтым князем як літоўскі адпаведнік «Падвойнаму крыжу» (с. 270–273). Роля першага герба ў часы Вітаўта не была самастойнай – на ягоных пячатках і манетах ён выступае на тарчы вершніка »Пагоні». Пасля згасання Кейстутавічаў, пры Казіміры, «Калюмны» не выкарыстоўваліся. У часы Аляксандра гэты герб зноў пачаў ужывацца, а пры Жыгімонце Старым і, асабліва Жыгімонце Аўгусце, ён набыў яшчэ большае распаўсюджанне. Папулярнасць «Калюмнаў» у перыяд княжання апошняга з Ягелонаў даследчык тлумачыць прамой повяззю гэтага герба з асобай Вітаўта, пры якім ВКЛ было максімум адасоблена ад Кароны (с. 285). Але як цалкам самастойны герб «Калюмны» у перыяд да 1572 г., у адрозненне ад «Падвойнага крыжа» так і не выступаў, а з’яўляўся часткай гербавых кампазіцый.

Земскія гербы былі аднымі з найбольш значных складальнікаў сістэмы сімвалаў улады Ягелонаў. Яны дакладна ілюстравалі адміністрацыйна-тэрытарыяльную структуру дзяржавы і абсяг манаршай улады. Як заўважае З.Пех, павышэнне ролі земскіх гербаў было звязана з узмац-

неннем мясцовага шляхецкага самакіравання. Іх значэнне паступова ўзрастала: у Кароне – з канца XIV ст., у Княстве – з пачатку XVI ст. (с. 301), а пашырэнне колькасці земскіх гербаў стала магчымым дзякуючы новым тэрытарыяльным здабыткам. Паводле даследчыка, існавалі тры супольнасці земскіх гербаў: вялікая, сярэдняя і малая. Чым меньшая колькасць гербаў была прадстаўлена ў супольнасці, тым больш важным было іх значэнне.

Чацверты, апошні раздзел працы прысвечаны манаграмам – моцна зіндывідуалізаваным знакам з адной ці некалькіх літар, якія ідэнтыфікавалі асобу ўладцы. Манаграма яшчэ магла выконваць і ўдакладняючую ролю. Напрыклад, так было на пячатцы чацвёртай жонкі Ягайлы, дзе былі размешчаны «Арол» і «Пагоня» – асабістыя гербы караля, але літара «S» сведчыла аб прыналежнасці пячаткі каралеве Соф'і Гальшанскай (с. 319). Найбольшага ўздыму папулярнасць манаграм дасягнула ў XVI ст. З часоў Жыгімонта Старога яна стала ўвайшла ў склад сімволікі ўлады польскіх каралёў. Манаграмы не толькі прадстаўлялі асобу манарха, але і сталі яшчэ больш выконваць квазігеральдычныя функцыі, выступаць разам з гербамі альбо замяняць іх.

Падсумоўваючы асноўныя вынікі свайго даследавання, аўтар адзначае, што Крэўская унія адкрыла якасна новы этап і ў развіцці каралеўскіх і вялікакняжацкіх сімвалаў улады і іх іканаграфіі. Апошнія пад час існавання манархіі Ягелонаў прайшлі амаль сінхронна чатыры этапы развіцця. Пачатак кожнага з іх быў абумоўлены імкненнем новага ўладцы рэпрэзентаваць сабе ў пэўным палітычным кантэксце альбо як рэакцыя на яго змены (с. 344). Паводле З. Пеха, польская сімволіка ў разглядаемы перыяд, у адрозненне ад літоўскай, з'яўлялася больш стабільнай. Зменлівасць апошняй заўважна актывізоўвалася у той час, калі кіруючыя колы ВКЛ імкнуліся чарговы раз падкрэсліць уласную традыцыю і асобнасць сваёй дзяржавы ад Каралеўства Польскага.

Асаблівасцю так званых «дапаможных гістарычных дысцыплін» з'яўляецца іх магчымасць дадаць пэўныя ўдакладняючыя штрыхі да агульнай карціны падзей, якая вымалёўваецца ўласна гісторыяй. Гэта абумоўлена адрозненнямі выяўленчых і рэчавых крыніц ад пісьмовых. Манаграфія польскага гісторыка самым непасрэдным чынам мяжуе з іншай вобласцю – крыніцазнаўствам. Яна якраз дапаўняе глыбока распрацаваныя праблемы знешняй і дынастычнай палітыцы Ягелонаў (асабліва стасункі Польшчы з ВКЛ) і пытанні адмінстрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу дзяржаў ягелонскай уніі, а таксама базу крыніц для іх далейшага вывучэння.

Некаторыя ўскосныя пытанні, якія знаходзіліся ў прыкладных праблемных межах працы З. Пеха, і маглі прыцягнуць увагу даследчыка-літуаніста, былі зусім слаба закрануты аўтарам манаграфіі. Так, польскі гісторык толькі ўзгадаў пра асобнае менніцтва некаторых падуладных Вільні князёў, але не спыніўся на яго разглядзе. Хоць вядома, што гэтая з'ява ў перыяд Крэўскай уніі была даволі распаўсюджанай[6] і, як паказваюць апошнія даследаванні, існавала нават пазней, у другой палове XV ст.[7]. Тым не меньш, азначаныя акалчінасці ні ў якой ступені не з'яўляюцца крытычнымі заўвагамі ў дачыненні да разглядаемай манаграфіі. Яны, хутчэй, акрэсліваюць перспектыву для далейшых даследаванняў. Тым больш, што методыка падобных штудыяў была выдатна прадэманстравана Зянонам Пехам.

[6] Падрабязней гл.: Зайцев В.В. О "кладе" подражаний золотоордынским монетам с надчеканками из собрания Государственного Эрмитажа // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Вып. 1. – 2006. – М.: Древлехранилище, 2006. – С. 126–136; Зайцев В.В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Вып. 2. – 2007. – М.: Древлехранилище, 2007. – С. 121–137; Рябцевич В.Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Вып. 2. – 2007. – М.: Древлехранилище, 2007. – С. 138–164

[7] Шталенков И. К вопросу о "мстиславских" надчеканках // Pieniądz – Symbol – Władza – Wojna. Wspólne dziedzictwo Europy. Studia i materiały / Pod red. K.Filipowa. – Augustów-Warszawa, 2010. – S. 84–92

Любый А.В.

СЛАВИСТИКА В КАРЛОВОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В ПРАГЕ

(Etnicita slovanského areálu (Historické proměny a současný stav) / Editoři: Mgr. Kateřina Kedron, Ph.D. (jazykovědná část), Marek Příhoda, Ph.D. (literárněvědná a historická část). – Praha: Červený Kostelec, 2011. – 258 p.)

На площади Якуба Коласа в Минске назначать встречу модно. Но иногда и просто удобно. Когда у двух старых приятелей найдется лишь 20 минут – площадь является идеальным местом. Возможно, продуваемая со всех сторон, со скульптурными композициями *Сымона-музыки* и *деда Талаша* – как пространство между романтической силой поэзии и почти классическим увековечением партизанского духа, эта площадь отражает основные черты духовного мира славян… После встречи на руках остался интересный сборник статей, декларирующий цель изучения этничности славянского ареала в прошлом и современности, изданный в серии «Slavica». Старания как составителей, как и авторов текстов, позволили не только рассмотреть отдельные темы, но и порассуждать о самом славянстве в прошлом и в настоящем.

Центральная и Восточная Европа достаточно долго жила состоянием культурного пограничья. И лишь процессы глобализации XX века привели этот регион в состояние культурной границы. Достаточно долго страны рассматривались в качестве зоны влияния соседей – политического, религиозного, культурного. Свое видение диктовала и идеология (чего стоит полемика одна только вокруг определения этой Европы – как Малой, Центрально-Восточной либо Восточной). Сражение за эту часть Европы закончилось победой аборигенов (бел.: «тутэйшых»). Славистика же в современном понимании оказалась более независимым контекстом для изучения региона, чем борьба за исторические дефиниции Центрально-Восточной Европы. Поиск пограничных регионов в научной полемике то сужается до отдельных территорий и народов, то разворачивается до определения судеб целых мультикультурных сообществ.

Представленный сборник является плодом работы с молодыми учеными, которая ведется на философском факультете Карлова Университета в Праге, в частности, лично доктором Мареком Пржигодой (Marek Příhoda), о чем в своем вступительном слове к публикациям сказал

доктор Владимир Сватонь (Vladimír Svatoň). Сборник объединил более двух десятков молодых славистов из семнадцати европейских университетов. Материалы были разделены на пять проблемных блоков: этногенез и славянские языки, развитие этнических меньшинств и их языков в Центральной Европе, межкультурная коммуникация и национальная идентичность, историческая мифология, а также блок, посвященный литературному отражению национальной самоидентификации славянских народов в литературе XIX и XX веков.

Преобладающий материал касается литературы и языкознания. Историческая же часть позволяет взглянуть на славянский мир под другим углом, светлыми глазами нового поколения историков и культурологов. Молодость авторов отнюдь не умаляет достоинств представленных текстов. Отдельные вопросы национальной истории, культуры и языка раскрыты в сборнике на языках славянских стран, которые представляют авторы (белорусский, польский, словацкий, словенский, украинский, хорватский и, конечно, чешский). Мультиязычие иллюстрирует как раз то единство, которое было присущее славянам на протяжении столетий и позволяет им и сегодня понимать друг друга.

Обращают на себя внимание статьи белорусских и украинских авторов, в которых анализируется период 20–30-х гг. XX века. Возможно, это обусловлено особенным отношением национальных школ литературоведения и языкознания к процессам, которые происходили в культуре в момент становления новой, социалистической, государственности. Для современной Беларуси период «белоруссизации» (и как часть явления «коренезации» советских народов, и как процесс оформление институтов национальной культуры) является периодом Нового Возрождения, этапом институционального становления языка, литературы, науки, образования современного типа.

В этом контексте отметим материалы Алены Губкиной «Пуристические тенденции развития белорусского языка в 1920-е годы»; Натальи Шульской «Вопрос национальной идентичности в прозвищах (на материале неофициальных именований жителей Западного Полесья)»; Валентины Зубченко «Проблематика развития взглядов на историю украинского языка в 20–30-х годах XX века». Интересен взгляд Михаила Ковалева из Саратовского государственного технического университета: «Зарубежная Россия и Московское царство: из истории политических мифов 1920–1930-х годов». Автор предложил рассмотреть проблему эмиграции и восприятии Родины извне. Автор выделяет основные приемы писателей 1920–1930-х гг.: героизация власти, популя-

ризация категории «православного царства», пример идеального политического устройства, которое представляло «государство правды». С помощью этих категорий писатели-эмигранты всеми силами пытались доказать идею русской самобытности и ошибочность западного пути. Автор статьи отмечает, что даже в среде богословов теория «Москва – Третий Рим» часто воспринималась в качестве русской национальной идеи. Но за стремлением отразить историю XVI века представители интеллектуальной элиты русской эмиграции видели лишь отражение России века XX. Для автора происходит слияние политического мифотворчества и конструирования идеального образа государства, что все-таки лежит в плоскости различных дисциплин, от истории до идеологии, которые для анализа информации применяют различные методы. В этой связи интересен и материал Марии Саммут Кабановой «Русская земля и ее правитель: историческая реальность и исторический миф» где автор анализирует конкретный источник и возможные интерпретации.

Безусловно, проблема национальной идентичности в регионе не может не быть определяющей для тех, кто занимается междисциплинарными исследованиями в контексте рассмотрения отдельных образов. Этой тематике посвящены следующие статьи: Марина Аммон «Модификация хронотопа дистопического жанра в контексте национальной проблематики», Катя Берглес (Katja Bergles) «Проблема формирования национальной идентичности в словенской эссеистике конца XX века», Галина Колодкевич «Реализация мифических структур в тексте В. Стуса: проблема идентичности», Люция Маттова (Lucia Mattová) «Формы восприятия “русских” в словацком литературном контексте (на материале словацких переводов русских драматических текстов в период с 1989 по 2009 год)», Катажына Ольчык (Katarzyna Olczyk) «Распад Югославии и проблема национальной идентичности на основе творчества Дубравки Угрешич», Мартина Перич (Martina Perić) «Национальная самоидентификация в пьесе Прерадовича “Принц Марко” – между влияниями славянской драмы Мицкевича и идеологии иллиризма», Шиме Демо (Šime Demo) «Латинский язык как наднациональный элемент в Хорватии: на примере языка руководства». Обращает на себя внимание также текст Петра Стеглика (Petr Stehlík) «Исторические мифы о хорватской национальной идентичности в идеологии Анте Старчевича».

Исторический блок, безусловно, привлек наше особое внимание. И это объяснимо: есть вопросы, на которые «взрослое» поколение ученых не хочет отвечать, а «молодому» – не достает эрудиции. В своей статье «“Норманская теория” и формирование российского исторического нар-

ратива» Константин Каминский делает упор на два фактора, которые привели норманскую теорию к канонизации в русской науке и общественной мысли, как и в создании движения антинорманистов. Казалось бы, после статьи Н.Ф. Котляра «В тоске по утраченому времени», опубликованной на страницах «Средневековой Руси» к этому вопросу никто и не подойдет с азартом первооткрывателя. Но автор статьи решился на этот шаг: уделил большее внимание персоне Г. Миллера и вслед за современными немецкими исследователями «освободил» того от ответственности за создание целого идеологического течения «норманизма», перенеся ответственность на другую историческую фигуру – М.В. Ломоносова. Интересен другой момент, который отметил автор, говоря о судьбе Г. Миллера. Константин Каминский указывает на политический контекст создания научных трудов Г. Миллера, а именно на то, в середине XVIII века шел поиск точек соприкосновения между российским и шведским монаршими дворами. А историк лишь предложил формат объединения исторических судеб двух стран…

Интересным оказался подход Павла Смржа (Pavel Smrž) в статье «“Короли” и “королевства” Древней Руси». Поиск титулатурных различий, изучение истории формирования единой политической культуры Руси в послемонгольский период воспринимаются сегодня обыденными. Автор же обратил внимание на «королевский» контекст, который не привлек бы внимание восточноевропейского исследователя. Однако источниковая база, опираясь на которую исследователь делает выводы, подводила многих. Ибо политический этикет XII в. не предполагал различий Запад–Восток, как и споров о превосходстве. Русские земли не стремились в западноевропейское пространство. А вот середина XIII века меняет все кардинально, в том числе и в уважении к особым титулам и названиям.

И, наконец, хотелось бы отметить текст самого составителя сборника. В своей статье «От кризиса царства к кризису значений (контексты Ивана Тимофеева)» Марек Пржигода показал возможность конструкции и деконструкции одного источника. На примере «Временника» дьяка Ивана Тимофеева автор рассмотрел политику и политическую культуру России конца XVI – начала XVII в., поставив четкие методологические акценты.

В целом сборник оставил приятные впечатления. Работа с молодым поколением ученых не прекращается в стенах Каролинума, и каждый новый том (а мы надеемся, что этот был не последним) дарит встречи с новыми идеями, новыми прочтениями знакомых текстов и, безусловно, с новым восприятием славянского мира, в котором мы все живем.

IN MEMORIAM

ПАМЯТИ БЕЛОРУССКОГО ИСТОРИКА-МЕДИЕВИСТА ВИКТОРА НИКОЛАЕВИЧА ТЕМУШЕВА (04.03.1975–23.06.2011)

23 июня 2011 г. ушел из жизни замечательный ученый, специалист по исторической географии Восточной Европы, Виктор Николаевич Темушев. Редакция обратилась к его друзьям и коллегам с просьбой написать несколько слов о Викторе.

* * *

Сложно и тягостно писать эти строки: разве гоже учителю вспоминать о своем ученике, которого уже нет в живых… Трагедия происшедшего еще долго не позволит быть системным и логичным в своих словах о Викторе. Пока только сумбур, некие яркие картинки из почти 20-летнего тесного общения с ним – студентом, магистрантом, аспирантом, доцентом, докторантом кафедры истории России Белорусского государственного университета. Общения с настоящим Историком.

Как-то не воспринимается до сих пор, что среди университетских и академических историков нет и больше не будет Виктора Темушева. Останется только память. Он по-интеллигентному тихо вошел в наш цех как студент истфака БГУ и, сломленный ужасной болезнью, столь же не обременяя никого покинул этот мир уже всеми признанным историком в свои всего лишь 36 лет. Но Виктор успел многое. Успел состояться как настоящий историк-ученый, как историк-педагог, вокруг которого всегда собирались лучшие студенты исторического факультета БГУ, будучи притянутыми его теплой, но одновременно профессионально-требовательной аурой. Да что студенты, его коллеги разных возрастов воспринимали так и навсегда оставшегося молодым историка как высочайшего класса специалиста, прирожденного исследователя-медиевиста.

Вот сейчас повсюду звучат призывы к ученым свое дело делать инновационно, хотя не всегда понятно, как, например, гуманитарий может свой архивно-кабинетный труд довести до «внедренчества» его научных результатов в практике повседневности социума. А Виктор как никто другой был таковым «инновационным историком» по своей сути, по

внутренней осознаваемости миссии историка. Занимаясь скрупулезным изучением тех же древнерусских летописей, буквально по-новому прочитывая их, изымая из строк и междустрочья мельчайшие детали-факты давным-давно прошедших событий, жизней людей, он всегда был нацелен на «расцвечивание» «белых пятен» истории. И делал это просто, но фундаментально, на века. Только одно то, что Историк неведомый исторический материал перекладывал на доступный и максимально точный язык карт и схем, позволяет говорить об инновационности того дела, которое изо дня в день делал Виктор. А его выверенные и всегда новаторски поданные научные публикации, в том числе и монографии, его активное участие в научных конференциях не ради «галочки» в послужном списке или годовом отчете, а Науки ради – все это очевидное свидетельство и научной фундаментальности, и практической, социальной предназначенности того действа, которым столь ответственно занимался Виктор.

Не хотелось бы уже давать оценки творчеству Виктора, они впереди. Однако очевидно и сейчас, когда тебя переполняет горечь утраты молодого коллеги, что в белорусской исторической науке образовалась брешь, которую вряд ли в скором времени кому-либо удастся закрыть. Быть одновременно дотошным, въедливым в мельчайшие исторические детали исследователем-медиевистом и непревзойденным, даже с учетом сложнейших современных требований, историком-картографом мог только Виктор. Он был от рождения таковым, но сумел за счет поразительного упорства, каждодневного труда и природного таланта свою юношескую увлеченность предать огранке, довести до совершенства.

Ко мне счастливо расположены звезды: все ученики-аспиранты и талантливы, и увлечены профессией, и настойчивы в научном поиске. Но Виктор, один из первых моих учеников, особенный во всех отношениях. Уже со времени защиты моим аспирантом Виктором Темушевым диссертации на тему формирования территории и границ Московского княжества в XIII–XIV вв. приходилось часто ловить себя на мысли, что молодой кандидат наук тебе больше дал, чем ты, научный руководитель, смог в него вложить, в чем-то надоумить. В дальнейшем это ощущение стало убежденностью: всегда хотелось не спорить с Виктором, как это бывало всегда в его студенческие и аспирантские годы (горяч, неуступчив, порой излишне категоричен – чего уж, пытливый ум, помноженный на кропотливый труд, всегда формирует личность неординарную), а просто внимать его научным оценкам, фиксировать добытые им новинки, просто удивляться стремительности творческого роста.

Многое вспоминается из времени «лихих» 90-х, когда шло становление историка Виктора Темушева. Так получилось, что вместе с ним и мне пришлось пройти ряд новых для себя этапов в научной и административной своей деятельности. Два брата Темушевы «сопровождали» меня как студенты-магистранты-аспиранты в моей замдеканско-деканско-проректорской работе. Именно они, своей настырностью и глубокими познаниями в истории средневековья российского, уже сидя на спецкурсе по истории внешней политики Московии, не давали расслабиться администратору-доценту, как бы «заставляли» вникать во все то новое, что предлагала бурно обновляющаяся историческая наука. И оба продемонстрировали абсолютное желание и, главное, очевидные способности стать теми историками, которых в Беларуси в принципе ранее не взращивали. Стать медиевистами (со всеми теми проблемами разного свойства, которые на этом пути были неминуемы). Виктор, как показалось, более въедливо, нежели Степан, подошел к выбору темы своей диссертации. Чего скрывать, научный руководитель, а к тому времени уже и заведующий возрожденной в БГУ кафедрой истории России, был обуреваем ее перспективами, необходимостью «латания» кадровых «дыр». Поэтому Виктору было предложено заняться какой-либо проблемой, напрямую связанной с исторической картографией. Представления научного руководителя ограничивались очевидным: как на кафедре, так и окрест не было никого, кто бы мог в научном и преподавательском плане так сказать визуализировать для студентов многословие монографий и учебников. Но эти представления основывались всего лишь на подобной констатации и «знаниях» об исторической картографии, почерпнутых их односеместрового курса такой учебной дисциплины, что была освоена в далеком 1968 году. Так вот Виктор отстоял свой взгляд на предложенное направление научных изысканий и с блеском довел его до защиты. А уж затем стал непревзойденным, системным историком, облачив историческую картографию в роскошество исторического факта и совершенство технико-компьютерного исполнения.

И как не уговаривал Виктора его научный руководитель остаться на кафедре полновесным преподавателем, но он настоял (эту беседу я помню в деталях) на том, что его призвание – научная академическая среда. Но, как вначале это воспринялось, из уважения к кафедре его породившей Виктор согласился быть совместителем. Я читал лекции по истории России и Украины XVII–XVIII вв. для историков-первокурсников, а он вел практические занятия. И сразу стал требовательным, но справедливым, а потому любимым преподавателем для тех, кто только начи-

нал постигать азы истории. Виктор заложил замечательную традицию по окончании семестра представлять краткие, но емкие характеристики на каждого из своих учеников-студентов. Поэтому принимать экзамен, руководствуясь полновесными характеристиками, составленными благожелательно, но по научному точно, было легко. Всегда оставалось убеждение, что выставленные оценки абсолютно объективны.

Меня всегда поражало умение Виктора работать с компьютером. Как он его постиг, как постиг компьютерную графику, дизайн, верстку и прочие изыски, которые ведомы немногим, сложно что-либо сказать. Но помню мое восхищение и даже восторг, которые я испытал, попав как «кур в ощип» в связи с подготовкой юбилейных изданий (2001 год – год 80-летия БГУ). Я, первый проректор, был брошен на произвол судьбы всеми факультетами, большими и малыми университетскими администраторами и спецами, когда была определена благая задача – выпустить к октябрю 2001 г. книгу о профессорах и докторах наук БГУ. Худо-бедно, но сырой материал о многих из интеллектуальной элиты университета удалось с факультетов и кафедр «выбить». Но вот как обработать огромный объем информации, поданный в основном на дискетах, мне, «компьютерному чайнику», никак не представлялось. И Виктор со своей будущей женой Юлей стали палочками-выручалочками: все лето мы втроем занимались отсортировкой информации о почти 600-х университетских ученых. Я в бумажных вариантах, Виктор и Юля – в вариантах электронных. Если бы ни два продвинутых молодых таланта, пионерский проект однозначно провалился бы. Но удался!

Таких примеров профессионализма Виктора, его человеческой порядочности, доброжелательного, но принципиального отношения к людям можно привести много. Вот и его родная кафедра истории России благодаря Виктору заимела свой компьютерно-художественный образ-символ, что побудило прочие кафедры факультета создавать некое подобие. Виктор «запал» на идею создать галерею наших кафедральных учителей и многое уже сделал, но не успел. Сам вошел в нее…

На моем рабочем столе в ряду немногих дорогих не ценой, а внутренней символикой лежат несколько изданий. Среди них, например, большая статья мэтра российской медиевистики А.Л. Хорошкевич «Вред и польза истории» с дарственной надписью в мой адрес, которая уже который год и тешит самолюбие, и одновременно смущает. Рядом – монография Виктора о Гомельской земле XV–XVI вв. и территориальных трансформациях в пограничном районе, вышедшая в московском издательстве «Квадрига». Она воплотила лишь некоторые наработки исто-

рика, но они, безусловно, уже сегодня стали базовыми для понимания сложнейших процессов формирования феномена российской государственности и причин увядания государственности Великого княжества Литовского. На первой странице монографии краткая дарственная надпись: «Моему Учителю…». И эти слова дороже дорогого.

к.и.н. О.А. Яновский (Минск)

* * *

Ён пісаў кнігі і каментарыі, аднаўляў старажытныя карты...

Я, у 2002 г., выпадкова быў афіцыйным апанентам яго дысертацыі, прысвечанай землям Маскоўскага княства ў канцы XIII – першай палове XIV ст. Звяртала на сябе ўвагу яго дзёрская, ледзве не падрастовая знешнасць, прыгажосць, прыўзнятасць, і разам з тым нейкая англійская стрыманасць, далікатнасць, ветлівасць. Больш здзівілі мяне новыя навуковыя метады вызначэння агульнай тэрыторыі Маскоўскага княства, бо старыя сродкі, вядомыя расійскай гістарыяграфіі, з-за адсутнасці прамых непасрэдных крыніц, не спрацоўвалі. Пачынаючы даследчык вырашыў гэтую складаную праблему, займаючыся перш за ўсё, вызначэннем межаў і граніц суседніх зямель і краін. Можна сказаць, што ў сутнасці, ён “выцягнуў” землі старажытнага Маскоўскага княства з гістарычнага небыцця, дзякуючы гэтай ускоснай і доказнай рэпрэзентацыі. У параўнанні з іншымі работамі яго дысертацыя вылучалася амаль класічнай стылістыкай, адсутнасцю відавочных памылак і іншымі ўзорнымі рысамі. Менавіта тады ён быў запрошаны на сталую працу ў аддзел спецыяльных гістарычных навук Інстытута гісторыі НАН Беларусі, на што ні ён, ні яго новыя супрацоўнікі ніколі не скардзіліся. Ён перакрыў тую значную драматычную нішу, што вызначылася пасля адыходу ад сістэмнай працы першага навуковага пачынальніка ў даследаванні сярэдневяковай гістарычнай геаграфіі і картаграфіі Беларусі М.Ф. Спірыдонава – з-за яго цяжкай хваробы. Ён лічыў яго знакамітым папярэднікам. У рэчышчы гэтай пераемнасці варта аднак адзначыць, што для прац В. Цёмушава быў характэрны ўжо новы даследчы ўзровень, абумоўлены шырокім выкарыстаннем камп’ютарнай тэхналогіі, вылічальных метадаў, навейшай айчыннай і замежнай гістарыяграфіі. Ён не мог смірыцца з тым, што лічыў навуковай памылкай ці скажэннем, заўсёды шчыра выказваў свае погляды і ацэнкі, нягледзячы на ўсе пануючыя тэндэнцыі і канцэпцыі. Ён прыняў актыўны ўдзел у падрыхтоўцы і выпраўленні гістарычных атласаў Беларусі, а ягоныя распрацоўкі, каментарыі і карты шырока друкаваліся ў айчынных і расійскіх выданнях.

Што таксама вылучала яго, так гэта рэдкае ідэальнае супадзенне асабістых памкненняў і намераў з яго прафесійнымі і сямейнымі абавязкамі. Ён проста лучыўся ад гэтага спалучэння, як мог дапамагаў сваім блізкім каханнем, жонцы і дачцы, і ў Інстытуце, здаецца, быў самым жыццездольным, перспектыўным і, нягледзячы на сталую занятасць, найбольш даступным і кампанейскім чалавекам. Ён пражыў нядоўга, але пераважна радасна, плённа і яскрава, чым персанальна засведчыў каштоўнасць і прывабнасць вольнай прафесійнай працы, незалежна ад яе тэрмінаў, гарманічнага чалавечага жыцця, прызнання, павагі і ўдзячнасці з боку навуковых колаў, сяброў і супольнасці.

д.г.н. Г.Я. Галенчанка (Мінск)

* * *

**Несколько слов о лучшем друге:
о Викторе Николаевиче Темушеве**

Мое заочное знакомство с Виктором Николаевичем Темушевым произошло весной 2003 г. В это время я был сотрудником Научно-исследовательского отдела рукописей Российской государственной библиотеки и основную часть работы проводил за описанием его новых поступлений. Сейчас я не помню точно тот весенний день, это было в конце апреля или начале мая, когда мне с целью обсуждения проблем по подготовке к изданию «Записок о Московии» Сигизмунда Герберштейна позвонила Анна Леонидовна Хорошкевич[1]. В процессе нашего разговора мне стало известно, что в Минске появился толковый исследователь по исторической географии, который в прошлом году защитил кандидатскую диссертацию по теме «Территория и границы Московского княжества в конце XIII – первой половине XIV в.». Анна Леонидовна высказала пожелание, что мне было бы хорошо объединить свои усилия по изучению генеалогии и феодальному землевладению в Северо-Восточной Руси с этим человеком и подать заявку на совместный российско-белорусский грант в рамках РГНФ. Однако в это время, погрузившись в изучение источников по своей теме в рукописных и архивных фондах РГБ, я посчитал себя еще неготовым для участия в таком серьезном проекте и решил подождать год или два.

В это время мне хотелось глубже войти в изучение интересовавших меня научных вопросов, наметить направление изучения истории во-

[1] Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московии: в 2-х т. / отв. ред.: А. Л. Хорошкевич. М., 2008.

енной знати Великого княжества Литовского в XIV – начале XVI вв. на службе в Москве. В связи с этим 15–18 мая 2003 г. вместе с К.Ю. Ерусалимким, С.Г. Жемайтисом, А.И. Филюшкиным и А.Л. Хорошкевич я участвовал в работе международного круглого стола «Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.», который проходил в Гродно. Именно в этом городе я познакомился со своими многими белорусскими друзьями и коллегами. Вернувшись в Москву, по итогам круглого стола летом я начал готовить к публикации окончательный вариант статьи и большой библиографии работ российских коллег по истории ВКЛ и Речи Посполитой. В потоке повседневных новостей и работы вскоре забылось имя и фамилия белорусского исследователя, о котором мне сообщила Анна Леонидовна.

В середине октября 2003 г. я отправился из Москвы в Тулу на микроавтобусе вместе с коллегой А.В. Журавлем для участия в IV Историко-археологических чтениях памяти Н.И. Троицкого. Они были посвящены очередной годовщине Куликовской битвы. Эта научная конференция проходила по теме: «Верхнее Подонье: Природа. Археология. История». Нас традиционно заселили в гостинице «Москва», удачно располагавшейся недалеко от железнодорожного вокзала и остановок микроавтобусов, колесивших по маршруту Тула – Москва. На следующий день на троллейбусе мы доехали до музея «Куликово поле», расположенного на ул. Ленина. Рядом с ним находилось здание библиотеки, где должны были выступать участники конференции, разбитые на три секции.

В нашей секции по сравнению с настоящим временем докладчиков было немного – человек 10–12. Я выступал одним из первых. Мой доклад был посвящен истории нескольких боярских родов, происходивших из Чернигово-Северской земли, которые в третьей четверти XV в. перешли на службу в Москву. Во время его обсуждения на секции мне стал энергично задавать вопросы исследователь, ранее не участвовавший в тульских конференциях. Учитывая малочисленность нашей секции, особенно в сравнении с природоведами и археологами, ведущий заседания не стал прерывать нашей горячей, но в то же время весьма доброжелательной полемики. Постепенно она вышла за хронологические рамки моего доклада, и дискуссия развернулась вокруг вопроса о происхождении Сапег (в то время я придерживался вывода Э. Банониса об их происхождении из числа бояр правителей Верховских княжеств). Интеллектуальный спор закончился в ничью, так как мы оба признали, что пока недостаточно источников, чтобы прийти к окончательному выводу по данному вопросу. В перерыве, когда был объявлен кофе-брейк,

я познакомился со своим коллегой. Им оказался Виктор Николаевич Темушев. Мы договорились, что вечером продолжим наши дискуссии за кружкой пива в стенах моего номера гостиницы «Москва».

Во время вечернего разговора, узнав тему диссертации Виктора Николаевича, я понял, что он и есть тот самый минский исследователь, о котором мне еще весной говорила Анна Леонидовна. Именно она сообщила Виктору Николаевичу о замечательной тульской конференции и посоветовала, учитывая его научные интересы, принять в ней участие. Доклад Виктора Николаевича тогда напрямую еще не был связан с историей ВКЛ, объектом исследования стала история затяжного пограничного конфликта ее ближайших соседей[2]. Тем не менее, можно сказать, что уже тогда он хорошо ориентировался в современных проблемах историографии ВКЛ и внимательно следил за книжными новинками и периодикой. В разговоре с ним я вспоминал о своей полезной поездке в Гродно и новых знакомствах. Выяснилось, что некоторых участников круглого стола с белорусской стороны Виктор Николаевич хорошо знал по совместной работе в Институте истории НАН Беларуси и учебе в Белорусском государственном университете. На следующий год в Гродно планировалось проведение еще одной конференции, в которой, как мне казалось, Виктору Николаевичу было полезно принять участие; чувствовалось, что его научный потенциал стал выходить за рамки защищенной им диссертации.

На следующий день мы продолжили наше общение. Организаторы конференции должны были везти ее участников из Тулы на Куликово поле. Виктор Николаевич забеспокоился, что он может не успеть на поезд в Минск, так как электрички из Тулы в Москву прекращали ходить довольно рано, а доверяться проходящим поездам было опасно. Я посоветовал ему ехать более надежным микроавтобусом. Его остановка как раз была за стеной гостиницы. Виктор Николаевич признался мне, что сильно потратился на интересующую научную литературу и денег на автобус ему уже не хватает. Тогда я добавил необходимую сумму, и Виктор Николаевич спокойно поехал на Куликово поле, где он очень хотел побывать. Сейчас смешно вспоминать, но тогда автолайн от Тулы до Москвы стоил всего каких-то 100 рублей! Такова была цена счастья ученого, чтобы посетить те места, о которых он писал в своих работах.

[2] Темушев В.Н. Борьба за Лопастну между Москвой и Рязанью // Верхнее Подонье: Природа. Археология. История: сборник статей в 2-х т. Тула, 2004. Т. 2: История. Этнография. Искусствоведение / под ред. А. Н. Наумова. С. 44–57.

Поездка в лесостепь на Куликово поле не могла оставить равнодушным Виктора Николаевича. Он полюбил это место и с тех пор ежегодно приезжал на конференции, которые организовывал музей-заповедник «Куликово поле».

Мы начали переписку по электронной почте, основная часть которой, увы, ныне утрачена. Тогда нам казалось, что жизнь очень огромна, и мы все успеем в ней сделать. В 2004 г. Виктор Николаевич выступил в Гродно, так появилась одна из первых его статей, посвященных истории пограничных войн между ВКЛ и Московским великим княжеством[3]. Вскоре как-то незаметно мы стали близкими друзьями. Он был моим основным корреспондентом и информатором по новинкам белорусской и литовской историографии. Я в ответ снабжал его изданиями источников и новых книг своих российских коллег. Обсуждение новых выводов коллег на интересующие нас темы проходило очень быстро. Вскоре у нас появились перспективные планы по совместной работе. Однако взяться за большую тему сразу было сложно, так как сначала надо было проработать значительный объем источников, вышедших в 1990-е – 2000-е гг. по истории средневековой Руси и ВКЛ, которые ранее нам не были доступны. Частично планы по совместному творчеству все же были реализованы. Для «Большой Российской энциклопедии» я начал писать статьи по истории русских княжеств, а Виктор Николаевич был привлечен мной как автор и разработчик карт. Получилась у него очень хорошо. Поэтому в БРЭ Виктора Николаевича стали быстро привлекать для работы по статьям других авторов.

Именно тогда в совместных дискуссиях и при чтении отзывов рецензентов проходили проверку многие наши выводы. Конечно, в рамках небольших энциклопедических статей нельзя было в полной мере осветить историю княжеств, особенно мелких и удельных, но все же при доброжелательном подходе со стороны нашего редактора Андрея Петровича Пятнова и руководства БРЭ за счет незначительного увеличения объема текстов нам удалось хотя бы частично реализовать накопленный опыт. Особенно удачными получились карты к статьям «Верховские княжества», «Вяземское княжество» и «Киевское княжество». Многие из этих наработок Виктор Николаевич также реализовал в своих статьях и картах, опубликованных в трех томах энциклопедии

[3] Темушев В.Н. Периферийные княжества в системе обороны ВКЛ: на примере Вяземского княжества // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі / пад рэд. Н.У. Сліж. Мінск, 2007. С. 95–102.

«Вялікае княства Літоўскае» (Мінск, 2005–2010) и двух томах «Вялікага гістарычнага атласу Беларусі» (Мінск, 2009–2012). В отличие от некоторых своих коллег, он не занимался переводом энциклопедических статей иностранных авторов на белорусский язык, а выступил как новатор и автор оригинальных текстов, которые позднее в полной мере были им запечатлены в больших статьях, опубликованных в академических изданиях Минска, Москвы и Киева.

Нам всегда работалось легко, часто мы понимали друг друга с полуслова, причем это касалось не только научных, но и житейских вопросов. Виктор Николаевич был хорошим кулинаром, особенно по части приготовления мяса. Об этом он мог рассказывать также упоительно как и о находке новых источников в Литовской Метрике.

Общественная жизнь иногда также становилась предметом наших размышлений. Правда, современную внешнюю политику стран Центральной и Восточной Европы мы оценивали ее по-разному. Впрочем, это никогда не мешало нашему общению, а юмор по этому поводу веселил обе стороны спора. Рабочие дискуссии Виктор Николаевич никогда не проецировал на личные отношения, чем часто завоевывал симпатии своих коллег.

Виктор Николаевич был очень надежным человеком, хозяином своего слова. Про таких людей, как он, всегда можно было сказать, что «с ним я бы пошел в разведку». Виктор Николаевич не всегда был многословным человеком. Это в отдельных случаях придавало ему особенную солидность. Правда, в каких-то вопросах оставался весьма наивным. В некоторых случаях словесную иронию принимал за чистую монету. Такая человеческая искренность и непосредственность всегда подкупала. Нередко Виктор Николаевич давал оценки только что произошедшим событиям. Он не стеснялся при всех делиться приятными известиями и радоваться первым успехам своей дочери в детском саду или школе. Любя он называл ее Настенышем, мечтал о сыне. В научных командировках никогда не забывал о подарках жене и дочери, заказанных книгах для друзей. После завершения конференций Виктор Николаевич всегда спешил домой, чтобы быстрее увидеть своих родных. Семья была для него надежным тылом. Нередко он переживал из-за каких-то бытовых или рабочих проблем своих близких. Казалось, что не только его руки, но и сердце своей любовью способно всех защитить.

В начале мая 2010 г. Виктор Николаевич по приглашению коллег-археологов из Калуги И.В. Болдина и Г.А. Массалитиной посетил

Национальный парк «Угра». После возвращения из Калуги в московском издательстве «Квадрига» за кружкой чая он с упоением рассказывал нам о своем посещении мест расположения средневековых пограничных городов Дмитровец и Опаков, переправе вплавь через Угру, показывал фотоснимки и делился новыми творческими планами. Казалось, что жизнь открывает ему новые горизонты. Все четче становился контур будущей книги, которую Виктор Николаевич намеревался сделать основой для своей докторской диссертации. Казалось, что былые неприятности уходят в небытие. Однако уже летом болезнь неожиданно дала сильно о себе знать. Первоначальный диагноз врачей, увы, оказался неверным, и вернуть время вспять, чтобы принять спасительные меры, было уже невозможно.

Виктор Николаевич стойко, подобно самураю, переносил сильную боль, о которой сначала его родные даже не догадывались. Он очень хотел жизнь и продолжал работать над своей книгой и сайтом до тех пор, пока оставались силы. Все его близкие и друзья надеялись на чудо и помогали ему, как могли. Надежда на выздоровление окончательно оборвалась в апреле 2011 г., когда болезнь начала вновь резко прогрессировать. Очень больно и тяжело было говорить по телефону с человеком, который так быстро уходил из жизни. С ним было связано так много хорошего; до последнего не верилось, что она вот-вот может оборваться. Возвращаясь в Минск, становится очень грустно, что так быстро пробежали годы нашей дружбы. Все равно кажется, что еще немного и на вокзале или на улице тебя окликнет Друг. Он любил этот город, и частичка его сердца живет в нем до сих пор.

к.и.н. А.В. Кузьмин (Москва)

* * *

Я познакомился с Виктором в 2003 году на исторической конференции, проводившейся в г. Туле музеем-заповедником «Куликово поле». На это мероприятие Виктор приехал по совету Анны Леонидовны Хорошкевич, предварительно списавшись по электронной почте с Алексеем Константиновичем Зайцевым. Алексей Константинович, специализировавшийся по исторической географии, был заметно рад и удивлен, ознакомившись с качественными компьютерными картами Виктора. Конечно, как ученый, ратовавший за преемственность в науке, Алексей Константинович был искренне рад появлению такого уникального специалиста, который сочетал в себе качества историка-профессионала и специалиста компьютерного дела.

Здесь сразу нужно оговориться, что Виктор был замечательным историком академической направленности. Кандидатскую диссертацию он защищал по исторической географии Московского княжества, а затем занимался изучением исторической географии восточных регионов Великого княжества Литовского. В области изучения истории средневековых Верховских княжеств наши интересы совпали, и я смог оценить не только прекрасное знание Виктором исторических источников, литературы, но и его блестящие аналитические способности, которые он демонстрировал при анализе этих источников.

К сожалению, виделись мы не очень часто, главным образом, на конференциях. Только один раз, летом 2009 года, Виктор приезжал ко мне в гости в г. Могилев, где живут мои родители. Как выяснилось, в Могилеве Виктор бывал и раньше, приезжая в детстве из родного Бобруйска на областные школьные олимпиады. Селили участников олимпиад в гостинице «Турист» в районе Луполово, и с историческим центром города Виктор особо знаком не был, считая Могилев «хмурым административным центром». Однако, когда мы обошли замечательные, хотя и не многочисленные старинные закоулки Могилева, посмотрели фрески в костеле Св. Станислава, а затем побывали в монастыре Св. Николая, спустившись из «Верхнего города» в живописное Подниколье, Могилев Виктору понравился.

Как историк-картограф Виктор был абсолютно уникальным специалистом. Он был востребован не только в Белоруссии, но и в России, активно сотрудничая с московским издательством «Квадрига». Калужские археологи Г.А. Массалитина и И.В.Болдин приглашали Виктора посетить археологические городища Опакова и Дмитровца на реке Угре, бывшие объектами его научных изысканий. Такая поездка состоялась весной 2010 г. и произвела на Виктора большое эмоциональное впечатление.

В общении Виктор был очень доброжелательным человеком, охотно делился своими научными наблюдениями. Ему были чужды снобизм, амбициозность. Для меня он был внутренне очень похож на белорусских интеллигентов из произведений Якуба Коласа. Было хорошо заметно, что вместе с активной научной деятельностью Виктор был очень привязан к своей семье – жене Юлии и дочери Насте.

Столь ранний уход Виктора из жизни – не только трагедия для его семьи, близких людей, но и невосполнимая утрата для отечественной науки.

к.и.н. А.В. Шеков (Тула)

* * *

Утрата Виктора будет ощущается на протяжении многих десятилетий…

История была для Виктора не просто профессиональным занятием. Она являлась для него одним из основных смыслов его бытия, одной из главных ценностей, образом его жизни, главным способом самореализации. Его талант заключался не в каком-то особом устройстве ума и психики, часто делающего его обладателя отчуждённым от окружающих и несколько странным. Его талант и достижения – это результат длительной, постоянной и усиленной работы.

Виктор много работал. Время его научных занятий не было ограничено нормами рабочего дня. Его работа продолжалось в вечернее и ночное время. Он засиживался до часу, двух и даже трех ночи. И это повторялось систематически – каждодневно на протяжении многих лет. Когда Виктор находился в дороге, в перерывах между мероприятиями, по его сконцентрированному виду, взгляду, направленному внуть себя, чувствовалось, что он размышлял над предметом своих исследований и в эти часы и минуты. Даже тогда, когда Виктора одолевала болезнь, он продолжал работать то тех пор, пока оставались хоть какие-то силы.

Виктор был наделен способностью глубоко концентрироваться на работе. Она не прерывалась даже тогда, когда в отделе стоял шум и гам от собравшихся в полном составе сотрудников, которые обсуждали свои насущные проблемы (при этом Виктор мог поддержать разговор метким словцом).

Виктор относился к своей работе искренне и честно. Он работал в полную силу, предъявляя к себе как ученому максимальные требования. Его не волновали формальные показатели результатов работы (хоть и по этим показателям – количеству и объему напечатанной продукции – он был одним из первых). Планку совершенства он задавал себе сам.

О результатах своих исследований Виктор говорил горячо и эмоционально. Профессиональное занятие историей не превращало для него это занятие в рутину. Науку он воспринимал не только разумом, но и сердцем. Такое ее восприятие были источником неиссякаемой творческой энергии, которую Виктор так и не смог полностью реализовать.

Такие ученые, как Виктор рождаются редко, их утрата ощущается на протяжении многих десятилетий…

к.и.н. А.И. Груша (Минск)

* * *

Я не был близким другом Виктора Темушева. Но в последние годы нам приходилось общаться достаточно регулярно. Виктор был автором всех трех первых выпусков сборника «Studia Historica Europae Orientalis», и я не сомневаюсь, что его статьи принадлежат к тем текстам, ради которых читатели будут брать в руки сборник и через многие годы. Я вспоминаю случай, когда в результате какой-то странной компьютерной ошибки произошла перекодировка отдельных букв в статье Виктора. Для того, чтобы исправить эту ошибку, мне как редактору пришлось весьма внимательно проработать весьма объемный текст (около 80 страниц), в буквальном смысле слова вчитываясь в каждую букву. После этого я с улыбкой говорил Виктору, что являюсь самым внимательным читателем его текстов и прошел с ним по всем берегам реки Угры. Виктору доставлял большую радость выход каждого номера сборника – не только как автору, но и как любителю книги, как ученому, живо интересующемуся темами, над которыми работают его коллеги. Трудно представить, что он больше никогда не зайдет в гости, чтобы принести свою новую статью или забрать свежеотпечатанную книжицу…

Виктор производил большое впечатление на историков самых разных поколений: и своим стремительным научным ростом, и своей принципиальной позицией. Слова *Научная Корректность* были для него всегда написаны с большой буквы. Есть люди, которые задают в профессиональной корпорации не только высокие профессиональные стандарты, но и определенную планку человеческого достоинства. Только сейчас становится ясным, что Виктор играл эту роль в сообществе белорусских историков.

к.и.н. А.В. Мартынюк (Минск)

АД РЭДАКЦЫІ

У выніку тэхнічнага збою ў артыкуле В.А.Вароніна «Арганізацыя гарадской улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст.,» які выйшаў у трэцім выпуску нашага зборніка, у нумарацыі і змесце зносак былі дапушчаны крыўдныя памылкі. На с. 130 публікацыі з агульнай нумарацыі выпала адна зноска, якая ішла пасля цытаты: «А полочаны нам не дарытися никому» і выглядала наступным чынам: Там жа. С. 90. На с. 130 зносцы 4 у тэксце павінна адпавядаць зноска 3 у заўвагах. Зноска 4 у заўвагах на с. 130 павінна адпавядаць зносцы 1 у тэксце на с. 131. На с. 131 зноска 2 у тэксце павінна адпавядаць зносцы 1 у заўвагах, а зноска 3 у тэксце – зносцы 3 у заўвагах, аднак яе змест павінен быць іншым: Там жа. Вып. 3. № 306. С. 60. На с. 132 усе зноскі ў тэксце адпавядаюць зноскам у заўвагах. На с. 133 зноскі 1–3 у тэксце адпавядаюць зноска 1–3 у заўвагах, але прапушчана зноска пасля слоў: «…прызначаў ужо войт-ваявода Станіслаў Давойна». Гэта зноска павінна выглядаць наступным чынам: РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Л. 126, 128. Нарэшце, зноска 1 на с. 134 публікацыі павінна быць такой: Vide: LVVA. Ф. 673. Воп. 4. Скр. 19. Адз. зах. 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117А, 119, 122, 127, 128 і інш.

Прыносім свае прабачэнні.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Воронин Василий Алексеевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков Белорусского государственного университета (Минск)

Герасимова Ирина Валерьевна – кандидат искусствоведения, преподаватель Санкт-Петербургского православного института религиоведения и церковных искусств (Санкт-Петербург)

Глинский Евгений Станиславович – магистрант исторического факультета Белорусского государственного университета (Минск)

Жарин Дмитрий Валерьевич – магистр гуманитарных наук, методист Центра проблем развития образования Белорусского государственного университета (Минск)

Казаков Александр Владимирович – кандидат исторических наук, преподаватель кафедры истории Беларуси и политологии Белорусского государственного технического университета (Минск)

Келлер Ольга Борисовна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Средних веков Тюбингенского университета (Тюбинген)

Ковалев Антон Владимирович – магистр гуманитарных наук, аспирант Республиканского института высшей школы (Минск)

Любый Андрей Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков Белорусского государственного университета (Минск)

Мартынюк Алексей Викторович – кандидат исторических наук, заведующий кафедрой историко-культурного наследия Беларуси Республиканского института высшей школы (Минск)

Моисеев Максим Владимирович – кандидат исторических наук, заведующий сектором научно-просветительской работы отдела «Музей археологии Москвы» ГУК «Музейное объединение «Музей Москвы» (Москва)

Самусик Андрей Федорович – кандидат исторических наук, доцент кафедры экономической истории Белорусского государственного экономического университета (Минск)

Стренковский Сергей Петрович – кандидат исторических наук, первый проректор Минского городского института развития образования (Минск)

Туминская Ольга Анатольевна – кандидат искусствоведения, старший научный сотрудник Государственного Русского музея (Санкт-Петербург)

Темушев Степан Николаевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории России Белорусского государственного университета (Минск)

Федоров Владимир Владимирович – магистр гуманитарных наук, аспирант Республиканского института высшей школы (Минск)

Чистякова Марина Владимировна – доктор филологических наук, старший научный сотрудник Института литовского языка (Вильнюс)

РЕЗЮМЕ

(в квадратных скобках – дата поступления статьи в редакцию)

Темушев С.Н. *Осуществление функции сбора налогов-дани в домонгольской Руси: круг должностных лиц государственного фиска* [29.09.2011 г.]

В статье рассматривается комплекс источников и историография проблемы функционирования налогово-даннической системы Древней Руси (IX – первая половина XIII в.), выделяются периоды в развитии этого важнейшего института государства и определяется круг лиц, участвовавших в осуществлении изъятия прибавочного продукта у непосредственных производителей. Одновременно предлагается принципиально новое решение проблемы торжества дезинтеграционной тенденции в Древнерусском государстве. В качестве основной причины политической раздробленности Древней Руси предлагается рассматривать перераспределение налогов-дани между центром и периферией. Высказываются новые идеи о функциях отдельных должностных лиц княжеской администрации и их соотношении.

Келлер О.Б. *Немецкое право в Венгрии в период Средневековья* [19.09.2011 г.]

Статья состоит из трех взаимосвязанных между собой частей. Первая часть посвящена немецким колонистам на венгерских землях в период Средневековья. Здесь же рассматриваются немецкие поселения в различных регионах и городах средневековой Венгрии – в Ципсе, Трансильвании, Пеште и Офене. Вторая часть описывает источники венгерского городского права в период Средневековья и начала Нового времени. Это три памятника венгерской правовой мысли: 1) «Офенский правовой сборник», 2) «Право(а) таверника» и 3) «Трипартитум Иштвана Вербёци». В третьей части анализируется влияние немецких средневековых правовых сборников и на три вышеозначенных венгерских источника.

Ковалев А.В. *Энциклопедия завоеваний: «Descriptio Europae Orientalis» в рамках европейской геополитики начала XIV века* [31.08.2011 г.]

В статье рассматривается средневековый трактат 1308 года «Descriptio Europae Orientalis» – политический памфлет, написанный в соответствии с основными направлениями европейской политики в Средиземноморье и на Балканах. Профранцузская позиция «Descriptio»

объясняется значительным влиянием, которого сумел добиться король Франции Филипп IV Красивый в течение первого десятилетия XIV века. Поддержка со стороны папы Климента V (в прошлом Бертрана де Го, архиепископа Бордо) и родственника Филиппа короля Карла II Неаполитанского позволила Филиппу рассматриваться в качестве наиболее могущественного христианского государя. Таким образом, французская программа по завоеванию Балкан стала составной частью плана по отвоеванию Иерусалима и Святой Земли.

Мартынюк А.В. *Русь и Литва в сочинении Иоанна де Галонифонтибуса* [15.09.2011 г.]

Статья посвящена Иоанну де Галонифонтибусу, архиепископу Султании, и его произведению «Книга познания мира» («Libellus de notitia orbis»), созданному в 1404 г. Данный источник содержит ценные сведения по истории и географии многих стран Европы и Азии. Однако до настоящего времени отсутствует полноценное научное издание «Книги», а ее сведения мало используются историками. В статье раскрывается значение этого сочинения как источника по истории Восточной Европы: первые сведения о Москве, информация о русско-татарских взаимоотношениях, сведения о религии русских и литовцев и т.д. Статья сопровождается публикацией фрагмента «Книги познания мира», посвященного описанию Руси и Литвы в начале XV века.

Жарин Д.В. *«Нёманский торговый путь» и его значение для торговли Ордена и Ганзы на востоке Европы в конце XIV – первой половине XVI вв.* [30.09.2011 г.]

В статье рассматриваются вопросы, связанные с торговлей Ордена и Ганзы в Восточной Европе в конце XIV – первой половине XVI вв. В частности, исследуются торговые отношения Ганзы и Ордена с городами Великого княжества Литовского. На основании документов показывается деятельность ганзейского торгового поселения в Ковно (Каунас). Автор исследует так называемый «Нёманский торговый путь», анализирует причины его возникновения, прослеживает историческое развитие этого торгового пути. В статье также уделяется внимание вопросам судоходства по рекам Нёман и Вилия в Средние века. Анализируя средневековые источники, автор показывает большое значение Нёманского торгового пути для развития торговли Ордена и Ганзы в конце XIV – первой половине XVI вв.

Самусик А.Ф. *Между «septem artes liberalis» и «studia humanitatis»: трансформация европейского образования в XIV–XVI вв.* [20.08.2011 г.]

Статья посвящена практически не изученной в отечественной историографии проблеме взаимодействия различных педагогических систем в европейском образовании XIV–XVI веков. На примере просветительской деятельности представителей средневековой схоластики, Ренессанса, Реформации и Контрреформации были комплексно проанализированы специфика и основные направления развития в школьном деле гуманитарных, точных, а также естественнонаучных дисциплин. Предметом особого изучения стала проблема практического использования в учебно-воспитательном процессе «septem artes liberalis» и «studia humanitatis». Отдельно были изучены особенности становления данных педагогических систем на белорусских землях.

Воронин В.А. *Из истории взаимоотношений Великого княжества Литовского с татарами в конце XV – первой трети XVI вв.: хан Ших-Ахмат* [13.09.2011 г.]

В работе на фоне взаимоотношений Великого княжества Литовского с государствами Восточной и Центральной Европы показана судьба последнего хана Большой (Заволжской) Орды – Ших-Ахмата. Союзник Великого княжества Литовского и Польши, Ших-Ахмат был разбит в 1502 г. войсками своего противника крымского хана Менгли-Гирея, что положило конец существованию Большой Орды. В конце 1503 г. бывший заволжский хан попал в плен к своим союзникам и до 1527 г. содержался под стражей в замках Литвы. Все это время дипломатия Великого княжества Литовского и Польши использовали Ших-Ахмата для сдерживания набегов крымских татар на свою территорию. Однако когда отношения с Крымом испортились и набеги стали особенно опасными, хан был отпущен на свободу.

Казаков А.В. *Судьбы московской знати в Великом княжестве Литовском в первой половине XVI в.* [20.09.2011 г.]

Статья посвящена эмиграции знати из Московского государства в Великое княжество Литовское. В статье впервые представлен обобщающий обзор данной проблематики, охватывающий всю первую половину XVI в., приведена авторская модель структуры эмиграции. На основе привлечения документальных материалов прослежены судьбы многих эмигрантов, проанализировано их социально-экономическое положение, показан процесс социокультурной адаптации и интеграции эмигрантов в шляхетское сословие ВКЛ.

Стренковский С.П. *Вилькюры городских общин Великого княжества Литовского в XVI веке* [14.09.2011 г.]

Автором статьи анализируются постановления городских общин (вилькюры), принятые мещанами различных городов Великого княжества Литовского в XVI веке. В статье нашли отражения положения Магдебургского права (в изложении польских юристов-практиков XVI века), которые определяли вопросы содержания и принятия вилькюров. Приведены конкретные примеры вилькюров городов Вильно, Бельска, Крынок, Могилева, Минска. Определенная их часть носила комплексный характер. В них регулировались как вопросы структуры и порядка формирования городских органов власти, так и вопросы городских доходов, налогов, благоустройства, обороны и др. Часть постановлений касалась отдельных вопросов: размежевания сферы полномочий городских судов, установления цен, налогов на непредвиденные расходы и т.д.

Моисеев М.В. *Модели поведения дипломатов Московской Руси: общее и индивидуальное (на примере русско-ногайских отношений XVI века)* [10.09.2011 г.]

В статье рассмотрена реакция русских посланников на особенности дипломатического церемониала Ногайской Орды. Показана условность понятия «грабежа», используемого московскими дипломатами при описании взимания т.н. «трехдверной пошлины». Отмечена эволюция этой практики в Ногайской Орде, связанная с внутренними проблемами.

Герасимова И.В. *«А как, государь, пришли в Вильну твои государевы полки»: эпизод из жизни столицы Литовского княжества во время «Потопа» (1658 г.)* [30.09.2011 г.]

Статья посвящена одному из малоизвестных эпизодов «Потопа»: приходу и размещению в Вильне пяти русских полков в 1658 г. Основное внимание уделено взаимоотношениям виленских горожан, представителей различных социальных слоев, с русскими военными властями и простыми солдатами. Данная проблематика рассмотрена на основе широкого привлечения архивных материалов. Анализ этого эпизода позволяет реконструировать некоторые аспекты повседневной жизни столицы ВКЛ.

Туминская О.А. *К вопросу сложения иконографии святых юродивых Новгородской земли* [8.09.2011 г.]

В данной статье ставится вопрос о начале почитания местных святых на примере новгородских юродивых Христа ради. Материалом для изуче-

ния являются жития святых, иконографические описания и сохранившиеся иконы XV–XVI вв. Изображения местно чтимых святых появляются во всех средневековых центрах Руси в связи с практикой их почитания. Самыми трудными для изучения, вопреки всем ожиданиям, оказываются иконы русских святителей, хотя среди них есть очень яркие образы, с выразительной портретной типологией. Наиболее оригинальны изображения Христа ради юродивых, а также святых простолюдинов, обычно с разнообразными бытовыми деталями и в выделяющей их одежде. Аргументация основной мысли статьи о почитании новгородских юродивых приводится на примере местных памятников изобразительного искусства.

Чистякова М.В. *Источники поучений новогрудской редакции: декабрь–февраль* [30.09.2011 г.]

В 1512 г. по поручению киевского митрополита Иосифа II Солтана (1507–1521) при Новогрудском кафедральном соборе мучеников Бориса и Глеба группа писцов переписала пролог обновленного состава, ныне хранящийся в Библиотеке им. Врублевских АН Литвы (F 19-95), который отражает новогрудскую редакцию. Статья посвящена источникам новых, ранее в Прологе не встречавшихся поучений, представленных в списке F 19-95 на декабрь–февраль. В результате проведенного исследования удалось установить, что при составлении назидательного раздела трех зимних месяцев новогрудской редакции были использованы следующие источники: Измарагд (13), Киево-Печерский патерик (10), толковая Палея (12), Пандекты Никона Черногорца (9), Торжественник (5), Книга пророка Даниила (3), Златоструй (2), четья Минея (1), Изборник Симеона-Святослава (1).

Глинский Е.С. *«Epitome Principirn Lituaniae» в контексте исторической мысли Великого княжества Литовского XVI века* [12.09.2011 г.]

Целью статьи является анализ восприятия и интерпретации прошлого в датируемом 1576 годом сочинении «Epitome Principum Lituaniae» («Краткое изложение о литовских князьях»), автором которого, вероятно, является Августин Ротундус (около 1520–1582), известный общественный деятель ВКЛ. «Epitome» сравнивается с предшествующей исторической традицией ВКЛ, а также с синхронными ей произведениями по следующим параметрам: особенности отбора информации, её оценка и обозначение. Делается вывод, что нововведения в тексте сочинения обусловлены изменением общественно-политического контекста, а не влиянием идей Возрождения, что часто относят к исторической мысли ВКЛ второй половины XVI века. К статье прилагается перевод «Epitome Principum Lituaniae» с латинского на белорусский язык.

SUMMARY

Temushev S.N. *Realization of the function of tribute´s gathering in premongolian Rus': the officials and the state fiskus*

This article considers the complex of the sources and the historiography of the problem of tax-tribute system's functioning in Old Rus´ (9th – first half of the 13th centuries), the periods of the development of this institute are allocated and the circle of people, who implemented a withdrawal of the additional product. Simultaneously the author offers a new solution of the problem of the disintegration tendencies in Old Russian state. The author considers a redistribution of taxes-tributes between the center and periphery as the principal cause of the political dissociation of Ancient Russia. The set of new ideas about the functions of princely administration ´s officials are claimed.

Keller O.B. *German Law in Hungary in the Middle Ages*

The paper consists of three consistent parts. The first part is devoted to the German colonists, who were carriers of German culture on the Hungarian territory in the Middle Ages. Furthermore, the German settlements in various regions and cities of medieval Hungary – Tsipse, Transylvania, Pesht and Ofen are considered here. The second part describes sources of the Hungarian town law in the Middle Ages and at the beginning of the New Time. These are three Hungarian monuments of the legal thought: 1) „The Ofen legal collection", 2) „The Right of Tavernik" and 3) „The customary law of the renowned kingdom of Hungary in three parts of Stephen Werböczy". The third part analyzes the influence of German medieval legal source on the basement of all three mentioned sources.

Kovalev A.V. *Encyclopedia of conquest: "Descriptio Europae Orientalis" as an image of the European geopolitics in the beginning of the 14th century*

The article considers a medieval tractate "Descriptio Europae Orientalis" of 1308 as a political pamphlet, which was written in the concordance with the general directions of European politics in the Mediterranean and Balkans. The French-colored position of "Descriptio" is explained by the great influence, which the king of France Philip IV the Fair (Philippe IV le Bel) reached during the first decade of the 14th century. Pope´s blessing provided to Philip IV by Clement V (previously French archbishop of Bordeaux Raymond Bertrand de Got) and the support of his relative king Charles II of Naples allowed Philip to be considered as the most powerful sovereign

of Christian world. Therefore the program of the French invasion to the Balkans was included into the monolith program of the recovery of Jerusalem and the Holy Land.

Martyniouk A.V. *Rus′ and Lithuania in the opus of Johannes de Galonifontibus*

The article is devoted to Johannes de Galonifontibus, archbishop of Sultaniya, and his “Libellus de notitia orbis” of 1404. The source has a valuable information about the history and geography of Europe and Asia. However till nowadays there is no scientific edition of the “Libellus” and the information from the source avoids the wide use. The article shows an importance of “Libellus de notitia orbis” for the history of Eastern Europe: the first mention of Moscow, the information about Russian-Mongolian relationships, the information of the religion of Russian and Lithuanians etc. The translation of the fragment about Russia and Lithuania at the beginning of the 15th century is attended to the article.

Zharin D.V. *The "Neman trade route" and its importance for trade of the Order and the Hanseatic League in the East of Europe in the late 14th – first half of 16th century*

The article deals with issues related to trade of the Order and the Hanseatic League in Eastern Europe in the late 14th – first half of 16th century. In particular, the trade relations of the Hansa and the Order with the cities of the Grand Duchy of Lithuania are researched. The activities of the Hanseatic trading settlement in Kowno (Kaunas) is shown on the basis of the documents. The author explores the "Neman trade route", analyzes the reasons for its emergence and traces the historical development of this trade route. The article also focuses on the issues of navigation on the rivers Neman and Vilia in the Middle Ages. Analyzing the medieval sources, the author shows the importance of the Neman trade route for commerce of the Order and the Hanseatic League in the late 14th – first half of 16th century.

Samusik A.F. *Between “septem artes liberalis” and “studia humanitatis”: transformation of European system of education in the 14th–16th centuries*

The article is devoted to the problem of the interaction of various pedagogical systems in European education in the 14th–16th centuries, which is not practically studied in the domestic historiography. The basic directions of the development of humanities and science in school are analyzed on the example of the educational activity of the medieval scholiasts, and the

intellectuals of Renaissance, Reformation and Counter-reformation. The problem of practical use in teaching and educational process “septem artes liberalis” and “studia humanitatis” became a subject of the special studying. Features of the formation of the given pedagogical systems in Belarus have been studied separately.

Varonin V.A. *From the history of relations between Grand Duchy of Lithuania and the Tatars at the end of 15th and at the first third of 16th centuries: khan Sheikh-Ahmad*

The fate of Sheikh-Ahmad, the last khan of Grand or Zavolzhskaya Horde is shown in the article on the background of interrelations between Grand Duchy of Lithuania and the states of Central and Eastern Europe. Sheikh-Ahmad was an ally of Grand Duchy of Lithuania and Poland, but in 1502 he was defeated by his enemy Mengli-Girey, khan of Crimea. It was the end of Grand Horde. In 1503 the former khan became the captive of his allies, and until 1527 he was a prisoner in the different castles of Lithuania. All this time the diplomacy of Grand Duchy of Lithuania and Poland used Sheikh-Ahmad to restrain the raids of the Crimean Tatars on their territory. But when the relations of these countries with Crimea got worse and the Tatar raids became especially dangerous, the khan was liberated.

Kazakou A.U. *Fates of Moscow′s nobility in Grand Duchy of Lithuania at the first half of 16th century*

The article considers the emigration from Moscow Principality to Grand Duchy of Lithuania. The summarization survey of the problem, covering the first half of 16th century, is presented in the article. Author’s reconstruction of the emigration structure is proposed. On the basement of historical sources the fates of emigrants are tracked, their social and economic status and the process of their integration to the stratum of Lithuanian nobility are considered.

Strenkovsky S.P. *Willkür like urban communities in Grand Duchy of Lithuania in the 16th century*

The author of the article analyzes decrees of urban communities, so called “willkür”, adopted by the bourgeois in the different cities of Grand Duchy of Lithuania in the 16th century. The article reflects the provisions of Magdeburg law (expounded by the Polish legal practitioners of the 16th century), which reflects the issues of “willkür” content and admission. Specific examples of “willkür” in the cities of Vilnius, Belsk, Krynky, Mogilev and Minsk are

presented in the article. The certain part of these "willkür" was complex. The questions of the structure and the order of the cities' authority formation, as well as the issues of urban incomes, taxes, improvement, defense and others were managed by "willkür". The part of the regulations concerned distinct issues: the delimitation of the municipal courts scope, pricing, taxes on incidental expenses, etc.

Moiseyev M.V. *Models of behaviour of diplomats of the Moscow Russia: the general and individual (on the example of Russian relations with Nogaj Horde in the 16th century)*

The reaction of Russian envoys to the diplomatic ceremonial of Nogaj Horde is considered in the article. The conventional character of "robbery" used by the Moscow envoys for the describing of "the three-door fee" is shown. Evolution of this practice in Horde, connected with internal problems, is stated in the article.

Gerasimova I.V. *"And how, Sir, came to Vilna your sovereign's regiments": one episode from the history of Vilna during the "Deluge" (1658)*

The article devoted to one of the bad-known episodes of "Deluge". The accommodation of five Moscow's regiments in Vilna in 1658 and the relationships between the locals of different stratums and the Russian military officials and soldiers are considered in the article. The problem is explored on the wide basement of the archival materials. The analysis of this episode allows to reconstruct some aspects of everyday-life in the capital of GDL.

Tuminskaya O.A. *To question of the creation of God's fools iconography in Novgorod*

The question of the beginning of local saints' honoring on the example of God´s fools of Novgorod is considered in the article. Saints´ "vitae", the iconographical descriptions and icons of the 15th–16th centuries are materials for the study. The icons of local saints appeared in the all medieval centers of Russia because of the practice of their honoring. Despite the expectations the icons of Russian prelates are very difficult to explore. However among these images are very bright icons with the expressive portrait typology. The most original images are the icons of "Christ for God's fools" and "saint plebs" with the various household details and clothes. The arguments of the basic thought of the article about the honoring of God´s fools in Novgorod are proposed on the example of the local monuments of fine arts.

Chistyakova M.V. *Sources of sermons of the Navahrudak edition of the Synaxarion: December–February*

In 1512, under the orders of Metropolitanof Kiev Joseph II Soltan (1507–1521) a group of scribes of the Orthodox Cathedral of Sts. Boris and Gleb in Navahrudak made a copy of updated version of a Simple (Plain) Synaxarion for the autumn half of the year. The manuscript is now stored at the Wróblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences (F 19-95). The present article focuses on the origins of the new sermons listed in the copy F 19-95 for the period between December and February that were absent in the previous Synaxarion tradition. The study established that the authors of the didactic section of the three winter months of the Navahrudak edition drew on the following sources: the Emerald (13), the Kievan Caves Patericon (10), the Palaea interpretata (12), the Pandects of Nikon of the Black Mountain (9), the Panegyricon (5), the Book of Daniel (3), Chrysorrhoas (2), the Reading Menaion (1), and the Simeons'-Sviatoslav's Florilegium (1).

Hlinski J.S. *"Epitome Principum Lituaniae" in the context of the historical thought of Grand Duchy of Lithuania in the 16th century*

Article's purpose is to analyse the perception and interpretation of the past in "Epitome Principum Lituaniae" ("The Brave History of the Dukes of Lithuania", 1576), most likely, written by Augustyn Rotundus (nearby 1520–1582), the well-known Lithuanian intellectual. "Epitome" is compared to GDL's previous historical tradition and also to the synchronous texts on the following parameters: features of selection of the information, its estimation and designation. The conclusion becomes that innovations in the text are caused by change of the political context, without the influence of Renaissance's ideas that often carry to the GDL's historical thought of the second half of the 16th century. Translation of "Epitome Principum Lituaniae" from Latin to Belarusian is applied to the article.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционная коллегия научного сборника *«Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы»* объявляет о подготовке к печати пятого выпуска сборника. К участию в сборнике приглашаются ученые Беларуси, России, Украины и других стран, чьи научные интересы лежат в сфере исследования истории Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (до конца XVI века).

К публикации принимаются статьи (до 2 п.л.), рецензии (до 0,5 п.л.) и иные материалы. Рабочие языки сборника – русский и белорусский. К статье необходимо приложить справку об авторе (ученая степень и звание, должность, место работы, контактная информация) и резюме до 10 строк на русском и английском языках. Заявки на участие в альманахе и тексты материалов принимаются ***до 30 сентября 2012*** года по e-mail: a.martyniouk@mail.ru или по адресу: 220007, г. Минск, ул. Московская 15, Республиканский институт высшей школы, кафедра историко-культурного наследия Беларуси, каб. 205.

Просим Вас обратить внимание на нижеследующие требования к оформлению материалов, которые продиктованы требованиями ВАК Беларуси.

ПРАВИЛА оформления статей

1. В редакцию предоставляется электронный файл с текстом статьи (название файла – фамилия автора). Текст статьи следует набирать в редакторе Word (гарнитура – Times New Roman, кегль – 14, интервал – 1,5, поля со всех сторон – 20 мм).

2. Ссылки на использованную литературу и источники приводятся в порядке цитирования, порядковый номер и страница даются в квадратных скобках после цитаты/упоминания (например: [1, с. 44]). Список использованной литературы прилагается в конце статьи и должен быть оформлен в соответствии с требованиями ВАК Беларуси. Более подробно с инструкцией по оформлению списка литературы можно ознакомиться на сайте ВАК Беларуси www.vak.org.by.

3. При необходимости использовать в статье иллюстрации, таблицы, графики и т.д., автор должен обратиться в редакцию за дополнительными сведениями об их должном оформлении.

4. В случае передачи статьи автору на доработку, в редакцию необходимо вернуть первоначальный и окончательный варианты.

5. Представленные к печати материалы проходят независимое рецензирование. Редакция оставляет за собой право отбора статей по теме издания.

6. Статьи, оформленные с нарушением вышеприведенных правил, редакцией не принимаются.

С уважением, Редколлегия

Научное издание

STUDIA HISTORICA EUROPAE ORIENTALIS

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Научный сборник

Выпуск 4

В авторской редакции

Ответственный за выпуск *А. В. Мартынюк*
Компьютерная верстка *Н. В. Раготнер*

На обложке: Победа Менгли-Гирея над Ших-Ахматом.
Миниатюра Лицевого летописного свода XVI в.
Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург.

Подписано в печать 30.12.2011. Формат 60×84/16.
Бумага офсетная. Ризография.
Усл. печ. л. 20,0. Уч.-изд. л. 22,36. Тираж 100 экз. Заказ 132.

Адрес редакции: ул. Московская, 15, 220007, г. Минск
Республиканский институт высшей школы,
кафедра историко-культурного наследия Беларуси
Тел.: +375(17)219–06–68
E-mail: a.martyniouk@mail.ru

Издатель и полиграфическое исполнение
государственное учреждение образования
«Республиканский институт высшей школы».
ЛИ № 02330/0548535 от 16.06. 2009.
Ул. Московская, 15, 220007, г. Минск.